

**ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆ
ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԶԳԱՅԻՆ ԱԿԱԴԵՄԻԱ
ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ**

ԽԱԶԱՏՐՅԱՆ ԿԱՐԵՆ ՀԱՄԼԵՏԻ

**ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ ԽՍՐՄ ՌԱԶՄԱԱՐԴՅՈՒՆԱԲԵՐԱԿԱՆ ՀԱՄԱԼԻՐԻ ՀԱՄԱԿԱՐԳՈՒՄ
(1922–1991 թթ.)**

ԱՏԵՆԱԽՈՍՈՒԹՅՈՒՆ

**Է.00.01 «Հայոց պատմություն» մասնագիտությամբ
պատմական գիտությունների դոկտորի գիտական աստիճանի համար**

Ե Ր Ե Վ Ա Ն – 2015

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

<u>ՆԵՐԱԾՈՒԹՅՈՒՆ</u>	4
---------------------------	---

ԳԼՈՒԽ ԱՌԱՋԻՆ

ԽՈՐՀՐԴԱՅԻՆ ՌԱԶՄԱԱՐԴՅՈՒՆԱԲԵՐՈՒԹՅԱՆ ՍՏԵՂԾՈՒՄԸ ԵՎ ԶԱՐԳԱՑՈՒՄԸ: ՌԱԶՄԱՊԱՇՏՊԱՆԱԿԱՆ ԱՐԴՅՈՒՆԱԲԵՐՈՒԹՅԱՆ ՁԵՎՎՎՈՐՄԱՆ ՆԱԽԱԴԻՅԱԼՆԵՐԸ ԽՈՐՀՐԴԱՅԻՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ (1920–1930–ԱԿԱՆ ԹԹ.)	17
--	----

1.1. Ռազմապաշտպանական արդյունաբերության և դրա կառավարման համակարգի ծնավորման և զարգացման հիմնափուլերը	17
1.2. Խորհրդային Հայաստանի արդյունաբերության զարգացումը որպես ռազմապաշտպանական միջոցառումների անցկացման նախադրյալ	28

ԳԼՈՒԽ ԵՐԿՐՈՐԴ

ԽՈՐՀՐԴԱՅԻՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ ԵՐԿՐՈՐԴ ԱՇԽԱՐՀԱՄԱՐՏԻ ՈՒ ՀԱՅՐԵՆԱԿԱՆ ՄԵԾ ՊԱՏԵՐԱԶՄԻ ՏԱՐԻՆԵՐԻՆ ԽՍՀՄ ՌԱԶՄԱՊԱՇՏՊԱՆԱԿԱՆ ՄԻՋՈՑԱՌՈՒՄՆԵՐՈՒՄ ԵՎ ՌԱԶՄԱԱՐԴՅՈՒՆԱԲԵՐՈՒԹՅԱՆ ՀԱՄԱԿԱՐԳՈՒՄ (1939–1945 ԹԹ.)	44
--	----

2.1. Խորհրդային Հայաստանը ԽՍՀՄ ռազմապաշտպանական միջոցառումների և խորհրդաթուրքական դիմակայության ոլորտում	44
2.2. Ռազմապաշտպանական արդյունաբերության ծնավորումը: Ռազմական պատվերները և արտադրանքը	58
2.2.1. Երևանի թիվ 447 ինքնաթիռաշինական գործարանի հիմնումը և շահագործումը	58
2.2.2. Արդյունաբերության վերակառուցումը և ռազմական արտադրության կազմակերպումը Հայրենական պատերազմի առաջին փուլում (1941–1942 թթ.)	68
2.2.3. Ռազմական արտադրության կազմակերպումը 1943–1944 թթ.	100
2.2.4. Հանրապետության գիտական ներուժը ռազմապաշտպանական ոլորտի աշխատանքներում	108

ԳԼՈՒԽ ԵՐՐՈՐԴ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ ԽՈՐՀՐԴԱՅԻՆ ՌԱՅ–Ի ՀԱՄԱԿԱՐԳՈՒՄ ՀԵՏՊԱՏԵՐԱԶՄՅԱՆ ԱՌԱՋԻՆ ՏԱՍՆԱՄՅԱԿՆԵՐԻՆ (1945–1960–ԱԿԱՆ ԹԹ.) 115

3.1. Գերմանական ռազմավարի դերը Խորհրդային Հայաստանի արդյունաբերության առաջատար ճյուղերի զարգացման գործում 115

3.2. Խորհրդային ՌԱՅ–ի կազմակերպման և զարգացման առաջնահերթությունները, կառավարման համակարգը 129

3.3. ՀԽՍՀ արդյունաբերության ռազմապաշտպանական ճյուղի ձեռնարկությունների ներգրավվածությունը Խորհրդային ՌԱՅ–ում և նրանց արտադրանքը 146

3.4. Հանրապետության գիտության ներդրումը Խորհրդային ՌԱՅ–ում 173

ԳԼՈՒԽ ԶՈՐՐՈՐԴ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ ԽՈՐՀՐԴԱՅԻՆ ՌԱՅ–Ի ՀԱՄԱԿԱՐԳՈՒՄ 1970–1991 ԹՎԱԿԱՆՆԵՐԻՆ 187

4.1. Գիտության ներդրումը Խորհրդային ռազմապաշտպանական և տիեզերական արդյունաբերության ոլորտում գիտատեխնիկական առաջընթացի պայմաններում ... 187

4.2. Հանրապետության ռազմապաշտպանական արդյունաբերությունը Խորհրդային վերջին տասնամյակներին 207

ԵԶՐԱԿԱՑՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ 236

ՕԳՏԱԳՈՐԾՎԱԾ ԱՂԲՅՈՒՐՆԵՐԻ ԵՎ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՑԱՆԿ 252

ՆԵՐԱԾՈՒԹՅՈՒՆ

Հայոց նորագույն ժամանակաշրջանի պատմության մեջ Հայաստանի երկրորդ (խորհրդային) հանրապետությունն ունի իր ուրույն տեղն ու դերը, ինչը թերագնահատել չի կարելի: Խորհրդային Հայաստանը հանդիսացավ Հայաստանի առաջին հանրապետության իրավաժառանգորդը, խորհրդային ամբողջատիրության պայմաններում իր հնարավորությունների չափով 70 տարիների ընթացքում պահպանեց և զարգացրեց հայոց պետականությունը: Անկախ նրանից, թե կոմունիստական վարչակարգն ինչ չարիքներ է գործել խորհրդային բոլոր ժողովուրդների, այդ թվում հայության նկատմամբ, խորհրդային տարիները մեր ժողովրդին տվել են նաև շատ դրական արժեքներ: ԽՍՀՄ կազմում հայ ժողովուրդը պաշտպանված էր արտաքին սպառնալիքներից, ունեցավ ստեղծագործելու և զարգանալու ապահով պայմաններ: Այդ ժամանակաշրջանում ստեղծվեցին արտադրողական վիթխարի հզորություններ, աննախադեպ զարգացում ապրեց Հայաստանի տնտեսությունը, արդյունաբերությունը, գիտությունը, կրթությունը և մշակույթը, բազմապատկվեց երկրի բնակչությունը, տվյալ տասնամյակների ձեռքբերումներն անհամեմատելի են հայրենի պատմության նախորդ շրջանների հետ: Խորհրդային տարիներին Հայաստանը դարձավ տարածաշրջանի ամենազարգացած արդյունաբերական երկրներից մեկը, այստեղ կառուցվեցին և շահագործման հանձնվեցին 700-ից ավելի խոշոր գործարաններ ու ֆաբրիկաներ, արտադրական այլ ձեռնարկություններ: Երևանից, Լենինականից (Գյումրի) և Կիրովականից (Վանաձոր) բացի ձևավորվեցին տասնյակ արդյունաբերական նոր կենտրոններ՝ Հրազդանն ու Չարենցավանը, Աբովյանն ու Բյուրեղավանը, Ապարանն ու Արթիկը, Գորիսն ու Կապանը, Քաջարանը, Կամոն (Գավառ) և այլն: 1980-ական թվականներին Խորհրդային Հայաստանից աշխարհի շուրջ 85 երկրներ արտահանվում էին 200-ից ավելի արտադրատեսակներ, այդ թվում ռազմական նշանակության ապրանքներ:

Խորհրդային Հայաստանն անցել է պատմության գիրկը, սակայն այսօր էլ արդիական և հրատապ է նրա պատմության գիտական ուսումնասիրումն ու արժևորումը, «մութ անցքերի» և «սպիտակ էջերի» վերհանումը: Անկախության առաջին տարիներին,

սակայն, Հայաստանի խորհրդային հանրապետության պատմության ուսումնասիրումը կարծես հետին պլան մղվեց: Որոշ պատմաբաններ և քաղաքական գործիչներ անհիմն կերպով փորձում էին խորհրդային Հայաստանը պետականություն չհամարել, ժխտվում էր պատմական տվյալ ժամանակաշրջանում դրական արժեքների ձեռքբերումը: Կարծում ենք, անկախությունը և պետականությունը համարժեքներ չպետք է դիտել. խորհրդային Հայաստանը, այո, լիարժեք անկախ պետություն չէր, բայց օժտված էր պետականության որոշակի ատրիբուտներով (Սահմանադրություն, զինանշան, դրոշ, օրհներգ, պետական կառավարման համակարգ, այդ թվում արտաքին կապերի գերատեսչություն և այլն) ու սահմանափակ իրավունքներով պետական կազմավորում էր ընդհանուր խորհրդային պետության մեջ: Խորհրդային Հայաստանի պատմության նկատմամբ նիհիլիստական մոտեցումների շրջանը, բարեբախտաբար, կարճ տևեց, և պարզ դարձավ, որ վերջինիս պատմության բազմաթիվ հիմնահարցեր կարոտ են անկողմնակալ և քննախույզ ուսումնասիրության, նորովի մեկնաբանությունների:

ԽՍՀՄ փլուզումից հետո Հայաստանի երրորդ հանրապետության անկախ պետականության պայմաններում հայրենական պատմագիտության առջև լայն հնարավորություններ են բացվել կատարելու պատմագիտական օբյեկտիվ և անաչառ ուսումնասիրություններ այնպիսի թեմաներով, որոնց մասնակի անդրադարձն անգամ բացառված էր խորհրդային պետության գոյության ողջ ժամանակաշրջանում: Խորհրդային ամբողջատիրական համակարգը և պետական գրաքննության մամլիչ մեքենան իր բազմաթիվ օղակներով աչալուրջ հետևում և խստորեն կասեցնում էր խորհրդային քաղաքական, ռազմական և ռազմատնտեսական պատմության որոշ անցքերի լուսաբանումը թե խորհրդային զանգվածային լրատվամիջոցներով, պարբերական մամուլի հրապարակումներում և թե գիտական ուսումնասիրություններում: Նման «խիստ գաղտնի» և «հրապարակման ոչ ենթակա» խնդիրներից մեկի ուսումնասիրության առաջին փորձն է ներկայացված ատենախոսությունը: Նրանում առաջին անգամ հայ պատմագիտության մեջ ամբողջական և համակողմանի ուսումնասիրվում և բացահայտվում է խորհրդային Հայաստանի տեղն ու դերը ԽՍՀՄ ռազմապաշտպանական միջոցառումներում և ռազմական արդյունաբերական

համալիրի (ՌԱՀ, ռուսերեն՝ Военно–промышленный комплекс (ВПК)) համակարգում խորհրդային ողջ ժամանակաշրջանում:

«Ռազմաարդյունաբերական համալիր» հասկացությունն առաջին անգամ շրջանառության մեջ դրեց ԱՄՆ նախագահ Դ. Էյզենհաուերը 1961 թ.: ՌԱՀ ասելով նկատի էր առնվում Երկրորդ աշխարհամարտի ու դրա ավարտից հետո միջազգային հարաբերություններում սկսված սառը պատերազմի մեկ ու կես տասնամյակի ընթացքում ձևավորված «ռազմական հսկայական վերնախավի սերտաճումը սպառազինության հսկայածավալ արդյունաբերության հետ»¹: Սակայն, ԽՍՀՄ ՌԱՀ–ի համար այս սահմանումն ամբողջական համարել չենք կարող, քանզի, ինչպես գիտենք, ԽՍՀՄ–ի քաղաքական ու տնտեսական համակարգերն ամբողջությամբ սերտաճած էին, դրանք ղեկավարվում և ուղղորդվում էին երկրում մենատիրություն հաստատած կոմունիստական կուսակցության վերնախավի կողմից:

«ՌԱՀ» հասկացության բացատրության, խորհրդային ռազմապաշտպանական արդյունաբերության բնութագրման հարցերը մշտապես գտնվել և գտնվում են հետազոտողների ուշադրության կենտրոնում: Դրանք տարբեր են, տարբեր են տեսակետները նաև խորհրդային ՌԱՀ–ի վերջնական ձևավորման ժամանակաշրջանի մասին: Խնդրի վերաբերյալ առաջին լուրջ ուսումնասիրությունները հետխորհրդային տարածքում կատարել են հիմնականում ռուսաստանցի հետազոտողները: 1990–ական թթ. կեսերին լույս տեսան նրանց առաջին ուսումնասիրությունները, որոնցում փորձ կատարվեց հետազոտել և բնութագրել խորհրդային ՌԱՀ–ը, ինչպես նաև նրա կայացման և վերջնական ձևավորման հիմնափուլերը: Այսպես, առավել համոզիչ են թվում հիմնախնդրի հետազոտողներից Ն. Սիմոնովի մոտեցումները: Հեղինակն առաջինն էր հետխորհրդային հետազոտողներից, որ հանդես եկավ 1996 թ. հրատարակած առաջին մենագրությամբ²: Ուսումնասիրելով ԽՍՀՄ–ում ՌԱՀ–ի ձևավորման և զարգացման խնդիրը 1920–1950–ական թթ., Սիմոնովը հանգում է մի քանի համոզիչ եզրակացությունների: Նա գտնում է, որ ԽՍՀՄ–ի համար ՌԱՀ–ը համարժեք է «պաշտպանական արդյունաբերություն» հասկացության հետ և

¹ Ст'ю Быстрова И., Советский военно–промышленный комплекс: проблемы становления и развития (1930–1980–е годы), М., 2006, с. 8.

² Симонов Н., Военно–промышленный комплекс СССР в 1920–1950–е годы: темпы экономического роста, структура, организация производства и управление, М., 1996.

ներկայացնում է «մշտապես գործող և փոխկապակցված արտադրական ձեռնարկությունների (որոնք առանձնացել են իրենց «մայր» ճյուղերից արտադրանքի հատուկ նշանակության շնորհիվ, բայց չեն կորցրել նրանց հետ արտադրական–տնտեսական կապը) ամբողջությունը»: Սիմոնովը նշում է նաև, որ ՌԱՀ–ի ստեղծումը սկսվում է 1920–ական թթ. վերջին – 1930–ականների սկզբին և ավարտվում 1941–1945 թթ. Հայրենական պատերազմի նախօրեին³:

Ռուսաստանի մեկ այլ հետազոտող Ի. Բիստրովայի կարծիքով, խորհրդային ՌԱՀ–ը իշխանության որոշակի համակարգ է, որում ռազմական, պետական–կուսակցական ղեկավարության միաձուլումը պայմանավորեց վերջինիս վիթխարի ազդեցությունը հասարակության և պետության զարգացման գործում: Հեղինակը գտնում է, որ խորհրդային ՌԱՀ–ի վերջնական ձևավորումը տեղի է ունեցել Երկրորդ աշխարհամարտի վերջից մինչև 1960–ական թթ. սկիզբը՝ կապված աշխարհում ընթացող գիտատեխնիկական հեղափոխության և սառը պատերազմի քաղաքականության հետ: Բիստրովայի կարծիքով, խորհրդային ՌԱՀ–ի տնտեսական, նյութատեխնիկական բաղադրիչը կարելի է բնութագրել «պաշտպանական–արդյունաբերական համալիր» հասկացությամբ⁴:

Նշված խնդիրներին անդրադարձել են նաև Արևմուտքի որոշ հեղինակներ, օրինակ Լ. Սամուելսոնը գտնում է, որ ՌԱՀ–ի առանցքն էր կազմում պաշտպանական արդյունաբերությունը, և որ այն ԽՍՀՄ–ում ձևավորվել է արդեն 1930–ական թթ.⁵: Ուշագրավ է հետազոտող Դ. Հոլլոուվեյի տեսակետը խորհրդային ՌԱՀ–ի մասին, նա նշում է, որ ՌԱՀ–ից բացի ԽՍՀՄ–ում, փաստորեն, այլ տնտեսություն չկար, և որ «խորհրդային Միությունը չուներ ՌԱՀ, այն ինքը ՌԱՀ էր»⁶:

Կարելի է ընդհանրացնել, որ ԽՍՀՄ ՌԱՀ–ը՝ արտադրական ձեռնարկությունների, գիտահետազոտական և նախագծակոնստրուկտորական մասնագիտացված կազմակերպությունների, ինչպես նաև դրանք ղեկավարող մարմինների, փոխկապակցված մի համակարգ էր, որն իրականացնում էր ռազմական տեխնիկայի, սպառազինության և ռազմամթերքի, ռազմատեխնիկական միջոցների մշակման և արտադրության պատ-

³ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 5, 27, 326:

⁴ Տե՛ս Быстрова И., նշվ. աշխ., էջ 5, 20:

⁵ Самуэльсон Л., Красный колосс. Становление военно–промышленного комплекса СССР. 1921–1941, М., 2001.

⁶ Holloway D., War, Militarism, and the Soviet State, Harmondsworth, 1980.

վերներ: Խորհրդային ՌԱՀ–ի նյութատեխնիկական և տնտեսական գլխավոր բաղադրիչն էր ռազմապաշտպանական արտադրությունը, ուստի «ՌԱՀ» հասկացությունը ԽՍՀՄ–ում համարժեք էր «պաշտպանական արդյունաբերական համալիր», «ռազմապաշտպանական արդյունաբերություն», «պաշտպանական արդյունաբերություն» հասկացություններին: Խորհրդային ՌԱՀ–ում գիտատեխնիկական դերի ավելացումը սառը պատերազմի տարիներին բերեց պատմագրության մեջ «ռազմա–գիտաարդյունաբերական համալիր» արտահայտությանը, որի հեղինակը Ա. Բեգբորոդովն է⁷:

Այսպիսով, ռազմապաշտպանական արդյունաբերության, որպես երկրի ժողտնտեսության առանձնահատուկ ոլորտի, պատմությունն ուսումնասիրող հեղինակների մեծամասնությունը, այդ թվում մենք, այն փաստացի նույնացնում են ՌԱՀ–ի հետ, իսկ վերջինիս ձևավորումը ԽՍՀՄ–ում տանում 1930–ական թթ., թեև, ինչպես նշվեց, «ՌԱՀ» հասկացությունը շրջանառության մեջ մտավ միայն 1961 թ. հետո:

Խորհրդային Հայաստանում ռազմապաշտպանական միջոցառումների անցկացման, ռազմական արդյունաբերության սկզբնավորման և զարգացման յուրահատկությունները, դրանց նշանակությունն ինչպես խորհրդային միասնական ռազմաարդյունաբերական համակարգի, այնպես էլ Խորհրդային Հայաստանի, նրա տնտեսության ու արդյունաբերության, սոցիալ–տնտեսական հարաբերությունների, գիտության տարբեր ճյուղերի զարգացման համար և այլ տարաբնույթ խնդիրները սույն աշխատությունում ուսումնասիրվում են ԽՍՀՄ պատմության, ռազմապաշտպանական միջոցառումների, ռազմաարդյունաբերական համալիրի, վերջինիս պետական կառավարման համակարգի ձևավորման և փուլային զարգացման պատմության ընդհանուր համատեքստում: Թեմայի ուսումնասիրումը կունենա ոչ միայն պատմագիտական, տեսական, այլև կարևոր գործնական, կիրառական նշանակություն, նկատի ունենք, որ հատկապես վերջին տարիներին Հայաստանի Հանրապետությունում չափազանց կարևոր դեր է հատկացվում երկրում գիտահենք տնտեսության, արդյունաբերության գլխավոր հատվածի՝ ծանր, այդ թվում ռազմական, զարգացման հեռանկարներին: Այստեղ է, որ ՌԱՀ–ի գործունեության և կառավարման խորհրդային մեծ փորձի գիտական ուսումնասիրությունը կարող է օգտակար, ուսանելի և կիրառելի լինել:

⁷ Ст'я Безбородов А., Власть и ВПК в СССР (середины 40–х – середины 70–х годов), “Сталин и холодная война”, М., 1997, с. 94–126.

Ռազմաքաղաքական առումով աշխատության արդիականությունն ու հրատապությունը նաև նրանում է, որ ռազմաարդյունաբերության ոլորտում Հայաստանի Հանրապետությունը ներկայումս սերտ համագործակցություն է ծավալել մի քանի երկրների (ԱՄՆ, Իտալիա, Լեհաստան, Սերբիա, Բելառուս և այլն), առաջին հերթին՝ Ռուսաստանի Դաշնության հետ, նաև Հավաքական անվտանգության պայմանագրի կազմակերպության (ՀԱՊԿ) շրջանակներում: Ռուսաստանի Դաշնության հետ իրականացվում են հանրապետության պաշտպանունակության ամրապնդման և ռազմական անվտանգության համալիր միջոցառումներ, մասնավորապես, ստեղծվում է հակաօդային պաշտպանության (ՀՕՊ) միասնական համակարգ:

Հայաստանի երրորդ հանրապետության պաշտպանունակության ամրապնդման և ռազմական անվտանգության գործում ՌԱՀ-ը կարևոր դեր ու նշանակություն ունի: ՀՀ զինված ուժերը (ԶՈՒ) մշտապես բարձր մարտական պատրաստության վիճակում պահելու համար անհրաժեշտ են ժամանակակից մարտունակ սպառազինություն և ռազմական տեխնիկա: Այդ առումով դրական է, որ ներկայիս «ՀՀ ռազմաքաղաքական ղեկավարությունը ռազմական արդյունաբերության համակարգի զարգացումը դիտում է որպես ոչ միայն ԶՈՒ-ի կարիքների բավարարման գերակա միջոց, այլև պետության ընդհանուր տնտեսական զարգացման արդյունավետ խթանիչ» և, որ «համակարգի զարգացումը պետք է դառնա ազգային անվտանգության ապահովման գերակայություն»⁸:

Հանրապետությունում ՌԱՀ-ի կատարելագործմանն ու նրա դերի բարձրացմանն է միտված 2015 թ. մարտի 25-ին ՀՀ Ազգային ժողովի կողմից ընդունված «ՌԱՀ-ի մասին» ՀՀ օրենքը: Նրանում հստակ նշվում է, որ օրենքի նպատակն է՝ «Հայաստանի Հանրապետության ՌԱՀ-ի կայուն, համակարգված, իրավական, տնտեսական, սոցիալական, ինչպես նաև գիտական և գիտատեխնիկական կադրային քաղաքականության հիմքերի ստեղծումը և Հայաստանի Հանրապետության զինված ուժերի ու այլ զորքերի սպառազինման պետական, ինչպես նաև ռազմատեխնիկական հավակնոտ ծրագրերի իրականացումը»: ՀՀ օրենքի այլ դրույթների համաձայն՝ «ՀՀ ՌԱՀ-ը գիտական, գիտաարտադրական, արտադրական և այլ բնույթի կազմակերպությունների ու պետական մարմինների համակարգ է, որի գործունեությունն

⁸ Օհանյան Ս., ՀՀ ռազմական արդյունաբերության համակարգի զարգացումը որպես պաշտպանական բարեփոխումների առաջնային խնդիր, «Հայկական բանակ», Ե., 2011, № 3, էջ 11, 15:

ուղղված է պետության ռազմատեխնիկական քաղաքականության կենսագործմանը», իսկ «ռազմաարդյունաբերական գործունեությունը՝ ռազմական կարիքների համար պետական պատվերների հիման վրա սպառազինության, ռազմական տեխնիկայի, ռազմամթերքի, ռազմատեխնիկական միջոցների մշակման, արդիականացման, արտադրության, վերականգման, նորոգման, ծառայությունների մատուցման և սպասարկման աշխատանքների տնտեսական գործունեության ձևերի համակցություն»։

Հոդված 3–ով՝ ՀՀ ռազմաարդյունաբերական քաղաքականության նպատակն է՝ «ռազմաարդյունաբերության վերածունը տնտեսության կարևորագույն և առաջատար ոլորտի, որը կապահովի սեփական պաշտպանական կարիքները ոչ միայն կարճաժամկետ, այլև երկարաժամկետ հեռանկարում՝ ստեղծելով ռազմական անվտանգության ապահովման և տարածաշրջանային հավասարակշռության պահպանման իրական երաշխիքներ»։ Հոդված 4–ով՝ ՌԱՀ–ի կարևոր խնդիրներնից է համարվում՝ «բնակչության զբաղվածության ապահովումը, նոր աշխատատեղերի ստեղծումը», «ռազմաարդյունաբերական գործունեության խթանումը» և այլն⁹։

Այսպիսով, անհնար է առանց զարգացած ռազմաարդյունաբերական համալիրի ունենալ արդիական զենքի տեսակներով և ռազմական միջոցներով սպառազինված ուժեղ և մարտունակ բանակ, պաշտպանված պետություն։

Ուսումնասիրության համար աղբյուրագիտական հիմք են ծառայել մեծամասամբ արխիվային փաստաթղթերը, կուսակցական և պետական մարմինների, խորհրդային կառավարության, նրա առանձին գերատեսչությունների որոշումներն ու հրամանները, հրահանգներն ու հանձնարարականները, նամակներն ու զեկուցագրերը, հաշվետվությունները և այլն, որոնց զգալի մասը տարիներ շարունակ հավաքվել է «Հատուկ թղթապանակում»՝ «խիստ գաղտնի» ու «հատուկ կարևորության» մակագրությամբ, և ուսումնասիրողների համար հասանելի չի եղել։ Հարկ է նշել, որ ԽՍՀՄ–ի, այդ թվում Խորհրդային Հայաստանի, ռազմապաշտպանական խնդիրներին և ռազմական (պաշտպանական) արդյունաբերությանը վերաբերող միութենական–կենտրոնական, նաև՝ հանրապետական, բոլոր փաստաթղթերը պատրաստվել են մի քանի օրինակից, որոնցից հանվել են անհրաժեշտ քանակի պատճեններ։ Փաստաթղթերի և այլ նյութերի

⁹ Տե՛ս ՀՀ օրենքը «Ռազմաարդյունաբերական համալիրի մասին» (<http://www.parliament.am>):

մեկական օրինակներ պարտադիր ուղարկվել են միութենական հանրապետությունների կոմկուսի կենտկոմներ և կառավարություններ:

Աշխատանքում առաջադրված հիմնախնդիրների զգալի մասի (հատկապես հետպատերազմյան ժամանակաշրջանի) ուսումնասիրումը հնարավոր է դարձել շնորհիվ հետխորհրդային տարիներին գաղտնագերծված արխիվային ֆոնդերի փաստաթղթերի ու նյութերի, որոնք առաջին անգամ են դրվում գիտական շրջանառության մեջ: Դրանց գերակշիռ մասը գաղտնագերծվել և պահպանման է հանձնվել Հայաստանի ազգային արխիվ (ՀԱԱ)¹⁰ ՀՀ կառավարության 1990–ական թթ. երկրորդ կեսի և հետագա տարիների հատուկ որոշումներով:

Աղբյուրների հաջորդ խումբը կազմում են փաստաթղթերի և վիճակագրական նյութերի տպագիր ժողովածուները¹¹: Աղբյուրագիտական արժեք ունեն նաև ժամանակի խորհրդահայ կուսակցական և պետական ղեկավար գործիչների հուշագրություններն ու աշխատությունները¹², նրանց, նաև հայազգի նշանավոր գիտնականներին և կոնստրուկտորներին, ռազմական տեխնիկայի փորձարկողներին և ռազմական արտադրության մասնագետներին նվիրված ուսումնասիրությունները¹³: Դրանցում խորհրդային Հայաստանի սոցիալ–տնտեսական կյանքի, արդյունաբերության, գիտության բնագավառներում տեղի ունեցած կարևոր իրադարձությունները ներկայացված են ականատեսի աչքերով, բացահայտված են առանձին խոշոր անհատների գործունեության ուշագրավ դրվագները, տրվել են ուշադրության արժանի գնահատականներ և այլն:

¹⁰ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 1 (ՀԿԿ կենտկոմ («Հատուկ թղթապանակներ»)), ֆ. 113 (ՀԽՍՀ կառավարություն) և այլն:

¹¹ Социалистическое строительство Арм. ССР (1920–1940), Е., 1940, Советская Армения в годы Великой Отечественной войны (1941–1945). Сборник документов и материалов, Е., 1975, Армения и советско–турецкие отношения в дипломатических документах 1945–1946 гг., Е., 2010, Документы МИД Германии. Вып. 2. Германская политика в Турции (1941–1943), М., 1946, Советский Союз на международных конференциях периода Великой Отечественной войны 1941–1945 гг., том 4. Крымская конференция руководителей трех союзных держав – СССР, США и Великобритании (4–11 февраля 1945 г.). Сборник документов, М., 1979, том 6. Берлинская (Потсдамская) конференция руководителей трех союзных держав – СССР, США и Великобритании (17 июля – 2 августа 1945 г.). Сборник документов, М., 1984. Документы внешней политики СССР, т. 23, книга 1, М., 1995, Политбюро ЦК РКП(б) – ВКП(б). Повестки дня заседаний, 1919–1952. Каталог в трех томах, т. 1 (1919–1929) М., 2000.

¹² Սարգսյան Ֆ., Կյանքի դասերը (Հուշեր), Ե., 2001, Ասծատրյան Ե., 20–րդ դար. Հայաստանի կառուցման ճանապարհին (Հուշեր), Գիրք առաջին, Ե., 2004, Քոչինյան Ա., Անավարտ հուշեր, Ե., 2008, Дни сквозь строчки. Из рабочих дневников Карена Демирчяна, Е., 2010, Հայաստանի ժողովախորհրդի վերջին նախագահը: Գուրգեն Չոլախյան (կազմող՝ Է. Չոլախյան–Գասպարյան), Ե., 2012 և այլն:

¹³ Ավետիսյան Յ., Վիրաբյան Ա., Հարությունյան Կ., Գրիգոր Հարությունյան. կյանքը և գործունեությունը, Ե., 2000, Պետրոսյան Վ., Գրիգոր Հարությունյանի ժամանակը: Գիրք առաջին–երրորդ, Ե., 2008, Նույնի՝ Անտոն Քոչինյանի ժամանակը, Ե., 2013, Саркисян А., Армяне – военные ученые, конструкторы, испытатели и производственники 20–го века, т. 1, Е., 1998, т. 2–3, Е., 2005, Заробян Н., Яков Заробян и его эпоха, Е., 2008 և այլն:

Թեմայի ուսումնասիրման համար կարևոր նշանակություն ունեն առանձին կոլեկտիվ ուսումնասիրությունները և աշխատությունները¹⁴, որոնցում առկա են որոշակի փաստագրական նյութեր և վերլուծություններ:

Թեմային առնչվող պատմագիտական աշխատությունները, որոնց գերակշիռ մասն օտարալեզու է, սակավաթիվ են: Հրապարակի վրա թեև չկա սույն ատենախոսության թեմայով որևէ առանձին և ամփոփ ուսումնասիրություն, սակայն առկա են մենագրություններ և աշխատություններ, որոնցում ներկայացված են աշխատությունում լուսաբանված որոշ հիմնախնդիրները: Խորհրդային տարիներին առավել հանգամանալի ուսումնասիրվել են Երկրորդ համաշխարհային և Հայրենական մեծ պատերազմների և դրանց նախորդող տարիներին ԽՍՀՄ ռազմատնտեսական քաղաքականության, Խորհրդային Հայաստանի արդյունաբերության զարգացման, Հայրենական պատերազմի տարիներին ռազմական նշանակության արտադրանքի թողարկման, դրանում գիտության և գիտատեխնիկական աշխատողների մասնակցության վերաբերյալ խնդիրները: Խորհրդային ժամանակաշրջանի հետազոտողներից կարելի է առանձնացնել Յ. Չաղակի, Գ. Կրավչենկոյի, Ս. Ռոզենֆելդի և Կ. Կլիմենկոյի, Գ. Ալահվերդյանի, Ա. Գրիգորյանցի, Կ. Կոզմոյանի, Լ. Անանյանի, Հ. Հարությունյանի և այլոց աշխատությունները¹⁵:

Խորհրդային Հայաստանի արդյունաբերության պատմության որոշ հարցերին խորհրդային տարիներին անդրադարձել են նաև մի շարք այլ հեղինակներ¹⁶: Նրանց

¹⁴ История ереванского станкостроительного завода имени Ф. Э. Дзержинского, Е., 1967, История социалистической экономики СССР, в семи томах, т. 5. Советская экономика накануне и в период Великой Отечественной войны. 1938–1945 гг., М., 1978, Հայաստանի Հանրապետության գիտությունների ազգային ակադեմիան 50 տարում, Ե., 1994, Отечественный военно–промышленный комплекс и его историческое развитие. Под ред. О. Бакланова и О. Рогозина. Под общей ред. О. Рогозина, М., 2013 և այլն:

¹⁵ Чадаев Я., Экономика СССР в период Великой Отечественной войны (1941–1945), М., 1965, Кравченко Г., Экономика СССР в годы Великой Отечественной войны (1941–1945), М., 1970, Розенфельд С., Клименко К., История машиностроения СССР (с первой половины 19–го в. до наших дней), М., 1961, Аллахвердян Г., К характеристике промышленности Армянской ССР в период Отечественной войны, “Известия АН Арм. ССР (Общественные науки)”, Е., 1954, № 2, с. 3–11, Григорьянц А., Формирование и развитие технической интеллигенции Армении (1920–1965), Е., 1966, Կոզմոյան Կ., Երևանի Ֆ. Է. Չերժինսկու անվան հաստոցաշինական գործարանի 50 տարին, Ե., 1956, նույնի՝ Լենինական, Ե., 1957, նույնի՝ Կիրովական, Ե., 1960, նույնի՝ Հոկտեմբերյան, Ե., 1975, Անանյան Լ., Սովետական Հայաստանի ինդուստրիալ զարգացումը (նախապատերազմյան շրջան), Ե., 1979, նույնի՝ Հայկական ՍՍՀ արդյունաբերությունը զարգացած սոցիալիզմի ժամանակաշրջանում, Ե., 1982, Հարությունյան Հ., Սովետական Հայաստանի բանվոր դասակարգը (1938–1960 թթ.), Ե., 1987:

¹⁶ Ենգոյան Փ., Հայաստանը ինդուստրացման ուղիով (1926–1958), Ե., 1967, Ջուրաբյան Ս., Սովետական Հայաստանի ժողովրդական տնտեսության զարգացումը 50 տարում (1920–1970), Ե., 1971, Պողոսյան Վ., Հայաստանի կոմունիստական կուսակցության գործունեությունը Մեծ Հայրենականում հանրապետության նյութական և հոգևոր ուժերի մոբիլիզացման ուղղությամբ, Ե., 1982, Ավագյան Վ., Սովետական

աշխատությունները թեև որոշակի հետաքրքրություն են ներկայացնում, սակայն, կրում են խորհրդային ժամանակաշրջանին հատուկ առանձակի կնիքը և ռազմական ոլորտի խնդիրներին գրեթե չեն առնչվում:

Ինչ վերաբերում է հետպատերազմյան տարիների ՌԱՀ-ի և ռազմապաշտպանական ոլորտի խնդիրների պատմությանը, ապա խորհրդային պատմագրությունը դրանց ընդհանրապես չի անդրադարձել:

Ի տարբերություն խորհրդային պատմագրության՝ Արևմուտքի որոշ հեղինակներ (Վ. Ասպատուրյան, Մ. Ագուրսկի) իրենց աշխատություններում¹⁷ առաջին փորձերը կատարեցին ԽՍՀՄ ՌԱՀ-ի բացառապես տեսական հարցերի ուսումնասիրության բնագավառում: Պարզ է, որ խորհրդային ՌԱՀ-ի գործունեության մասին գերզաղտնի տվյալները չէին կարող հասանելի լինել որևէ ուսումնասիրողի (առավել ևս արտասահմանցի) համար:

ԽՍՀՄ փլուզումից հետո միայն սկսեցին ի հայտ գալ խորհրդային ՌԱՀ-ի և ռազմապաշտպանական արդյունաբերության պատմության խնդիրներին նվիրված հատուկ ուսումնասիրություններ, որոնց գերակշիռ մասի հեղինակները ռուսաստանցի հետազոտողներ են: Հետխորհրդային շրջանի հեղինակներից, ինչպես նշեցինք, առաջինը Ն. Սինոնովն է, ով ուշագրավ մենագրություն հրատարակեց խորհրդային ՌԱՀ-ի ստեղծման և զարգացման մասին: Նա գիտականորեն ուսումնասիրում է նախապատերազմյան շրջանում ԽՍՀՄ-ում ռազմաարդյունաբերական արտադրության կազմակերպման, խորհրդային ռազմատեխնիկական քաղաքականության հարցերը, վերլուծության է ենթարկում ռազմական արտադրանքի քանակական աճի տվյալները Հայրենական պատերազմի ու հետպատերազմյան առաջին տարիներին և այլն¹⁸:

Աշխատանքում առաջադրված հիմնախնդիրների որոշակի մասի լուսաբանման համար օգտակար են եղել Ի. Բիստրովայի վերը նշված արժեքավոր ուսումնասիրությունը և հրատարակված հոդվածները¹⁹: Հեղինակը հետազոտում է խորհրդային

Հայաստանի քիմիական արդյունաբերության զարգացման պատմությունից (1927–1980 թթ.), Ե., 1983 և այլն:

¹⁷ Aspaturian V., The Soviet Military–Industrial Complex: Does It Exist? //Testing the Theory of the Military–Industrial Complex, Journal of international Affairs, 26, № 1, 1972, pp. 1–28, Agursky M., The Soviet Military–Industrial Complex. Jerusalem Papers on Peace Problems, 31, 1980, pp. 1–32.

¹⁸ Ст'ю Симонов Н., նշվ. աշխ.:

¹⁹ Ст'ю Быстрова И., նշվ. աշխ., նույնի՝ Военно–экономическая политика СССР: от “демилитаризации” к гонке вооружений, “Сталинское десятилетие холодной войны: факты и гипотезы”, М., 1999, с. 171–187 և այլն:

ՌԱԶ–ի ինչպես տեսական խնդիրները, այնպես էլ գործունեությունը խորհրդային գրեթե ամբողջ ժամանակաշրջանում, կատարում ուշագրավ և համոզիչ եզրահանգումներ: Ն. Սինոնովի և Ի. Բիստրովայի մենագրությունները կարելի է համարել խորհրդային ՌԱԶ–ի և ռազմապաշտպանական արդյունաբերության պատմության ուսումնասիրության ոլորտում լուրջ առաջընթաց: Դրանցում գիտական շրջանառության մեջ է դրված զգալի քանակի փաստական նյութ, որը մինչ այդ հասանելի չէր հետազոտողների համար:

Նախապատերազմյան ու պատերազմի շրջանում խորհրդային պաշտպանական արդյունաբերության, ռազմապաշտպանական միջոցառումների որոշ հիմնահարցերի ուսումնասիրության համար օգտակար են եղել նաև Մ. Մուխինի, Ա. Ստեպանովի, Ա. Բեզուգոլնիի արժեքավոր հոդվածները²⁰: Նախապատերազմյան շրջանի խորհրդային տնտեսության, այդ թվում ռազմապաշտպանական ոլորտի, խնդիրների լուսաբանման են նվիրված անգլիացի պատմաբան Ռ. Դևիսի և շվեդ հետազոտող Լ. Սամուելսոնի աշխատությունները, որտեղ հեղինակները կատարում են մի շարք ուշագրավ եզրահանգումներ²¹:

Ինչ վերաբերում է մերօրյա հայ պատմագիտությանը, ապա հետազոտողներից և ոչ մեկն իր առջև խնդիր չի դրել ուսումնասիրելու խորհրդային ՌԱԶ–ի, դրանում Զայաստանի մասնակցության հիմնախնդիրը ԽՍՀՄ ամբողջ ժամանակաշրջանում: Նախապատերազմյան շրջանում խորհրդային Զայաստանի տնտեսության վերականգնման և զարգացման, հանրապետության արդյունաբերականացման խնդիրներն ուսումնասիրված են վաստակաշատ պատմաբան Վ. Ղազախեցյանի արժեքավոր մենագրության մեջ²²: Դրանում, սակայն, ռազմապաշտպանական խնդիրներին գրեթե անդրադարձ չի կատարվում, դրանք շոշափվում են մեկ կամ երկու պարբերությամբ:

Խորհրդային Զայաստանի նախապատերազմյան և պատերազմի շրջանի պատմության մեզ հետաքրքրող խնդիրներ է ուսումնասիրել ռազմական պատմության

²⁰ Мухин М., Эволюция системы управления советской оборонной промышленностью в 1921–1941 годах и смена приоритетов “оборонки”, “Отечественная история”, М., 2000, № 3, с. 3–15, Степанов А., Военные планы и оборонная промышленность СССР накануне и в начале Второй мировой войны: британский фактор, “Отечественная история”, М., 2006, № 3, с. 33–40, Безугольный А., Ни войны, ни мира. Положение на советско–турецкой границе, меры советского руководства по предотвращению турецкой угрозы в первый период Великой Отечественной войны, “Военно–исторический архив”, М., 2003, № 5, с. 53–76.

²¹ Davies R., Crisis and Progress in the Soviet Economy, 1931–1933 (The industrialisation of Soviet Russia), London, 1996. Самуэльсон Л., указ. соч.

²² Ղազախեցյան Վ., Զայաստանը 1920–1940 թթ., Ե., 2006:

հետազոտող Կ. Չարությունյանը²³: Նրա արժեքավոր աշխատություններում առկա է մեծ քանակի փաստական նյութ և ուշագրավ եզրակացություններ: Նշելի են նաև պատմաբաններ Յ. Մանուկյանի, Գ. Խաչատրյանի ու Ս. Ղարիբջանյանի ուսումնասիրությունները²⁴, որոնցում քննության են առնված Հայրենական պատերազմի տարիներին Հայաստանի արդյունաբերության՝ պատերազմի պահանջներին վերակառուցման, ռազմական արտադրանքի թողարկման, դրանում հայ գիտնականների և հանրապետության գիտության մասնակցության և այլ խնդիրներ:

Խորհրդային Հայաստանի հետպատերազմյան և 1990–ական թթ. սկզբի պատմության սոցիալ–տնտեսական և հասարակական–քաղաքական խնդիրների լուսաբանմանն են նվիրված Ռ. Ազիզբեկյանի ու Գ. Գեղամյանի համահեղինակած ուշագրավ աշխատությունը և Ա. Վիրաբյանի արժեքավոր մենագրությունը²⁵: Տնտեսության պատմության հետազոտող Լ. Անանյանի աշխատությունում²⁶ որոշ ընդհանրացված տեղեկություններ են բերված հետպատերազմյան տարիներին Հայաստանի ձեռնարկություններում արտադրված ռազմապաշտպանական բնույթի արտադրանքի մասին և այլն:

ԽՍՀՄ փլուզման շրջանում Հայաստանում ստեղծված սոցիալ–տնտեսական ծանրագույն դրության, արդյունաբերության անկման, արտաքին մատակարարումների և բեռնափոխադրումների ծավալների բազմակի կրճատման, տնտեսական կապերի խզման, դրանց խորքային պատճառների ու հետևանքների մասին է նշվում Ռ. Ազիզբեկյանի հետաքրքիր ուսումնասիրության²⁷ և Է. Սինասյանի արժեքավոր մենագրության մեջ²⁸:

²³ Չարությունյան Կ., Մանուկյան Յ., Հայ ժողովրդի ավանդը Հայրենական Մեծ պատերազմում տարած հաղթանակում, 1941–1945 թթ., Ե., 2001, Չարությունյան Կ., Հայկական ազգային զորամիավորումները 1918–1945 թթ., Ե., 2002, Арутюнян К., Участие армянского народа в Великой Отечественной войне Советского Союза (1941–1945), Е., 2004 և այլն:

²⁴ Մանուկյան Յ., Խորհրդային Հայաստանի աշխատավորության ավանդը Հայրենական Մեծ պատերազմի հաղթանակում (1941–1945 թթ.), Ե., 2000, Չարությունյան Կ., Մանուկյան Յ., նշվ. աշխ., Խաչատրյան Գ., Հայաստանի արդյունաբերությունը Հայրենական Մեծ պատերազմի տարիներին, Ե., 2005, Гарибджанян С., Наука в Армении в годы Великой Отечественной войны (1941–1945), Е., 2007, նույնի՝ Документы об организации академической науки в Армении в годы Великой Отечественной войны (1942–1944), “Вестник общественных наук”, Е., 1995, № 1, էջ 239–249:

²⁵ Ազիզբեկյան Ռ., Գեղամյան Գ., Հայաստանը 1945–1990–ական թվականներին, Ե., 1994, Վիրաբյան Ա., Հայաստանը Ստալինից մինչև Խրուշչով: Հասարակական–քաղաքական կյանքը (1945–1957 թթ.), Ե., 2001:

²⁶ Անանյան Լ., Հայաստանի տնտեսական պատմության ուրվագծեր, Ե., 2003:

²⁷ Ազիզբեկյան Ռ., Հայաստանը վերակառուցումից մինչև անկախություն, համառոտ ակնարկ, Ե., 1992:

²⁸ Սինասյան Է., Հայաստանի Երրորդ Հանրապետության պատմություն, Ե., 2013:

Վերջին տարիներին հայ մասնագետների (հիմնականում ռազմական ոլորտի) կողմից հրապարակվել են մերօրյա ՌԱՀ–ի տեսական և գործնական խնդիրներին վերաբերող, նրանում գիտության դերի մասին մի շարք հետաքրքիր հոդվածներ²⁹:

Ատենախոսությունում առաջադրված հիմնախնդիրներն հետազոտվել են նշված արխիվային փաստաթղթերի և նյութերի, տպագիր սկզբնաղբյուրների, հուշագրական, պատմագիտական և այլ գրականության, թեմային առնվող հոդվածների ուսումնասիրության, փաստերի և նյութերի համադրման և ընդհանրացումների, պատմաքննական վերլուծությունների միջոցով: ԽՍՀՄ ՌԱՀ–ում Խորհրդային Հայաստանի մասնակցության և դերի հիմնախնդրի շրջանակներն այնքան լայն են ու բազմաբովանդակ, որ արխիվային փաստաթղթերի և նյութերի հետևողական գաղտնագերծումների դեպքում հնարավոր կլինի կատարել նոր հետազոտություններ:

²⁹ Խաչատուրով Յու., Շադյան Պ., Դադայան Կ., Ռազմական արդյունաբերությունը և նրա վերակազմավորման խնդիրները, «Հայկական բանակ», Ե., 2008, № 1, էջ 11–35, Իսախանյան Մ., Պետրոսյան Ա., ՀՀ ռազմական արդյունաբերության համակարգի զարգացմանն ուղղված հիմնական միջոցառումները պաշտպանական բարեփոխումների շրջանակներում, «Հայկական բանակ», Ե., 2011, № 3, էջ 18–24, Պետրոսյան Ա., Թովմասյան Ա., Ռազմական արդյունաբերության համակարգի զարգացման տնտեսական նախադրյալները, «Հայկական բանակ», Ե., 2011, № 3, էջ 25–34, Բադայան Գ., ՀՀ արդյունաբերության զարգացման համատեքստում ռազմարդյունաբերական համակարգի զարգացման հեռանկարի մասին, «Հայկական բանակ», Ե., 2011, № 3, էջ 35–42, Մաթևոսյան Հ., Ռազմարդյունաբերական համալիրը և հիմնարար գիտությունը, «Հայկական բանակ», Ե., 2011, № 3, էջ 43–53:

ԳԼՈՒԽ ԱՌԱՋԻՆ

ԽՈՐՀՐԴԱՅԻՆ ՈԱՋՄԱՐԴՅՈՒՆԱԲԵՐՈՒԹՅԱՆ ՍՏԵՂԾՈՒՄԸ ԵՎ ՋԱՐԳԱՑՈՒՄԸ: ՈԱՋՄԱՊԱՇՏՊԱՆԱԿԱՆ ԱՐԴՅՈՒՆԱԲԵՐՈՒԹՅԱՆ ՁԵՎԱՎՈՐՄԱՆ ՆԱԽԱԴՐՅԱԼՆԵՐԸ ԽՈՐՀՐԴԱՅԻՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ (1920–1930–ԱԿԱՆ ԹԹ.)

1.1. Ռազմապաշտպանական արդյունաբերության և դրա կառավարման համակարգի ծնավորման և զարգացման հիմնափուլերը

Ռուսաստանում խորհրդային իշխանության հաստատումով երկրի ռազմապաշտպանական արդյունաբերության ոլորտում որակապես նոր իրավիճակ ստեղծվեց: Սպառազինություն և ռազմամթերք արտադրելու բնագավառում ցարական Ռուսաստանն ակնհայտորեն հետ էր մնացել ինչպես արևմտաեվրոպական առաջատար երկրներից, այնպես էլ ԱՄՆ–ից: Երկրում թույլ էր զարգացած ռազմական արդյունաբերության ողնաշարը կազմող մեքենաշինությունը, նաև մետաղագործական և քիմիական արդյունաբերությունը: Կայսրության մեքենաշինության արդյունաբերության արտադրանքի տեսակարար կշիռը 1913 թ. կազմել է երկրի ընդհանուր արտադրանքի ընդամենը 7 %-ը, իսկ Ռուսաստանի մեքենաշինության տեսակարար կշիռը համաշխարհային մեքենաշինության մեջ՝ 3,5³⁰: Մասնագետների եզրակացմամբ՝ Առաջին համաշխարհային պատերազմի նախաշեմին «Ռուսական ռազմական արդյունաբերության ծավալներն ակնհայտորեն բավարար չէին «մեծ» պատերազմի պահանջներն ապահովելու համար»³¹:

Միջազգային քաղաքական և տնտեսական մեկուսացման մեջ հայտնված խորհրդային Ռուսաստանի իշխանությունները պարտադրված էին ներքին միջոցներով հոգալ երկրի ռազմական արդյունաբերության ստեղծման և զարգացման մասին: Գործնականում դա հնարավոր էր միայն արդյունաբերության վերազինման և ռազմա-

³⁰ Տե՛ս Розенфельд С., Клименко К., История машиностроения СССР (с первой половины 19-го в. до наших дней), М., 1961, էջ 96:

³¹ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 100:

կանացման, ռազմապաշտպանական արդյունաբերության նոր ճյուղեր ստեղծելու միջոցով: Խորհրդային իշխանություններն անմիջապես հսկողություն սահմանեցին ռազմական գործարանների նկատմամբ՝ դրանց հզորությունների հնարավոր թալանը և փոշիացունը կանխելու նպատակով: Խորհրդային իշխանության առաջին իսկ դեկրետով կազմավորվեց ՌՍԴԽՅ պաշտպանության խորհուրդը, որն արտակարգ հսկողություն էր իրականացնելու ռազմական գործարանների նկատմամբ: Խորհուրդն անմիջապես դիմեց գործուն միջոցների՝ ռազմական արտադրանքը կատարելագործելու և գործարանների արտադրական թողունակությունը բարձրացնելու ուղղությամբ³²:

Այդ հարցում Պաշտպանության խորհուրդը սերտ և արդյունավետ համագործակցում էր Չամառուսաստանյան ժողտնտխորհի և նրա տեղական մարմինների հետ: Վերջիններս նշանակալի դեր ունեցան Խորհրդային Ռուսաստանի ռազմական արդյունաբերության կազմակերպման և վերելքն ապահովելու գործում: Խորհրդային նորաստեղծ պետության համար դա անչափ կարևոր էր, քանզի հիմնականում դրանից էր կախված Խորհրդային իշխանության լինել-չլինելու հարցը Ռուսաստանում քաղաքացիական կռիվների և օտարերկրյա ներխուժման շրջանում: Ուստի պատահական չէր, որ 1918–1920 թթ. Խորհրդային երկրի ամբողջ արդյունաբերությունը գործնականում աշխատում էր երկրի պաշտպանունակությունը և Բանվորագյուղացիական Կարմիր բանակի (ԲԳԿԲ) ռազմական կարիքներն ապահովելու համար:

Ռազմական արտադրանքի թողարկումը շեշտակիորեն ավելացավ հատկապես 1919–1920 թթ., երբ գրեթե սպառված էին նախկին պաշարները, իսկ մեծաթիվ բանակին մատակարարելու համար պահանջվում էր հսկայական քանակությամբ սպառազինություն, ռազմամթերք և ռազմահանդերձանք:

Արդեն 1920 թ. վերջին Խորհրդային Ռուսաստանում դրվեց ռազմական արդյունաբերության կենտրոնացված ղեկավարման հիմքը, որն ընդհանուր և բնորոշիչ էր այդ տարիների Խորհրդային վարչակարգի համար: Վերջինիս կենտրոնում համակարգող մարմինն էր՝ դեռևս 1919 թ. ստեղծված Ռազմական արդյունաբերության խորհուրդը

³² Стів Коваленко Д., Оборонная промышленность Советской России в 1918–1920 гг., М., 1970, էջ 193:

(Ռազմարդիսորհուրդ)³³, որի ճյուղային գլխադասային մարմինները կառավարում էին ռազմապաշտպանական արդյունաբերության առանձին ճյուղերը:

ՌՍԴԽՅ ժողկոմխորհի 1921 թ. մարտի 17–ի որոշմամբ՝ Ռազմարդիսորհուրդը վերաենթարկվում է ժողովրդական տնտեսության բարձրագույն խորհրդին (ԺՏԲԽ) և իրականացնելու էր հետևյալ հիմնական գործառույթները՝ ռազմական արդյունաբերության արտադրական կենտրոնների կազմակերպում, արտադրական կարողությունների համակենտրոնացում և դրանց հետագա զարգացում, ռազմական գործարանների միասնական կառավարում և աշխատանքների վերահսկում: ՌՍԴԽՅ ԺՏԲԽ–ի նախագահության 1921 թ. հունիսի 6–ի որոշումով ԺՏԲԽ–ի կառուցվածքում ստեղծվում է Ռազմական արդյունաբերություն գլխավոր վարչություն (Գլխռազմարդ): Խորհրդային Միության կազմավորումից հետո ԽՍՀՄ Կենտգործկոմի 1923 թ. նոյեմբերի 12–ի որոշմամբ՝ ՌՍԴԽՅ Գլխռազմարդը վերանվանվում է ԽՍՀՄ Գլխռազմարդի: Այն իրականացնելու էր հետևյալ հիմնական գործառույթները. ռազմական արդյունաբերության բնագավառում միասնական քաղաքականության մշակում (որը բխելու էր խորհրդային պետության պաշտպանության պետական–կուսակցական դոկտրինից), ռազմական արդյունաբերության բոլոր ճյուղերի միասնական կառավարում և արտադրանքի պլանավորում³⁴:

ԽՍՀՄ–ում նոր տնտեսական քաղաքականությունից (ՆԷՊ) արդյունաբերականացման (ինդուստրացման) քաղաքականությանն անցումը սկզբնական շրջանում արտահայտվեց առաջին հերթին ռազմապաշտպանական արդյունաբերության կտրուկ զարգացմամբ՝ էներգետիկայի աննախադեպ զարգացմանը զուգընթաց: Պատճառը ոչ միայն այն էր, որ արագացված տեմպերով կառուցվում էին տարբեր ուղղությունների նոր ձեռնարկություններ, այլև նրանում, որ ռազմապաշտպանական արդյունաբերությունը համալրվում էր գործարաններով, որոնք վերամասնագիտացվում և քաղաքացիականից անցնում էին ռազմական արտադրության: 1920–ական թթ. վերջերից ԽՍՀՄ–ում տարածված էր նաև հանրապետական գերատեսչական ենթակայությամբ

³³ Տե՛ս Отечественный военно–промышленный комплекс и его историческое развитие. Под ред. О. Бакланова, О. Рогозина и др., М., 2013, էջ 57:

³⁴ Տե՛ս Мухин М., Эволюция системы управления советской оборонной промышленностью в 1921–1941 годах и смена приоритетов “оборонки”, “Отечественная история”, М., 2000, № 3, էջ 3–4: Տե՛ս Նաև՝ Симонов Н., Военно–промышленный комплекс СССР в 1920–1950–е годы. Темпы экономического роста, структура, организация производства и управление, М., 1996, էջ 38:

գործարանների՝ ռազմապաշտպանական արդյունաբերության միութենական գերատեսչությունների կառավարման ոլորտն անցնելու գործընթացը: Ավելացնենք, որ որպես խորհրդային ժողտնտեսության կարևորագույն ճյուղ՝ պաշտպանական արդյունաբերությունը սերտորեն շաղկապված էր պետական–կուսակցական ղեկավարման համակարգի հետ, ուստի շատ դյուրին կարող էր ընդգրկվել խորհրդային տնտեսության պլանային, վարչահրամայական համակարգում, դառնալ նրա «առաջամարտիկը»:

Այսպիսով, հարկ է արձանագրել, որ խորհրդային տնտեսության համակարգում անցումը վարչահրամայական կառավարման եղանակի առաջինը տեղի էր ունենալու հենց ռազմապաշտպանական արդյունաբերության բնագավառում: Եվ դա տրամաբանական էր. ռազմական բարդ տեխնիկայի և սպառազինության արտադրությունը պահանջում էր տասնյակ գործարանների գործունեության կենտրոնացում և միասնական կառավարում՝ պետական–կուսակցական աչալուրջ հսկողության ներքո, երբ յուրաքանչյուր թերացում և «վնասարարություն» պատժվում էր ամենայն խստությամբ: Վարչահրամայական կառավարման համակարգն աստիճանաբար հաստատվեց նաև խորհրդային ողջ տնտեսության մեջ:

1920–ական թթ. վերջին և 1930–ական թթ. սկզբին աշխարհում միջազգային իրադրության կտրուկ սրումը, պայմանավորված համաշխարհային տնտեսական ճգնաժամով և պատերազմի առաջին օջախի ծագումով Չեռավոր Արևելքում, խորհրդային իշխանություններին ստիպեց առավել մտահոգվել երկրի պաշտպանունակության ամրապնդման և ռազմապաշտպանական արդյունաբերության զարգացման խնդիրներով: Դրանք հատուկ քննարկման առարկա դարձան ՉամԿ(բ)Կ Կենտկոմի քաղբյուրոյի 1929 թ. հուլիսի 1–ի և 8–ի փակ նիստերում: Քննարկումների արդյունքում քաղբյուրոն 1929 թ. հուլիսի 15–ին ընդունում է «Ռազմական արդյունաբերության մասին» «խիստ գաղտնի» որոշումը³⁵: Ի զարգացումն առանցքային այս որոշման՝ հետագա ամիսներին ընդունվեցին նոր որոշումներ ու կարգադրություններ:

Խորհրդային պետության և կուսակցական բարձրագույն ղեկավար մարմինների առանձնահատուկ աչալուրջ վերաբերմունքը ռազմական արդյունաբերության

³⁵ Ст'я Политбюро ЦК РКП(б) – ВКП(б). Повестки дня заседаний, 1919–1952. Каталог, в трех томах, т. 1, 1919–1929, М., 2000, էջ 708:

խնդիրների նկատմամբ, նրանց կողմից ձեռնարկված կտրուկ միջոցառումները շուտով տվեցին իրենց դրական արդյունքները: Խորհրդային առաջին հնգամյակի վերջին տարիները՝ 1931–1932 թթ., բեկունային կարելի է համարել ԽՍՀՄ ռազմապաշտպանական արդյունաբերության ձևավորման և զարգացման գործում: Աննախադեպ ընդլայնվեցին ռազմական ծրագրերը և պատվերները, երկիրն անցում էր կատարում ռազմական արտադրանքի բազմաճյուղ մասնագիտացված համակարգի ստեղծմանը: Դա պայմանավորված էր Կարմիր բանակի արագ վերազինման հրամայականով: ԽՍՀՄ ժողկոմխորհին կից Պաշտպանության կոմիտեի կողմից (որի նախագահն էր խորհրդային առաջնորդ Ի. Ստալինը) 1931–1932 թթ. ընդունված մի շարք հիմնարար որոշումներով ռազմական արտադրանքի գերակա ուղղություններ են հռչակվում ռազմաավիացիոն արտադրությունը, տանկաշինությունը, ռազմական նավաշինությունը, հրետանային և հակաօդային պաշտպանության համակարգերի, հակաքիմիական պաշտպանության և քիմիարձակման միջոցների արտադրությունը:

Այսպիսով, ԽՍՀՄ–ում իրականացվող արդյունաբերականացման քաղաքականության հաջողությունները կարևոր խթան հանդիսացան խորհրդային ռազմապաշտպանական արդյունաբերության հետագա զարգացման, երկրի ռազմական անվտանգությունն ապահովելու համար: Ինչպես ճիշտ նկատում է հետազոտող Ա. Ֆիլիտովը, իր գոյությունից սկսած ԽՍՀՄ–ն «իրենից ներկայացնում էր ռազմական ճամբար, որտեղ ամեն ինչ ենթարկվում էր երկրի առավելագույն պաշտպանունակության ապահովման խնդրին»:³⁶

ԽՍՀՄ ռազմապաշտպանական արդյունաբերության առջև դրված բարդ և պատասխանատու խնդիրների լուծումը պահանջում էր ոլորտի կառավարման արդյունավետ համակարգի ստեղծում: Ռազմապաշտպանական արդյունաբերության ղեկավարման վերը նշված համակարգը, ենթարկվելով վարչակառավարման որոշ փոփոխությունների, ամփոփվեց ԽՍՀՄ ԺՏԲԽ–ի շրջանակներում մինչև 1932 թ. սկիզբը, երբ համակարգն արմատական վերափոփոխումների ենթարկվեց:

1932 թ. հունվարի 5–ին ԽՍՀՄ ԺՏԲԽ–ն բաժանվեց ծանր, թեթև և անտառային արդյունաբերության ժողկոմատների: Պաշտպանական արդյունաբերության կառա-

³⁶ Филитов А., Конец холодной войны и распад СССР: проблема закономерности и альтернативности, “Историческое пространство (Проблемы истории стран СНГ)”, М., 2011, с. 247.

վարումն այսուհետ կենտրոնանալու էր ԽՍՀՄ ծանր արդյունաբերության ժողկոմատի համակարգում ձևավորված Գլխավոր ռազմամոբիլիզացիոն (Գլխռազմմոբ) վարչության մեջ: Այն փաստը, որ ԽՍՀՄ ծանր արդյունաբերության ժողկոմ նշանակվեց կուսակցական–պետական փոռձառու գործիչ Գ. Օրջոնիկիձեն, ով մինչ այդ, 1926 թ. վերջերից, ԽՍՀՄ ԺՏԲԽ–ի նախագահն էր, վկայում է այն մասին, թե որքան էր կարևորվում ճյուղի գործունեությունը ԽՍՀՄ ղեկավարության կողմից: Ի դեպ, Օրջոնիկիձեն մնաց ժողկոմի պաշտոնում մինչև իր ողբերգական մահը՝ 1937 թ. փետրվարի 18–ը:

Եթե 1929 թ. դրությամբ խորհրդային ռազմապաշտպանական արդյունաբերությունն իր մեջ ներառում էր 52 ձեռնարկություն, ապա արդեն 1932–1933 թթ. Գլխռազմմոբ վարչության մեջ կենտրոնացված էին 127 ձեռնարկություն: Դրանք ներգրավված էին արտադրության հետևյալ հիմնական ճյուղերում՝ ավիացիոն, հրետանային–զինանոցային, զինագնդացիրային, փամփուշտների, արկերի և արկերի պայթուցիչների, տանկերի և զրահամեքենաների արտադրություն, ռազմաքիմիական և այլն³⁷: Ռազմապաշտպանական ձեռնարկությունների գեռակշիռ մասը տեղակայված էր ՌՍԴԽՅ տարածքում (մեծ մասը՝ Սոսկվայում և շրջանում), մի քանի ձեռնարկություն (հիմնականում ռազմաավիացիոն արտադրության)՝ Խորհրդային Ուկրաինայում:

Ռազմապաշտպանական արդյունաբերության առջև պետության կողմից դրված հսկայածավալ առաջադրանքներն իրականացնելու համար 1932 թվականից կտրուկ ավելացվեցին ոլորտում ֆինանսական ներդրումների ծավալները: Երկրի ռազմական բյուջեն արձանագրեց մինչև 120 % աննախադեպ աճ, ընդ որում՝ ներդրումների ծավալներն աճեցին հատկապես ավիացիոն և տանկաշինության ոլորտներում: Միասին դրանք կազմում էին պաշտպանական արդյունաբերության մեջ բոլոր ներդրումների շուրջ մեկ երրորդը³⁸:

Ռազմական արտադրանքի բնագավառում առաջնությունը ԽՍՀՄ–ում տրվում էր ռազմաավիացիոն արտադրությանը: Հետաքրքիր է, որ արդեն 1930–ական թթ. խորհրդային ռազմական արդյունաբերության ձեռնարկությունների շուրջ մեկ երրորդը

³⁷ Տե՛ս Мухин М., նշվ. աշխ., էջ 6–7:

³⁸ Տե՛ս Davies R., Crisis and Progress in the Soviet Economy. 1931–1933 (The industrialisation of Soviet Russia), London, 1996, էջ 169, 312:

(127–ից 41–ը) կազմում էին ավիացիոն ձեռնարկությունները, ինչը վկայում է ճյուղի նկատմամբ խորհրդային իշխանությունների հատուկ ուշադրության մասին: Ավիացիոն արտադրության, այդ թվում ինքնաթիռաշինության, ոլորտում կտրուկ զարգացման գործընթացը ԽՍՀՄ–ում սկսվել էր դեռևս 1920–ական թվականների վերջից և հաջողությամբ շարունակվեց հետագա տարիներին: Իրականացված միջոցառումների արդյունքում ավիացիոն արդյունաբերության արտադրանքի տեսակարար կշիռը, համեմատած ռազմական այլ արտադրանքի հետ, կտրուկ աճ արձանագրեց: Ուստի պատահական չէ, որ ԽՍՀՄ ժողտնտեսության զարգացման «առաջին հնգամյակի չորս տարում ավիացիոն արդյունաբերությունը թողարկեց 4289 ինքնաթիռ՝ երկու անգամ ավելի, քան խորհրդային իշխանության անցած բոլոր տարիներին»: Իսկ արդեն 1936 և 1937 թթ. ԽՍՀՄ–ում արտադրվում էր այնքան ինքնաթիռ, որքան առաջին հնգամյակի տարիներին³⁹:

1930–ական թթ. սկիզբը բեկումնային էր նաև ԽՍՀՄ տանկաշինության և ռազմական նավաշինության ոլորտներում: Եթե ավիացիոն արդյունաբերության ճյուղը Ռուսաստանում առաջին քայլերը սկսել էր կատարել Առաջին աշխարհամարտի նախօրյակին, իսկ նավաշինությունը գոյություն ուներ շատ ավելի վաղ ժամանակներից, ապա տանկաշինությունը լիովին նոր ճյուղ էր: ԽՍՀՄ–ը սեփական տանկեր սկսեց արտադրել միայն 1931 թվականից, այն էլ սահմանափակ քանակով:

Երկրում ծավալված «Տանկային մեծ ծրագիրը» թեև իսկույն հայտնվեց խորհրդային ղեկավարության, այդ թվում Ի. Ստալինի անմիջական ուշադրության կենտրոնում, այդուհանդերձ՝ դանդաղում էր: Պատճառներից հիմնականը՝ զրահանյութի և արդիական սարքավորումների, ինչպես նաև ինժեներատեխնիկական որակյալ կադրերի սահմանափակ լինելն էր: Տանկաշինության ոլորտում դժվարությունները ԽՍՀՄ–ում հաղթահարվեցին միայն Երկրորդ համաշխարհային պատերազմի նախօրյակին, երբ երկիրն իրացրեց տարբեր մակնիշների ծանր տանկերի արտադրությունը: Երկրորդ հնգամյակի տարիներին՝ 1933–1937 թթ., բուռն զարգացում ապրեց նաև ռազմական նավաշինությունը, հատկապես՝ սուզանավաշինությունը: Այդ տարիներին ԽՍՀՄ–ում արտադրված 345 ռազմական նավերից 137–ը սուզանավեր էին⁴⁰:

³⁹ Шумихин В., Советская военная авиация, 1917–1941, М., 1986, с. 155, 157.

⁴⁰ Ст'ю Отечественный военно–промышленный комплекс и его историческое развитие, էջ 468:

Նշված ժամանակաշրջանում խորհրդային ռազմական արդյունաբերության զարգացման գերակա ուղղություններից էին նաև հրետանային զինատեսակների, հակաօդային պաշտպանության համակարգերի ստեղծումը, ռազմամթերքի արտադրության և ռազմաքիմիական արդյունաբերությունը: Եթե առաջին հնգամյակում ռազմական արդյունաբերության նշված ճյուղերում աշխատանքներն անբավարար էին և նախատեսված ծավալները հիմնականում թերակատարվում էին, ապա արդեն երկրորդ հնգամյակում դրվեցին զարգացման ամուր հիմքերը:

1935 թ. վերջերից ԽՍՀՄ «պաշտպանական» ոլորտի կառավարման վարչական համակարգում դարձյալ արմատական փոփոխություններ արձանագրվեցին: Դա պայմանավորված էր խորհրդային պետական և կուսակցական բարձրագույն ղեկավար շրջաններում տեղի ունեցող խմբակային պայքարով, ինչպես նաև երկրում ծավալվող քաղաքական բռնություններով: Մյուս կողմից՝ 1930–ական թթ. երկրորդ կեսից վտանգավոր լարվածություն էր առաջացել միջազգային հարաբերություններում՝ կապված ֆաշիզմի տարածման և գերմանական բլոկի երկրների (Գերմանիա, Իտալիա, Ճապոնիա) զավթողական ծրագրերի աշխուժացման հետ:

Չերթական «ռազմական տագնապի» պայմաններում հրատապ էր դառնում սպառազինության, ռազմական տեխնիկայի և զինամթերքի, քիմպաշտպանության և քիմհարձակման միջոցների, բանակային կապի, ռազմահանդերձանքի արտադրանքի չափերի կտրուկ ավելացումը, մանավանդ, որ Կարմիր բանակի անձնակազմի թվաքանակը գրեթե կրկնապատկվել էր՝ 1933 թ. 885 հազարից 1937 թ. հասնելով 1,5 միլիոնի⁴¹:

Շուտով լուծարվում է ԽՍՀՄ ծանր արդյունաբերության ժողկոմատի ռազմամոբիլիզացիոն գլխավոր վարչությունը, իսկ նրա ենթակայության տակ գտնվող պաշտպանական արդյունաբերության ձեռնարկությունները խմբավորվում են երկու նորաստեղծ գերատեսչությունների՝ Ռազմական արդյունաբերության գլխավոր վարչության և Ռազմամթերքների գլխավոր վարչության շրջանակներում: Իսկ արդեն ԽՍՀՄ Կենտգործկոմի 1936 թ. դեկտեմբերի 8–ի որոշմամբ՝ երկրի ռազմապաշտպանական ողջ արդյունաբերությունը կենտրոնացվում է ԽՍՀՄ պաշտպանական

⁴¹ Стів Симонов Н., նշվ. աշխ., էջ 91:

արդյունաբերության առանձին ժողկոմատի⁴² համակարգում: Սա, մեր կարծիքով, շրջադարձային քայլ էր ԽՍՀՄ տնտեսության «պաշտպանական» համակարգի հետագա զարգացման համար՝ ռազմապաշտպանական արդյունաբերությունն աստիճանաբար և հաստատուն կերպով ստանձնում էր Խորհրդային Միության ժողտնտեսության անվիճելի «լոկոմոտիվի» դերը:

Սակայն ամեն ինչ չէ, որ հարթ էր ընթանում Խորհրդային երկրում, այդ թվում «պաշտպանական» ոլորտում: Այս առումով հատկանշական է 1936 թ. ապրիլի 8–ին Ի. Ստալինի կողմից ոլորտի պատասխանատու Գ. Օրջոնիկիձեին տրված հանձնարարականը. «Ռազմական արդյունաբերությունում գործը դեռևս դժվարությամբ է առաջ գնում: Հարկավոր է գազանի համառությամբ զարկ տալ ավիացիայի, հրետանու (զարգացմանը – Կ.Խ), արտադրանքի որակին (որակին!)»⁴³:

Բացի այն, որ Խորհրդային ողջ տնտեսությունը 1936–1937 թթ. հայտնվել էր ճգնաժամում (չէին կատարվում պետական պատվերներն նույնիսկ գերակա նշանակություն ունեցող ռազմապաշտպանական արդյունաբերության ոլորտում, մեծ չափերի էր հասնում վնասարարությունը, արտադրանքի խտտանը և այլն), 1937 թ. երկրում ծավալված քաղաքական բռնաճնշումների զոհ դարձան բազմաթիվ որակյալ մասնագետներ և կադրեր: Բացառություն կազմեց թերևս ավիացիոն արդյունաբերության ոլորտը, որտեղ, ինչպես վերը նշվեց, արձանագրվեցին լուրջ հաջողություններ:

ԽՍՀՄ տնտեսությունում ստեղծված ծանր դրությունը, ինչպես նաև միջազգային ասպարեզում լարվածության կտրուկ աճը, Խորհրդային ղեկավարությանը ստիպում է դիմել առավել կտրուկ միջոցների՝ «պաշտպանական» ոլորտում կուսակցական–պետական մարմինների վերահսկողությունն ուժեղացնելու համար: Այդ նպատակով ԽՍՀՄ ժողկոմխորհի Պաշտպանության կոմիտեին կից 1938 թ. հունվարին կազմավորվում է Ռազմաարդյունաբերական հանձնաժողով, որի վարույթում էին կենտրոնանալու այն գործառույթները, որոնք բխում էին երկրի տնտեսությունը և արդյունաբերությունը հնարավոր պատերազմին նախապատրաստելու հրամայականից⁴⁴: Հանձնաժողովի

⁴² ԽՍՀՄ պաշտպանական արդյունաբերության ժողկոմի առաջին տեղակալի պաշտոնը 1936–1939 թթ. վարել է հայազգի Խորհրդային պետական գործիչ, ծնունդով շուշեցի, Իվան (Հովհաննես) Ֆյոդորի (Թևադոսի) Թևոսյանը (տե՛ս Արզումանյան Ա., Իվան Կեոսյան, Մ., 1983, էջ 17):

⁴³ Տե՛ս Быстрова И., Советский военно–промышленный комплекс: проблемы становления и развития (1930–1980–е годы), М., 2006, էջ 138:

⁴⁴ Տե՛ս История социалистической экономики СССР, в семи томах, т. 5, Советская экономика накануне и в период Великой Отечественной войны. 1938–1945 гг., М., 1978, էջ 97:

գլխավոր խնդիրն էր՝ մոբիլիզացնել պաշտպանական արդյունաբերության բոլոր հզորություններն ու պաշարները՝ սպառազինության արտադրման և Կարմիր բանակի ու Ռազմածովային ուժերի մատակարարման առաջադրանքների (որոնք նախանշում էր Պաշտպանության կոմիտեն) կատարումն ապահովելու համար: Ռազմաարդյունաբերական հանձնաժողովը ոլորտում իրականացնելու էր նաև վերահսկողական և աշխատանքների համակարգման գործառույթներ՝ «բաշխելու էր մոբիլիզացիոն պլանի»⁴⁵ առաջադրանքները Միության և միութենական հանրապետությունների ժողկոմատների միջև»⁴⁶: Կոմիտեի գործունեությունն ընթանում էր գաղտնիության խստացված ռեժիմի պայմաններում: Չարկ է նշել, որ ռազմապաշտպանական համակարգի ձեռնարկություններում գաղտնիության ռեժիմը խստացվել էր դեռևս 1930–ական թթ. սկզբի «ռազմական տագնապի» տարիներին և այդպիսին մնաց խորհրդային ամբողջ ժամանակաշրջանում:

Պաշտպանական արդյունաբերության միասնական ժողկոմատը գոյատևեց մինչև 1939 թ. սկիզբը, երբ ԽՍՀՄ Գերագույն խորհրդի նախագահության հունվարի 11–ի որոշումով այն բաժանվեց ԽՍՀՄ ավիացիոն արդյունաբերության, ԽՍՀՄ նավաշինության արդյունաբերության⁴⁷, ԽՍՀՄ ռազմամթերքների և ԽՍՀՄ սպառազինության առանձին ժողկոմատների⁴⁸: Դրանց կառուցվածքը հաստատվեց «Պաշտպանական արդյունաբերության ժողկոմատի տրոհման մասին» ԽՍՀՄ ժողկոմխորհի 1939 թ. հունվարի 21–ի որոշումով: Համաձայն դրա՝ յուրաքանչյուր ժողկոմատի կազմում ձևավորվեցին մի քանի գլխավոր վարչություններ, որոնք ղեկավարելու էին ռազմական առանձին արտադրությունները՝ հրետանային, սարքաշինության, փամփուշտների, ավիառումբերի և արկերի, ականների և նռնակների, պայթուցիչների, պարկուճների և այլն: Ինչ վերաբերում է տանկաշինությանը և ռազմաքիմիական արտադրությանը, ապա ռազմապաշտպանական արդյունաբերության այդ ոլորտների գործարաններն անցան նույն թվականին ստեղծված ԽՍՀՄ

⁴⁵ Մոբիլիզացիոն պլան (ծրագիր, հայտ)՝ ռազմական արտադրանքի և պատվերների հատուկ պլան, որը կազմվում է հնարավոր պատերազմին պատրաստ լինելու նպատակով: Մոբիլիզացիոն պլանով նախատեսված առաջադրանքների կատարումը հիմնականում դրվում էր ռազմապաշտպանական արդյունաբերության ձեռնարկությունների վրա:

⁴⁶ Ст'я Быстрова И., նշվ. աշխ., էջ 147–148: Ст'я նաև` Симонов Н., նշվ. աշխ., էջ 41:

⁴⁷ Նավաշինության արդյունաբերության ժողկոմի պաշտոնում նշանակվեց Ի. Թևոյանը և պաշտոնավարեց մինչև 1940 թ. մարտի 17–ը, երբ նշանակվեց ԽՍՀՄ սև մետաղագործության ժողկոմ (1940–1946 թթ.):

⁴⁸ Ст'я История социалистической экономики СССР, в семи томах, т. 5, էջ 97:

միջին մեքենաշինության⁴⁹ և ԽՍՀՄ քիմիական արդյունաբերության ժողկոմատների տնօրինությանը: Ընդ որում՝ ռազմապաշտպանական ոլորտի գործարանները միավորվեցին ԽՍՀՄ միջին մեքենաշինության ժողկոմատի համակարգում ստեղծված հատուկ «գլավկոմ»՝ «Գլավսպեցմաշոմ»⁵⁰:

Հանրագումարի բերելով խորհրդային ռազմապաշտպանական արդյունաբերության, դրա կառավարման համակարգի ձևավորման և զարգացման գործընթացը ԽՍՀՄ-ում 1920–1930–ական թթ.՝ կարելի է նշել, որ այդ տարիների միջազգային համեմատաբար խաղաղ պայմաններում ԽՍՀՄ-ը վճռական քայլեր ձեռնարկեց ռազմապաշտպանական արդյունաբերության զարգացման, դրա կառավարման համակարգի կատարելագործման ուղղությամբ: Արդեն 1930–ական թթ. վերջին ԽՍՀՄ պաշտպանական արդյունաբերությունը կլանում էր երկրի տարեկան համախառն եկամուտի մոտ 30 %-ը: Ընդհանուր առմամբ՝ եթե 1938–1940 թթ. ԽՍՀՄ ողջ արդյունաբերության արտադրանքի ծավալն աճեց 45 %-ով, ապա ռազմական արտադրանքի ծավալն ավելացավ 2,8 անգամ⁵¹:

Այսպիսով, ինչպես իրավացիորեն եզրահանգում են խորհրդային մասնագետներ Ս. Ռոզենֆելդն ու Կ. Կլիմենկոն, «նախապատերազմյան շրջանում ԽՍՀՄ-ում ստեղծվեց ռազմական արդյունաբերություն, որն ուներ ավիացիոն, տանկային, նավաշինական, սպառազինություն և ռազմամթերք արտադրող մասնագիտացված գործարաններ»⁵²:

1920–1930–ական թթ. խորհրդային տնտեսության նշանակալի ձեռքբերումներն ամուր հենարան հանդիսացան ԽՍՀՄ պաշտպանունակության ամրապնդման, բավականաչափ սպառազինված բանակ ստեղծելու համար: Խորհրդային իշխանության ընդամենը երկու տասնամյակների ընթացքում ռազմապաշտպանական արդյունաբերությունը վերածվեց ԽՍՀՄ տնտեսության արդյունաբերական խոշորագույն ճյուղի, սպառազինություն ներմուծող երկրից ԽՍՀՄ-ը դարձավ սպառազինության մատակարար Եվրոպայի և Ասիայի մի շարք երկրների համար (Չեխոսլովակիա, Լեհաստան, Ֆինլանդիա, Իսպանիա, Չինաստան, Թուրքիա և այլն): Մատակարարում-

⁴⁹ ԽՍՀՄ միջին մեքենաշինության ժողկոմի պաշտոնը 1941–1946 թթ. վարել է հայազգի խորհրդային պետական գործիչ, ժնուներդ շուլավերցի Ստեփան Հակոբի Ակոպովը: 1939–1941 թթ. նա զբաղեցրել է ԽՍՀՄ ծանր մեքենաշինության ժողկոմի, ապա՝ Միջին մեքենաշինության ժողկոմի տեղակալի, առաջին տեղակալի պաշտոնները:

⁵⁰ Ст'ю Мухин М., նշվ. աշխ., էջ 11–13:

⁵¹ Ст'ю История социалистической экономики СССР, в семи томах, т. 5, էջ 55:

⁵² Розенфельд С., Клименко К., նշվ. աշխ., էջ 364:

ները դադարեցվեցին միայն Երկրորդ աշխարհամարտի սկզբին, երբ առավել հրատապ էր սեփական կուտակումներն ավելացնելու խնդիրը:

Կարելի է փաստել, որ Երկրորդ աշխարհամարտի սկզբին և Հայրենական պատերազմի նախաշեմին ԽՍՀՄ-ը հիմնականում լուծել էր երկրի ռազմապաշտպանական մասնագիտացված արդյունաբերության ստեղծման կարևոր հիմնախնդիրը:

1.2. Խորհրդային Հայաստանի արդյունաբերության զարգացումը որպես ռազմապաշտպանական միջոցառումների անցկացման նախադրյալ

Հայաստանի առաջին հանրապետությունից Խորհրդային Հայաստանը ժառանգեց ամբողջությամբ քայքայված և հետամնաց տնտեսություն, խորհրդայնացման պահին երկիրը գրեթե չուներ արդյունաբերական հզորություններ, իսկ եղածն էլ (պղնձածուլական 1–2 գործարան և գինու–կոնյակի կոմբինատ) հումքի ու ֆինանսական ներդրումների բացակայության պայմաններում փլուզման եզրին էր: Նախապատերազմյան 1913 թ. համեմատությամբ 1920 թ. վերջին էլեկտրաէներգիայի արտադրությունը հանրապետությունում նվազել էր՝ 3, արդյունաբերության արտադրանքը՝ շուրջ 12 անգամ⁵³: Ծայրահեղ հետամնաց վիճակում էր արդյունաբերության հիմքը կազմող մետաղամշակող ճյուղը: Գոյություն ունեցող մեխանիկական արհեստանոցները և տնայնագործական դարբնոցները հիմնականում ծառայում էին բնակչության կենցաղային պահանջներին: Երևանում նման տիպի միակ ձեռնարկությունը՝ հայտնի գործարարներ Երվանդ և Սիսակ Տեր–Ավետիքով (Տեր–Ավետիքյան) եղբայրների կողմից 1905 թ. կառուցված մեխանիկական արհեստանոցն էր, որը շուտով վերածվեց մեխանիկական գործարանի: Այն ուներ փականագործական, մեխանիկական, կաթսայագործական, թուջածուլման, դարբնոցային և փայտամշակման արտադրամասեր, որտեղ աշխատում էր 60–65 մարդ⁵⁴: Գործարանը զուրկ էր քիչ թե շատ արդիական սարքավորումներից, այստեղ արտադրվում և վերանորոգվում էին գյուղատնտեսական գործիքներ, ջեռուցման փոքր կաթսաներ, ջրամղիչներ, հնոցներ և

⁵³ Տե՛ս Социалистическое строительство Армянской ССР (1920–1940), Е., 1940, էջ 23, 24, 47:

⁵⁴ Տե՛ս История ереванского станкостроительного завода имени Ф. Э. Дзержинского, Е., 1967, էջ 7:

այլն⁵⁵: Մեխանիկական–փականագործական փոքր արհեստանոց գործում էր նաև Ալեքսանդրապոլում (Լենինական, այժմ՝ Գյումրի), այն պատկանում էր գործարար Վ. Չեքիմյանին: Ինչ վերաբերում է ռազմական արտադրանքի ոլորտին, ապա Հայաստանի առաջին հանրապետության տարիներին այն կրել է սիմվոլիկ բնույթ: Ալեքսանդրապոլում գործող մեխանիկական հրետանային արհեստանոցի բազայի վրա հիմնվել և մի կարճ ժամանակահատված գործել է այսպես կոչված «Փամփուշտի ազգային գործարանը»: Փամփուշտի մեխանիկական գործարան գործել է նաև Քանաքեռում: Հայաստանի Հանրապետության ռազմական նախարարի 1920 թ. սեպտեմբերի 15–ի թիվ 114 հրամանով Քանաքեռում գործող զինագնդացիային արհեստանոցը վերակազմավորվել է Քանաքեռի հրետանային մեխանիկական արհեստանոցի⁵⁶: Ալեքսանդրապոլի և Քանաքեռի փամփուշտի գործարանների և արհեստանոցների հզորությունները ժամանակի ընթացքում ավելացվել են Բաթումից ներմուծված մեքենայական շարժիչների և «նոր տիպի գործասեղանների շնորհիվ»: Ձեռնարկություններում 1920 թ. մայիսի 1–ից մինչև հոկտեմբերի 20–ն ընկած ժամանակահատվածում պատրաստվել և հարմարեցվել է 788 հազար փամփուշտ, կատարվել է նաև զենք ու զինամթերքի մանր վերանորոգում⁵⁷:

Հանրապետությունում որոշ ժամանակ գործել է էլեկտրատեխնիկական լաբորատորիայով ռադիո–հեռագրակապի արհեստանոց, որը սպասարկել է հայկական բանակի ռադիո–հեռագրակապի դիվիզիոնը: Այստեղ վերանորոգվել են ռադիո–ընդունիչներ և հաղորդիչներ: Արհեստանոցին կից բացվել է հենակետային դպրոց՝ համապատասխան կադրեր պատրաստելու նպատակով⁵⁸:

Այսպիսով, Հայաստանի խորհրդայնացման պահին հանրապետությունում, փաստորեն, գոյություն չունեին արդյունաբերական քիչ թե շատ խոշոր գործարաններ ու ձեռնարկություններ, գրեթե բացակայում էր գործարանային–բանվորական կյանքը:

Հայաստանում խորհրդային կարգեր հաստատելուց հետո նոր իշխանությունները քաջ գիտակցում էին, որ երկրի տնտեսության վերականգնումը և հետագա զարգացումն անբողջությամբ կախված է լինելու խորհրդային Ռուսաստանի կողմից տրամադրվելիք

⁵⁵ Տե՛ս նույն տեղում:

⁵⁶ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 199, ց. 1, գ. 142, թ. 184 շրջ.:

⁵⁷ Տե՛ս Կարապետյան Մ., Հայաստանի Հանրապետության բանակը (1918–1920), Ե., 1996, էջ 52–53: Տե՛ս նաև՝ ՀԱԱ, ֆ. 199, ց. 1, գ. 142, թ. 185 շրջ.:

⁵⁸ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 275, ց. 5, գ. 79, թ. 51 շրջ.:

օգնությունից, դա էր դիտվում որպես Հայաստանի խորհրդային հանրապետության կայացման և գոյության միակ երաշխիքը: Եթե 1921 թ. խորհրդային Ռուսաստանի կողմից Հայաստանին տրամադրված օգնությունը գրեթե ամբողջությամբ հատկացվում էր բնակչության սպառողական պահանջները բավարարելու, սովի ճիրաններում հայտնված ժողովրդին կերակրելու համար, ապա արդեն 1922 թ. կեսերից, երբ որոշ չափով վերակենդանացավ գյուղատնտեսությունը, հաղթահարվում էր սովը, Ռուսաստանի օգնությունն ուղղվեց Հայաստանի քայքայված արդյունաբերության վերականգնմանը, նոր արտադրամասերի կառուցմանը: Վերջինս մեծ նշանակություն էր ունենալու երկրի տնտեսության հետագա անկումը կասեցնելու և առաջընթացն ապահովելու համար⁵⁹:

Երևանի մեխանիկական գործարանը վերականգնելու և վերակառուցելու նպատակով Ռուսաստանից շուտով ստացվեց 12 վագոն մեքենաներ ու այլ սարքավորումներ, 30–ից ավելի հաստոցներ, մեկ ձուլարան⁶⁰: 1924 թ. Լենինգրադի «Պրոմմետ» գործարանի բանվորները մեխանիկական գործարանին նվիրեցին նոր սարքավորումներ և 32 մետաղահատ հաստոց⁶¹: Վերազինվելով նոր տեխնիկայով, մեխանիկական արհեստանոցը վերածվեց մեխանիկական գործարանի: Վերջինիս հիմքի վրա էլ շուտով Երևանում կառուցվեց Ֆ. Է. Չերժինսկու անվան մեքենաշինական նոր գործարանը: Արդեն 1930–ական թթ. սկզբին գործարանն այնքան էր հզորացել, որ այնտեղ 1934 թ. պատրաստվեց 150 տեղանոց «Ա. Ի. Միկոյան» ջերմանավը, որը նավագնացության հանձնվեց Սևանում⁶²: ԽՍՀՄ կառավարության որոշմամբ Չերժինսկու անվան գործարանը Հայրենական պատերազմի սկզբից ևեթ դասվեց ռազմապաշտպանական ոլորտի ձեռնարկությունների շարքում և սկսեց կատարել ռազմական արտադրանքի պատվերներ:

Տնտեսության քիչ թե շատ վերականգնման գործընթացը ԽՍՀՄ–ում ավարտված համարվեց 1925 թ. վերջին, երբ դեկտեմբերին կայացած ՀամԿ(Բ)Կ 14–րդ համագումարը «որդեգրեց երկրի ինդուստրացման, արտադրության միջոցների

⁵⁹ Տե՛ս Խաչատրյան Կ., Հայ–ռուսական հարաբերությունները 1920–1922 թվականներին, Ե., 2007, էջ 218–219:

⁶⁰ Տե՛ս Վարդապետյան Ա., Սովետական Ռուսաստանի օգնությունը Հայաստանին 1920–1925 թթ., Ե., 1959, էջ 118:

⁶¹ Տե՛ս История ереванского станкостроительного завода имени Ф. Э. Дзержинского, էջ 15:

⁶² Տե՛ս նույն տեղում, էջ 26: Տե՛ս նաև՝ Հայաստանի ժողովրդագրության վերջին նախագահը: Գուրգեն Չոլախյան (կազմող՝ Է. Չոլախյան–Գասպարյան), Ե., 2012, էջ 356–359:

արտադրման զարգացման ուղղությունը»⁶³: Առաջնային համարվեց ծանր արդյունաբերության գերակա զարգացումը, ինչը հիմնավորվում էր, ինչպես արդեն նշել ենք, ԽՍՀՄ պաշտպանունակության ամրապնդման և ռազմապաշտպանական արդյունաբերության ձևավորման ու զարգացման հրատապ անհրաժեշտությամբ:

Անդրդաշնության հանրապետությունների, այդ թվում Խորհրդային Հայաստանի, արդյունաբերականացման խնդիրները նախանշվեցին Թիֆլիսում 1926 թ. մայիսին կայացած կուսակցական խորհրդակցությունում և Անդրերկրկոմի պլենումում: Հայաստանում գտնում էին, որ երկիրը կարող է մասնակից դառնալ ԽՍՀՄ արդյունաբերականացման խնդրի լուծմանը՝ զարգացնելով սեփական հիդրոէներգետիկան, օգտակար հանածոների արտադրությունը և դրանց արդյունաբերական մշակումը⁶⁴: Սակայն Հայաստանի արդյունաբերականացման բնորոշ առանձնահատկություններից մեկն այն էր, որ երկիրը, ինչպես նշվեց, գրեթե չունեւր ֆաբրիկագործարանային արդյունաբերություն: Ուստի, եթե ԽՍՀՄ մեծ մասում արդյունաբերականացումը սկսվեց ծանր արդյունաբերությունից, ապա Հայաստանում՝ թեթև: Դա էր նաև պատճառը, որ ծանր արդյունաբերության զարգացումը Հայաստանում, ի տարբերություն Խորհրդային որոշ հանրապետությունների, մինչպատերազմյան տարիներին դանդաղեց: Հանրապետությունում հիմնականում տեղի էր ունենում արդյունաբերական ձեռնարկությունների վերանորոգման, վերակառուցման կամ հիմնադրման գործընթացը: Սկզբնական շրջանում դրանում մեծ էր ԽՍՀՄ արդյունաբերական զարգացած շրջանների կողմից Հայաստանին տրամադրվող ֆինանսական և տնտեսական օգնության դերը:

Խորհրդային Հայաստանի տնտեսության տեխնիկական վերազինման գործում վճռական նշանակություն ունեւր հիդրոէներգետիկան: Ֆինանսական մեծ չափերի հասնող միութենական միջոցների շնորհիվ 1920–1930–ական թթ. կառուցվեցին և գործարկվեցին Երևանի ու Լենինականի, Չորագետի և Քանաքեռի գերիզոր հիդրոէլեկտրակայանները, շահագործման հանձնվեցին նաև փոքր կայաններ (Մեղրիում, Սիսիանում և այլն): Արդեն 1930–ական թթ. վերջերին Հայաստանում գործում

⁶³ Տե՛ս ՍՄԿԿ–ն համագումարների, կոնֆերանսների և Կենտկոմի պլենումների բանաձևերում և որոշումներում, հ. 3 (1922–1925), Ե., 1987, էջ 565:

⁶⁴ Տե՛ս Ղազախեցյան Վ., Հայաստանը 1920–1940 թթ., Ե., 2006, էջ 287:

եր 51 կայան, նախախորհրդային շրջանի համեմատ հանրապետությունում էլեկտրաէներգիայի արտադրությունը աճել էր շուրջ 67 անգամ:

Էներգետիկայի զարգացումը նպաստավոր նախադրյալներ ստեղծեց հանրապետության տնտեսության համալիր զարգացման համար: Այն խթանեց լեռնահանքային, մասնավորապես պղնձարդյունաբերությունը և, հատկապես, քիմիական արդյունաբերությունը: Վերջինիս նորակառույցներից էին 1927 թ. գործարկված Երևանի կարբիդի 1–ին գործարանը, Ղարաքիլիսայի (Կիրովական, այժմ՝ Վանաձոր) քիմիական գործարանը՝ կարբիդ–կալցիումի ու ցիանամիդի արտադրամասերով, որի կառուցումը սկսվել էր 1929 թ.: Գործարանի շինարարության ընթացքն արագացնելու նպատակով Միութենական մարմինների որոշումով 1932 թ. այն մտցվեց ԽՍՀՄ հարվածային շինարարության կառույցների ցանկ: Գործարանը շահագործման հանձնվեց 1933 թ., 1934 թ. գործարկվեցին նոր հզորություններ: Ինչպես նշվում է «Հայոց պատմության» ակադեմիական նոր հատորում, «Մասնավորապես միութենական նշանակություն ունեցող կարբիդի արտադրության ընդլայնումը հնարավորություն էր տալիս կազմակերպելու բազմաթիվ նոր արտադրություններ», այդ թվում ռազմապաշտպանական նշանակության⁶⁵:

ԽՍՀՄ քիմիական արդյունաբերության առաջատար ձեռնարկություններից էր դառնալու միութենական կառավարության 1933 թ. մայիսի 11–ի թիվ 931 որոշմամբ Երևանի մերձակայքում կառուցվելիք սինթետիկ կաուչուկի (ՍԿ) գործարանը: Որոշման ընդունման գործում մեծ էր ԽՍՀՄ ծանր արդյունաբերության ժողկոմ Գ. Օրջոնիկիձեի դերը: Աշխատաքները թույլատրվում էր ֆինանսավորել նրա ղեկավարած ժողկոմատի միջոցներից, 20 մլն. ռուբլու չափով: Կառավարության որոշումը ստորագրել էր ԽՍՀՄ ժողկոմխորհի նախագահ Վ. Մոլոտովը (Սկրյաբին)⁶⁶:

Ի կատարումն որոշման՝ ՀՍԽՍՀ ժողկոմխորհը 1933 թ. հունիսի 7–ի և հունիսի 19–ի նիստերում լսում է գործարանը կառուցելու մասին կառավարության նախագահ Սահակ Տեր–Գաբրիելյանի զեկուցումը: Շինարարությունը ժամանակին ավարտելու և ՍԿ «Սովպրենի» գործարկումը հաջողությամբ իրականացնելու համար ընդունվեցին

⁶⁵ Տե՛ս Հայոց պատմություն, հ. IV, գիրք առաջին (Նորագույն ժամանակաշրջան. 1918–1945 թթ.), Ե., 2010, էջ 459:

⁶⁶ Տե՛ս Վրաստանի ազգային արխիվ (ՎԱԱ), ֆ. 617, ց. 1, գ. 6576, թ. 1:

միջոցառումների համալիր ծրագրեր: Գործարանի կառուցման և շահագործման հանձնելու ամբողջ ընթացքը գտնվում էր ինչպես ՀԿ(Բ)Կ Կենտկոմի և ՀՍԽՅ կառավարության, այնպես էլ ԽՍՀՄ ղեկավարության աջալուրջ հսկողության ներքո⁶⁷:

Տարիների ընթացքում ՍԿ «Սովպրենը» դարձավ Հայաստանում ռազմապաշտպանական արդյունաբերության ոլորտի առաջատարներից մեկը: Երկրում արհեստական կաուչուկի արտադրության կազմակերպումը սկզբունքային նշանակություն ուներ ԽՍՀՄ–ի համար: Ռազմական արտադրանքի համար կարևոր այդ հումքը վերջինս ստիպված էր թանկ գնով ներմուծել արտասահմանից: Ուստի Հայաստանում արհեստական կաուչուկի արտադրության կազմակերպումը միտված էր մոտ ապագայում վերացնելու արտասահմանից ԽՍՀՄ–ի կախվածությունը: Նշենք, որ քլորոպրենային կաուչուկի առաջին արտադրանքը ՍԿ «Սովպրեն» գործարանը թողարկեց 1940 թ. մարտից:

Ինչպես նշվում է Հայոց պատմության ակադեմիական նոր հատորում. «Ծանր արդյունաբերության ճյուղերից Հայաստանում մեծ ուշադրություն էր նվիրվում նաև լեռնահանքային (պղնձի) արդյունաբերության զարգացմանը, մի բնագավառ, որով, ինչպես նշել է Ա. Խանջյանը ՀԿ(Բ)Կ 9–րդ համագումարում (1934 թ.), Հայաստանը մասնակից էր դառնում ԽՍՀՄ էլեկտրաֆիկացիայի, ավտոմոբիլային, տրակտորային, ավիացիոն, կապի արդյունաբերության զարգացման, երկրի ռազմական պաշտպանության գործին (1933 թ. հայկական պղինձը կազմում էր ԽՍՀՄ պղնձի արտադրության 10 %-ը)»⁶⁸:

1930–ական թթ. վերջին տարիներին Հայաստանում զարգացման բարձր տեմպերով, այդուհանդերձ, աչքի ընկան մեքենաշինությունն ու մետաղամշակումը: Արմատապես փոխվեցին մետաղամշակման արդյունաբերության տեխնիկական բազան, արտադրության ծավալը և կառուցվածքը: Եթե 1940 թ. արդյունաբերության արտադրանքի ընդհանուր ծավալը 1913 թ. համեմատությամբ աճել էր 8,7 անգամ, ապա մեքենաշինության և մետաղամշակման արտադրանքն ավելացավ 15 անգամ⁶⁹:

Այսպիսով, 1920–1930–ական թթ. Խորհրդային Հայաստանի արդյունաբերության աննախադեպ զարգացման տարիներ էին, երբ կառուցվեցին և շահագործման

⁶⁷ Տե՛ս Գևորգյան Ռ., Մեծ քիմիայի «առեղծվածը», Ե., 2010, էջ 41–44:

⁶⁸ Տե՛ս Հայոց պատմություն, հ. IV, գիրք առաջին (Սորազույն ժամանակաշրջան. 1918–1945 թթ.), էջ 460:

⁶⁹ Տե՛ս Խաչատրյան Գ., Հայաստանի արդյունաբերությունը Հայրենական մեծ պատերազմի տարիներին (1941–1945), Ե., 2005, էջ 40:

հանձնվեցին նորագույն սարքավորումներով համալրված արդյունաբերական տասնյակ ձեռնարկություններ: Առաջին հնգամյակում ծավալված արդյունաբերության տեխնիկական վերազինումը շարունակվեց նաև երկրորդ հնգամյակում (1933–1937 թթ.), և եթե առաջին հնգամյակում Հայաստանում կառուցվեց ու շահագործման հանձնվեց արդյունաբերական 18 ձեռնարկություն, ապա երկրորդում՝ 26⁷⁰: Դրանց մի մասն ուներ միութենական նշանակություն:

Խորհրդային Հայաստանում զարգացած արդյունաբերության ստեղծմանն իր նպաստն էր բերում նաև հանրապետության գիտությունը, մասնավորապես 1935 թ. ստեղծված ԽՍՀՄ գիտությունների ակադեմիայի հայկական մասնաճյուղը (Արմֆան): Նրա կազմում գործող գիտահետազոտական մի քանի ինստիտուտները, հատկապես երկրաբանության և քիմիական, լուրջ հետազոտություններ ծավալեցին երկրի բնական պաշարների հայտնաբերման և արտադրության մեջ ներդնելու ուղղությամբ: Հայ երկրաբանների կողմից հայտնաբերվեցին ռազմավարական կարևոր հումքի՝ պղնձի, մագնիումի, հանքանյութի, հազվագյուտ գունավոր այլ մետաղների նոր հանքավայրեր: Կատարվեցին երկրաբանական–աշխարհագրական հատուկ աշխատանքներ ու գիտական ուսումնասիրություններ⁷¹: Խորհրդային Հայաստանի գիտությունը, որն աննախադեպ տենպերով զարգանում էր ինչպես հանրապետության ակադեմիական, այնպես էլ բուհական միջավայրում, իր ծանրակշիռ և որոշիչ մասնակցությունն ունեցավ երկրի ռազմաարդյունաբերության մեջ խորհրդային ողջ ժամանակաշրջանում:

Արդեն 1930–ական թվականների վերջին Խորհրդային Հայաստանում առկա էր զարգացած բազմաճյուղ արդյունաբերություն, ինչը կենտրոնական իշխանություններին հնարավորություն տվեց Հայրենական պատերազմի սկզբին Հայաստանն ընդգրկել ԽՍՀՄ–ում ձևավորվող ռազմաարդյունաբերական համալիրում:

Մինչև 1930–ական թթ. սկիզբը Հայաստանը ռազմապաշտպանական արտադրանքի պատվերներ չէր կատարում և, փաստորեն, ընդգրկված չէր ԽՍՀՄ ռազմապաշտպանական արդյունաբերության համակարգում: Անդրդաշնությունում ԽՍՀՄ ԺՏԲԽ ռազմապաշտպանական հարցերի գծով լիազոր–ներկայացուցչի հարցմանը ՀՍԽՅ Ժողտնտխորհից 1926 թ. փետրվարի 5–ի գրությամբ տեղեկացնում

⁷⁰ Տե՛ս Հայոց պատմություն, հ. IV, գիրք առաջին (Նորագույն ժամանակաշրջան. 1918–1945 թթ.), էջ 458:

⁷¹ Տե՛ս Գарибджанян С., Наука в Армении в годы Великой Отечественной войны (1941–1945), Е., 2007, էջ 11:

էին, որ երկրի տնտեսությունում ռազմապաշտպանական նշանակության կարողություններ չկան⁷²: Հետաքրքիր է, որ 1926 թ. առաջին կեսի դրությամբ տնտեսությունում ռազմապաշտպանական նշանակության կարողություններ չունեին նաև Խորհրդային Վրաստանը: Այդ մասին ԽՍՀՄ ԺՏԲԽ ռազմապաշտպանական հարցերի գծով լիազոր–ներկայացուցչի հարցմանը 1926 թ. մայիսի 20–ին հայտնում էին Վրաստանի ժողտնտխորհից⁷³: Ինչ վերաբերում է Խորհրդային Ադրբեջանին, ապա վերջինս ներառված էր ԽՍՀՄ ռազմապաշտպանական արտադրության համակարգում իր նավթարդունաբերական համալիրի կարողությունների միջոցով:

Միայն 1930–ական թթ. սկզբից Խորհրդային Հայաստանը սկսեց որոշակի ներգրավվածություն ունենալ միութենական ռազմապաշտպանական արտադրության մեջ: Անդրդաշնությունում ԽՍՀՄ ԺՏԲԽ ռազմապաշտպանական հարցերի գծով լիազոր–ներկայացուցչի հարցմանը ՀՍԽՀ ժողտնտխորհից 1933 թ. մայիսի 16–ի գրությամբ տեղեկացնում էին, որ հանրապետությունը ռազմական արտադրանքի հատուկ պատվերներ թեև չի ստացել, սակայն Երևանի, Լենինականի և Ղարաքիլիսայի ձեռնարկություններում կազմակերպված է զինվորական համագգեստի և սպիտակեղենի արտադրությունը⁷⁴:

Հետաքրքիր փաստեր է պարունակում ՀՍԽՀ տնտխորհրդի նախագահ Ա. Երզնկյանի և Հատուկ սեկտորի (տնօրինում էր ռազմապաշտպանական միջոցառումների հետ կապված գործառույթները) պետ Անուշինի ստորագրություններով 1933 թ. սեպտեմբերի 11–ի գրությունը՝ ուղղված Հայաստանի կառավարությանը, պատճենը՝ Պետպլանին և Կարմիր բանակի շտաբի համամիութենական տնտեսական մարմնին: Նրանում նշված է, որ ձեռնամուխ լինելով հանրապետության 1934 թ. արտադրական պլանի հսկիչ թվերի մշակմանը, Հայտնտխորհը հաստատում է, որ դրանք բավականաչափ գերազանցում են 1933 թ. հսկիչ թվերը, այդ թվում՝ պաշտպանական և նեղպաշտպանական նշանակության արտադրության գծով: Գրությունում նշվում է, որ ոլորտի պատվերների կատարմանը ներգրավված են հանրապետության մինչև 20 արտել և, որ հնարավոր պատերազմի տարվա

⁷² Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 253, ց. 2, գ. 28, թ. 5:

⁷³ Տե՛ս նույն տեղում, թ. 11:

⁷⁴ Տե՛ս նույն տեղում, գ. 118, թ. 14–15:

մոբիլիզացիոն պլանի համաձայն՝ նրանց տրված են համապատասխան հանձնարարականներ: Դրանք կատարելու համար, – շարունակում են փաստաթղթի հեղինակները, – անհրաժեշտ հուճքի հայտերը թեև ներկայացված են, և դրանց մի մասը ընդունվել է, սակայն բանվորական ուժի բացակայության պատճառով ստիպված կլինենք 1934 թ. հրաժարվելու հաստատված մոբառաջադրանքներից: «Հուճքի և բանվորական ուժի բացակայության պատճառով անցնող տարում ևս ստիպված էինք մասամբ հրաժարվելու մոբառաջադրանքներից և փակելու գումակային շինարարության արտադրամասերը, դրանով իսկ չկատարելով այդ տեսակի արտադրության գծով Կարմիր բանակի մոբհայտերի հսկիչ թվերը»:

Ելնելով վերը նշվածից և նկատի ունենալով, որ առկա է 1934 թ. մոբպլանով նախատեսված արտադրական առաջադրանքները չկատարելու վտանգը, Ա. Երզնկյանը խնդրում է հրահանգավորել հուճք ստանալու ուղիների հնարավորության մասին՝ «առնվազն այն քանակով, որն անհրաժեշտ է պաշտպանական նշանակության հսկիչ թվերը կատարելու, ինչպես նաև սատարելու այն արտելներին, որոնք ունեն հավանական պատերազմի պայմաններում մոբառաջադրանքներ կատարելու հանձնարարականներ»⁷⁵: Գրությանը կից տեղեկություններ են ներկայացվում մոբառաջադրանքներ կատարող արտելների վերաբերյալ:

Արդեն 1934 թ. 2–րդ կեսին Անդրկովկասյան ռազմական օկրուգի կողմից ռազմապաշտպանական միջոցառումների շրջանակներում Հայաստանին ներկայացված հայտի համաձայն՝ ՀՍԽՀ տնայնաարհեստագործական կոոպերացիայի միության («Հայտնարկոոպ») արտելները ստացան ռազմական հանդերձանքի արտադրանքի պատվերներ: Մասնավորապես, Հայտնարկոոպի «Մորթի–մուշտակ» միության Կիրովականի արտելում պետք է իրացվեր և ապահովվեր զինվորական կիսամուշտակների արտադրությունը՝ ըստ տարիների հետևյալ քանակությամբ. 1938 թ.՝ 1000, 1939 թ.՝ 1500, 1940 թ.՝ 2000, 1941 թ.՝ 2000 և 1942 թ.՝ 2500 հատ: Համաձայն նույն հայտի՝ Հայտնարկոոպի Երևանի, Լենինականի, Ստեփանավանի և Կիրովականի արտելներում պետք է կազմակերպվեր զինվորական համազգեստի, գոտկատեղի կաշեգոտիների, շինելի փաթեթագլանների, հրացանների համար ուսագոտիների և

⁷⁵ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 113, ց. 3, գ. 1439, ք. 209:

ատրճանակի պատյանների արտադրությունն՝ ըստ տարիների հետևյալ քանակությամբ. 1938 թ.՝ 500, 1939 թ.՝ 750, 1940 թ.՝ 750, 1941 թ.՝ 1000 և 1942 թ.՝ 1000 կոմպլեկտ⁷⁶:

Այսպիսով, Հայաստանն ընդգրկվում էր միութենական ռազմապաշտպանական պատվերների ոլորտ՝ հանրապետության տեքստիլ և կաշվի արդյունաբերության արտադրանքի միջոցով: Պետք է նշել, որ դեռևս Հայաստանի առաջին հանրապետության տարիներից ռազմական նախարարության գլխավոր համբարակային վարչության Ալեքսանդրապոլի և Կարսի հանդերձակարի, Ալեքսանդրապոլի կոշիկի և սայլաքարշային արհեստանոցները, Նոր Բայազետի ջուլհականոցը կատարում էին վարչության պատվերները՝ բանակին մատակարարելով զինվորական համազգեստ, կոշիկ, ռազմական հանդերձանք, կաշեգոտիներ, ձիաթամբեր և այլն⁷⁷:

Ինչպես ամբողջ ԽՍՀՄ-ում, այնպես էլ Խորհրդային Հայաստանում նախապատերազմյան տարիներին կարևորվում էր ժողտնտեսությունում ռազմապաշտպանական միջոցառումների իրականացման ռազմավարությունը: Գործընթացը հանրապետությունում ճիշտ կազմակերպելու և նախկինում տեղ գտած թերություններն ապագայում բացառելու նպատակով՝ ՀՍԽՍՀ պետպլանի պաշտպանության բաժանմունքում մշակվեց համապատասխան բացատրական գրություն–ուղղեցույց: Հայպետպլանի փոխնախագահ Վ. Մխիթարյանի և պաշտպանության բաժանմունքի պետի պաշտոնակատար Վ. Գևորգյանի ստորագրություններով 1933 թ. հոկտեմբերի 16–ին ՀՍԽՍՀ ժողկոմխորի ուղղված այդ փաստաթղթում նշվում է, որ Խորհրդային Հայաստանի, որպես պատերազմական գործողությունների հավանական թատերաբեմ հանդիսացող երկրի, պաշտպանական խնդիրները չպետք է առանձնացվեն հանրապետության տնտեսական զարգացման հրամայականներից: Ժողտնտեսության ոլորտում իրականացվող պաշտպանական միջոցառումները պետք է տնտեսապես հիմնավորված լինեն, իսկ դրանց ֆինանսավորումն՝ իրականացվի ընդհանուր հիմունքներով: «Չնայած այդ հրամայականին, – նշվում է փաստաթղթում, – ստանալով Կարմիր բանակի հայտերը, ժողկոմատների մեծ մասը 1933 թվականին պատշաճ կերպով չեն մշակել տնտեսության

⁷⁶ Տե՛ս նույն տեղում, գ. 1748, թ. 87:

⁷⁷ Տե՛ս Կարապետյան Մ., նշվ. աշխ., էջ 52–53: Տե՛ս նաև Հարությունյան Կ., Հայկական ազգային զորամիավորումները 1918–1945 թթ., Ե., 2002, էջ 38:

տվյալ ճյուղի ընդհանուր պլանի մեջ դրանք ներառելու և ընդհանուր ճյուղային լիմիտների շրջանակներում իրականացնելու հարցերը»: Դրա արդյունքում՝ պաշտպանական նշանակության օբյեկտների մեծ մասը չէին ընդգրկվել տնտեսության զարգացման ընդհանուր պլանի մեջ: «Ուստի, – եզրակացնում են Պետպլանի պատասխանատու աշխատակիցները, – ժողտնտեսության զարգացման 1933 թ. պլանը չի ընդգրկում ՀՍԽՅ–ին ներկայացված պաշտպանական միջոցառումների ամբողջ համալիրը»⁷⁸:

Նշված թերությունները վերացնելու նպատակով և 1934 թ. պաշտպանական միջոցառումների հսկիչ թվերը ճիշտ կազմելու համար փաստաթղթում ներկայացված են ներքոնշյալ պարզաբանումները.

- ՀՍԽՅ պաշտպանունակության ամրապնդմանն ուղղված բոլոր միջոցառումները պետք է անցկացվեն ժողտնտեսության զարգացման ընդհանուր պլանով,
- ընդհանուր պաշտպանական միջոցառումների անցկացման համար լրացուցիչ ներդրումներ չեն տրամադրվելու,
- հատուկ ներդրումների հաշվին կիրականացվեն այն բացառիկ միջոցառումները, որոնք, իրոք, ունեն նեղպաշտպանական նշանակություն: Ընդ որում՝ այն միջոցառումները, որոնք կհաստատվեն Անդրդաշնության ժողկոմխորհի կողմից:

Բացատրական տեղեկանքում պարզաբանվում է նաև, թե որոնք են համարվում նեղպաշտպանական միջոցառումները: Այսպես.

- ռազմաուսումնական կայանների շինարարությունը,
- Կարմիր բանակի շտաբի հայտի հիման վրա Անդրկովկասյան ռազմական օկրուգի միջոցառումները,
- մոբպաշարների ստեղծումը և դրանք պահպանելու համար պահեստների կառուցումը,
- բուժօգնության տնտեսական գույքի ու դեղորայքի պաշարների ստեղծումը էվակուացիոն և գործող հոսպիտալներին սպասարկելու համար,

⁷⁸ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 113, ց. 3, գ. 1408, թ. 42:

- ռազմավարական և պաշտպանական նշանակություն ունեցող այն ճանապարհների շինարարությունը, որոնք չեն համընկնում հանրապետության տնտեսական կարիքների հետ,

- պաշտպանական միջոցառումները կապի ոլորտում, որոնք իրականացվում են կենտրոնացված կարգով՝ ԽՍՀՄ փոստ–հեռագրի ժողկոմատի միջոցով,

- թռիչքադաշտերի և վայրէջքաուղիների կառուցումը, որոնք չեն համընկնում գյուղատնտեսական ավիացիայի պահանջների հետ,

- Կարմիր բանակի շտաբի հայտի հիման վրա դիտակետերի կառուցումը,

- Կարմիր բանակի շտաբի հայտի հիման վրա հատուկ վառելանյութերի ու ավտովառելիքի պահեստարանների կառուցումը,

- մոբաշխատողների վերապատրաստումը,

- նեղպաշտպանական այն միջոցառումները, որոնք բխում են Կարմիր բանակի շտաբի օպերատիվ պահանջներից և հաստատված են Անդրդաշնության ժողկոմխորհի կողմից,

- ռազմապաշտպանական այն բոլոր միջոցառումները, որոնց իրականացման համար հայտ կներկայացնեն Կարմիր բանակի շտաբը և տեղական ռազմական վարչության մարմինները, և այլն:

Բացատրականում նշվում է նաև, որ ՀՍԽՅ ժողտնտեսության զարգացման 1934 թ. հսկիչ թվերի մշակումը պետք է բխեցնել երկրի պաշտպանունակության ամրապնդման հրամայականից: Ուստի բոլոր ժողկոմատներին ու կազմակերպություններին առաջարկվում է, որպեսզի իրենց կողմից մշակվող պլաններում առանձին ներկայացվեն այն կոնկրետ պահանջները, որոնք կառաջադրվեն Կարմիր բանակի շտաբի կողմից: Վերջինիս կարևորությունը պայմանավորվում է նրանով, որպեսզի հանրապետությունում համալիր զարգացման հնարավորություն ստանան ինչպես տնտեսության ամբողջական ճյուղերը, այնպես էլ այն, որոնք ապահովվելու են Կարմիր բանակի մոբիլիզացիան հնարավոր պատերազմի դեպքում: Փաստաթղթում առաջարկվում է նաև հանրապետության ժողտնտեսության զարգացման 1934 թ. պլանում նախատեսել և ապահովել երկրի պաշտպանության ամրապնդման հետևյալ պահանջները. ՀՍԽՅ–ի, որպես ռազմական գործողությունների հավանական թատե-

րաբեմ հանդիսացող երկրի, պատրաստվածությունը, Կարմիր բանակի մոբիլիզացիայի ապահովումը ՅՍԽՅ ամբողջ տարածքում, Կարմիր բանակի կայազորների կարիքների ապահովումը խաղաղ ժամանակներում, ինչպես նաև ՅՍԽՅ սահմանային գոտու տնտեսական ու մշակութային զարգացումը: Ներկայացվում են այլ առաջարկություններ:

Գրությանը կից հավելվածով ՅՍԽՅ ժողկոմխորի ուղարկելով 1934 թ. պաշտպանական միջոցառումների հսկիչ թվերը կազմելու համար միասնական ձևը՝ խնդրվում էր դրանք լրացնել երկօրյա ժամկետում և ուղարկել Հայպետպլանի պաշտպանության բաժանմունք⁷⁹:

ՅՍԽՅ ժողկոմխորիը շուտով հաստատեց հանրապետությունում 1934 թ. պաշտպանական միջոցառումների համար Հայպետպլանի ներկայացրած հսկիչ թվերը՝ կից ընդարձակ բացատրականով: Որոշման մեջ առանձնակի նշվեց, որ գերատեսչությունների ներկայացրած հայտերի հիման վրա հաստատված բոլոր միջոցառումներն ամբողջությամբ ներառված են ՅՍԽՅ–ի տնտեսության ընդհանուր պլանի մեջ: Համաձայն որոշման՝ հանրապետությունում պաշտպանական միջոցառումների կապիտալ ծախսերի ծավալը նախատեսվում էր 35794,5 հազար ռուբլի չափով, այդ թվում՝ նեղպաշտպանական միջոցառումների համար՝ 7091,6, ընդհանուր–պաշտպանական՝ 28702,9 հազար ռուբլի⁸⁰:

ՅՍԽՅ պաշտպանական միջոցառումների 1934 թ. հսկիչ թվերի վերաբերյալ Հայպետպլանի նախագահ Յ. Ջալլադյանի, նախագահության անդամ Գ. Շաքարյանի և պաշտպանության բաժանմունքի պետի պաշտոնակատար Վ. Գևորգյանի ստորագրություններով ընդարձակ բացատրականի ներածությունում նշված է, որ հսկիչ թվերի կազմումն ամբողջությամբ բխում է երկրի պաշտպանունակության հետագա ամրապնդման հրամայականից և, որ նեղպաշտպանական միջոցառումների գծով բանակի բոլոր հայտերը հիմնականում բավարարված են ՅՍԽՅ ժողկոմատների և գերատեսչությունների բյուջեների սահմաններում:

Նշենք, որ նեղպաշտպանական միջոցառումների պլանները կազմելու հիմքում դրված էին Կարմիր բանակի շտաբի և Հայկական հրաձգային դիվիզիայի հայտերը: Դրանք ներառում էին հետևյալ հիմնական ոլորտները՝ առողջապահությունը,

⁷⁹ Տե՛ս նույն տեղում, թ. 42–44:

⁸⁰ Տե՛ս նույն տեղում, գ.1439, թ. 155:

գյուղատնտեսությունը, կոմունալ տնտեսությունը, ճանապարհային շինարարությունը, բանակային կապը, տնայնաարհեստագործական կոոպերացիան, ծանր ու թեթև արդյունաբերությունը և այլն: Համաձայն փաստաթղթում բերված վիճակագրական տվյալների՝ եթե 1934 թ. կապիտալ ծախսերի աճը ՀՍԽՂ ամբողջ տնտեսությունում 1933 թ. համեմատ աճել էր 280,8 %-ով, ապա նույն ժամանակահատվածում պաշտպանական միջոցառումների գծով աճը կազմեց 295,5 %⁸¹:

Հայաստանի կառավարության տարեկան ծրագրում ծախսեր էին նախատեսվում նաև թռիչքադաշտերի շինարարության, բանակային դասընթացների կազմակերպման, տեսչական ստուգումներ և մոբիլիզացիոն խաղեր անցկացնելու համար: Նախատեսվում էր հանրապետության 15 կետերում հողատարածքներ հատկացնել Կարմիր բանակի զորամասերի տեղակայման համար: Բանակի հայտերի համաձայն՝ ծախսեր էին նախատեսված նաև հակաօդային պաշտպանության միջոցառումների համար, որոնք կազմելու էին 206,2 հազար ռուբլի⁸²:

Այսպիսով, ՀՍԽՂ ռազմապաշտպանական միջոցառումների ծրագիրը ոչ միայն չէր առանձնացվում հանրապետության տնտեսության զարգացման ամբողջական ծրագրից, այլև դրա իրականացումը բավականին լուրջ խթան էր խորհրդային Հայաստանի համալիր զարգացման համար: ՀՍԽՂ պաշտպանական և նեղպաշտպանական միջոցառումների պլանները և դրանց հսկիչ թվերը կազմելու վերը նշված ձևը հանրապետությունում կիրառվեց նաև մինչպատերազմյան հետագա տարիներին:

Ինչպես նշել ենք, սպառազինության արտադրության գծով խորհրդային ռազմական արդյունաբերության ձեռքբերումներն անմիջականորեն նպաստում էին խորհրդային բանակի՝ նոր և կատարելագործված զենք ու զինամթերքով, մարտական տեխնիկայով, բանակային կապի միջոցներով ու սարքավորումներով, հագեցվածությամբ: Ռազմական այդ արտադրանքից բաժին էր հասնում նաև խորհրդային Հայաստանում տեղակայված Հայկական հրաձգային, 1931 թվականից՝ Լեռնահրաձգային դիվիզիայի զորամիավորումներին: 1930–ական թթ. սկզբից վերջիններս սկսեցին ստանալ նոր սպառազինություն, հետագայում նույնիսկ ինքնաթիռներ ու տանկեր: 1934

⁸¹ Տե՛ս նույն տեղում, թ. 156–157:

⁸² Տե՛ս նույն տեղում, թ. 180:

թ. դիվիզիան ստացավ օդանավային մեկ օդակ, իսկ 1935 թ. գարնանը՝ նրա կազմում ստեղծվեց առանձին տանկային վաշտ, միաժամանակ՝ կապի առանձին ավիաօդակ⁸³: Խորհրդային մարշալ Կ. Վորոշիլովի անունը կրող կարմրադրոշ Յայկական լեռնահրաձգային դիվիզիան, որը գործում էր ԲԳԿԲ-ի ընդհանուր համակարգի մեջ, 1936 թ. ստացավ 76-րդ համարը:

Յայաստանում ստացված նոր սպառազինությունը, մարտական տեխնիկան ուսումնասիրվում, անհրաժեշտության դեպքում՝ վերանորոգվում էր ինչպես դիվիզիայի զորամիավորումներում գործող զինարհեստանոցներում, այնպես էլ հանրապետության մի քանի ձեռնարկությունների՝ Ջերփինսկու անվան Երևանի մեքենաշինական գործարանի, Երևանի և Լենինականի մեխանիկական գործարանների արհեստանոցներում: Աստիճանաբար առաջացավ հատուկ մասնագիտացված կադրեր՝ զինագործներ, մեքենատեխնիկներ, ավիատեխնիկներ, այլ վարպետներ պատրաստելու անհրաժեշտություն:

Յետաքրքիր է, որ զենք ու զինամթերքի, մարտական տեխնիկայի տիրապետմանը զուգընթաց դիվիզիայում «ծնունդ առավ գյուտարարական և ռացիոնալիզատորական շարժումը»: «Դիվիզիայի գյուտարարներն ու նորարարները, – նշում է ռազմական պատմության մասնագետ Կլիմենտ Յարությունյանը, – իրենց բազմաթիվ արժեքավոր առաջարկներով և գյուտերով երկարացնում էին ռազմական տեխնիկայի օգտագործման ժամկետը, կատարելագործում մարտական զենքը, դրանով իսկ նպաստում դիվիզիայի կրակային հզորության ուժեղացմանը, ինչպես նաև տնտեսում հազարավոր ռուբլիներ: Գյուտարարական և նորարարական արժեքավոր առաջարկությունների և հայտնագործությունների գծով 1933–1934 թթ. ամբողջ Կովկասյան կարմրադրոշ բանակի մաշտաբով առաջին տեղը գրավեցին հայկական դիվիզիայի լեռնահրետանային գնդի գյուտարարներն ու նորարարները»⁸⁴: Պատմաբանը գրում է նաև, որ նշված տարիներին գնդում եղել է գյուտարարական և նորարարական 800 առաջարկություն (դրանք առավելապես վերաբերում էին հրետագիտությանը), որոնց մեծ մասն իրագործվել է: Օրինակ՝ դիվիզիայում գործող զինարհեստանոցների վարպետների հետ գյուտարարներն հնարել էին հրացանի ազուստն ուղղելու կաղապար, պայթուցիկ նյութերի քանակն

⁸³ Տե՛ս Յարությունյան Կ., Յայկական ազգային զորամիավորումները 1918–1945 թթ., էջ 162, 168–169:

⁸⁴ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 170:

ավտոմատ որոշող չափիչ գործիք, ձեռքի և հաստոցավոր գնդացիների ավտոմատ կրակը ճշտող սարք և այլն: Գյուտերն ու նորարարություններն ունեին կարևոր նշանակություն և աստիճանաբար լայն կիրառում ստացան⁸⁵:

Այսպիսով, Հայկական լեռնահրաձգային դիվիզիայի առկայությունը հանրապետությունում նույնպես նպաստում էր Խորհրդային Հայաստանի ներգրավվածությանը Խորհրդային ռազմապաշտպանական համակարգում:

Հանրագումարի բերելով 1920–1930–ական թթ. հանրապետության տնտեսության զարգացման յուրահատկություններն ու արձանագրված հաջողությունները՝ պետք է նշել, որ այդ տարիներին Խորհրդային Հայաստանում ոչ միայն ստեղծվեցին արդյունաբերական խոշոր հզորություններ, այլև հանրապետությունն աստիճանաբար ներգրավվում էր ինչպես Անդրկովկասյան ռազմական օկրուգի ռազմապաշտպանական միջոցառումների, այնպես էլ ԽՍՀՄ ռազմապաշտպանական արդյունաբերության ոլորտում:

⁸⁵ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 171:

ԳԼՈՒԽ ԵՐԿՐՈՐԴ

ԽՈՐՀՐԴԱՅԻՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ ԵՐԿՐՈՐԴ ԱՇԽԱՐՀԱՄԱՐՏԻ ՈՒ ՀԱՅՐԵՆԱԿԱՆ ՄԵԾ ՊԱՏԵՐԱԶՄԻ ՏԱՐԻՆԵՐԻՆ ԽՍՀՄ ՌԱԶՄԱՊԱՇՏՊԱՆԱԿԱՆ ՄԻՋՈՑԱՌՈՒՄՆԵՐՈՒՄ ԵՎ ՌԱԶՄԱՐԴՅՈՒՆԱԲԵՐՈՒԹՅԱՆ ՀԱՄԱԿԱՐԳՈՒՄ (1939–1945 ԹԹ.)

2.1. Խորհրդային Հայաստանը ԽՍՀՄ ռազմապաշտպանական միջոցառումների և խորհրդաթուրքական դիմակայության ոլորտում

Երկրորդ համաշխարհային և Հայրենական մեծ պատերազմների տարիներին հանդիսանալով ԽՍՀՄ սահմանամերձ տարածք և ռազմական գործողությունների հավանական թատերաբեմ՝ Խորհրդային Հայաստանը կարևոր տեղ էր զբաղեցնում ԽՍՀՄ ռազմապաշտպանական միջոցառումներում: Իր հերթին՝ խորհրդաթուրքական, իսկ պատերազմի ավարտական փուլում՝ նաև ԽՍՀՄ–Արևմուտք դիվանագիտական դիմակայության ոլորտում էր հայտնվել 1921 թ. մարտի 16–ի մոսկովյան պայմանագրով Թուրքիային անցած հայկական տարածքների (Կարս, Սուրմալու, Արդահան) ԽՍՀՄ–ին վերադարձնելու հարցը:

Երկրորդ համաշխարհային պատերազմի սկզբից խորհրդային երկրի քաղաքական ղեկավարությունը և Կարմիր բանակի հրամանատարությունը սկսեցին հատուկ ուշադրություն հատկացնել ԽՍՀՄ հարավային սահմանների, այդ թվում անդրկովկասաթուրքական, ամրապնդման և ռազմականացման խնդիրներին: Անդրկովկասի խորհրդային հանրապետություններում տեղակայվեցին ռազմական զգալի ուժեր և միջոցներ, հիմնականում ռազմական ավիացիա և հակաօդային պաշտպանության սպառազինություն: Դա առաջին հերթին պայմանավորված էր նրանով, որ խորհրդային ռազմական հետախուզության գաղտնի տվյալների համաձայն՝ անգլո–ֆրանսիական դաշինքում քննարկվում էր Բաքվի նավթարդյունաբերական համալիրի և ԽՍՀՄ հարավային սահմանների ուղղությամբ ավիացիոն ռմբակոծությունների հնարավորությունը: Պետք է նկատել, որ 1940 թ. մարտի սկզբին

անգլիական կառավարությունը հանձնարարել էր բանակի շտաբի ղեկավարությանը նախապատրաստվել հնարավոր ռմբակոծություններին⁸⁶: Հայտնի է նաև, որ նշված ժամանակաշրջանում նկատվում էին անգլիական լրտես-ինքնաթիռների թռիչքներ ԽՍՀՄ օդային տարածքում⁸⁷: 1940 թ. օգոստոսի 1–ին ԽՍՀՄ Գերագույն Խորհրդի 7–րդ նստաշրջանին երկրի արտաքին քաղաքականության մասին հաշվետու զեկուցման մեջ ԽՍՀՄ արտգործոժողկոմ Վ. Մոլոտովը նշում է. «Ապրիլի սկզբին Թուրքիայի տարածքից մեր Բաթում քաղաքի շրջանում, որտեղ գտնվում են մեծ քանակությամբ նավթազտիչ գործարաններ, արտասահմանյան ինչ որ ինքնաթիռ էր հայտնվել: Սկզբից թուրքական կողմը փորձում էր գործն այնպես ներկայացնել, թե իբր Թուրքիայի տարածքից ընդհանրապես որևէ ինքնաթիռ չի թռչել, իսկ հետո, այդուհանդերձ, խոստացավ ապագայում միջոցներ ձեռնարկել նման տեսակի թռիչքները կանխելու նպատակով»⁸⁸:

Մինչև ԽՍՀՄ–ի վրա ֆաշիստական Գերմանիայի հարձակումը Խորհրդային Միության ղեկավար Ի. Ստալինը հանդգլած էր, որ երկրի հիմնական հակառակորդների թվում առաջին հերթին Մեծ Բրիտանիան է: Խորհրդային ղեկավարությանը հայտնի էին դարձել Մեծ Բրիտանիայի ծրագրերը՝ ԽՍՀՄ–ի վրա հնարավոր հարձակման դեպքում, որպես ռազմական հենադաշտ օգտագործելու Թուրքիայի տարածքը: Այդ համատեքստում Խորհրդային Միությունը չէր բացառում նաև ռազմական ընդհարումը Թուրքիայի հետ, որպես Արևմուտքի, ինչպեսև ֆաշիստական Գերմանիայի գլխավոր դաշնակցի: Վերջիններիս ծանրակշիռ օգնությամբ Թուրքիայի ռազմականացումը չէր կարող չանհանգստացնել Խորհրդային ղեկավարությանը և Կարմիր բանակի հրամանատարությանը: Ելնելով նշված դատողություններից, Խորհրդային ղեկավարությունը միջոցառումների համալիր ծրագրեր մշակեց՝ Թուրքիայի տարածքից Մեծ Բրիտանիայի հնարավոր հարվածներին պատրաստ լինելու համար: Այսպես, արդեն 1940 թ. սկզբին Անդրկովկասյան ռազմական օկրուգում սկսեցին տեղակայվել ավիացիոն զորամասեր, ռազմական կործանիչներ և ռմբակոծիչներ, ռազմական այլ տեխնիկա: Մեկ տարում դրանց քանակը ռազմական օկրուգում աճեց ավելի քան 4

⁸⁶ Տե՛ս Якушевский А., Агрессивные планы и действия западных держав против СССР в 1939–1941 гг. “Военно–исторический журнал”, М., 1981, № 8, էջ 52–53:

⁸⁷ Տե՛ս Документы внешней политики СССР, т. 23, книга 1, М., 1995, էջ 227–228:

⁸⁸ Տե՛ս Васильев И., О турецком “нейтралитете” во Второй мировой войне, М., 1951, էջ 41–42:

անգամ⁸⁹: ԽՍՀՄ ռազմական այլ օկրուզներից Անդրկովկաս տեղափոխվեցին հրաձգային մի քանի դիվիզիաներ, հրետանային, զենիթային և տանկային զորամասեր: Դրանք հիմնականում տեղակայվեցին Խորհրդային Ադրբեջանում, սակայն բաժին հասավ նաև Հայաստանին ու Վրաստանին: Այս միջոցառումը, իր հերթին, հրատապ դարձրեց վերակառուցելու Անդրկովկասի հանրապետությունների արդյունաբերական որոշ գործարանները և ձեռնարկությունները՝ վնասված ռազմական տեխնիկան արագ վերանորոգելու, ինչպես նաև ռազմարդյունաբերական պատվերներ կատարելու համար: Այդ նպատակով Անդրկովկասի Խորհրդային հանրապետություններ, այդ թվում Հայաստան, ներմուծվեցին մեծ քանակությամբ սարքավորումներ և հումք: Խորհրդային Հայաստանում ռազմական տեխնիկա, մասնավորապես տանկեր վերանորոգելու առաջադրանքներ ստացան Երևանի ավտոնորոգման և Լենինականի մեխանիկական գործարանները: Այսպես, Խորհրդային Վրաստանի մայրաքաղաք Թբիլիսիում տեղակայված ԽՍՀՄ պաշտպանության ժողկոմատի Անդրկովկասյան ռազմական օկրուզի ռազմխորհրդի կողմից 1940 թ. մայիսի 10–ին ՀԽՍՀ ժողկոմխորհի նախագահին ուղղված թիվ 0041730 գրությունով, «Պատերազմական ժամանակի միջոցառումների նախապատրաստական աշխատանքների անցկացման կարգին համապատասխան, խնդրվում էր.

1. Պարտավորեցնել ՀԽՍՀ ավտոմոբիլային տրանսպորտի ժողկոմատին, որպեսզի ընթացիկ տարում ամենասեղմ ժամկետներում կառուցի 8 բենզալցակայան և կազմակերպի դրանց շահագործումը հետևյալ վայրերում. Լենինական՝ 200 խորանարդ մետր տարողությամբ և լիցքավորման 4 կետով, Համամլու (Սպիտակ)՝ համապատասխան՝ 100 և 2, Դիլիջան, Սևան և Վորոնցովկա (Կալինինո, Տաշիր)՝ 60 և 1, Սարդարապատ, Միկոյան և Ապարան՝ 60 և 2:

2. Պարտավորեցնել ՀԽՍՀ ավտոմոբիլային և տեղական արդյունաբերության ժողկոմատներին, ինչպես նաև Երքաղխորհրդի տեղական արդյունաբերության վարչությանը ձեռք առնելու համապատասխան միջոցներ՝ Պաշտպանության ժողկոմատի տանկերի, ռազմական և այլ ավտոմեքենաների ու տրակտորների

⁸⁹ Стен Мельтюхов М., Упущенный шанс Сталина, Советский Союз и борьба за Европу: 1939–1941. (Документы, факты, суждения), М., 2002, էջ 215–216:

ամենամայա վերանորոգումը պատերազմական ժամանակում ապահովելու նպատակով»⁹⁰:

Մասնավորապես, Երևանի ավտոնորոգման և Լենինականի մեխանիկական գործարաններին հանձնարարվում է վերանորոգման ընդունել համապատասխանաբար՝ «Տ-26» մակնիշի 15 և 10 տանկեր: Երևանի և Լենինականի մեխանիկական գործարաններից բացի, ռազմական և այլ մեքենաների ու տրակտորների վերանորոգում պետք է իրականացնեին Կիրովականի, Ախտայի (Յրազդան), Արթիկի, Յոկոտեմբերյանի (Արմավիր) և Նոր Բայազետի վերանորոգման կայանները:

Նշված ծրագրի կատարումն ապահովելու նպատակով հանձնարարվում է կարգադրել ժողկոմատներին, որպեսզի վերջիններս անհապաղ հայտեր ներկայացնեն ԽՍՀՄ ժողտնտխորհին՝ անհրաժեշտ քանակի պահեստամասեր և նյութեր ստանալու համար: Կարգադրվում է նաև՝ «Անդրկովկասյան ռազմական օկրուգի համապատասխան ստորաբաժանումից անմիջապես ընդունել անհրաժեշտ քանակությամբ մեքենաներ՝ վերանորոգման աշխատանքներն իրականացնելու նպատակով»: Գրությունը ստորագրել են Անդրկովկասյան ռազմական օկրուգի առաջին դեմքերը՝ զորքերի հրամանատար, բանակի երկրորդ աստիճանի հրամանատար Ի. Տյուլենևը, ռազմխորհրդի անդամ, դիվիզիոնի կոմիսար Յա. Դորոնինը և շտաբի պետ Ֆ. Տոլբուխինը⁹¹: Վերջինս վկայում է Անդրկովկասյան ռազմական օկրուգի ղեկավարության կողմից խնդրին մեծ կարևորություն տալու մասին:

Հանձնարարականի վերաբերյալ ՀԽՍՀ ավտոմոբիլային տրանսպորտի ժողկոմատից 1940 թ. մայիսի 22-ին ՀԽՍՀ ժողկոմխորհի նախագահ Ա. Փիրուզյանին տեղեկացնում էին, որ հանրապետության հիմնական մայրուղիներում 700 խմ ընդհանուր ծավալով 8 բենզալցակայան և Երևանում ու Լենինականում երկու սպասարկման կայաններ՝ յուրաքանչյուրն օրական 250 մեքենա սպասարկելու հնարավորությամբ, կառուցելու համար մոտավոր հաշվարկներով կպահաջվի 1.900.000 ռուբլի:

Նշելով, որ ժողկոմատը չի տիրապետում նման ծավալով ֆինանսական միջոցների, ՀԽՍՀ ավտոտրանսպորտի ժողկոմ Վ. Գուրգենյանը նպատակահարմար է

⁹⁰ ՀԱԱ, ֆ. 113, ց. 8, գ. 7, մաս «cc», ք. 613–614:

⁹¹ Տե՛ս նույն տեղում:

համարում հարցը բարձրացնել Անդրկովկասյան ռազմական օկրուգի առջև, որպեսզի վերջինս հանդես գա միջնորդությամբ ԽՍՀՄ կառավարության առջև՝ նշված օբյեկտների կառուցման համար հատուկ լիմիտներ տրամադրելու և շինարարությունը զինվորական շինարարական կազմակերպության կողմից իրականացնելու համար:

Ինչ վերաբերում է ռազմական և այլ մեքենաների վերանորոգման խնդրին, ապա ժողկոմը հայտնում է, որ ամսական վերանորոգել 150 միավոր մեքենա հնարավոր չէ, քանի որ ավտոմեքենաների վերանորոգման գործարանի հզորությունն արտահայտվում է մեկ տարում 500 պայմանական միավոր կապիտալ վերանորոգումով: Ելնելով նշվածից, ժողկոմը հայտնում է, որ ամսական հնարավոր է իրականացնել մինչև 42 միավորի կապիտալ վերանորոգում կամ 106 միավորի միջին վերանորոգում, պայմանով, եթե գործարանն ամբողջությամբ զբաղվի նշված մեքենաների վերանորոգմամբ և կենտրոնացված կարգով ապահովվի պահեստամասերով և նյութերով⁹²:

Անդրկովկասում խորհրդային ռազմական ներուժի ավելացման և նախապատրաստական այլ միջոցառումների հետ զուգահեռ՝ երկրի ղեկավարությունը և Կարմիր բանակի հրամանատարությունը հատուկ ուշադրություն էին դարձնում ինչպես Թուրքիայի վերաբերյալ հետախուզական տվյալների հավաքմանը, այնպես էլ Մերձավոր Արևելքում ռազմական գործողությունների հնարավոր թատերաբեմի ուսումնասիրությանը: ԽՍՀՄ ռազմածովային նավատորմի հետախուզության տվյալների համաձայն՝ 1940 թ. փետրվարի 1–ի դրությամբ թուրքական հակաօդային պաշտպանության համակարգը պարունակում էր 13 զենիթային դիվիզիոն և 3 առանձին զենիթային մարտկոց: Խորհրդային հետախուզության փաստաթղթերում ուշադրություն է դարձվում Թուրքիայի ռազմական ավիացիայի գնահատականին: 1940 թ. հոկտեմբերի 1–ի դրությամբ նրանում առկա էր 800 ինքնաթիռ, որոնցից 350–ը՝ ժամանակակից տեսակի: Նշվում է նաև, որ, չնայած այն օգնությանը, որ Թուրքիային տրամադրում են Մեծ Բրիտանիան և Ֆրանսիան, թուրքական ԶՕՊ–ը, այդուհանդերձ, խոցելի է, քանի որ

⁹² Տե՛ս նույն տեղում, թ. 616–617:

արդյունավետ չեն գործում ռադարային սարքավորումները, ցածր է հրամանատարական կազմի ռազմական պատրաստվածությունը և այլն⁹³:

Արդեն 1940 թ. ապրիլին, ԽՍՀՄ պաշտպանության ժողկոմատի և Գլխավոր շտաբի համապատասխան կարգադրությամբ, Կարմիր բանակի ռազմաօդային ուժերի հրամանատարությունն Անդրկովկասյան ռազմական օկրուգի հեռահար ռմբակոծիչների զնդերին կարգադրում է ուշադրություն դարձնել, մշակել և ուսումնասիրել ավիահարվածների հնարավորությունը ռազմավարական այնպիսի կարևոր շրջանների ուղղությամբ, ինչպիսիք են Ալեքսանդրիան, Բեյրութը, Նիկոսիան, Ստամբուլը, Անկարան, Բոսֆորի և Դարդանելի նեղուցները և այլն: ԽՍՀՄ սևծովյան նավատորմի ռազմաօդային ուժերի առաջ խնդիր է դրվում՝ պատրաստ լինել հարվածներ հասցնելու Թուրքիայի ռազմածովային նավատորմի, Մարմարի ծովի և Բոսֆորի նեղուցի շրջանում տեղակայված ռազմակայանների ուղղությամբ⁹⁴:

Նշված մոտեցումները և Կարմիր բանակի առջև դրված մարտական առաջադրանքերն առաջին հայացքից թեև բախտախնդիր են թվում, սակայն վկայում են, որ ԽՍՀՄ-ը շարունակում էր Թուրքիային դիտել որպես հնարավոր հակառակորդ: Ավելին, խորհրդային առաջնորդների անդրկովկասյան գաղտնի բանակցություններում երբեմն առաջ էին քաշվում Թուրքիայի հնարավոր մասնատման վերաբերյալ գաղափարներ: Այսպես, Կոմինտերնի գործկոմի գլխավոր քարտուղար Գեորգի Դիմիտրովի հետ 1940 թ. նոյեմբերի 25-ին զրույցի ժամանակ Ի. Ստալինը արտահայտվում է հստակ. «Մենք թուրքերին կվռնդենք դեպի Ասիա: Դա ի՞նչ Թուրքիա է, այնտեղ 2 մլն վրացի կա, 1,5 մլն հայ, 1 մլն քուրդ և այլն: Թուրքերը միայն 6–7 միլիոն են»⁹⁵:

1941 թ. մարտի 25-ին Մոսկվայում և Անկարայում հրապարակվեց կողմերի նկատմամբ հնարավոր ռազմական ագրեսիայի դեպքում չեզոքության մասին խորհրդաթուրքական համատեղ հռչակագիրը, սակայն դա չէր խանգարում, որպեսզի խորհրդային հետախուզությունը շարունակեր գաղտնի տեղեկություններ հավաքել Թուրքիայի ռազմական ներուժի մասին: Մասնավորապես, խորհրդային Հայաստանում տեղակայված Անդրկովկասյան ռազմական օկրուգի հետախուզության բաժինն ապրիլ

⁹³ Տե՛ս Степанов А., Военные планы и оборонная промышленность СССР накануне и в начале Второй мировой войны: британский фактор. “Отечественная история”, М., 2006, № 3, էջ 36–37:

⁹⁴ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 35:

⁹⁵ Димитров Г., Дневник (9.III.1933 – 6.II.1949), София, 1997, с. 203.

ամսին գաղտնի տեղեկանք էր պատրաստել Էրզրունում (Կարինում), Սարիղամիշում, Արդվինում և այլ շրջաններում տեղակայված թուրքական զորամիավորումների և նրանց սպառազինության մասին⁹⁶:

Թուրքիայի հակախորհրդային քաղաքականության դրսևորումն էր 1941 թ. հունիսի 18–ին, Չայրենական մեծ պատերազմի սկսվելուց ընդամենը 4 օր առաջ, ստորագրված գերմանաթուրքական բարեկամության և չհարձակման մասին պայմանագիրը: Ուստի պատերազմի սկզբից Ի. Ստալինը շարունակում էր չվստահել Թուրքիային: 1941 թ. հուլիսի 4–ին Անդրկովկասի հանրապետությունների կոմկուսների առաջին քարտուղարների (Չայաստանի՝ Գ. Չարությունյանի, Վրաստանի՝ Կ. Չարկվիանիի և Ադրբեջանի՝ Ս. Բադիրովի) հետ հանդիպման ժամանակ Ստալինը հայտարարեց. «Ռազմաճակատը ձեզանից հեռու է, բայց, համենայնդեպս, դուք գտնվում եք վտանգավոր գոտում: Մենք չենք կարող վստահ լինել, որ Թուրքիան չեզոքություն կպահպանի»⁹⁷:

Թուրքական հնարավոր վտանգի մասին շարունակում էին վկայել Անդրկովկասյան ռազմական օկրուգի հետախուզության նոր տվյալները: Մասնավորապես, 1941 թ. օգոստոսի 15–ի տվյալների համաձայն՝ Թուրքիան խորհրդային սահմանի երկայնքով կենտրոնացրել էր իր 48 հետևակային դիվիզիաներից 26–ը: Դրանք հիմնականում տեղաբաշխված էին Վան–Երևան, Կարս–Լենինական և Արդահան–Ախալցխա–Ախալքալակ ուղղություններով: Միաժամանակ թուրքական կողմը ճանապարհաշինարարական մեծածավալ աշխատանքներ էր ծավալել Էրզրուն–Կարս, Արդահան–Օլթի և սահմանամերձ այլ շրջաններում՝ ռազմական փոխադրումների նպատակով⁹⁸:

Նշենք, որ թուրքական ինքնաթիռները պատերազմի առաջին շրջանում սկսել էին խախտել Խորհրդային Չայաստանի օդային սահմանները: Առկա էր նաև հանրապետության տարածքում հակառակորդի կողմից պարաշյուտային դեսանտի իջեցման վտանգը⁹⁹: Ուստի ՉԽՍՀ ժողկոմխորիը 1941 թ. հուլիսի 3–ին ընդունեց

⁹⁶ Տե՛ս Степанов А., նշվ. աշխ., էջ 86–87:

⁹⁷ Горьков Ю., Государственный комитет обороны постановляет (1941–1945). Цифры, документы, М., 2002, с. 230.

⁹⁸ Տե՛ս Арутюнян К., Участие армянского народа в Великой Отечественной войне Советского Союза (1941–1945), Е., 2004, էջ 51:

⁹⁹ Ավետիսյան Յ. և ուրիշ., Գրիգոր Չարությունյան. կյանքը և գործունեությունը, Ե., 2000, էջ 55: Տե՛ս նաև՝ Պետրոսյան Վ., Գրիգոր Չարությունյանի ժամանակը: Գիրք առաջին, Ե., 2008, էջ 464–465:

«Հակառակորդի պարաշյուտային դեսանտի դեմ պայքարելու համար կործանիչ գումարտակների ձևավորման մասին» որոշումը: Դրանց ձևավորումը և ղեկավարումը դրվեց հանրապետության Ներքին գործերի ժողովոմատի վրա: Վերջինիս կից ստեղծվեց օպերատիվ շտաբ, որի պետ նշանակվեց 1–ին կարգի ռազմական իրավաբան Լևոն Կարապետյանը¹⁰⁰:

Ընդունված որոշումում հատուկ նշվում է հանրապետության տարածքում հակառակորդի պարաշյուտային դեսանտի իջեցման հնարավոր վայրերում՝ Երևանում, Լենինականում և Կիրովականում գտնվող ռազմավարական օբյեկտներում շուրջօրյա դիտակետերի կազմակերպման անհրաժեշտության մասին: ՀԽՍՀ օդային տարածքը հսկելու և հանրապետության շրջանների հետ օպերատիվ կապը պահպանելու նպատակով առանձնացվում է 6 ինքնաթիռ¹⁰¹:

Պատերազմի առաջին իսկ օրերից հանրապետությունում մեծ ուշադրություն դարձվեց բնակչությանը հակաօդային և հակաքիմիական պաշտպանության նախապատրաստելու խնդրին: Հակառակորդի հնարավոր ներխուժման սահմանամերձ վայրերում կառուցվելու էին պաշտպանական ամրություններ, ուժեղացվելու էր պաշտպանական կարևոր նշանակություն ունեցող արդյունաբերական կառույցների պաշտպանությունը: Այդ նպատակով 1941 թ. հուլիսի 12–ին ՀԿ(Բ)Կ Կենտկոմն ընդունեց «Հանրապետությունում ժողովրդական աշխարհազորի ջոկատների կազմակերպման և նրանց ռազմական պատրաստվածության մասին» որոշումը: 1941 թ. դեկտեմբերի 1–ի տվյալներով՝ Հայաստանի տարածքում ստեղծվեցին աշխարհազորի 52 ջոկատներ, որոնցում ընդգրկված էին 25.530 մարտիկներ¹⁰²:

Թուրքիայից սպառնացող վտանգը կանխելու, խորհրդային հարավային սահմաններն ամրացնելու և անձեռնմխելիությունն ապահովելու նպատակով պատերազմի սկզբին ձեռնարկվեցին նաև ռազմատակտիկական որոշակի գործողություններ: Մասնավորապես, պատերազմի նախօրյակին խորհրդաիրանական պետական սահմանի Նորաշեն–Նախիջևան հատվածում տեղակայված և Արաքս գետի երկայնքով սահմանը հսկող 76–րդ լեռնահրաձգային դիվիզիան 1941 թ. օգոստոսի 25–

¹⁰⁰ Տե՛ս Советская Армения в годы Великой Отечественной войны (1941–1945). Сб. документов и материалов, Е., 1975, էջ 71:

¹⁰¹ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 72:

¹⁰² Տե՛ս Ավետիսյան Յ. և ուրիշ., նշվ. աշխ., էջ 54–55: Տե՛ս նաև՝ Հայոց պատմություն, հ. IV, գիրք առաջին (Նորագույն ժամանակաշրջան. 1918–1945 թթ.), էջ 549:

ին մտավ իրանական տարածք և արագորեն հասավ Թավրիզ: Խորհրդային կողմի այդ սրընթաց ռազմագործողությունը նպատակ ուներ ձախողելու Իրանը ԽՍՀՄ-ի դեմ պատերազմի մեջ ներքաշելու ֆաշիստական ծրագրերը, միաժամանակ, ինչպես ճիշտ նկատում է Կ. Հարությունյանը, նախազգուշացում էր Թուրքիային¹⁰³: Մարտական առաջադրանքները կատարելուց հետո դիվիզիան 1941 թ. սեպտեմբերի սկզբին վերադարձվեց ԽՍՀՄ և ուղարկվեց խորհրդագերմանական ճակատ: Հետագայում դիվիզիան մասնակցեց 1942 թ. Ստալինգրադի հերոսական ճակատամարտին և նույն թվականի նոյեմբերից վերակազմավորվեց Կ. Վորոշիլովի անվան 51-րդ գվարդիական դիվիզիայի:

Անդրկովկասում խորհրդային ռազմապաշտպանական միջոցառումները 1941 թ. աշնանից նոր թափով ծավալվեցին: ԽՍՀՄ Պաշտպանության պետական կոմիտեի (ՊՊԿ) 1941 թ. նոյեմբերի 13-ի որոշումով խորհրդային հանրապետություններում, այդ թվում Անդրկովկասի, ձևավորվելու էին ազգային զորամիավորումներ¹⁰⁴:

Պատերազմի առաջին շրջանում Անրկովկասում կազմավորվեցին բավարար չափով զինված և հանդերձավորված ավելի քան 20 նոր դիվիզիաներ, տասնյակ այլ զորամիավորումներ: Դրանց թվում էին 89-րդ, 261-րդ, 408-րդ և 409-րդ հայկական հրաձգային դիվիզիաները, որոնք ձևավորվեցին Անդրկովկասյան ռազմաճակատի 45-րդ և 46-րդ բանակների կազմում: Բացի այդ, Հայաստանում կազմավորվեցին կամ վերահամալրվեցին ևս մի քանի հրաձգային դիվիզիաներ¹⁰⁵: Մինչև ռազմաճակատ մեկնելը դիվիզիաների զորամասերի գլխավոր խնդիրն էր՝ բարձրացնել մարտական պատրաստվածությունը, մի մասինն էլ՝ պաշտպանել անդրկովկասաթուրքական պետական սահմանը:

1942 թ. փետրվարին Անդրկովկասյան ռազմական օկրուգի հրամանատար նշանակվեց բանակի գեներալ Ի. Տյուլենևը, որը շրջանը ղեկավարելու մեծ փորձ էր կուտակել դեռևս 1939-1940 թթ.: Նշանակման հրամանում նշվում է, որ Անդրկովկասյան ռազմական օկրուգն իր մեջ ներառում է Ղաղստանում, Անդրկովկասի հանրապետություններում և Իրանում տեղակայված խորհրդային զորքերը¹⁰⁶: Մինչև

¹⁰³ Տե՛ս Հարությունյան Կ., Հայկական ազգային զորամիավորումները 1918-1945 թթ., էջ 229:

¹⁰⁴ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 201-202:

¹⁰⁵ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 203:

¹⁰⁶ Տե՛ս Тюленев И., Через три войны, М., 1960, էջ 172:

1942 թ. գարուն տարածաշրջանում տեղակայված խորհրդային զորքերի քանակը հասցվեց 25 դիվիզիայի:

1942 թ. մարտի 12–ին Թբիլիսիում Մ. Բաղիրովի, Կ. Չարկվիանիի և Գ. Չարությունյանի մասնակցությամբ կայացած խորհրդակցության ժամանակ որոշվեց մարտի 13–ից Անդրկովկասյան ռազմական օկրուգում անցկացնել ռազմաուսումնական խաղեր, և որպես հավանական հակառակորդ նկատի ունենալ Թուրքիան: «Ռազմական գործողությունները» սկսվելու էին Թուրքիայի հանրապետության հյուսիս–արևելյան տարածքների ուղղությամբ խորհրդային զորքերի հարձակումով և ավարտվելու էին Օլթիի, Սարիղամիշի, Տրապիզոնի և Էրզրումի գրավումով: Նախատեսվում էր, որ ռազմական գործողությունների երրորդ փուլում՝ 31–րդ օրը, Կարմիր բանակի առաջավոր զորամասերը մտնելու են Էրզրում¹⁰⁷:

Անդրկովկասյան ռազմական օկրուգում տիրող իրադրությունը քննարկելու նպատակով 1942 թ. ապրիլի 25–ին Ի. Ստալինը Կրեմլում ընդունում է Անդրկովկասյան ռազմական օկրուգի հրամանատար գեներալ Ի. Տյուլենևին: Պաշտպանության պետական կոմիտեի անդամների, Գլխավոր շտաբի պետի և այլոց ներկայությամբ Ստալինը հրամայում է ուժեղացնել ռազմական օկրուգը՝ հագեցնել այն ռազմական տեխնիկայով և սպառազինությամբ: Գլխավոր շտաբի ապրիլի 26–ի հրահանգների համաձայն՝ տարածաշրջան ուղարկվելու էին հրետանային զորագունդ, 6 զրահագնացք, 6 ավիազորագունդ, 100 ռազմական բեռնատար: Նախատեսվում էր նաև Անդրկովկասի խորհրդային հանրապետություններ, այդ թվում Չայաստան, ուղարկել լրացուցիչ սարքավորումներ և հունք՝ ռազմաարդյունաբերական պատվերներն ավելի լայն ծավալներով իրականացնելու համար:

Եվ իրոք, Անդրկովկասյան ռազմական օկրուգի զորամասերի զենք ու զինամթերքի պահանջները բավարարելու համար անհրաժեշտ էր դրանց պատրաստումը կազմակերպել տեղական արդյունաբերության հիմքի վրա: Ինչպես նկատում է օկրուգի հրամանատար գեներալ Տյուլենևը, «Այդ գործին լծվեցին Անդրկովկասյան հանրապետությունների կուսակցական, խորհրդային և

¹⁰⁷ Стѹ Безугольный А., Ни войны, ни мира: Положение на советско–турецкой границе, меры советского руководства по предотвращению турецкой угрозы в первый период Великой Отечественной войны, “Военно–исторический архив”, М., 2003, № 5, т. 2 67–73:

արհմիութենական կազմակերպությունները: Նրանց օգնությամբ օկրուգի զորքերի սպառազինման խնդիրը քիչ թե շատ արագ լուծում ստացավ»¹⁰⁸:

Ի զարգացումն վերը նշված հրահանգների, 1942 թ. մայիսի 1–ին կազմավորվեց Անդրկովկասյան ռազմաճակատը: Վերջինիս դիվիզիաների հրամանատարները շուտով հրահանգ ստացան պատրաստ լինելու Թուրքիայի հետ հնարավոր պատերազմին: Սակայն 1942 թ. մայիսի 26–ին Լոնդոնում անգլո–խորհրդային դաշինքի մասին ստորագրված պայմանագիրը որոշ ժամանակով արգելակեց խորհրդային ռազմապաշտպանական նախապատրաստությունները: Պայմանագրի ստորագրմանը նախորդել էր կողմերի միացալ հայտարարությունը, ուր նշվում է, որ Մեծ Բրիտանիան և ԽՍՀՄ–ը «պատրաստ են ազնվորեն պահպանելու Թուրքական հանրապետության տարածքային ամբողջականությունը... և Թուրքիային տրամադրել ցանկացած օգնություն ու աջակցություն՝ եթե նա հարձակման ենթարկվի մեկ այլ պետության կողմից»¹⁰⁹:

Այդուհանդերձ, թուրքական զորքերի շարունակվող կուտակումները խորհրդաթուրքական սահմանին և Ստալինգրադյան ճակատամարտի ամենաթեժ օրերին բարձրաստիճան թուրք ղեկավարների հակախորհրդային հայտարարություններն անհանգստացնում էին խորհրդային ղեկավարությանը: Հայտնի է, որ գերմանաթուրքական գաղտնի պայմանավորվածությունների համաձայն՝ անդրկովկասաթուրքական, այդ թվում խորհրդային Հայաստանի սահմանի երկայնքով տեղակայված թուրքական 26 դիվիզիաները 1942 թ. ամռանը կազմ ու պատրաստ էին խորհրդային տարածք ներխուժելու համար, եթե ֆաշիստական բանակները գրավեին Ստալինգրադն ու ամրապնդվեին Կովկասում: Այդ մասին իր հուշագրություններում վկայում է գեներալ Ի. Տյուլենևը. «Թուրքական կառավարությունը սպասում էր նպաստավոր պահի, որպեսզի իր զորքերին հրաման արձակի մեր սահմանն (անդրկովկասաթուրքական – Կ.Խ.) անցնելու համար: Կառավարությունը մտահոլացել էր հարավում խորհրդային Միությունից լայնածավալ տարածքներ պոկելու ծրագրեր:

¹⁰⁸ Тюленев И., նշված աշխ., էջ 173:

¹⁰⁹ Ржешевский О., Сталин и Черчилль. Встречи. Беседы. Дискуссии. Документы, комментарии. 1941–1945, М., 2004, с. 188–189.

Արդեն Անդրկովկասում իմ ձեռքն ընկավ թուրքական «Բոզկուրթ» («Գորշ գայլ» – Կ.Խ.) ամսագրի հուլիսյան համարը (1941 թ. – Կ.Խ.), որտեղ տպագրված «Մեծ Թուրքիայի» քարտեզում ներգրավված էին Անդրկովկասը և միջինասիական խորհրդային հանրապետությունները»¹¹⁰: Ավելացնենք, որ նշված քարտեզը կցված էր «Թուրքիզմը սպասում է» խոսուն վերնագրով ամսագրային ընդարձակ հոդվածին¹¹¹:

Թուրքական իշխանությունները չէին էլ թաքցնում խորհրդային մի շարք տարածքների նկատմամբ իրենց հավակնությունները: Այդ մասին 1942 թ. ամռանը նրանք շտապեցին տեղեկացնել պաշտոնական Բեռլինին, պատրաստականություն հայտնելով մասնակցել խնդրի լուծմանը: Մասնավորապես, առաջարկվում էին Թուրքիայի և Գերմանիայի հովանավորության ներքո Ղրիմում և Կովկասում բուֆերային պետություններ ստեղծելու տարբեր նախագծեր¹¹²: Երկրորդ աշխարհամարտի սկզբից ևեթ թուրքերը բարենպաստ իրադրության էին սպասում ԽՍՀՄ–ից Հայաստանը, Վրաստանը, Ադրբեջանը պոկելու համար, – եզրակացնում է ժամանակի խորհրդային պատմաբան Ի. Վասիլևը¹¹³:

Պաշտոնական Անկարայի դիրքորոշումը պատերազմի գրեթե ողջ ընթացքում կրում էր ընդգծված հակախորհրդային, հակառուսական բնույթ: Բնորոշիչ են Թուրքիայի վարչապետ Շ. Սարաջոզլիի հետևյալ ռազմաշունչ հայտարարությունները. «Ռուսական խնդիրը Գերմանիան կլուծի միայն այն դեպքում, եթե ոչնչացվեն Ռուսաստանում բնակվող ռուսների առնվազն կեսը» և, «որպես թուրք, ինքը մոլեգնաբար ցանկանում է Ռուսաստանի ոչնչացումը, ինչը կհանդիսանա ֆյուրերի ամենամեծ սխրանքը, որը կարող է կրկնվել հարյուր տարին մեկ»¹¹⁴: Խորհրդային հատուկ ծառայությունների տեղեկացմամբ՝ Թուրքիայի արտաքին գործերի նորանշանակ նախարար Ն. Մենենենջիօղլին մեկ առիթով հայտարարել է, որ «եթե գերմանաթուրքական համաձայնագիրն անգամ որոշակի նպաստ ունենա ԽՍՀՄ–ի պարտությանը պատերազմում, ապա այն դրական կարելի է համարել»¹¹⁵: Հակառուսական քարոզում թուրք պաշտոնյաներից ետ չէր մնում նաև Թուրքիայի նախագահ Իսմեթ Ինենյուն,

¹¹⁰ Տե՛ս Тюленев И., նշվ. աշխ., էջ 172:

¹¹¹ Տե՛ս Васильев И., նշվ. աշխ., էջ 58:

¹¹² Տե՛ս Армения и советско–турецкие отношения в дипломатических документах 1945–1946 гг. Под редакцией А. Киракосяна, Е., 2010, էջ 30:

¹¹³ Տե՛ս Васильев И., նշվ. աշխ., էջ 54:

¹¹⁴ Документы МИД Германии. Вып. 2. Германская политика в Турции (1941–1943), М., 1946, док. 27, с. 98.

¹¹⁵ Гасанлы Дж., СССР–Турция: от нейтралитета к холодной войне (1939–1953), М., 2008, с. 110.

«Թուրքիան վերին աստիճանի շահագրգռված է ռուսական հսկայի ոչնչացման մեջ», – հայտարարում էր նա¹¹⁶:

1942 թ. ամռանն–աշնանը գերմանաթուրքական վտանգն Անդրկովկասում այնքան իրատեսական էր դարձել, որ ԽՍՀՄ Գերագույն խորհրդի նախագահության սեպտեմբերի 9–ի հրամանագրով Հայկական և Ադրբեջանական ԽՍՀ–ներում մտցվեց ռազմական դրություն: Ի կատարումն որոշման, տարածաշրջանում տեղակայված 45–րդ բանակի ռազմխորհրդի սեպտեմբերի 16–ի որոշումով՝ սեպտեմբերի 18–ից ռազմական դրության մեջ հայտարարվեցին Հայկական ԽՍՀ և Նախիջևանի Ինքնավար ԽՍՀ ամբողջ տարածքը: Որոշման մեջ նշվեց ռազմական դրությունից բխող անհետաձգելի համալիր միջոցառումների մասին¹¹⁷:

Սակայն ֆաշիստական Գերմանիայի և նրա դաշնակիցների դեմ պատերազմում Կարմիր բանակի և դաշնակից զորքերի հաղթանակները շուտով սթափեցրին թուրքական իշխանություններին: Ավելին, 1945 թ. փետրվարի 23–ին Թուրքիան շտապեց պատերազմ հայտարարել Գերմանիային և Ճապոնիային, ինչն, իհարկե, ձևական բնույթ էր կրում: Թուրքական ճկուն դիվանագիտությունը դրանով փորձում էր սիրաշահել Խորհրդային Միությանը և չեզոքացնել սպառնացող վտանգը: Սակայն ԽՍՀՄ ղեկավարությունն աչալուրջ էր, և անմիջապես, 1945 թ. մարտի 19–ին, հանդես եկավ կառավարության հայտարարությամբ այն մասին, որ 1925 թ. դեկտեմբերի 17–ի խորհրդաթուրքական բարեկամության և չեզոքության պայմանագրի ժամկետը լրանալու կապակցությամբ, այն չեղյալ է հայտարարվում (դեմոնստրացիա):

Այսպիսով, Խորհրդային Միությունն ակտիվացնում էր իր քաղաքականությունը Թուրքիայի նկատմամբ: Դրա վկայությունն էր նաև այն, որ «1945 թ. ապրիլի 6–ին ԽՍՀՄ Պաշտպանության պետական կոմիտեն որոշում ընդունեց Անդրկովկասի ավտոմոբիլային ճանապարհները վերակառուցելու մասին, որը հեռու գնացող նպատակ էր հետապնդում և փաստորեն ռազմական նախապատրաստությունների սկիզբ էր»¹¹⁸:

1945 թ. մայիս–հունիսին տեղի ունեցած խորհրդաթուրքական բանակցությունների ժամանակ խորհրդային կողմը թուրքերին ծանուցեց, որ պատրաստ

¹¹⁶ Документы МИД Германии. Вып. 2. Германская политика в Турции (1941–1943), с. 58.

¹¹⁷ Տե՛ս Советская Армения в годы Великой Отечественной войны (1941–1945), էջ 183–185:

¹¹⁸ Վիրաբյան Ա., Հայաստանը Ստալինից մինչև Խրուշչով. Հասարակական–քաղաքական կյանքը (1945–1957 թթ.), Ե., 2001, էջ 37:

է նոր պայմանագիր կնքելու Թուրքիայի հետ, եթե վերանայվի Բոսֆոր ու Դարդանել նեղուցների վերահսկողության վերաբերյալ Մոնտրյոյի համաձայնագիրը և Թուրքիան խորհրդային Միությանը վերադարձնի 1921 թ. մարտի 16–ի մոսկովյան պայմանագրով Թուրքիային զիջած տարածքները՝ Կարսը, Սուրմալուն, Արդահանը, Արդվինը: Համաձայնություն, սակայն, չկայացավ. թուրքական կողմը վճռականորեն մերժեց խորհրդային պահանջները: Այդ հարցում Թուրքիան ստացել էր Մեծ Բրիտանիայի և ԱՄՆ–ի քաղաքական և ռազմական անթաքույց աջակցությունը. սկսվում էր սառը պատերազմի դարաշրջանը:

Թուրքիային խորհրդային Միության կողմից ներկայացված տարածքային պահանջները քննարկման առարկա դարձան Մեծ տերությունների ղեկավարների 1945 թ. հուլիսին տեղի ունեցած Պոտսդամի կոնֆերանսում: Սակայն պատերազմում ԽՍՀՄ–ի երբեմնի դաշնակիցները՝ Մեծ Բրիտանիան և ԱՄՆ–ը, վճռականապես հանդես եկան Թուրքիային պաշտպանելու դիրքերից: Վերջինիս նկատմամբ խորհրդային տարածքային պահանջները դիտարկելով «կոմունիզմի ծավալումը զսպելու» դիրքերից, ԱՄՆ–ը և Մեծ Բրիտանիան չպաշտպանեցին ԽՍՀՄ քաղաքականությունը: Պատմական տվյալ ժամանակաշրջանում խնդիրը ներքաշվեց ԽՍՀՄ–ի և Արևմուտքի առճակատման, սկսվող սառը պատերազմի գաղափարական, ռազմավարական և քաղաքական հակամարտության ոլորտը, ինչն էլ կանխորոշեց խորհրդային կողմի համար նրա բացասական ելքը¹¹⁹:

Այսպիսով, Երկրորդ համաշխարհային և Հայրենական մեծ պատերազմների տարիներին խորհրդային Հայաստանը դիտվում էր որպես ռազմական գործողությունների հավանական թատերաբեմ, միաժամանակ՝ հուսալի պատնեշ թուրքական հնարավոր հարձակման դեպքում: Հայաստանը, նրա պաշտպանունակության, ռազմական պատրաստվածության, ռազմապաշտպանական արդյունաբերության ներուժի հզորացման խնդիրները կարևորվում էին խորհրդային ղեկավարության և բանակի հրամանատարության կողմից:

¹¹⁹ Սանրաման տե՛ս Хачатрян К., Советско–турецкие отношения на начальном этапе холодной войны и Армянский вопрос (1945–1949 гг.), “Вестник РАУ”, Е., 2003, № 1, с. 50–57.

2.2. Ռազմապաշտպանական արդյունաբերության ձևավորումը:

Ռազմական պատվերները և արտադրանքը

2.2.1. Երևանի թիվ 447 ինքնաթիռաշինական գործարանի

հիմնումը և շահագործումը

1930–ական թվականների վերջին միջազգային իրադրության կտրուկ սրումը և Երկրորդ աշխարհամարտի սկիզբը նոր մարտահրավերների առջև կանգնեցրեց խորհրդային ողջ տնտեսությանը, այդ թվում՝ ռազմապաշտպանական արդյունաբերությանը: ԽՍՀՄ տնտեսության մեջ իրականացվող կառուցվածքային բոլոր վերակառուցումներն այսուհետ կրելու էին ռազմամոբիլիզացիոն բնույթ: Այսպես՝ 1939 թ. չորրորդ («հատուկ») եռամսյակում գործադրված Կարմիր բանակի սպառազինման մոբիլիզացիոն առաջին պլանում («ՄՊ–1») հրամայական համարվեց ինչպես երկրի ռազմապաշտպանական արդյունաբերության ամբողջական վերակառուցումը և վերազինումը, այնպես էլ ոլորտի ձեռնարկությունների աշխարհագրության ընդլայնումը, նրանում ԽՍՀՄ բոլոր շրջանների ընդգրկումը: Հատուկ մոբիլիզացիոն մշակվեցին և հաստատվեցին նաև հետագա՝ 1940 և 1941 թվականների համար: Դրանք կատարելու համար ռազմական արտադրանքի պատվերներ ստացան ԽՍՀՄ արդյունաբերության գրեթե բոլոր ճյուղերի ձեռնարկությունները: Ամբողջ երկրով մեկ ծավալվեց արտադրական գործընթացի արմատական վերակառուցում: «Մինչև պատերազմը ստեղծված ռազմական գործարանների արտադրական հզորությունները պատերազմի տարիներին մի քանի անգամ ուժեղացվեցին խաղաղ արդյունաբերության բազմաթիվ ճյուղերի հզորություններով: Դրանք դրվեցին ի ծառայություն պաշտպանական, առաջին հերթին՝ մեքենաշինական, էլեկտրատեխնիկական և մետաղամշակման ճյուղերի: Ռազմական ձեռնարկությունների արտադրական կարողությունների ավելացման խոշոր աղբյուր հանդիսացավ սարքավորումների, հատկապես հաստոցների վերաբաշխումը»¹²⁰:

¹²⁰ Розенфельд С., Клименко К., նշվ. աշխ., էջ 364:

Ջուզահեռ մեծ թափ էր հավաքում քաղաքացիական ձեռնարկությունների փոխանցումը ռազմապաշտպանական արդյունաբերության համակարգ: Գործընթացը պայմանավորված էր նաև նրանով, որ Երկրորդ աշխարհամարտի բռնկումը խորհրդային ղեկավարությանը ստիպեց էլ ավելի խստացնել երկրում կիրառվող «գաղտնիության ռեժիմը»: Ռազմական արդյունաբերության ոլորտում դրա իրականացումն ավելի դյուրին էր, քան քաղաքացիական ձեռնարկություններում: Ռազմական արտադրանք թողարկող գործարաններն աստիճանաբար ընդգրկվեցին «հատուկ ռեժիմային գործարանների» համակարգում և համարակալվեցին: Խորհրդային Հայաստանում նման ձեռնարկությունների շարքում ընդգրկվեցին ԽՍՀՄ ավիացիոն արդյունաբերության ժողկոմատի Երևանի ինքնաթիռաշինական թիվ 447, ԽՍՀՄ ականանետային սպառազինության ժողկոմատի Երևանի թիվ 722 և ԽՍՀՄ ռետինե արդյունաբերության ժողկոմատի Կիրովի անվան «Սովպրեն» սինթետիկ կաուչուկի թիվ 742 գործարանները:

Ինչպես վերը նշել ենք, ռազմական արտադրանքի բնագավառում նախապատերազմյան վերջին տարիներին ԽՍՀՄ-ում առաջնությունը տրվում էր ռազմական ավիաարդյունաբերության ոլորտին: Խնդիր էր դրված ինչպես որակով, այնպես էլ արտադրանքի քանակով չզիջել Արևմուտքին՝ հատկապես Գերմանիայի ավիաարդյունաբերությանը: Վերջինիս միագումար հզորությունը 1939 թ. վերջի դրությամբ երկու անգամ գերազանցում էր խորհրդային ավիաարդյունաբերության համանման ցուցանիշը¹²¹:

Խորհրդային ղեկավարության կողմից ձեռնարկված կտրուկ և անհետաձգելի միջոցառումների շնորհիվ, որոնք ուղղված էին ավիացիոն արդյունաբերության ծավալմանը և ինքնաթիռաշինական նոր գործարանների արագացված շինարարությանը, պատկերը շուտով փոխվեց հոգուտ ԽՍՀՄ-ի: Արդեն Հայրենական պատերազմի սկզբին ԽՍՀՄ ավիացիոն արդյունաբերության համակարգում գործում էր ավելի քան 100 ձեռնարկություն, 1940 թ. և 1941 թ. առաջին կեսին արտադրվեց ավելի քան 12.000 մարտական ինքնաթիռ¹²²:

1939 թ. ամռան–աշնանը ՀամԿ(բ)Կ Կենտկոմի քաղբյուրոն կարևոր որոշումներ ընդունեց «Ավիաշարժիչ գործարանների զարգացման» և «Գոյություն ունեցող

¹²¹ Տե՛ս Шахурин А., Крылья победы, М., 1990, էջ 105:

¹²² Տե՛ս Быстрова И., նշվ. աշխ., էջ 184:

ինքնաթիռաշինական գործարանների վերակառուցման ու նոր գործարանների շինարարության մասին»: Նախատեսվեց մոտակա երկու տարիների ընթացքում կառուցել 9 ինքնաթիռաշինական և 6 ավիամոտորաշինական գործարան, ինչպես նաև վերամասնագիտացնել գործող 9 մեքենաշինական գործարանները: Երկրորդ աշխարհամարտի բռնկումը խորհրդային ղեկավարությանը ստիպեց ավելի վճռական միջոցների դիմել. որոշում ընդունվեց ԽՍՀՄ ավիացիոն արդյունաբերության ժողկոմատի տնօրինությանը փոխանցել քաղաքացիական մեքենաշինության ևս 60 ձեռնարկություն¹²³: Ավիացիոն արդյունաբերության ժողկոմատին հանձնարարվեց զարկ տալ ինքնաթիռաշինական ձեռնարկությունների ստեղծմանը Կովկասում ու Անդրկովկասի խորհրդային հանրապետություններում:

Ի կատարումն ԶամԿ(բ)Կ Կենտկոմի քաղբյուրոյի հանձնարարականների՝ ԶամԿ(բ)Կ Կենտկոմը և ԽՍՀՄ կառավարությունը 1940 թ. սեպտեմբերի 19–ին ընդունեցին թիվ 1724–693 «խիստ գաղտնի» որոշումը՝ Երևանում ինքնաթիռաշինական գործարան (թիվ 447) կառուցելու մասին¹²⁴:

Խորհրդային Զայաստանի ղեկավարությունը, որը ջանքեր էր գործադրել որոշման ընդունման համար, անմիջապես գործի անցավ: ԶԽՍՀ ժողկոմխորհի 1940 թ. սեպտեմբերի 25–ի «խիստ գաղտնի» որոշմամբ հանձնարարվեց թիվ 447 գործարանի շինարարության համար առանձնացնել Երևանի Լեպսեի¹²⁵ անվան գործարանի և ԶԽՍՀ անտառ-ժողկոմատի փայտամշակման արտադրամասի տարածքները, ինչպես նաև դրանց միջև ընկած 46 հեկտար հողատարածքը¹²⁶: Շինարարությունն իրականացնելու համար թիվ 447 գործարանին փոխանցվեցին այդ տարածքում գտնվող բոլոր շենքերն ու շինությունները, մասնավորապես Լեպսեի անվան գործարանը և փայտամշակման արտադրամասը, լաքերի և ներկերի գործարանը, տետրերի և երաժշտական գործիքների ֆաբրիկաները, «Զայմարմար» միավորման կիսակառույց շենքը և այլն: Կառավարության որոշումով շինարարական աշխատանքների իրականացումը

¹²³ Стен История социалистической экономики СССР, в семи томах, т. 5, էջ 97:

¹²⁴ Стен ԶԱԱ, ֆ. 113, ց. 24, գ. 136, թ. 16:

¹²⁵ Լեպսե Իվան Իվանի (Յան Յանի, 1889–1929)՝ լատիշ խորհրդային կուսակցական, արհմիութենական գործիչ, 1924 թվականից ԽՍՀՄ արհմիությունների նախագահության անդամ: Լեպսեի անժամանակ մահվան կապակցությամբ Զամառուսաստանյան կենտրոնական գործադիր կոմիտեն 1929 թ. հոկտեմբերին նրա անունը հավերժացնելու նպատակով առաջարկեց անվանակոչել ԽՍՀՄ բնակավայրերի փողոցներ և հրապարակներ, նրա անունով կոչել միութենական գործարաններ, ձեռնարկություններ և այլն:

¹²⁶ Стен ԶԱԱ, ֆ. 113, ց. 24, գ. 129, թ. 1:

հանձնարարվեց «Կառուչուկչին» տրեստին, որը փոխանցվեց ՀԽՍՀ կառավարության անմիջական ենթակայությանը: Գործարանի ինժեներատեխնիկական անձնակազմի և բանվորների համար առանձնացվեցին բնակելի շենքեր և տարածքներ: Կառավարության որոշման մեկ այլ կետով՝ ՀԽՍՀ «Հայպետնախագիծ» կազմակերպությանը հանձնարարվեց «Լծել բոլոր ուժերը հույժ կարևոր այդ գործին», տրվեցին նաև այլ հանձնարարականներ¹²⁷: Նշելի է, որ գործարանի մասնաշենքերի նախագծման աշխատանքները վստահվեցին «Հայպետնախագիծ» ինստիտուտի գլխավոր մասնագետ, Հայաստանի ճարտարապետների միության անդամ Վալենտինա Աճեմյանին, ով չնայած երիտասարդ տարիքին մասնագիտացել էր «արդյունաբերական համալիրների, հատկապես՝ գործարանների, ֆաբրիկաների ու կոմբինատների, դրանց վարչական շենքերի նախագծման ոլորտում»: Վ. Աճեմյանի գործուն մասնակցությամբ կազմած նախագծերով միայն երևանում կառուցվել է մեկ տասնյակից ավելի ձեռնարկություններ, այդ թվում՝ էլեկտրաշարժիչների, էլեկտրամեքենաշինական և այլ գործարաններ¹²⁸:

ՀԽՍՀ կառավարության 1940 թ. սեպտեմբերի 26–ի որոշումով «Կառուչուկչին» տրեստի դոդերի վերանորոգման արհեստանոցը և Հայտրանսպորտի ավտոդպրոցի նորակառույց շենքը 1940 թ. հոկտեմբերից փոխանցվելու էին թիվ 447 գործարանին¹²⁹: Որոշումները ստորագրել էր ՀԽՍՀ ժողկոմխորհի նախագահ Ա. Փիրուզյանը:

Թիվ 447 գործարանի նախագծման և կառուցման աշխատանքներն իրականացվելու էին ԽՍՀՄ ավիացիոն արդյունաբերության ժողկոմատի անմիջական ղեկավարությամբ և հսկողությամբ: Շուտով երևան ժամանեց Ավիացիոն արդյունաբերության ժողկոմի կողմից նշանակված հատուկ հանձնաժողովը, որը ժողկոմի 1940 թ. սեպտեմբերի 24–ի թիվ 505 «խիստ գաղտնի» հրամանի համաձայն՝ ուսումնասիրելու էր Հայաստանի իշխանությունների կողմից գործարանի կառուցման համար նախատեսված տարածքները:

Ուսումնասիրություններն ավարտելուց հետո գործարանի բրիգադի պետ և նախագծի գլխավոր ինժեներ Ն. Սվայկինն ու նրա տեղակալ Ի. Ֆեդիչևը 1940 թ.

¹²⁷ Տե՛ս նույն տեղում, թ.1 և շրջ.:

¹²⁸ Տե՛ս Հայուհիներ. հանրագիտարան 2 հատորով, հ. 2, Ե., 2011, էջ 562:

¹²⁹ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 113, ց. 24, գ. 130, թ.1:

հոկտեմբերի 15-ին արդյունքների մասին ընդարձակ զեկուցագրեր ներկայացրեցին ԽՍՀՄ ավիացիոն արդյունաբերության ժողկոմ Ա. Շախուրինին և ՀԽՍՀ ժողկոմխորհի նախագահ Ա. Փիրուզյանին: Ձեկուցագրերում մասնավորապես նշվեց, որ հանձնաժողովն ուսումնասիրել է հետևյալ տարածքները. 1-ին՝ Վերին Չարբախ գյուղը և այն դաշտը, որը Վերին Չարբախից ձգվում է մինչև Ներքին Չարբախ և սահմանազատվում Ջանգու գետով ու թեքությամբ, որն իր հերթին ձգվում է Վերին Չարբախի և Ներքին Չարբախի միջև, 2-րդ՝ «Սովպրեն» շինմիավորման բնակելի տարածքից մինչև Վերին Չարբախ գյուղը, 3-րդ՝ այն տարածքը, որը ձգվում է Երևան-Թբիլիսի երկաթգծի երկայնքով՝ մի կողմից սահմանազատված տրամվայի գծով, որը գնում է դեպի «Սովպրեն» շինմիավորման բնակելի տարածք, մյուս կողմում՝ գոյություն ունեցող թռիչքադաշտն էր:

Քննարկումների արդյունքում հանձնաժողովը հավանության արժանացրեց այն տարածքները, որոնք ընկած էին «Սովպրեն» շինմիավորման բնակելի տարածքի և Ներքին Չարբախ գյուղի միջև՝ ներառյալ Վերին Չարբախ գյուղը: Ընդ որում՝ արտադրական տարածքի տակ էին ընկնում ինչպես նշված հողատարածքը, այնպես էլ «Սովպրեն» շինմիավորման և Վերին Չարբախի բնակելի տարածքների միջև ընկած քաղաքային շերտը, իսկ թռիչքադաշտի տարածքը գտնվում էր Վերին և Ներքին Չարբախի բնակելի տարածքների միջև:

Ձեկուցագրում նշվում է նաև գործարանի կառուցման համար անհրաժեշտ տարածքների ընհանուր չափի մասին. ա) արտադրական տարածքի համար հատկացվող հողեր քաղաքային հողերից՝ 105,4 հեկտար, բ) թռիչքադաշտի համար հատկացվող հողատարածք Վերին Չարբախ գյուղից՝ 311,8, այդ թվում ծառատնկարաններ և այգիներ՝ 74,04, գյուղացիական տներ և տնամերձ հողատարածքներ՝ 65,86, վարելահողեր՝ 147,9, այլ հողատարածքներ (ոչ գյուղատնտեսական նշանակության)՝ 24,0, Ներքին Չարբախ գյուղից՝ 14,0, այդ թվում ծառատնկարաններ և այգիներ՝ 1,0, գյուղացիական տնակներ և տնամերձ հողեր՝ 1,40, վարելահողեր՝ 11,6 հեկտար: Ձեկուցագրի վերջում խնդրվում է շինարարությունն իրականացնելու համար

կառավարության որոշումով ձևակերպել նշված հողատարածքների օտարումը թիվ 447 գործարանի կառուցման համար¹³⁰:

Նույն օրը՝ հոկտեմբերի 15-ին, ՀԽՍՀ ժողկոմխորիը որոշեց գործարանի կառուցման համար հատկացնել հանձնաժողովի ընտրած հողատարածքները՝ ընդհանուր առմամբ 431,2 հեկտար, որից 105,4-ը՝ քաղաքային հողատարածք, 311,8-ը՝ Վերին Չարբախի հողատարածք և 14,0-ը՝ Ներքին Չարբախի¹³¹: Որոշման մասին Ա. Փիրուզյանի ստորագրությամբ զեկուցագիր ուղղարկվեց ԽՍՀՄ ժողկոմխորիի նախագահ Վ. Սոլոտովին¹³²: Թիվ 447 գործարանի կառուցման աշխատանքների ընթացքի մասին ՀԿ(Բ)Կ Կենտկոմի առաջին քարտուղար Գ. Հարությունյանը, ով «ամեն օր լինում էր շինարարական հրապարակում, տեղում լուծում բազմաթիվ հարցեր»¹³³, 1941 թ. փետրվար-հունիս ամիսներին կանոնավոր՝ ամիսը մեկ (երբեմն մի քանի անգամ), զեկուցագրերով տեղեկացնում էր Ի. Ստալինին¹³⁴: Դրանցից մեկում Հարությունյանը հայտնում է, որ նախատեսվում է գործարանի կառուցման աշխատանքներն ավարտել 1942 թ. փետրվարին¹³⁵:

Շուտով Ուկրաինայի հարավից Հայաստան տեղափոխվեցին ինքնաթիռաշինական գործարանի համար անհրաժեշտ սարքավորումներ, դրանք տեղադրելու համար ժամանեցին Միության ավիացիոն գործարանների որակյալ մասնագետներ և, ինչպես իր հուշերում վկայում է ՀԽՍՀ պետական-կուսակցական գործիչ Ե. Ասծատրյանը, գործարանում արագ կազմակերպվեց արտադրությունը: Բայց, «ելնելով սկսված պատերազմի պայմաններից, կենտրոնական մարմինները որոշում են սառեցնել գործարանի շինարարությունը»¹³⁶:

Հայրենական պատերազմի սկսվելուց հետո ԽՍՀՄ կառավարության որոշումներով երկրում ընդհատվեց արդյունաբերական հարյուրավոր խոշոր ձեռնարկությունների շինարարությունը. Հայաստանում դրանց թիվը հասավ 30-ի: Վերջինների շինարարության համար նախատեսված ֆինանսական և նյութական միջոցներն ու

¹³⁰ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 113, ց. 24, գ. 136, թ. 4, թ. 10-11:

¹³¹ Տե՛ս նույն տեղում, թ. 15:

¹³² Տե՛ս նույն տեղում, թ. 16 և շրջ.:

¹³³ Ավետիսյան Հ. և ուրիշ., նշվ. աշխ., էջ 47: Տե՛ս նաև՝ Պետրոսյան Վ., Գրիգոր Հարությունյանի ժամանակը: Գիրք առաջին, էջ 323-325:

¹³⁴ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 1, ց. 21, գ. 65, թ. 52-58, 63-71, 77-82, 89-94, 101, 102 և այլն:

¹³⁵ Տե՛ս նույն տեղում, թ. 57-58:

¹³⁶ Տե՛ս Ասծատրյան Ե., 20-րդ դար. Հայաստանի կառուցման ճանապարհին (Հուշեր): Գիրք առաջին, Ե., 2004, էջ 102:

աշխատուժն ուղղվեցին ռազմական պատվերներ կատարող ձեռնարկությունների կարողությունների ընդլայնմանը:

Այդուհանդերձ, արդեն 1942 թ. աշնանից գործարանում սկսեցին իրականացվել մարտերում վնասված մարտական ինքնաթիռների վերանորոգման աշխատանքներ: Մինչև 1942 թ. ավարտը թիվ 447 գործարանում վերանորոգվեց 36 միավոր ինքնաթիռ: 1942 թ. հետ համեմատ 1943 թ. գործարանն առաջադրանքները գերակատարեց 46,4 %-ով¹³⁷:

Նշելի է, որ մարտական ինքնաթիռների վերանորոգման որոշակի փորձ Չայաստանում ձեռք էր բերվել դեռևս առաջին հանրապետության տարիներից, երբ ազգային բանակում ձևավորվել և գործում էր տարբեր մակնիշի ինքնաթիռներից բաղկացած հայկական ավիացիոն: Արտասահմանից Չայաստան բերված ինքնաթիռների հավաքումը, ինչպես նաև վնասված մարտական ինքնաթիռների նորոգումն իրականացնելու համար այն ժամանակ կազմակերպվեցին հատուկ արհեստանոցներ¹³⁸:

Ցուցաբերած տպավորիչ արդյունքների շնորհիվ Երևանի թիվ 447 գործարանը շուտով հայտնվեց ԽՍՀՄ ղեկավարության ուշադրության կենտրոնում: 1943 թ. դեկտեմբերի 1-ին լույս տեսավ ԽՍՀՄ ավիացիոն արդյունաբերության ժողկոմ Ա. Շախուրիների թիվ 716 «գաղտնի» հրամանը¹³⁹:

Ի կատարումն ԽՍՀՄ Պաշտպանության պետական կոմիտեի 1943 թ. հոկտեմբերի 8-ի թիվ 4290 «գաղտնի» որոշման՝ Շախուրիները հրամայում էր.

1. Թիվ 447 գործարանում կազմակերպել «Յակ-3» ինքնաթիռների ազրեգատների արտադրությունը և, առաջին հերթին, թիվ 31 գործարանի (գտնվում էր Թբիլիսիում – Կ.Խ.) համար պատրաստել ինքնաթիռների թևեր: Նկատի ունենալ, որ հետագայում թիվ 447 գործարանն անցնելու է ամբողջական կործանիչների ինքնուրույն թողարկմանը՝ թիվ 31 գործարանի հետ կոոպերացիայի միջոցով:

¹³⁷ Տե՛ս Անանյան Լ., Հայկական ՍՍՀ արդյունաբերությունը զարգացած սոցիալիզմի ժամանակաշրջանում, Ե., 1982, էջ 30:

¹³⁸ Տե՛ս Կարապետյան Մ., նշվ. աշխ., էջ 49–50: Տե՛ս նաև՝ Հարությունյան Կ., Հայկական ազգային զորամիավորումները 1918–1945 թթ., էջ 35:

¹³⁹ Հիմնախնդրի լուսաբանման համար կարևոր սույն նորահայտ արխիվային փաստաթուղթը նպատակահարմար ենք գտել ներկայացնել գրեթե ամբողջությամբ:

2. Թիվ 447 գործարանի բանվորներին և ինժեներատեխնիկական անձնակազմին դասել վճարման 2-րդ հատուկ կարգին:

3. Թիվ 292 գործարանի (գտնվում էր Մոսկվայում – Կ.Խ.) տնօրեն Լևինին պարտավորեցնել թիվ 447 գործարանին տրամադրել տեխնիկական փաստաթղթեր և գծագրեր՝ «Յակ-3» ինքնաթիռների մասերի արտադրությունը կազմակերպելու համար:

4. Կապիտալ աշխատանքների ծավալը թիվ 447 գործարանում 1943 թ. չորրորդ եռամսյակի և 1944 թ. առաջին կիսամյակի համար սահմանել 12 մլն ռուբլի:

5. Ավիացիոն արդյունաբերության ժողկոմի տեղակալ Վիզիրյանին¹⁴⁰ թիվ 447 գործարանին հատկացնել շինանյութեր և անհրաժեշտ սարքավորումներ:

6. ԽՍՀՄ պաշտպանական արդյունաբերության ժողկոմատի սարքավորումների գլխավոր վարչության պետ Գրիշինին և պաշտպանական արդյունաբերության ժողկոմատի արտասահմանյան բաժնի պետ Ռոմանովին՝ վերահսկել, որպեսզի 1943 թ. չորրորդ եռամսյակում և 1944 թ. առաջին եռամսյակում թիվ 447 գործարանին տրամադրվեն արտասահմանից ներմուծվող դարբնոցամամլիչ և մետաղակտրիչ սարքավորումները՝ ընդհանուր 250 միավոր, լաբորատոր սարքավորումներ՝ 250 հազար, գործիքներ՝ 400 հազար ռուբլի չափով, ինչպես նաև Անդրկովկասին հատկացվող ընդհանուր քանակից 10 բեռնատար ավտոմեքենա:

7. ԽՍՀՄ պաշտպանական արդյունաբերության ժողկոմատի էլեկտրականություն մատակարարող գլխավոր վարչության պետ Տեր-Եղիազարովային՝ թիվ 447 գործարանին հոսանք մատակարարելու համար հատկացնել անհրաժեշտ սարքավորումներ:

8. Ավիացիոն արդյունաբերության ժողկոմի տեղակալ Սանդլերին՝ 1943 թ. չորրորդ եռամսյակում գործարանում արտադրությունը սկսելու համար հատկացնել անհրաժեշտ նյութեր:

9. Թիվ 84 գործարանի (գտնվում էր մերձմոսկովյան Խիմկիում, 1941 թ. դեկտեմբերին էվակուացվել էր Տաշքենդ – Կ.Խ.) տնօրեն Յարունինին՝ ս.թ. դեկտեմբերին թիվ 447 գործարանին տրամադրել մեկ «Լի-2» ինքնաթիռ:

¹⁴⁰ Գուրգեն Վարդանի Վիզիրյանը 1942–1947 թթ. զբաղեցրել է ԽՍՀՄ ավիացիոն արդյունաբերության ժողկոմի (նախարարի) տեղակալի պաշտոնը:

10. Ավիացիոն արդյունաբերության ժողկոմի տեղակալ Շորինին՝ 1943 թ. չորրորդ եռամսյակից թիվ 447 գործարանի աշխատողներին հատկացնել լրացուցիչ սնունդ:

11. Հիդրոավիաարդի պետ Շտեյներգին՝ ապահովել գործարանի շինարարությունը տեխնիկական փաստաթղթերով, ինչպես նաև կազմավորել հատուկ բրիգադ՝ նախագիծն իրացնելու նպատակով թիվ 447 գործարանին տեխնիկական այլ օգնություն ցույց տալու համար:

12. Թույլատրել թիվ 447 գործարանին Ավիացիոն արդյունաբերության ժողկոմատի առաջին գլխավոր վարչությանը կից կազմակերպել մշտական ներկայացուցչություն՝ երկու հաստիքային աշխատակցով:

13. Ավիացիոն արդյունաբերության ժողկոմի տեղակալ Տարասովին՝ թիվ 447 գործարանի արտադրությունը շտապ կազմակերպելու նպատակով հատկացնել բարձր որակավորում ունեցող բանվորական ուժ¹⁴¹:

Նշենք, որ ԽՍՀՄ Պաշտպանության պետկոմի 1943 թ. հոկտեմբերի 8-ի որոշումով՝ ԽՍՀՄ արտաքին առևտրի ժողկոմ Անաստաս Միկոյանին կարգադրվեց թիվ 447 գործարանին հատկացնել արտասահմանից ներմուծվող մետաղակտրիչ և դարբնոցամամլիչ, լաբորատոր սարքավորումներ ու գործիքներ, բեռնատար ավտոմեքենաներ և այլն:

Պաշտպանության պետկոմը հանձնարարական էր իջեցնում նաև ՀԽՍՀ ժողկոմխորհին: Համաձայն դրա՝ վերջինս պարտավոր էր կապիտալ շինարարությունն (գործարանի արդյունաբերական մասնաշենքերի 60.000 քմ և բնակելի մասնաշենքի 8.000 քմ տարածքում) ավարտել մինչև 1944 թ. կեսերը:

Նույն որոշմամբ՝ ԽՍՀՄ ժողկոմխորհի աշխատանքային ռեզերվների վարչության պետ Մոսկատովին հանձնարարվեց 1943 թ. չորրորդ եռամսյակում թիվ 447 գործարանին կից կազմակերպել արհեստագործական ուսումնարան՝ 800 սովորողով, և ուսումնարանի ողջ թողարկումն ամրագրել գործարանին: Պաշտպանության պետկոմի որոշումով հանձնարարականներ ստացան նաև այլ գերատեսչությունների ղեկավարները: Մասնավորապես՝ ԽՍՀՄ առևտրի ժողկոմ Լյուբիմովին հանձնարարվեց թիվ 447 գործարանի ինժեներատեխնիկական անձնակազմի և բանվորների մթերային

¹⁴¹ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 1, ց. 23, գ. 57, թ. 180 և շրջ.:

մատակարարումը հավասարեցնել հատուկ ցուցակով մատակարարվող պաշտպանական ձեռնարկությունների մատակարարումների չափին և այլն¹⁴²:

Խորհրդային ղեկավարության այս համալիր որոշումները (չէր անտեսվում գործարանի համար որակյալ երիտասարդ կադրերի պատրաստումը և աշխատողների մթերային հատուկ մատակարարումը), որոնց ընդունման գործում մեծ էր նաև Խորհրդային Հայաստանի ղեկավարության դերը, ոգևորությամբ ընդունվեցին Երևանում: Գործարանի աշխատողները՝ բանվորից մինչև տնօրեն, լծվեցին անդուլ աշխատանքի: Արդեն 1943 թ. վերջին գործարանը տվեց առաջին արտադրանքը՝ «Յակ-3» կործանիչ ինքնաթիռների պահեստամասեր, թևեր և շասսիներ (գետնի վրա ինքնաթիռի շարժվելու անվահամակարգ):

Եթե սկզբնական շրջանում գործարանի արտադրանքն ուղարկվում էր Թբիլիսի՝ ինքնաթիռների վերջնական հավաքման համար, ապա նախատեսվում էր, որ 1945 թվականի առաջին կիսամյակից գործարանն անցնելու է պատրաստի ինքնաթիռների արտադրմանը: Այդ մասին ՀԿ(Բ)Կ Կենտկոմի բյուրոն որոշում ընդունեց 1944 թ. հունիսի 20-ին: Գործարանի տնօրեն Վ. Նաջարյանին¹⁴³ և գլխավոր ինժեներ Լիտվինենկոյին հանձնարարվեց 1944 թ. վերջին ավարտին հասցնել նոր արտադրամասերի կառուցումը: Հանձնարարվում է նաև ավելացնել բանվորների և ինժեներատեխնիկական անձնակազմի քանակը, կազմակերպել նրանց վերապատրաստումը, արտադրության մեջ ներգրավել գործարանին կից արհեստագործական ուսումնարանի շրջանավարտներին, ինչպես նաև բարձր որակավորում ունեցող մասնագետների միութենական ինքնաթիռաշինական այլ գործարաններից և այլն¹⁴⁴:

Նշված միջոցառումների իրականացման արդյունքում Հայրենական պատերազմի ավարտական փուլում Երևանի թիվ 447 գործարանում կազմակերպվեց «ՈՒՏ-2Մ» ուսումնամարզական թեթև ինքնաթիռների շարային արտադրություն¹⁴⁵:

¹⁴² Տե՛ս նույն տեղում:

¹⁴³ Հետաքրքիր է, որ Նաջարյանից առաջ գործարանի տնօրենի պաշտոնում 1943–1944 թթ. միմյանց փոխարինել են Փափախյանը, Խաչատրյանը և Աթոյանը՝ յուրաքանչյուրը պաշտոնավարելով ընդամենը մի քանի ամիս:

¹⁴⁴ Տե՛ս Советская Армения в годы Великой Отечественной войны (1941–1945). Сб. документов и материалов, Е., 1975, էջ 280–281:

¹⁴⁵ Տե՛ս Մանուկյան Հ., Խորհրդային Հայաստանի աշխատավորության ավանդը Հայրենական Մեծ պատերազմի հաղթանակում (1941–1945 թթ.), Ե. 2000, էջ 65: Տե՛ս նաև՝ Պետրոսյան Վ., Գրիգոր Հարությունյանի ժամանակը: Գիրք երկրորդ, Ե., 2008, էջ 270–273: Տե՛ս նաև՝ ՀԱԱ, ֆ. 313, ց. 1, գ. 8, թ. 103–104:

Վնասված ռազմական ինքնաթիռների վերանորոգումից, «Յակ-3» կործանիչների պահեստամասերի, թևերի և շասսիների արտադրությունից բացի, թիվ 447 գործարանը պատերազմի տարիներին մասնակցեց նաև հանրապետության ռազմապաշտպանական արդյունաբերության ձեռնարկությունների առջև կենտրոնական մարմինների կողմից դրված զինամթերքի, ռազմաճակատի համար այլ արտադրանքի պատվերների կատարմանը: Պատերազմի ընթացքում գործարանում արտադրվեցին «ՊՏՄ», «ՅԱՄ-5Մ» և «ՏՄԴ-Բ» տեսակի հակատանկային, ինչպես նաև «ՊՊՄ» տեսակի հակահետևակային ականների պատյաններ, Ձերժինսկու անվան մեքենաշինական գործարանում արտադրվող 82 մմ-ոց (միլիմետրանոց) բեկորային ականների համար հատուկ դարսելու արկղեր, ռազմական սայլակառքեր, բեռնատար սահնակներ և այլն¹⁴⁶:

Պատերազմից հետո Երևանի թիվ 447 գործարանը վերափոխվեց էլեկտրամեքենաշինական գործարանի, ներդրումներ կատարվեցին շինարարությունն ավարտին հասցնելու համար: Գործարանը վերամասնագիտացվեց գեներատորների, ուժային տրանսֆորմատորների, շարժական էլեկտրակայանների արտադրության գործում: Տարիների ընթացքում այն դարձավ ԽՍՀՄ ռազմաարդյունաբերական համալիրի կարևոր ձեռնարկություններից մեկը:

2.2.2. Արդյունաբերության վերակառուցումը և ռազմական արտադրության կազմակերպումը Հայրենական պատերազմի առաջին փուլում (1941–1942 թթ.)

Հայրենական մեծ պատերազմի տարիներին ԽՍՀՄ ռազմապաշտպանական արդյունաբերության ղեկավարման գործում որոշիչ էր 1941 թ. հունիսի 30–ին ստեղծված Պաշտպանության պետական կոմիտեի դերը, որը գլխավորում էր խորհրդային պետության ղեկավար Ի. Ստալինը: Կոմիտեն պլանավորում և համակարգում էր ռազմական արտադրության ամբողջ գործընթացը. երկրի որ գործարանում և ինչ քանակությամբ զենքի ու ռազմամթերքի արտադրություն պետք է կազմակերպվեր, որ ձեռնարկությունների հետ կոոպերացիայի միջոցով ու համագործակցությամբ և այլն¹⁴⁷:

¹⁴⁶ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 113, ց. 33, գ. 74, թ. 8, գ. 75, թ. 3:

¹⁴⁷ ՊՊԿ–ն պատերազմի 50 ամիսների ընթացքում կայացրեց և հրապարակեց շուրջ 10 հազար (9971) տարբեր հրահանգներ և որոշումներ, որոնց երկու երրորդը վերաբերվում էր ռազմական արտադրության կազմակերպման հարցերին:

ՊՊԿ–ի անմիջական ղեկավարության ներքո աշխատում էին ԽՍՀՄ պետպլանը, բոլոր ժողկոմատներն ու գերատեսչությունները, այդ թվում տնտեսության և արդյունաբերության ոլորտների: Ռազմական վերակառուցումը նախատեսում էր երկրում գոյություն ունեցող բոլոր միջոցների՝ նյութական, ֆինանսական, աշխատուժի և այլն, մոբիլիզացում, դրանց կենտրոնացում և փոխանցում ռազմական տնտեսությանը՝ քաղաքացիական պահանջարկի կտրուկ սահմանափակման պայմաններում: Հարկավոր էր նաև արտադրության բնագավառում կարճ ժամանակում իրականացնել արտադրական տեխնոլոգիաների արմատական վերակառուցում:

Պատերազմի հաջորդ իսկ օրը՝ 1941 թ. հունիսի 23–ին, ԽՍՀՄ ժողկոմխորհի և ՀամԿ(Բ)Կ Կենտկոմի որոշմամբ գործողության մեջ դրվեց դեռևս հունիսի 6–ին կառավարության կողմից հաստատված ռազմամթերքի արտադրության մոբիլիզացիոն պլանը: Իսկ արդեն հունիսի 30–ին հաստատվեց 1941 թ. երրորդ եռամսյակի մոբիլիզացիոն նոր պլանը, որով նախանշվեցին արդյունաբերության վերակառուցման հիմնական ուղղությունները: Արդյունաբերության շատ ճյուղեր ամբողջությամբ կան մասնակիորեն անցան ռազմական պատվերների կատարմանը¹⁴⁸:

Համընդհանուր մոբիլիզացիայի օրինակ էր ռազմամթերքի և ռազմամթերքի մասերի արտադրության կազմակերպումը, դրանում ընդգրկվեցին ԽՍՀՄ բոլոր շրջանների բազմաթիվ ձեռնարկություններ: Սակայն պատերազմի առաջին ամիսների ծանր պարտությունները և ռազմավարական կարևոր նշանակություն ունեցող ԽՍՀՄ տարածքների կորուստը, որտեղ կենտրոնացված էին արդյունաբերական խոշոր կարողություններ, ստիպեցին երկրի իշխանություններին դեպի ԽՍՀՄ արևելյան շրջաններ էվակուացնել ռազմապաշտպանական արդյունաբերության հարյուրավոր գործարաններ, այստեղ գործարկել նոր ձեռնարկություններ: Խորհրդային բանակի սպառազինության հիմնական արտադրանքը պետք է թողարկեին խորը թիկունքի շրջանները՝ դառնալով ԽՍՀՄ ռազմապաշտպանական արդյունաբերության կարևորագույն հենակետեր¹⁴⁹: Խնդրի լուծման ճանապարհին կարևոր նշանակություն ունեցան ՀամԿ(Բ)Կ Կենտկոմի և ԽՍՀՄ ժողկոմխորհի կողմից 1941 թ. օգոստոսի 16–ին

¹⁴⁸ Տե՛ս Անանյան Լ., Հայկական ՍՍՀ արդյունաբերությունը զարգացած սոցիալիզմի ժամանակաշրջանում, Ե., 1982, էջ 10–11:

¹⁴⁹ Տե՛ս Հայոց պատմություն, հ. IV, գիրք առաջին (Նորագույն ժամանակաշրջան. 1918–1945 թթ.), էջ 580:

հաստատված ԽՍՀՄ արևելյան շրջանների 1941 թ. չորրորդ եռամսյակի և 1942 թ. ռազմատնտեսական պլանները¹⁵⁰: Դրանց իրականացման արդյունքում պատերազմի առաջին տարվա ընթացքում թիկունքում կառուցվեցին շուրջ 3,5 հազար արդյունաբերական խոշոր ձեռնարկություններ: Արդեն 1942 թ. առաջին կիսամյակում երկրի պաշտպանական արդյունաբերությունը վերականգնեց կորցրած հզորությունները¹⁵¹:

Համաձայն հաստատված պլանների՝ Պաշտպանության պետական կոմիտեի կողմից ռազմական արտադրանք արտադրելու հաճնարարականներ ստացան նաև Անդրկովկասի խորհրդային հանրապետությունները, այդ թվում խորհրդային Հայաստանը: Միութենական հանրապետություններում ու մարզերում հաճնարարականների համակարգումը և վերահսկումը ապահովելու նպատակով ՊՊԿ–ն տեղերում ուներ իր ներկայացուցիչներին, որոնք օժտված էին գրեթե անսահմանափակ լիազորություններով:

Հայրենական պատերազմի սկզբից Սոսկվան պահանջում էր, որպեսզի խորհրդային հանրապետությունների իշխանությունները պարբերաբար, 10 օրը մեկ, հաշվետվություններ ուղարկեին Սոսկվա՝ ԽՍՀՄ կառավարություն և ՀամԿ(Բ)Կ Կենտկոմ: ՀԿ(Բ)Կ Կենտկոմի առաջին քարտուղար Գ. Հարությունյանին և ՀԽՍՀ ժողկոմխորհի նախագահ Ա. Փիրուզյանին 1941 թ. օգոստոսի կեսերին ուղղված հեռագրում ՀամԿ(Բ)Կ Կենտկոմի Հատուկ սեկտորի պետ Ա. Պոսկերեբիշևը հայտնում է, որ համաձայն ԽՍՀՄ ժողկոմխորհի և ՀամԿ(Բ)Կ Կենտկոմի 1941 թ. հունիսի 23–ի որոշումի՝ «հաշվետվություններում հարկավոր է ներկայացնել ռազմամթերքի արտադրության պլանի կատարողականները, պետք է նշել նաև ձեռնարկությունների անունները, արտադրանքի տեսակը, ամսական պլանը, արտադրանքի հանձնումը ռազմական ներկայացուցչին յուրաքանչյուր ամսվա 10–ի, 20–ի և 30–ի (31–ի) դրությամբ՝ հաշվետու ամսվա սկզբից աճողական ամփոփմամբ: Արտադրանքը պետք է ցույց տալ հատով»¹⁵²: Ի պատասխան՝ 1941 թ. օգոստոսի 29–ին Գ. Հարությունյանը, ով նաև Անդրկովկասյան ռազմաճակատի ռազմական խորհրդի անդամ էր, հայտնում է Պոս-

¹⁵⁰ Տե՛ս Симонов Н., նշվ. աշխ., էջ 138:

¹⁵¹ Տե՛ս Чадаев Я., Экономика СССР в период Великой Отечественной войны (1941–1945), М., 1965, էջ 177, 203:

¹⁵² Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 1, ց. 21, գ. 91, թ. 125:

կրեբիշկին, որ Հայաստանի իշխանությունները ճշտապահ են և սահմանված կարգով արդեն ուղարկել են հինգ ամփոփագրեր, իսկ վերջինը՝ 1941 թ. օգոստոսի 21–ին¹⁵³:

Այսպիսով, Հայրենական մեծ պատերազմի առաջին իսկ օրերից խորհրդային Հայաստանն ամենայն պատասխանատվությամբ մասնակից էր դառնում ԽՍՀՄ ռազմապաշտպանական արդյունաբերության առջև ՊՊԿ–ի կողմից դրված մեծածավալ խնդիրների լուծմանը: Իրավացի է հետազոտող Գ. Խաչատրյանը, երբ նշում է, որ «դրա իրականացման համար հանրապետությունում կային անհրաժեշտ նախապայմաններ, որոնցից հիմնականը բազմաճյուղ արդյունաբերությունն էր»¹⁵⁴: Եվ իրոք, ինչպես ճիշտ նկատում է խնդիրն առաջիններից մեկն ուսումնասիրած Գ. Ալահվերդյանը, «Հանդիսանալով ԽՍՀՄ արդյունաբերական շրջաններից մեկը, Հայկական ԽՍՀ–ն պատերազմի նախօրյակին ուներ բավականին զարգացած ծանր արդյունաբերություն, որը մասնագիտացված էր գունավոր մետաղագործության և քիմիական արդյունաբերության մեջ: Այդ ճյուղերը կարևոր դերակատարում ունեին հանրապետության պաշտպանական արդյունաբերությունում»¹⁵⁵: Ժամանակի վիճակագրական տվյալների համաձայն՝ ՀԽՍՀ արդյունաբերության համախառն արտադրանքի տեսակարար կշիռն ընդհանուր համախառն արտադրանքի նկատմամբ 1913 թ. 23,7 %-ից 1941 թ. աճել էր մինչև 62,4 %¹⁵⁶:

Հանրապետության տնտեսությունը պատերազմի պահանջներին համապատասխան վերակառուցելու և ռազմականացնելու գործում մեծ դեր ունեցան ՀԽՍՀ կառավարությունը, կուսակցական, խորհրդային և իշխանության այլ մարմինները: Նշելի է, որ պատերազմի ընթացքում տեղի ունեցած ՀԿ(Բ)Կ Կենտկոմի 13 պլենումներում քննարկման առարկա են դարձել ռազմական, ռազմատնտեսական և ռազմամոբիլիզացիոն բնույթի ավելի քան 30 կարևոր հարցեր¹⁵⁷: Շնորհակալ գործունեություն ծավալվեց հանրապետության տնտեսությունը պատերազմի պահանջներին վերակառուցելու, ռազմական պատվերները ժամանակին և որակով կատարելու, նոր ձեռնարկությունների կառուցման, արտադրական նոր գործընթացների ներդրման, երկրի ռազմա-

¹⁵³ Տե՛ս նույն տեղում:

¹⁵⁴ Տե՛ս Խաչատրյան Գ., նշվ. աշխ., էջ 53: Տե՛ս նաև՝ Հայոց պատմություն, հ. IV, գիրք առաջին (Նորագույն ժամանակաշրջան. 1918–1945 թթ.), էջ 581:

¹⁵⁵ Аллаhverдян Г., К характеристике промышленности Армянской ССР в период Отечественной войны, «Известия АН Арм. ССР (Общественные науки)», Е., 1954, № 2, с. 3.

¹⁵⁶ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 113, ց. 3, գ. 75, թ. 35:

¹⁵⁷ Տե՛ս Советская Армения в годы Великой Отечественной войны (1941–1945), էջ 750:

արդյունաբերական գործարաններին ռազմավարական հունք՝ մոլիբդեն¹⁵⁸, կարբիդ, կաուչուկ, կաուստիկ սոդա, կարբինոլ մատակարարելու և այլ խնդիրներն իրականացնելու ուղղությամբ: Որոշիչ նշանակություն ունեցավ ՀԿ(Բ)Կ Կենտկոմի 9-րդ պլենումը (1941 թ. նոյեմբերի 19–20–ը): Խնդիր դրվեց սեղմ ժամկետներում ավարտել հանրապետության ժողովրդական տնտեսության ամբողջական փոխադրումը ռազմական ուղու վրա, և առավելագույնս արդյունավետ օգտագործելով արտադրական կարողությունները՝ ամբողջությամբ անցնել ռազմական արտադրանքի պատվերների կատարմանը: Հանրապետության մեքենաշինական և մետաղագործական գործարանների ղեկավարությանը հանձնարարվեց ամբողջությամբ անցնել Անդրկովկասյան ռազմաճակատի ռազմխորհրդի կողմից պահանջվող սպառազինության, ռազմամթերքի, դրանց համար առանձին մասերի արտադրությանը¹⁵⁹:

Գործադիր իշխանության կարևոր գործառույթներ էր իրականացնում ՀԽՍՀ ժողկոմխորհին կից գործող պետական կարգադրիչ մարմինը՝ «Համատեղ նիստը» («Փոքր ժողկոմխորհի նիստ»), որն օժտված էր մեծ լիազորություններով: Վերջինս ղեկավարում և համակարգում էր հանրապետության ռազմական տնտեսությունը, ռազմապաշտպանական արդյունաբերության աշխատանքները, ռազմական պատվերների կատարումը: Նրա կազմում էին ժողկոմխորհի նախագահ Արամ Փիրուզյանը, որը նաև «Համատեղ նիստի» նախագահն էր, նրա տեղակալ Գուրգեն Չոլախյանը, Կենտկոմի ռազմական բաժնի վարիչ Ա. Մկրտչյանը, Անդրկովկասյան ռազմական օկրուգի մատակարարման վարչության ներկայացուցիչ Վլասովը, ՀԽՍՀ պետպլանի նախագահ Բ. Աստվածատրյանը, տեղական արդյունաբերության ժողկոմ Լ. Խաչատրյանը, հանրապետության զինկոմ Գ. Ասատրյանը և ուրիշներ¹⁶⁰:

Կարճ ժամանակահատվածում հաղթահարելով ռազմական ատադրանք թողարկելու հետ կապված բազմաթիվ դժվարությունները՝ հանրապետության արդյունաբերությունը պատերազմի սկզբից սկսեց կատարել Անդրկովկասյան ռազմական օկրուգի հրամանատարության պատվերները: Արդեն 1941 թ հուլիսին միայն

¹⁵⁸ Մոլիբդենի հարուստ հանքավայրերից էր Քաջարանը: Մոլիբդենը մետաղին տալիս է ամրություն, ինչը կարևոր է հատկապես ռազմական արդյունաբերության արտադրանքի համար:

¹⁵⁹ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 101–102:

¹⁶⁰ Տե՛ս Խաչատրյան Գ., նշվ. աշխ., էջ 51:

Տեղարդժողկոմատի, Հայարտխորհրդի և Հայանտառարդ համակարգի ձեռնարկությունները կատարում էին շուրջ 80 ռազմական տարբեր պատվերներ¹⁶¹:

Ձեռնարկություններում, որոնք ներգրավվեցին ռազմապաշտպանական պատվերներ կատարելու գործին, իրականացվեցին նախապատրաստական հսկայական աշխատանքներ՝ գործող արդյունաբերական ձեռնարկությունների վերակառուցում և փոխարկում քաղաքացիականից ռազմական արտադրանք արտադրելուն, նոր արտադրամասերի կազմակերպում և նոր գործարանների ստեղծում արդյունաբերության առկա ճյուղերի հիման վրա: Հրատապ լուծում էին պահանջում նաև հունքային և նյութատեխնիկական սակավ միջոցների մոբիլիզացման, զենք ու զինամթերքի գծագրերի, տեխնիկական փաստաթղթերի, անհրաժեշտ բոլոր սարքավորումների ու գործիքների ձեռքբերման և արտադրության մեջ ներդրման, տեխնոլոգիական նոր գործընթացների իրացման և այլ խնդիրները: Հայաստանի իշխանություններն առավել կարևորում էին ներմուծվող ռազմավարական հունքի խնդիրը, քանի որ դա էր ռազմական արտադրություն կազմակերպելու գլխավոր նախապայմանը: Պետք է նկատի ունենալ, որ նախապատերազմյան տարիներին Հայաստանն ամբողջությամբ ներկրում էր գունավոր և սև մետաղներ, տարբեր տեսակի խողովակներ, մետաղական արտադրանք, տարբեր սարքավորումներ, պահեստամասեր ու գործիքներ, բոլոր տեսակի ռետինե և ասբեստային սարքավորումներ, քիմիկատներ, վառելանյութեր և քսուքներ, անտառանյութ, ապակի և այլն¹⁶²:

Հանրապետությունում հրատապ լուծում էր պահանջում նաև արդյունաբերությունում աշխատող մասնագետների վերապատրաստման ու նոր կադրերի պատրաստման խնդիրը: Հարկ է նկատի ունենալ, որ պատերազմի տարիներին հանրապետությունից Կարմիր բանակ զորակոչվեցին բարձր որակավորում ունեցող ինժեներատեխնիկական աշխատողների մոտ 35 %-ը, իսկ արտադրությունում մնացածների շուրջ 50 %-ը թռչակի տարիքի էին, հաշմանդամներ ու կանայք¹⁶³: Սա լուրջ խնդիրներ էր առաջացնում հատկապես պաշտպանական արդյունաբերության ոլորտում: Հանրապետությունում խնդիրը մասնակիորեն կարգավորվեց այնպես, որ

¹⁶¹ Տե՛ս Григорьянц А., Формирование и развитие технической интеллигенции Армении (1920–1965), Е., 1966, էջ 219:

¹⁶² Տե՛ս Аллахвердян Г., նշվ. աշխ., էջ 4–5:

¹⁶³ Տե՛ս Григорьянц А., նշվ. աշխ., էջ 208:

առավել որակյալ մասնագետներն ամրագրվեցին պաշտպանական նշանակության ձեռնարկություններում: Սակայն այդպիսի մասնագետները համեմատաբար քիչ էին և կազմում էին նախապատերազմյան շրջանի ինժեներատեխնիկական անձնակազմի ընդհանուր թվի ընդամենը 25 %-ը¹⁶⁴:

Ինչպես վերը նշել ենք, Խորհրդային Հայաստանում առաջինը ռազմական պատվերներ սկսեցին կատարել թեթև արդյունաբերության և արհեստագործական կոոպերացիայի տեքստիլ ձեռնարկությունները: Դա կարելի է բացատրել նրանով, որ ի տարբերություն ծանր արդյունաբերության, թեթև արդյունաբերությունը հանրապետությունում արագ վերակառուցվեց: Երևանի կարի 1-ին և 2-րդ ֆաբրիկաներում, կաշվի գործարանում, Լենինականի տեքստիլ կոմբինատում, Ստեփանավանի և Կիրովականի արտելներում արտադրվում էին հրացանների համար ուսագոտիներ, ատրճանակի պատյաններ, զինվորական համազգեստ՝ շինելներ, շինելի փաթեթագլաններ, կիսամուշտակներ, կաշեգոտիներ, կոշկեղեն, ռազմահանդերձանք, թամբեր և այլն: Լենինականի տեքստիլ կոմբինատում իրացվեց հատուկ տեսակի տեխնիկական գործվածքի (բելդինգ և կորդ) արտադրությունը, որոնք լայնորեն օգտագործվում էին ռազմական արտադրանքի համար¹⁶⁵: Արդեն 1941 թ. վերջին Երևանի կարի ֆաբրիկաների, կաշվի գործարանի, Լենինականի տեքստիլ կոմբինատի արտադրանքի մեջ ռազմական պատվերների բաժինը կազմեց 100 %¹⁶⁶:

Այդուհանդերձ, ռազմական արտադրանքի գլխավոր տեսականին զենքն ու ռազմամթերքն էր, որի արտադրությանը լծվեցին հանրապետության ծանր արդյունաբերության մեխանիկական, մետաղամշակման, գունավոր մետաղագործության, քիմիական միջարք ձեռնարկություններ: Դրանց թվում էին Ձերժինսկու անվան Երևանի մեքենաշինական գործարանը, որն առաջինը ձեռնարկեց ռազմամթերքի արտադրությունը, Երևանի մեխանիկական և կարբիդի գործարանները, Երևանի տեղական արդյունաբերության մեխանիկական արհեստանոցը, Երևանի շարժիչների վերանորոգման գործարանը, Լենինականի մեխանիկական գործարանը, Արզնիի հանքային ջրերի գործարանի մեխանիկական արհեստանոցը, Երևանի Կիրովի

¹⁶⁴ Նույն տեղում, էջ 211:

¹⁶⁵ Տե՛ս Կոզմոյան Կ., Լենինական, Ե., 1957, էջ 87:

¹⁶⁶ Տե՛ս Անանյան Լ., Հայաստանի տնտեսական պատմության ուրվագծեր, Ե., 2003, էջ 181:

անվան «Սովպրեն» սինթետիկ կաուչուկի թիվ 742 և Կիրովականի Ա. Մյասնիկյանի անվան քիմիական կոմբինատները, Ալավերդու պղնձածուլական գործարանը, Կապանի հանքահարստացուցիչ ֆաբրիկան և այլն:

Ինչպես նկատում է Գ. Ալահվերդյանը, «պաշտպանական արդյունաբերության առաջատար ճյուղը՝ մետաղամշակումը, հանրապետությունում թույլ էր զարգացած, և ներկայանում էր մեքենաշինական մեկ գործարանով, մի քանի ոչ մեծ, բայց ինքնուրույն մեխանիկական գործարաններով և տարբեր հզորությամբ մեխանիկական բազմաթիվ արհեստանոցներով: Դրանց մի մասը ինքնուրույն ձեռնարկություններ էին, մի մասը՝ խոշոր արդյունաբերական ձեռնարկությունների, շինարարական կազմակերպությունների, մեքենա–տրակտորային կայանների օժանդակ արտադրամասեր և այլն ... Այդուհանդերձ, պատերազմի տարիներին հանրապետության մետաղամշակման արդյունաբերությունը, որոշ վերակառուցումից հետո, կարողացավ ակտիվ մասնակցություն ունենալ պաշտպանական աշխատանքներում, քանզի տիրապետում էր զգալի քանակությամբ մետաղակտրոդ հաստոցների և ուներ մինչև պատերազմը պատրաստված հազարավոր որակյալ մետաղագործներ»¹⁶⁷:

Առաջ անցնելով կարելի է փաստել, որ պատերազմի առաջին տարիներին ռազմապաշտպանական արդյունաբերության ոլորտում խորհրդային փորձը ցույց տվեց, որ ռազմամթերքների մասերի պատրաստումը շատ արագ և հաջողությամբ իրացվեց քաղաքացիական մեքենաշինության ձեռնարկություններում և մեխանիկական արհեստանոցներում, իսկ ռազմամթերքների հանդերձավորումը և լիցքավորումը հատուկ մասնագիտացված գործարաններից բացի հնարավոր էր իրականացնել այլ ձեռնարկություններում, անգամ փայտամշակման, լեռնահանքային և այլն:

Ինչպես նշվեց, Հայրենական պատերազմի սկզբից Ձերժինսկու անվան գործարանն ամբողջությամբ անցավ ռազմական պատվերների կատարմանը, ռազմամթերք էին պատրաստում գործարանի դարբնոցը, մեխանիկական և հավաքման արտադրամասերը: 1941 թ. հունիսից այստեղ կազմակերպվեց հրկիզող ավիառումբերի («ՁԱԲ–2,5–Տ») պատյանների թողարկումը: Պատերազմի տարիներին գործարանը մասնագիտացավ ականանետներ արտադրելու գործում: Սպառազինության այդ

¹⁶⁷ Аллахвердян Г., նշվ. աշխ., էջ 3–4:

տեսակի արտադրությունը պատերազմի սկզբից ևեթ կարևորվում էր խորհրդային ղեկավարության կողմից: Դեռևս 1939–1940 թթ. ականանետների արտադրության ոլորտում կտրուկ միժոցառումներ ձեռնարկվեցին: Դրանց արդյունքում նշված տարիներին ԽՍՀՄ–ը բազմապատկեց մի շարք տեսակի ականանետների (մասնավորապես 82 և 120 մմ–ոց) շարային արտադրությունը¹⁶⁸: ԽՍՀՄ կարավարության որոշումով 1941 թ. նոյեմբերի 21–ին ԽՍՀՄ ընդհանուր մեքենաշինության ժողկոմատը վերակազմավորվեց Ականանետների սպառազինության ժողկոմատի, որի ենթակայության տակ անցան մի քանի տասնյակ միութենական ձեռնարկություններ¹⁶⁹:

1941 թ. նոյեմբերի 13–ին ընդունվեց Անդրկովկասյան ռազմաճակատի ռազմական խորհրդի որոշումը՝ Անդրկովկասի մի շարք գործարաններում սպառազինության արտադրություն կազմակերպելու մասին: Անդրկովկասյան ռազմաճակատի զորքերի պահանջարկը բավարարելու համար գործարանները պետք է արտադրեին. Շպիտալնու 7,62 մմ–ոց ատրճանակ–գնդացրեր («ՊՊՇ»)՝ 25.000, 50 մմ–ոց վաշտային ականանետներ՝ 3000, 82 մմ–ոց գումարտակային ականանետներ՝ 2900 հատ: Անդրկովկասի հանրապետությունների կառավարություններին առաջարկվեց մեկ ամսվա ընթացքում իրացնել 50 և 82 մմ–ոց ականների, հակահետևակային «ՌԳԴ–33» և հակատանկային «ՌՊԳ–41» ձեռքի նռնակների, ատրճանակ–գնդացրի փամփուշտների արտադրությունը¹⁷⁰:

Ի կատարումն Անդրկովկասյան ռազմաճակատի ռազմական խորհրդի որոշման՝ ԶԽՍՀ ժողկոմխորհը 1941 թ. նոյեմբերի 27–ին մի շարք կարևոր կարգադրություններ իջեցրեց հանրապետության ձեռնարկությունների, մասնավորապես Ձերժինսկու անվան մեքենաշինական գործարանի, Երևանի մեխանիկական և կարբիդի գործարանների, Արզնիի հանքային ջրերի գործարանի մեխանիկական արհեստանոցի, ինչպես նաև Զայարդխորհրդի և Զայանտառարդմիության արտելների ղեկավարությանը:

Ձերժինսկու անվան մեքենաշինական գործարանի տնօրեն Վ. Սարգսյանին հանձնարարվեց իրացնել և 1942 թ. արտադրել «52–Մ–822» նմուշի 50 մմ–ոց վաշտային 550

¹⁶⁸ Տե՛ս Симонов Н., նշվ. աշխ., էջ 318:

¹⁶⁹ Տե՛ս Быстрова И., նշվ. աշխ., էջ 207:

¹⁷⁰ Տե՛ս Советская Армения в годы Великой Отечественной войны (1941–1945), էջ 99–100:

ականանետներ՝ պահեստամասերի, գործիքների ու հարմարանքների կոմպլեկտով (լրակազմ) և այլն¹⁷¹: Երևանի մեխանիկական ու կարբիդի գործարաններին հանձնարարվեց պատրաստել և հանձնել Ձերժինսկու անվան մեքենաշինական գործարանին «52–Մ–822» ականանետների պլաստմասե խցաններ և մետաղական օժանդակ իրեր ականանետների պարկերի համար, Հայարդիտորիդի «Կաշվեկոշիկ» միության արտելներին՝ ականանետների բրեզենտե բեռնապարկեր և պայուսյակներ գործիքների ու հարմարանքների համար: Հանձնարարվում էր նաև հանրապետության արտելներում պատրաստել «SS» և «Նազան» տեսակի ատրճանակների պատյաններ ու հրացանների ուսագոտիներ: Հայանտառարդմիության արտելներին հանձնարարվեց պատրաստել հրացանի կոթեր ու բռնատեղեր, զենքի փայտյա և երկաթյա այլ մասեր: Արզնիի գործարանի մեխանիկական արհեստանոցն արտադրելու էր հրետանային սպառազինության նյութեր և իրեր: Ձեռնարկությունների տնօրենները պարտավոր էին առաջադրանքների կատարման մասին հինգ օրը մեկ հաշվետվություններ ներկայացնել ՀԽՍՀ ժողկոմխորհին¹⁷²:

Այսպիսով, Ձերժինսկու անվան Երևանի մեքենաշինական գործարանը դառնում էր հանրապետությունում վաշտային ականանետների և տարբեր տրամաչափի ականների արտադրության գլխադասային ձեռնարկությունը: Եթե սկզբնական շրջանում գործարանում թողարկվող ռազմական արտադրանքի հիմնական մասի՝ պատյանի ներքին մակերեսի վրա առաջանում էին այրված հողի մնացորդներ, ինչը խոտանում էր արտադրանքը, ապա գործարանի ձուլարանի վարպետներին շուտով հաջողվեց մշակել և փորձարկել «ավազամուղ ապարատ», որը մետաղյա մասերի մակերեսը հասցնում էր կատարյալ փայլի: Շուտով կազմակերպվեց նաև ճշգրիտ չափիչ սարքերի և անհրաժեշտ այլ գործիքների արտադրությունը¹⁷³:

ՀԽՍՀ ձեռնարկություններում և մեխանիկական արտադրամասերում ձուլածո արկերի, ականների, նռնակների, ավիառումբերի արտադրության և արտադրական հնարավորությունների մասին ԽՍՀՄ պետպլանի նախագահի տեղակալ Բորիսովի հարցմանն ի պատասխան 1941 թ. դեկտեմբերի 19–ին նրան ուղղված զեկուցագրում Գ. Հարություն-

¹⁷¹ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 107–108:

¹⁷² Տե՛ս նույն տեղում, էջ 108–110:

¹⁷³ Տե՛ս Կոզմոյան Կ., Երևանի Ֆ. Է. Ձերժինսկու անվան հաստոցաշինական գործարանի 50 տարին, Ե., 1956, էջ 38–39:

յանը հայտնում է, որ «հանրապետության մի շարք ձեռնարկությունների մեխանիկական արտադրամասերի արտադրական հնարավորությունները թույլ են տալիս թողարկելու վերը նշված ռազմամթերքները, բացառությամբ ձուլածո արկերի»¹⁷⁴: Հարությունյանը տեղեկացնում է, որ Անդրկովկասյան ռազմաճակատի հրամանատարության հանձնարարությամբ՝ 1942 թ. փետրվար ամսից նախատեսվում է թողարկել 50 մմ–ոց ականների պատյաններ. Երևանի մեքենաշինական գործարանում՝ 7500 հատ, Լենինականի և Երևանի մեխանիկական գործարաններում համապատասխանաբար՝ 5200 և 3100, Ալավերդու պղնձածուլական գործարանում՝ 2600 հատ, հակահետևակային «ՌԳԴ–33» ձեռքի նռնակներ՝ Լենինականի մեխանիկական գործարանում՝ 13.000, «Սովպրեն» կոմբինատի մեխանիկական արհեստանոցում՝ 7800 և Կիրովականի քիմիական գործարանում՝ 5200 հատ:

Ձեկուցագրում այնուհետև նշվում է, որ Ձերժինսկու անվան Երևանի մեքենաշինական գործարանն իրացրել է «ՁԱԲ–2,5–Տ» հռկիզող ավիառումբերի պատյանների թողարկումը (ամսական 20.000 քանակով): Հարությունյանը հայտնում է, որ գործարանի հզորությունները խառատային 60 հաստոցներով և այլ սարքավորումներով ավելացնելու դեպքում՝ ականների թողարկումը կարելի է հասցնել ամսական 70.000–ի, ինչն ամբողջովին կբավարարի Անդրկովկասի ռազմաճակատի կարիքները¹⁷⁵:

Ստորև ներկայացնենք 1941 թ. վերջի դրությամբ հանրապետությունում սպառազինություն, ռազմամթերք, պահեստամասեր ու գործիքներ, ռազմաքիմիական արտադրանք արտադրող, ինչպես նաև արտադրության հնարավորություններ ունեցող ձեռնարկությունների ու դրանց արտադրանքի մասին ՀԽՍՀ կառավարության տեղեկանքը, որը 1941 թ. վերջին տրամադրվել է միութենական մարմիններին: Ըստ այդմ՝

1. Սպառազինություն և ռազմամթերք, ռազմաքիմիական արտադրանք արտադրող ձեռնարկություններ՝ Ձերժինսկու անվան Երևանի մեքենաշինական գործարան, Երևանի «Սովպրեն» ձեռնարկության կարբինոլի արտադրամաս և

¹⁷⁴ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 1, ց. 21, գ. 65, թ. 130:

¹⁷⁵ Տե՛ս նույն տեղում, թ. 130–132:

Կիրովականի քիմիական գործարանի հատուկ արտադրամաս (արտադրանքը՝ 50 մմ–ոց ականանետներ, հրկիզող ավիառումբերի պատյաններ):

2. Կոոպերատիվ հիմունքներով սպառազինության և ռազմամթերքների մասեր արտադրող ձեռնարկություններ՝ Հայարդիսորհրդի «Կաշվեկոշիկ» միության Չկալովի անվան արտել, Հայանտառարդիսորհրդի «Պոբեդա» արտել, ՀԽՍՀ տեղարդժողկոմատի կարբիդի գործարանի պլաստմասաների արտադրամաս (արտադրանքը՝ ականանետների բեռնապարկեր, ատրճանակի և հրացանի բռնակոթեր և այլ մասեր, պլաստմասե սոնակալներ ականանետի համար):

3. Ձեռնարկություններ, որտեղ նախատեսվում է արտադրել սպառազինություն, ռազմամթերք և ռազմամթերքի մասեր՝ ՀԽՍՀ տեղարդժողկոմատի Երևանի և Լենինականի մեխանիկական գործարաններ (պատյաններ 50 մմ–ոց ականների համար և ձեռքի հակահետևակային նռնակներ), Երքադիսորհրդի տեղական արդյունաբերության մեխանիկական արհեստանոցներ (պատյաններ 50 մմ–ոց ականների համար), «Սովպրեն» ձեռնարկության մեխանիկական արհեստանոցներ (ձեռքի հակահետևակային նռնակներ), ԽՍՀՄ գունավոր մետաղների ժողկոմատի Ալավերդու պղնձածուլական գործարանի մեխանիկական արհեստանոցներ (պատյաններ 50 մմ–ոց ականների համար), ԽՍՀՄ քիմարդժողկոմատի Կիրովականի քիմգործարանի մեխանիկական արհեստանոց (ձեռքի հակահետևակային նռնակներ), ՀԽՍՀ սննդարդժողկոմատի «Արզնի» գործարանի մեխանիկական արհեստանոցներ (ավտոմատ օդամղիչ ունիվերսալ պայթուցիչներ)¹⁷⁶:

Ամփոփելով Խորհրդային Հայաստանի տնտեսության վերազինման և ռազմական արտադրության կազմակերպման արդյունքները պատերազմի սկզբնական շրջանում՝ հարկ է նշել, որ 1941 թ. վերջի դրությամբ հանրապետության ձեռնարկություններում արտադրվում էր զինվորական համազգեստ, ռազմահանդերձանք, հրետանային գույքի և բանակային կապի միջոցների մասեր (բարձր հաճախականության ռացիաների ալեհավաքներ և այլն), ատրճանակի պատյաններ, հրացանի ուսագոտիներ, կոթեր ու բռնատեղեր, զենքի փայտյա ու երկաթյա այլ մասեր, ինչպես նաև զինամթերքի երեք տեսակ՝ հրկիզող ավիառումբերի, հակատանկային և հակահետևակային ականների

¹⁷⁶ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 113, ց. 33, գ. 18, ք. 13 և շրջ.:

պատյաններ (համապատասխանաբար՝ 110,2, 50,0 և 103,5 հազար հատ¹⁷⁷): Ընթացքի մեջ էր ականանետների, արկերի, ձեռքի նռնակների, այլ ռազմամթերքի արտադրության կազմակերպումը:

1942 թ. սկզբից հանրապետությունում ռազմապաշտպանական արտադրանքի պատվերներ կատարող արդյունաբերական ձեռնարկությունները նոր թափով շարունակեցին զենք ու զինամթերքի, ռազմական նշանակություն ունեցող այլ արտադրանքի արտադրությունը: Կենտրոնական և հանրապետական ղեկավար մարմիններից ստացվում էին նոր պատվերներ, հանձնարարվում էր իրացնել զինամթերքի նոր տեսակների արտադրությունը: Նշենք, որ 1942 թվականը Խորհրդային Չայաստանի պաշտպանական արդյունաբերության ձեռնարկությունների համար դարձավ էր առանձնահատուկ տարի: Տարվա ընթացքում թեև արտադրվեց զենքի ընդամենը մեկ տեսակ՝ «52-Մ-822» նմուշի ականանետ, պահեստամասերի, գործիքների ու հարմարանքների լրակազմով, սակայն կտրուկ ավելացան արտադրվող ռազմամթերքի, հրետանային գույքի և բանակային կապի միջոցների մասերի տեսականին ու քանակը¹⁷⁸: Այս ցուցանիշն ամենաբարձրն էր պատերազմի բոլոր տարիների համեմատ:

Չարկ է նշել, որ Չայաստանի ձեռնարկություններն ապահովում էին ինչպես Անդրկովկասյան ռազմական օկրուգի և գործող Կարմիր բանակի ռազմական գերատեսչությունների, այնպես էլ Չայաստանի ներքին գործերի ժողկոմատի պատվերների կատարումը: Այսպես, ՉԽՍՀ ներգործող կոմատի «կործանիչ գումարտակների և օպերատիվ-մարտական ջոկատների» պահանջարկը բավարարելու նպատակով 1942 թ. հունվարի 3-ին ՉԽՍՀ ժողկոմխորհի «Չամատեղ նիստն» ընդունեց «Ձեռքի նռնակներ և ականներ արտադրելու մասին» որոշում: Երբադարդ կոմբինատի մեխանիկական արհեստանոցի տնօրինությանը հանձնարարվեց կարճ ժամկետում պատրաստել և ներգործող կոմատին հանձնել 10.000 ձեռքի նռնակ¹⁷⁹: Չանձնարարականներ ստացան նաև հանրապետության այլ ձեռնարկությունները. մասնավորապես «Արզնի» հանքային ջրերի գործարանի արհեստանոցներում կազմա-

¹⁷⁷ Տե՛ս Советская Армения в годы Великой Отечественной войны (1941–1945), էջ 327: Տե՛ս նաև՝ ՉԱԱ, ֆ. 113, ց. 33, գ. 75, թ. 3–4:

¹⁷⁸ Տե՛ս ՉԱԱ, ֆ. 113, ց. 33, գ. 75, թ. 3–4:

¹⁷⁹ Տե՛ս Советская Армения в годы Великой Отечественной войны (1941–1945), էջ 115:

կերպվելու էր հակատանկային ականների համար 7000 պայթուցիչների, իսկ ներգործող կոմատի ուղղիչ–աշխատանքային գաղութի արհեստանոցներում՝ հակատանկային և հակատանկային ականների համար հատուկ դարսելու արկղերի արտադրությունը: «Չամատեղ նիստի» որոշումների համաձայն՝ առաջադրանքներ ստացան նաև հանրապետության այլ կազմակերպություններ ու ձեռնարկություններ¹⁸⁰:

ՀԽՍՀ ժողկոմխորհի «Չամատեղ նիստում» շուտով հաստատվեց հանրապետությունում սպառազինության և ռազմամթերքի արտադրության 1942 թ. առաջին եռամսյակի պլանը: Ըստ այդմ՝ Ձերժինսկու անվան մեքենաշինական գործարանում նախատեսվում էր արտադրել 450 հատ 50 մմ–ոց վաշտային ականանետներ: 50 մմ–ոց ականների պատյաններ նախատեսվում էր արտադրել ՀԽՍՀ տեղարդ ժողկոմատի Երևանի և Լենինականի մեխանիկական գործարաններում, Երքաղխորհրդի տեղական արդյունաբերության և Ալավերդու պղնձածուլական գործարանի մեխանիկական արհեստանոցներում: Չամաձայն առաջին եռամսյակի պլանի՝ Ձերժինսկու անվան մեքենաշինական գործարանում նախատեսվում էր արտադրել հեկիզոլ ավիառումբերի 75.000 պատյան, «Արզնի» գործարանի մեխանիկական արհեստանոցներում՝ ավտոմատ օդանդիչ ունիվերսալ պայթուցիչներ՝ 3.000 հատ, Լենինականի մեխանիկական գործարանում, Կիրովականի Ա. Մյասնիկյանի անվան քիմիական կոմբինատի և Երևանի Ս. Կիրովի անվան «Սովպրեն» ձեռնարկության մեխանիկական արհեստանոցներում՝ ձեռքի նռնակներ, համապատասխանաբար՝ 26.000, 13.000 և 30.000 քանակով¹⁸¹:

1942 թ. սկզբի դրությամբ հանրապետության պաշտպանական արդյունաբերության ձեռնարկությունների արտադրողական հնարավորությունների, զենք ու զինամթերքի արտադրության հաստատված պլանների մասին տեղեկացնելով Անդրկովկասյան ռազմական օկրուգի զորքերի հրամանատար Ի. Տյուլենկին, ՀԽՍՀ ժողկոմխորհի նախագահ Ա. Փիրուզյանը նշում է, որ ռազմական օկրուգի հրանոթային վարչությունը Ձերժինսկու անվան մեքենաշինական գործարանի հետ պայմանագիր է կնքել 550 ականանետ ձեռք բերելու մասին: Փիրուզյանը հայտնում է, որ գործարանն առայժմ պատրաստել է 120 ականանետ, սակայն, առանց տեփուրի և նշանառու

¹⁸⁰ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 115–116:

¹⁸¹ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 113, ց. 33, գ. 18, թ. 14:

սարքավորման¹⁸²: Ձեկուցագրում տեղեկացվում է նաև ռազմական պատվերներ կատարող հանրապետության ձեռնարկությունների առջև կանգնած մի շարք դժվարությունների և խոչընդոտների մասին: Ակնկալվում էր վերադաս մարմինների շտապ օգնությունը՝ ձեռնարկություններին անհրաժեշտ քանակությամբ ռազմավարական հումքով, գործիքներով և սարքավորումներով մատակարարելու համար¹⁸³:

1941 թ. երկրորդ կեսին և 1942 թ. առաջին եռամսյակում հանրապետության տնտեսությունն ու արդյունաբերությունը ռազմական ուղու վրա փոխադրելու, գործընթացում առկա թերացումների, հաղթահարվող դժվարությունների և, միաժամանակ, արձանագրված ձեռքբերումների մասին է նշվում ՀԽՍՀ ժողկոմխորհի նախագահի տեղակալ Գ. Չոլախյանի ստորագրած և 1942 թ. ապրիլի 10-ով թվագրված՝ «Հանրապետության արդյունաբերությունը ճակատի համար» հաշվետվության մեջ¹⁸⁴: «Կոմունիստ» թերթում լույս տեսած այդ նյութում մասնավորապես նշված է. «Աստիճանաբար հարմարվելով ռազմական արտադրանք թողարկելուն, մեր արդյունաբերությունն ընդհանուր արտադրանքի ծավալի մեջ օրեցօր ավելացրել է ռազմական արտադրանքի տեսակարար կշիռն: ...Մենք ունենք մի շարք ձեռնարկություններ, որոնք ամբողջությամբ անցել են ռազմաճակատի համար արտադրանք արտադրելուն (ընդգծումը մերն է – Կ.Խ.): Ընթացիկ ժամանակաշրջանում առաջին հերթին իրացվել և թողարկվել է Կարմիր բանակի համար նախատեսված ավելի քան 140 անուն արտադրանք»¹⁸⁵: Փաստաթղթից տեղեկանում ենք, որ 1941–1942 թթ. ձմռանը, «երբ բանակը մեզանից պահանջում էր սահնակներ ու դահուկներ», հանրապետության Անտառարդմիության ձեռնարկությունները պատրաստել և բանակին են հանձնել պահանջվող քանակի բեռնատար սահնակներ ու դահուկներ: Հանրապետության մի շարք ձեռնարկություններ իրացրել են Կարմիր բանակի համար բանակային սայլակառքերի, շարժական խոհանոցների, շարժական մեխանիկական արհեստանոցների, հակաօդային պաշտպանության և գազագերծման պաշտպանիչ միջոցների արտադրությունը: Հաշվետվությունում առանձնահատուկ գոհունակությամբ նշվում է ռազմական նշանակության պատվերներ կատարելու գործում հանրապետ-

¹⁸² Տե՛ս նույն տեղում, թ. 6–8:

¹⁸³ Տե՛ս նույն տեղում, թ. 8:

¹⁸⁴ Տե՛ս նույն տեղում, գ. 75, թ. 46–54:

¹⁸⁵ Նույն տեղում, թ. 47:

ության մետաղամշակման և մեքենաշինական, քիմիական, թեթև և տեքստիլ արդյունաբերության նշանակալի ավանդի մասին: Ամփոփելով նյութը, ՀԽՍՀ ժողկոմխորհի փոխնախագահը վստահեցնում է, որ «հանրապետության արդյունաբերության բանվորները, ինժեներատեխնիկական անձնակազմը, ծառայողները և ղեկավար աշխատողները կկենտրոնացնեն իրենց բոլոր ուժերը, գիտելիքները, ոգևորությունը՝ ռազմաճակատին ավելի ու ավելի շատ արտադրանք տալու համար՝ ստոր թշնամուն արագ ոչնչացնելու նպատակով»¹⁸⁶:

Տնտեսության վերակառուցման և արդյունաբերության ռազմականացման, ռազմական արտադրանքի թողարկման ուղղությամբ պատերազմի առաջին երեք եռամսյակների ընթացքում Խորհրդային Հայաստանում թեև մեծ աշխատանք էր տարվել, այդուհանդերձ, հանրապետության արդյունաբերության ռազմականացման գործընթացն ամբողջությամբ ավարտված կարելի է համարել միայն 1942 թ. կեսերին: Այդ շրջանից է, որ Հայաստանի արդյունաբերությունում զենքի և զինամթերքի, դրանց մասերի, հրետանային գույքի և բանակային կապի միջոցների մասերի, ռազմահանդերձանքի, ռազմավարական հունքի, ռազմական այլ արտադրանքի պատվերների կտրուկ աճ արձանագրվեց: Ինչ վերաբերում է Խորհրդային ռազմապաշտպանական արդյունաբերությանն ամբողջությամբ, ապա արդեն 1942 թ. առաջին կեսին նրանում հաջողվել էր վերականգնել պատերազմի սկզբնական շրջանի կորցրած հզորությունները: Երկրի արևելյան շրջաններում ռազմամթերքի արտադրությունը 1942 թ. մարտ ամսին արդեն իսկ հասել էր մինչպատերազմական շրջանի մակարդակին¹⁸⁷:

Խորհրդագերմանական ճակատում 1942 թ. գարնանը ստեղծված տագնապալի իրադրությունը, այն փաստը, որ ռազմաճակատն արագորեն մոտենում էր Կովկասի և Անդրկովկասի մատույցներին, Խորհրդային ղեկավարությանը ստիպեց դիմելու կտրուկ միջոցների զենքի ու զինամթերքի արտադրության ծավալները բազմապատկելու ուղղությամբ: Խնդիրն առավել հրամայական դարձավ 1942 թ. ամռան–աշնանը, երբ հուլիսի 17–ին սկսված Ստալինգրադի ճակատամարտում գերմանաֆաշիստական զորքերի առաջին ամիսների հաջողությունները, ինչպես նշել ենք, աշխուժացրին

¹⁸⁶ Տե՛ս նույն տեղում, թ. 49–54:

¹⁸⁷ Տե՛ս Чадаев Я., նշվ. աշխ., էջ 202–203:

Թուրքիայի զավթողական նկրտումներն Անդրկովկասի նկատմամբ: Ռազմաճակատում վտանգավոր լարվածությունը պահպանվեց մինչև 1943 թ. փետրվարի սկիզբը, երբ շուրջ 200 օր տևած ճակատամարտն ավարտվեց խորհրդային բանակի փառահեղ հաղթանակով:

Ռազմաճակատում ստեղծված նման իրադրությունը լուրջ խնդիրների առջև կանգնեցրեց Հայաստանում ռազմապաշտպանական արտադրանքի պատվերներ կատարող ձեռնարկություններին: Ոլորտի առաջատար ձեռնարկություններից մեկի՝ Ձերժինսկու անվան մեքենաշինական գործարանում 1942 թ. ամբողջ ընթացքում հաջողությամբ ընթացավ 50 մմ–ոց վաշտային ականանետների արտադրությունը: Գործարանի թողարկած առաջին ականանետների փորձարկումները տեղի ունեցան 1942 թ. գարնան սկզբին: Դրանք անկացրեցին Կարմիր բանակի Ականանետային սպառազինության գլխավոր վարչությունից հատուկ այդ նպատակով գործարան ժամանած մասնագետները: Փորձարկումներից հետո ականանետները պիտանի համարվեցին շահագործման համար. արտոնվեց գործարանում դրանց հետագա պատրաստումը: Այդ մասին նշվում է փորձարկումներն իրականացնող մասնագետների՝ 1942 թ. մարտի 28–ին կազմած և ստորագրած համապատասխան ակտում¹⁸⁸: Շուտով գործարանի տնօրեն Վ. Սարգսյանին առաջարկվեց ստորագրել 50 մմ–ոց վաշտային ականանետների մատակարարման մասին թիվ 1729 պայմանագիրը¹⁸⁹:

Ձերժինսկու անվան մեքենաշինական գործարանում արտադրված 50 մմ–ոց վաշտային ականանետների առաջին խմբաքանակի (125 հատ) ընդունման մասին ակտը կազմվեց 1942 թ. հունիսի 30–ին, մի կողմից՝ գործարանի տնօրեն Վ. Սարգսյանի, գլխավոր ինժեներ Դմիտրիևի, և մյուս՝ Կարմիր բանակի Սպառազինության գլխավոր վարչության ռազմական ներկայացուցիչ Լ. Լորչենկոյի միջև: Մասնավորապես նշվեց. «Արտադրված ականանետների փորձարկումների արդյունքները բավարար են, ուստի հանձնաժողովը հանգել է այն եզրակացության, որ դրանց որակը համապատասխանում է ընդունված չափանիշներին. ականանետները կարող են երաշխավորվել Կարմիր

¹⁸⁸ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 172, ց. 2, գ. 20, թ. 8–10:

¹⁸⁹ Տե՛ս նույն տեղում, գ. 21, թ. 1–6:

բանակի համար»¹⁹⁰: Սրանով վերջնականապես կանաչ լույս էր վառվում գործարանում ականանետների հետագա արտադրության համար:

Մինչև 1942 թ. վերջերը, երբ ականանետների արտադրությունը դադարեցվեց, Ձերժինսկու անվան գործարանն արտադրեց և ռազմաճակատ ուղարկեց նախատեսված քանակից (550) պակաս՝ 428 ականանետ. պահեստամասերի, գործիքների ու հարմարանքների լրակազմով: Խնդիրը նրանում էր, որ 1942 թ. վերջերից գործարանի հզորություններն ուղղվեցին նոր նմուշի զինամթերքի՝ 82 մմ–ոց բեկորային ականների պատյանների շարային արտադրությանը: Համաձայն ԽՍՀՄ Պաշտպանության պետական կոմիտեի հանձնարարականների՝ նշված զինամթերքի շարային արտադրությունը գործարանը պարտավոր էր իրացնել ամենասեղմ ժամկետներում: Այդ մասին է նշվում գործարանի միութենական վերադաս ղեկավար մարմնի՝ ԽՍՀՄ սննդարդ-ժողկոմատի սննդմեքենաշինության գլխավոր վարչության պետի տեղակալ, գլխավոր ինժեներ Իցկովիչի 1942 թ. մայիսի 26–ի և հունիսի 13–ի գրություններում՝ ուղղված գործարանի տնօրեն Վ. Սարգսյանին¹⁹¹:

Մայիսի 26–ի թիվ 403 գրությունում մասնավորապես նշվում է. «ՊՊԿ–ի որոշմամբ, որը կստանանք մոտակա օրերին, Ձեր գործարանը պարտավոր է ամենակարճ ժամկետներում իրացնել 82 մմ–ոց «Մ–82» ականների շարային արտադրությունը, նախատեսված են հետևյալ ծավալները՝ 3000 հատ հունիս ամսին, 15.000՝ հուլիս: Իսկ օգոստոսի համար նախախատեսվում է ծավալները հասցնել մինչև 25–30 հազարի: «Մ–82»–ի գծագրերը և տեխնիկական պայմանները կուղարկենք Ձեզ մոտակա 2–3 օրերի ընթացքում: Դրանք ստանալուց անմիջապես հետո հարկավոր է առավելագույնս արագացնել նախապատրաստական, այդ թվում արտադրանքի իրացման հետ կապված բոլոր աշխատանքները: Ձեզ են ուղարկում ականների արտադրությունը սկսելու համար անհրաժեշտ հիմնական նյութերի, չափիչ և կտրող գործիքների բնորոշիչ փաստաթղթերը»¹⁹²:

Փաստաթղթի բովանդակությունից տեղեկանում ենք նաև, որ ականների արտադրության համար օրինակելի տեխնոլոգիան և հարմարանքների գծագրերն

¹⁹⁰ Տե՛ս նույն տեղում, գ. 20, թ. 4–7:

¹⁹¹ Տե՛ս նույն տեղում, գ. 19, թ. 1 և շրջ., գ. 17, թ. 6:

¹⁹² Նույն տեղում, գ. 19, թ. 1:

ակնկալվում էր ստանալ ԽՍՀՄ ռազմական արդյունաբերության առաջատար ձեռնարկություններից մեկի՝ Պողոսիկի թիվ 460 գործարանից: «Բացի այդ, – նշվում է գրությունում, – հրավիրվել է Մոսկվա Նիժնի Տագիլսկի թիվ 3 գործարանի (որտեղ արտադրվում են 50 մմ–ոց ականներ) տեխնիկական բաժնի պետ Օլեկոն: Թիվ 460 գործարանում «Մ–82» ականների արտադրության գործընթացի հետ ծանոթանալուց հետո Օլեկոն կգործուղվի Ձեր գործարան՝ ականների արտադրությունն իրացնելու գործում տեխնիկական օգնություն ցույց տալու համար»¹⁹³:

Գրությունում նշվում է, որ ՊՊԿ–ի որոշումով գործարանին հատկացվել են անհրաժեշտ արտադրանյութեր, «սակայն պետք չէ հետաձգել աշխատանքների ծավալումը մինչև դրանց ստանալը, այլ հարկավոր է օգտագործել հանրապետության համապատասխան ձեռնարկությունների բոլոր հնարավորություններն ու միջոցներն ականների շարային արտադրությունը սկսելու համար»: Հանձնարարվում է նաև «տեղում միջոցներ ձեռնարկել էլեկտրակետային զոդման մեկ հզոր ապարատ ստանալու համար՝ քանի որ մեր կողմից հատկացված «ԱՏՄ–50» ապարատը հնարավոր չէ տեղափոխել Երևան այնպիսի ժամկետներում, որպեսզի ապահովվի կառավարության հանձնարարության կատարումը»¹⁹⁴: Նշենք, որ խնդիրը լուծելու գործում մեքենաշինական գործարանին մեծ աջակցություն ցուցաբերեցին Երևանի «Սովպրեն» քիմիականության մասնագետները: Նրանք ամենակարճ ժամկետներում մշակեցին և պատրաստեցին հայրենական էլեկտրազոդող նոր սարքավորումը, որը հնարավորություն տվեց ապահովելու ռազմամթերքի արտադրանքի կայուն որակ և բարձր արտադրողականություն¹⁹⁵:

Գործարանի տնօրեն Վ. Սարգսյանին ուղղված գրության վերջում Իցկովիչը պահանջում է «նկատի ունենալ, որ 82 մմ–ոց ականների պատրաստումը հանդիսանում է Պաշտպանության կոմիտեի հատկապես կարևոր հանձնարարականը, որի կատարումը գտնվում է անձամբ ընկ. ԲԵՐԻԱՅԻ (ԽՍՀՄ ներքին գործերի ժողկոմ և ՊՊԿ–ի անդամ Լավրենտի Բերիայի ազգանունը փաստաթղթում հատուկ ընգծված է մեծատառերով, հավանաբար ահազդելու նպատակով – Կ.Խ.) ամենօրյա վերահսկողության ներքո: Այս

¹⁹³ Նույն տեղում:

¹⁹⁴ Տե՛ս նույն տեղում, գ. 19, ք. 1 շրջ.:

¹⁹⁵ Տե՛ս Կոզմոյան Կ., Երևանի Ֆ. Է. Ձերժինսկու անվան հաստոցաշինական գործարանի 50 տարին, էջ 48–49:

հանձնարարությունը Ձեր գործարանի համար հանդիսանում է հիմնականն ու կարևորագույնը, և գործարանի ամբողջ գործունեությունը պետք է ուղղված լինի դրա կատարմանը»: Սարգսյանին կարգադրվում է չսպասել կենտրոնական մարմինների հիշեցումներին ու հարցումներին, այլ կանոնավոր կերպով և ամենայն մանրամասնություններով տեղեկացնել հանձնարարությունը կատարելու համար նախապատրաստական աշխատանքների ընթացքի և անհրաժեշտ նյութերի ու գործիքների ստանալու մասին¹⁹⁶:

Ի զարգացումն նշված կարգադրությունների, երկու ամիս անց, 1942 թ. հուլիսի 25–ին, ստացվում է ԽՍՀՄ սննդարդժողկոմատի սննդմեքենաշինության գլխավոր վարչության պետ Կոտլյարի թիվ 649 «գաղտնի» գրությունը՝ ուղղված գործարանի տնօրեն Սարգսյանին: Նրանում վերջինս տեղեկացվում է, որ ՊՊԿ–ի համապատասխան որոշմամբ գործարանում պետք է ձուլել 82 մմ–ոց ականների պատյաններ. օգոստոսին՝ 12.000, սեպտեմբերին՝ 20.000 քանակով, ինչպես նաև պատրաստել հատուկ արկղեր՝ ականները դարսելու համար. օգոստոսին՝ 2000, սեպտեմբերին՝ 2500 քանակով: Գործընթացը ճիշտ և արդյունավետ կազմակերպելու համար գործարանին առաջարկվեց օգտագործել ԽՍՀՄ ռազմամթերքների ժողկոմատի Պողոսկի թիվ 460 գործարանի փորձն ու առաջատար տեխնոլոգիաները:

Սարգսյանին տեղեկացնելով, որ 1942 թ. երրորդ եռամսյակում 82 մմ–ոց ականների արտադրության համար անհրաժեշտ գործիքներն ու նյութերը կտրամադրվեն մոտ ապագայում, գլխավոր վարչության պետը հայտնում է, որ հանձնարարականում նշված են արտադրանքի նվազագույն քանակությունները, ուստի հարկավոր է ձեռնարկել միջոցներ դրանք առավելագույնս գերակատարելու համար¹⁹⁷: Այսպիսով, Երևանի մեքենաշինական գործարանում վաշտային ականանետների և հրկիզող անթաղանթ ավիառումբերի պատյանների արտադրությանը զուգահեռ 1942 թ. կեսերից կազմակերպվեց նաև 82 մմ–ոց ականների արտադրությունը:

Ռազմական արտադրանքի նոր պատվերներ ստացան նաև հանրապետության արդյունաբերության այլ ձեռնարկությունները, մասնավորապես ԶԽՍՀ անտառ-արդժողկոմատի: Ի կատարումն ԽՍՀՄ ժողկոմխորհի 1942 թ. հուլիսի 29–ի որոշման՝

¹⁹⁶ Տե՛ս ԶԱԱ, ֆ. 172, ց. 2, գ. 19, թ. 1 շրջ.:

¹⁹⁷ Տե՛ս նույն տեղում, թ. 27:

ՀԽՍՀ ժողկոմխորհը 1942 թ. օգոստոսի 11–ին որոշեց հանձնարարել հանրապետության Անտառարդժողկոմ Լ. Յովսեփյանին անմիջապես անցնել «ՅԱՄ–5» հակատանկային ականների փայտե պատյանների պատրաստմանը, և 1942 թ. 3–րդ եռամսյակում պատրաստել 15.000 հատ¹⁹⁸: ՀԽՍՀ անտառարդմիության ձեռնարկությունները պետական առաջադրանքը կատարեցին սահմանված ժամկետներում և 100 %-ով: Նշված ձեռնարկություններում 1941–1943 թթ. արտադրվեցին հակահետևակային, նաև «ՅԱՄ–5Մ» և «ՏՄԴ–Բ» տեսակի հակատանկային ականներ¹⁹⁹: Ինչպես արդեն նշել ենք, պատերազմի տարիներին Անտառարդմիության ձեռնարկություններն արտադրում էին նաև զինամթերքի հատուկ դարսելու արկղեր, սայլակառքեր, սահնակներ, դահուկներ, բանակի համար նախատեսված այլ արտադրանք: Պատերազմի ամբողջ ընթացքում Յայարդխորհի ձեռնարկություններում ռազմական պատվերների կատարմանը մասնակցեց ավելի քան 600 աշխատող²⁰⁰:

Անդրկովկասյան ռազմաճակատի ռազմխորհրդի հանձնարարականների համաձայն՝ ՅԿ(Բ)Կ Կենտկոմը 1942 թ. սեպտեմբերի 25–ին և ՀԽՍՀ ժողկոմխորհը հոկտեմբերի 1–ին նոր որոշումներ ընդունեցին հանրապետության ձեռնարկություններում, այդ թվում՝ Ձերժինսկու անվան Երևանի մեքենաշինական, Լենինականի և Կիրովականի մեխանիկական գործարաններում ու արհեստանոցներում լրացուցիչ քանակությամբ ռազմամթերք՝ ձեռքի նռնակներ ու ականներ, ինչպես նաև զենքի ու զինամթերքի տարբեր մասեր արտադրելու մասին²⁰¹:

Վերադաս մարմինների՝ Յայաստանի պաշտպանական ձեռնարկություններին իջեցրած նոր հանձնարարականները ծանր դրության մեջ դրեցին հատկապես Ձերժինսկու անվան մեքենաշինական գործարանի ղեկավարությանն ու անձնակազմին: Գործարանի արտադրական սուղ, նաև հնամաշ հզորությունները բավարար չէին ռազմամթերքի նոր պատվերները կատարելու համար, մյուս կողմից՝ գործարանի աշխատուժը և հաստոցները գրեթե ամբողջությամբ ներգրավված էին ականանետների և ավիառումբերի պատյանների պատվերները կատարելու աշխատանքներում: Գործարանի տնօրինության՝ 1942 թ. աշնան սկզբին պատրաստած զեկուցագրերից

¹⁹⁸ Տե՛ս Советская Армения в годы Великой Отечественной войны (1941–1945), էջ 167:

¹⁹⁹ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 113, ց. 33, գ. 74, թ. 6–7, գ. 75, թ. 3:

²⁰⁰ Տե՛ս նույն տեղում, գ. 74, թ. 6:

²⁰¹ Տե՛ս Մանուկյան Յ., նշվ. աշխ., էջ 59:

մեկում նշվում է, որ 82 մմ–ոց բեկորային ականների արտադրության քանակն առավելագույնին հասցնելու համար հարկավոր է ձեռնարկել արտակարգ միջոցառումներ և կտրուկ բարձրացնել գործարանի արտադրական հզորությունները:

1942 թ. աշնան դրությամբ Ձերժինսկու անվան գործարանում տեղադրված էին ընդհանուր քանակությամբ 101 սարքավորում, որից 45–ը՝ խառատային հաստոցներ: «Դրանցից չորսն այնքան խոշոր են, – նշված է զեկուցագրում, – որ անկարելի է օգտագործել իրացրած տրամաչափի ականների և ականանետների արտադրության համար: Երեք հաստոց հատկացված է զինամթերքի արտադրության համար գործիքների և այլ հարմարանքների արտադրության համար, երեքը՝ վերանորոգումների և չորսը՝ անթաղանթ ավիառումբերի արտադրության համար: Ընդ որում՝ վերջին հաստոցներն այնքան մաշված են, որ չեն կարող օգտագործվել ականներ ու ականանետներ պատրաստելու համար: Այսպիսով, ականներ և ականանետներ արտադրելու համար գործարանի տրամադրության ներքո առկա է ընդամենը 28 հաստոց: 100 ականանետ արտադրելու համար ներկայում մշտապես զբաղված են 14 հաստոց, ուստի բեկորային ականներ պատրաստելու համար կարելի է օգտագործել միայն խառատային 17 հաստոց»²⁰²: Ձեկուցագրի հեղինակները հայտնում են, որ անգամ եթե գործարանն անցնի միայն 82 մմ–ոց բեկորային ականների արտադրմանը, ապա նույնիսկ այդ դեպքում հնարավոր կլինի թողարկել ամսական առավելագույնը մինչև 20.000 ական: Բեկորային ականների արտադրության պլանը կատարելու համար խառատային հաստոցներից բացի պահանջվում էին նոր սարքավորումներ, մասնավորապես 50 կվտ հզորությամբ էլեկտրակետային զոդման մեկ սարք, պարուրակային–հղկող մեկ հաստոց և չուգունի ձուլման մեծ հզորությամբ վառարան²⁰³:

Կենտրոնական մարմինների կողմից հանրապետությանը տրված զենքի ու զինամթերքի պատվերների և արտադրման ժամանակացույցերը կազմելիս բացթողումներ ու թերություններ նկատվեցին պատերազմի գրեթե ողջ ընթացքում: Վերադաս մարմինները հաճախ անտեսում էին այն փաստը, որ Հայաստանի որոշ ձեռնարկությունների արտադրողական ներուժը հնարավորություն չէր տալիս կատարելու զենքի ու զինամթերքի առաջադրանքները հաստատված քանակներով:

²⁰² Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 172, ց. 2, գ. 19, թ. 28:

²⁰³ Տե՛ս նույն տեղում, թ. 29:

Մյուս կողմից՝ արտադրության համար անհրաժեշտ ռազմավարական հումքը, հատուկ գործիքներն ու սարքերը, որոնք հանրապետությունը գրեթե ամբողջությամբ ստանում էր դրսից, մատակարարվում էին անկանոն և ուշացումներով, անհրաժեշտ քանակներից քիչ: Նշվածը պատճառ էր, որ Հայաստանի որոշ ձեռնարկություններ երբեմն տապալում էին զենքի ու ռազմամթերքի արտադրման գծով առաջադրանքների կատարումը: Նման իրավիճակ հասունացավ հատկապես 1942 թ. աշնանը, երբ վտանգված էր զինամթերքի մի շարք տեսակների՝ 82 մմ–ոց ականների, 76 մմ–ոց արկերի և «ՌԳԴ–33» տեսակի ձեռքի նռնակների արտադրությունը:

Հանրապետությունում ռազմամթերքի արտադրության հետ կապված նշված դժվարությունների մասին Անդրկովկասյան ռազմաճակատի ռազմական խորհրդին շտապեց տեսակցել ՀԽՍՀ ժողկոմխորհի նախագահ Ա. Փիրուզյանը: Ռազմխորհրդի անդամ Լ. Կազանովիչին 1942 թ. դեկտեմբերի 19–ին հասցեագրված «խիստ գաղտնի» գրությունում Ա. Փիրուզյանը տեղեկացնում է, որ 1942 թ. հոկտեմբեր, նոյեմբեր ամիսների և դեկտեմբերի կեսի դրությամբ ՀԽՍՀ ձեռնարկությունները չեն կատարել Անդրկովկասյան ռազմաճակատի ռազմխորհրդի՝ ռազմամթերքի արտադրության հանձնարարականները²⁰⁴: Գրությունից տեղեկանում ենք, որ դեկտեմբերի 15–ի դրությամբ ռազմական ներկայացուցչի կողմից Ձերթինսկու անվան մեքենաշինական գործարանում ընդունվել է ընդամենը 3364 հատ 82 մմ–ոց ական:

Ծանր էր դրությունը նաև հանրապետության մյուս ձեռնարկություններում: Ռազմական արտադրանքի ծավալները թերակատարել էին Լենինականի մեխանիկական գործարանում, իսկ Երևանի շարժիչների վերանորոգման, Երևանի մեխանիկական և Կիրովականի քիմիական գործարանները վերը նշված ժամանակահատվածում ռազմական արտադրանքի թողարկում ընդհանրապես չէին ունեցել²⁰⁵:

Նշված տեսակների ռազմամթերքի արտադրության ոլորտում նման ծանր վիճակի առաջացումը ՀԽՍՀ ժողկոմխորհի նախագահը բացատրում է նրանով, որ հանրապետության պաշտպանական արդյունաբերության նշված ձեռնարկություններն ի վիճակի չեն եղել երկու ամսում իրացնել պլանավորած ռազմամթերքի

²⁰⁴ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 113, ց. 33, գ. 35, թ. 23:

²⁰⁵ Տե՛ս նույն տեղում:

արտադրությունը, հաղթահարել դրա հետ կապված բազմաթիվ դժվարությունները: Ծրագրերի ձախողման հիմնական պատճառների թվում Ա. Փիրուզյանը նշում է տարբեր տեսակի մետաղների ու նյութերի անբավարար մատակարարումը, ինչպես նաև որոշ սարքավորումների, կտրող և չափիչ գործիքների բացակայությունը: «Ռազմամթերքի արտադրության հանձնարարականներ ստանալուց հետո, – պարզաբանում է Փիրուզյանը, – ՀԽՍՀ ժողկոմխորհը թեև անմիջապես մոբիլիզացրեց ռազմամթերք արտադրելու համար անհրաժեշտ հումքը, նյութերն ու գործիքները, սակայն հանրապետությունում դրանց քանակը սակավ է», իսկ որոշ նյութեր և գործիքներ (օրինակ, 82 մմ–ոց ականների պատրաստման համար հատուկ տեսակի կլոր պողպատ, «ՌԳԴ–33» ձեռքի նռնակների և 76 մմ արկերի պատրաստման համար անհրաժեշտ հատուկ երկաթ, լարեպողպատե զսպանակներ, պողպատե ժապավեն և այլն) իսպառ բացակայում են: Իր բողոքը հայտնելով անկանոն մատակարարումների կապակցությամբ, Փիրուզյանը գրում է. «Հարկավոր է հաշվի առնել, որ ամբողջ հանրապետությունում դեռևս չկա մի ձեռնարկություն, որն իր սարքավորումներով ու տեխնիկական հագեցվածությամբ կարողանա պատրաստել կտրող, չափիչ, պարուրակավոր գործիքներ, պարուրակա–հղկիչ հաստոցներ և այլն»:

Ձերժինսկու անվան մեքենաշինական գործարանում 82 մմ–ոց ականների անխափան արտադրության համար, ըստ Փիրուզյանի, պահանջվում էին պարուրակավոր նոր տրամաչափեր և շաղափներ: Իսկ ականների կայունացուցիչների պատրաստման տեխնոլոգիական գործընթացը վերսկսելու համար անհրաժեշտ կլոր պողպատը ԽՍՀՄ պաշտպանական արդյունաբերության Շմիդտի անվան գործարանի կողմից թեև հատկացվել է, սակայն Հայաստան դեռևս չի հասել:

Ա. Փիրուզյանն ափսոսանքով նշում է, որ 76 մմ–ոց արկերի պատրաստման համար գործիքների վեց լրակազմի փոխարեն մինչ օրս Հայաստան առաքվել է ընդամենը մեկ ոչ լիարժեք լրակազմ, ինչի հետևանքով Երևանի շարժիչների վերանորոգման և Երևանի մեխանիկական գործարանները ռումբերը վերջնական մշակելու հնարավորություն չունեն: Նշվում է նաև, որ Լենինականի մեխանիկական և Կիրովականի քիմիական գործարաններն ապահովված չեն պարուրակավոր և չափիչ գործիքներով «ՌԳԴ–33» տեսակի ձեռքի նռնակ պատրաստելու համար: «Պարզվում է, –

նշում է Փիրուզյանը, – որ Թբիլիսիի քաղխորհրդի ենթակայության տակ գտնվող գործարանից ստացված գործիքների ոչ լրիվ լրակազմը ոչ միայն մաշված է եղել, այլև ոչ ամբողջությամբ համալրված»։ Ըստ Փիրուզյանի՝ դա է պատճառը, որ ՊՊԿ–ի ռազմական ներկայացուցիչը հրաժարվել է ընդունել գործարանում պատրաստված ռազմական արտադրանքը²⁰⁶։

Անդրկովկասյան ռազմաճակատի ռազմական խորհրդին և անձամբ Լ. Կազանովիչին տեղեկացնելով վերը նշվածի մասին, ՅԽՍՀ ժողկոմխորհի նախագահը խնդրում է.

1. Հատկացնել և շտապ հայաստան ուղարկել Անդրկովկասի համար ԽՍՀՄ ՊՊԿ–ի որոշումով հատկացված արտադրական ֆոնդերից անհրաժեշտ նյութերն ու գործիքները։

2. Պարտավորեցնել Վրաստանի ժողկոմխորհին՝ ապահովելու հայաստանի համար շինարարական նյութերի (հրակայուն աղյուս և կավ, կվարցային ավազ և այլն) ամենամսյա մատակարարումները։

3. Պարտավորեցնել Ադրբեջանական ԽՍՀ ժողկոմխորհին՝ կատարելու ռազմամթերքի արտադրության համար ՅԽՍՀ–ին 12 հաստոց հատկացնելու մասին ԽՍՀՄ ժողկոմխորհի 1942 թ. օգոստոսի համապատասխան կարգադրությունը։

4. Պարտավորեցնել Ղաղստանի ինքնավար խորհրդային հանրապետության ժողկոմխորհին՝ կատարելու հայաստանին էլեկտրակետային զոդման երկու ապարատ հատկացնելու մասին Անդրկովկասյան ռազմաճակատի համար արտադրվող ռազմամթերքի գծով լիազոր ներկայացուցիչ Գամովի հոկտեմբերի 11–ի համապատասխան կարգադրությունը²⁰⁷։

Ա. Փիրուզյանի զեկուցագիրը շատ արագ արձագանք ստացավ։ Անդրկովկասյան ճակատի ռազմական խորհրդի անդամ Լ. Կազանովիչին 1942 թ. դեկտեմբերի 26–ին ուղղված գրությունում Անդրկովկասյան ռազմաճակատի համար արտադրվող ռազմամթերքի լիազոր ներկայացուցչի տեղակալ Իցկովը նշում է, որ ՅԽՍՀ ժողկոմխորհի նախագահ Փիրուզյանի գրության կապակցությամբ ուսումնասիրվել և ՅԽՍՀ ժողկոմխորհի նախագահի տեղակալ Գ. Չոլախյանի ու ՀԿ(բ)Կ Կենտկոմի

²⁰⁶ Տե՛ս նույն տեղում, թ. 23 և շրջ.։

²⁰⁷ Տե՛ս նույն տեղում, թ. 23 և շրջ., թ. 24։

արդյունաբերության բաժնի վարիչի տեղակալ Մ. Նաջարյանի հետ համաձայնեցվել է ռազմամթերքի թողարկման համար Հայաստանի ձեռնարկությունների մատակարարումների միջոցառումների ծրագիրը: Համաձայն դրա՝ Հայաստանի պաշտպանական արդյունաբերության ոլորտի ձեռնարկությունների կողմից 1943 թ. հունվարի ռազմամթերքի թողարկման առաջադրանքները կատարելու համար Բաքվի «Գլխնետաղվաճառք» գրասենյակին առաջարկվել է ՀԽՍՀ ժողկոմխորհի համար բեռնել 25 տոննա հատուկ երկաթ, 20 տոննա կլոր պողպատ, 120 տոննա ձուլածո թուջ: Իսկ Ադրբեջանի պաշտպանական արդյունաբերության Բաքվի թիվ 610 գործարանը Հայաստան պետք է առաքեր պոբեդիտի (վոլֆրամի արտակարգ կարծրություն ունեցող համաձուլվածք – Կ.Խ.) 736 հատ թիթեղ և 82 մմ–ոց ականների պատրաստման համար չափիչ և կտրող գործիքներ²⁰⁸:

Հայաստանում 76 մմ–ոց արկերի, 82 մմ–ոց ականների և «ՌԳ–42» տեսակի ձեռքի նռնակների թողարկումն ապահովելու համար զեկուցագիրները Կազանովիչից խնդրում են.

1. Պարտավորեցնել Վրացական ԽՍՀ–ի ժողկոմխորհին՝ Հայաստանի համար ապահովելու շինանյութերի (իրակայուն աղյուս և կավ, կվարցային ավազ և այլն) ամենամսյա մատակարարումները:

2. Պարտավորեցնել «Կրասնոե Ջնամյա» գործարանի տնօրենին՝ ՀԽՍՀ Երևանի տեղարդժողկոմատի մեխանիկական գործարանին հատկացնելու էլեկտրակետային զոդման մեկ սարք (նշվում է, որ հարցի շուրջ պայմանավորվածություն գոյություն ունի Ռադստանի ժողկոմխորհի նախագահ Ռանիյալովի հետ – Կ.Խ.):

3. Հարցում կատարել ԽՍՀՄ ռազմամթերքների ժողկոմատ՝ պաշտպանական արդյունաբերության թիվ 70 գործարանից (Մոսկվայի Վ. Լենինի անվան մեքենաշինական գործարան, 1941 թ. էվակուացվել է Չելյաբինսկ – Կ.Խ.) Հայաստանին չափիչ և կտրող գործիքների 4 լրակազմ մատակարարելու համար՝ 76 մմ–ոց արկեր արտադրելու նպատակով:

4. Պարտավորեցնել Թբիլիսիի Կիրովի անվան հաստոցաշինական գործարանին՝ Լենինականի մեխանիկական և Կիրովականի քիմիական գործարանների

²⁰⁸ Տե՛ս նույն տեղում, թ. 29:

մեխանիկական արհեստանոցների համար պատրաստել ներպարուրահան և պարուրակավոր խցանների 20 լրակազմ՝ «ՌԳ-42» տեսակի ձեռքի նռնակներ պատրաստելու համար, պայմանով, որ մինչև 1943 թ. հունվարի 5-ը հանձնվի 10 լրակազմ:

5. ԽՍՀՄ ժողկոմխորհի 1942 թ. օգոստոսի 8-ի և նոյեմբերի 20-ի կարգադրությունների համաձայն՝ պարտավորեցնել Ադրբեջանական ԽՍՀ ժողկոմխորհին՝ հանրապետությունում գոյություն ունեցող պաշարներից ՀԽՍՀ ժողկոմխորհին 10-օրյա ժամկետում հատկացնել մետաղամշակման 12 հաստոց²⁰⁹:

Բարձրացված հարցերը շուտով ստացան իրենց լուծումները և ռազմապաշտպանական արտադրանքի պատվերներ կատարող հանրապետության ձեռնարկությունները 1943 թ. արտաքին մատակարարումների հետ կապված լուրջ խնդիրներ գրեթե չունեցան:

Այդուհանդերձ, չնայած բոլոր տեսակի դժվարությունների, Հայաստանի պաշտպանական արդյունաբերության ոլորտի ձեռնարկությունները 1942 թ. ոչ միայն շարունակեցին զենք ու զինամթերքի արտադրությունը, այլև իրացրեցին ռազմամթերքի նոր տեսակների արտադրությունը: Ձերժինսկու անվան մեքենաշինական գործարանն ամբողջությամբ իրացրեց 82 մմ-ոց բեկորային ականների պատյանների ձուլվածքն ու մշակումը, ականների կայունացուցիչների արտադրությունը, և օրական արտադրում էր 800-1000 ականի պատյան: Երևանի մեխանիկական գործարանն իրացրեց 76 մմ-ոց ռումբերի բալիստիկ ծայրակալների դրոշմացումը և արտադրական այլ գործընթացները, իսկ Երևանի շարժիչների վերանորոգման գործարանը՝ ռումբերի ձուլումը, մշակումը և պղնձյա գոտիների ազուցումը: Լենինականի մեխանիկական և Կիրովականի քիմիական գործարաններն անցան «ՌԳ-33» տեսակի ձեռքի նռնակների վերջնական հավաքմանը²¹⁰:

Ռազմապաշտպանական պատվերների մեծ ծավալներ շարունակեց իրականացնել հանրապետության քիմիական արդյունաբերությունը՝ 1942 թ. ողջ ընթացքում թողարկելով ռազմավարական կարևոր նշանակություն ունեցող հունք՝ սինթետիկ կաուչուկ, հակատանկային հեղուկ վառելիք, կաուստիկ սոդա, կալցիումի

²⁰⁹ Տե՛ս նույն տեղում, թ. 29-30:

²¹⁰ Տե՛ս նույն տեղում, թ. 23 շրջ. – 24:

ցիանամիդ, կալցիումի կարբիդ, կարբինոլ, մոնոքրոմատ, քլորոֆորմ, ռազմական արդյունաբերության տարբեր ոլորտների համար անհրաժեշտ այլ նյութեր: Նշված արտադրանքը կարևոր էր հատկապես ռազմական ինքնաթիռների ու տանկերի արտադրության, ռազմական նավաշինության և սուզանավաշինության, բարձրորակ ավիացիոն բենզին և տանկային վառելիք ստանալու համար: Հայաստանում արտադրվող կաուստիկ սոդան մեծ չափերով օգտագործվում էր հատկապես Բաքվի նավթային արդյունաբերությունում: Հայաստանից Ադրբեջան առաքվում էր քիմիական այլ արտադրանք ևս, մասնավորապես քլորակիր՝ Բաքվի և նրա շրջանների տեղական հակաօդային պաշտպանությունն ապահովելու համար, և ամոնիտ, իսկ այնտեղից Հայաստան էր առաքվում վառելանյութ և այլ նավթամթերք²¹¹:

Հայաստանի քիմիական արդյունաբերության արտադրանքի կարիքը զգացվում էր նաև ռազմաճակատում, գործող բանակում, ռազմածովային և ռազմաօդային ուժերում: Այսպես, օրինակ, ԽՍՀՄ Սևծովյան նավատորմի ռազմաօդային ուժերի հրամանատար, ավիացիայի գեներալ-լեյտենանտ Վ. Երմաչենկովի՝ 1943 թ. սեպտեմբերի 16–ին ՀԿ(Բ)Կ Կենտկոմ հղած նամակից տեղեկանում ենք, որ նավատորմի վերանորոգչական արհեստանոցներում կալցիումի կարբիդի իսպառ բացակայության պատճառով կանգնեցված են մարտական ինքնաթիռների վերանորոգման աշխատանքները: Հայաստանի իշխանություններից Երմաչենկովը խնդրում է, որպեսզի Երևանի կարբիդի գործարանից իրենց հատկացվի մեկ վագոն կալցիումի կարբիդ՝ ռազմաճակատի արհեստանոցների համար: Խնդրի լուծումն այնքան էր կարևորվում, որ փաստաթղթային ձևակերպումներն արագացնելու նպատակով Երմաչենկովը հատուկ ինքնաթիռով Հայաստան գործուղեց նավատորմի ներկայացուցչին²¹²:

Պատերազմի տարիներին Խորհրդային Հայաստանի քիմիական արդյունաբերության հիմքի վրա առաջացան նոր ճյուղեր, որոնք թողարկում էին պատրաստի արտադրանք: Վերջինս առավել ծանրակշիռ էր դարձնում հանրապետության ներգրավվածությունն երկրի ռազմապաշտպանական արդյունաբերության ոլորտում:

²¹¹ Տե՛ս Ավետիսյան Հ. և ուրիշ., նշվ. աշխ., էջ 87: Տե՛ս նաև Պողոսյան Վ., Հայաստանի կոմունիստական կուսակցության գործունեությունը Մեծ Հայրենականում հանրապետության նյութական և հոգևոր ուժերի մոբիլիզացման ուղղությամբ, Ե., 1982, էջ 87:

²¹² Տե՛ս Советская Армения в годы Великой Отечественной войны (1941–1945), էջ 237–238:

Այսպես, ԽՍՀՄ ՊՊԿ–ի հանձնարարությամբ Երևանի Կիրովի անվան «Սովպրեն» ձեռնարկությունում 1942 թ. հունվար–փետրվարին, ընդամենը 25 օրվա ընթացքում շահագործման հանձնվեց կարբինոլի (ուճիվերսալ սոսնձի) արտադրության լիովին նոր արտադրամաս, որի արտադրանքը չափազանց կարևոր էր երկրի պաշտպանական արդյունաբերության ձեռնարկությունների համար²¹³: Երևանի խրոմպիկի գործարանը թողարկեց խրոմային անհիդրիդ, որն ուներ կարևոր պաշտպանական նշանակություն²¹⁴:

Հանրապետությունում ռետինատեխնիկական իրերի (պլաստմասայից իրեր, ավտոդողեր, ավտոպահեստամասեր, կապի միջոցների մասեր և այլն) արտադրության կազմակերպման գործում կարևոր նշանակություն ունեցավ ռետինատեխնիկական իրերի թողարկումն ապահովելու և «Պրոմտեխնիկա» գործարանի շինարարությունն ավարտելու ու գործարկումն ապահովելու միջոցառումների մասին» ՀԿ(Բ)Կ Կենտկոմի 1942 թ. ապրիլի 21–ի որոշումը: Գործարանը կառուցվեց ռազմաճակատից թիկունք փոխադրված սարքավորումների միջոցով: Այն շահագործման հանձնվեց 1942 թ. հուլիսի 15–ին և ապահովում էր Անդրկովկասյան ռազմաճակատի և խորհրդային ավիացիոն արդյունաբերության՝ ռետինատեխնիկական իրերի, հիմնականում ավտոդողերի պահանջարկի զգալի մասը²¹⁵:

Մասնագիտացված արտադրությունից բացի, Հայաստանի քիմիական արդյունաբերության ձեռնարկություններում 1942 թ. կազմակերպվեց նաև զինամթերքի ու ռազմահանդերձանքի որոշ տեսակների արտադրությունը: Այսպես, ի կատարումն ՀԽՍՀ ժողկոմխորիի «Համատեղ նիստի» և ՀԿ(Բ)Կ Կենտկոմի բյուրոյի որոշման՝ 1942 թ. հոկտեմբերի 17–ին ընդունվեց ԽՍՀՄ ռետինե արդյունաբերության ժողկոմատի համապատասխան հրամանը: Ժողկոմի տեղակալ Պ. Մակեևի ստորագրությամբ հրամանով «Սովպրեն» գործարանի տնօրեն Ա. Ղազարյանին հանձնարարվեց անմիջապես անցնել «ՌԳ–42» տեսակի ձեռքի նռնակների արտադրության կազմակերպմանը և 1942 թ. դեկտեմբերի 1–ից ոչ ուշ սկսել շարային արտադրությունը: Անդրկովկասյան ռազմաճակատի պահանջները սպառազինությամբ և ռազմահանդերձանքի նյութերով բավարարելու նպատակով գործարանին առաջարկվեց

²¹³ Տե՛ս Григорьянц А., նշվ. աշխ., էջ 223–224: Տե՛ս նաև՝ Պետրոսյան Վ., Գրիգոր Հարությունյանի ժամանակը: Գիրք առաջին, էջ 431–432:

²¹⁴ Տե՛ս Պողոսյան Վ., նշվ. աշխ., էջ 90:

²¹⁵ Տե՛ս Ավագյան Վ., Սովետական Հայաստանի քիմիական արդյունաբերության զարգացման պատմությունից (1927–1980 թթ.), Ե., 1983, էջ 92: Տե՛ս նաև՝ Մանուկյան Հ., նշվ. աշխ., էջ 57:

սեփական արտադրամասերում կազմակերպել զինվորական էմալապատ կերակրամանների արտադրությունը և 4-րդ եռամսյակում պատրաստել 20.000 կերակրաման: Առաջարկվեց նաև գործարանի մեկ այլ արտադրամասում շարունակել դյուրավառ հեղուկով լցված շշերի արտադրությունը. ամսական 150.000 հատ: Աշխատանքները ժամանակին և որակով կատարելու համար անձնական պատասխանատվություն դրվեց գործարանի գլխավոր ինժեներ Դիմենտի վրա²¹⁶:

Հայաստանի քիմիական արդյունաբերության ոլորտի առաջատար Կիրովի անվան «Սովպրեն» ձեռնարկությունից հետ չէր մնում Կիրովականի քիմիական կոմբինատը. միայն 1942 թ. այստեղ արտադրվեց 2184,8 տոննա ռազմանյութ²¹⁷:

Պաշտպանական նշանակության կարևոր առաջադրանքներ էին դրված նաև հանրապետության գունավոր մետաղագործության, հատկապես պղնձարդյունաբերության առջև: Ըստ հետազոտող Յ. Մանուկյանի, սկսած 1942 թվականից ԽՍՀՄ ռազմական արտադրության սպասարկման գործում ավելի է մեծանում Կապանի և Ալավերդու պղնձարդյունաբերական հանքերի և ձեռնարկությունների դերը²¹⁸: Տարեցտարի ավելանում է պղնձի հանքաքարի հանույթը, դրանից ձուլվող պղնձի քանակը: Արդեն 1944 թ. պղնձի ձուլումը, 1943 թ. համեմատությամբ, ավելացավ 40, իսկ 1945 թ.՝ 46 %-ով²¹⁹:

Ամփոփելով զենքի և զինամթերքի, ռազմահանդերձաքի, հրետանային և ինժեներական գույքի, բանակային կապի միջոցների արտադրության գծով Հայաստանի պաշտպանական արդյունաբերության ձեռնարկությունների 1942 թ. ցուցանիշները, պետք եզրահանգել, որ դրանք գոհացուցիչ էին: Ինչպես վերը նշվեց, թեև տարվա ընթացքում արտադրվեց զենքի ընդամենը մեկ տեսակ (50 մմ-ոց վաշտային ականանետ), սակայն կրկնապատկվեց արտադրվող զինամթերքի, հրետանային գույքի և բանակային կապի միջոցների տեսականին: Վաշտային ականանետներից բացի, Հայաստանի պաշտպանական արդյունաբերության առաջատար Ջերժինսկու անվան մեքենաշինական գործարանում մինչև 1942 թ. ավարտն արտադրվեց 82 մմ-ոց բեկորային ականների և հրկիզող անթաղանթ թերմիտային ավիառումբերի

²¹⁶ Տե՛ս Советская Армения в годы Великой Отечественной войны (1941–1945), էջ 187–188:

²¹⁷ Տե՛ս Ավագյան Վ., նշվ. աշխ., էջ 92:

²¹⁸ Տե՛ս Մանուկյան Յ., նշվ. աշխ., էջ 57–58:

²¹⁹ Տե՛ս Կոզմոյան Կ., Ալավերդի, Ե., 1966, էջ 93:

համապատասխանաբար՝ 6700 և 92.100 պատյան: Հայարդիսորհրդի, Անտառարդժողկոմատի, Անտառարդմիության ձեռնարկություններում, Երևանի թիվ 447, շարժիչների վերանորոգման գործարաններում 1942 թ. արտադրվեց «ՊՏՍ» հակատանկային և «ՊՊՄ» հակահետևակային ականների համապատասխանաբար՝ 18.300 և 26.000 պատյան, 15.000 «ՅԱՄ-5», 23.800 «ՅԱՄ-5Մ» և «ՏՄԴ-Բ» տեսակի հակատանկային ականների պատյան: Նույն ժամանակահատվածում Երևանի թիվ 742 գործարանում արտադրվեցին դյուրավառ եղանակով լցված 89.500 շիշ և 86.400 քրոմային բռնկիչներ, «Արզնի» գործարանում՝ «ՈԻՎ» տեսակի 114.600 պարզեցված պայթուցիչներ: Ռազմապաշտպանական պատվերներ կատարող Հայաստանի այլ ձեռնարկություններում, ֆաբրիկաներում և գործարաններում պատրաստվեցին 82 մմ-ոց ականներ ու դյուրավառ եղանակով լցված շներ դարսելու համար 4300 փայտյա հատուկ արկղեր, ապակու շների գործարանում՝ դյուրավառ եղանակով լցված շների համար 62.000 ապակյա սրվակ և այլն: Տարվա ընթացքում շարունակվեց ականանետի բեռնապարկերի, ատրճանակի պատյանների, հրացանի ուսագոտիների, հրացանի և ականանետի փողի պլաստմասայից խցանների, Շպիտալնու ատրճանակ-գնդացրի փայտյա կոթերի, ինչպես նաև հրետանային և ինժեներական գուլքի, բանակային կապի միջոցների (հրետանու և հրանոթի վարպետի համար գործիքների լրակազմով պայուսակներ, սակրավորի բահի կոթեր, ամրաշինության գործիքներ, բարձր հաճախականության ռացիաների ալեհավաքներ, «ՏԱՏ-Ֆ» տեսակի միկրոհեռախոսների պլաստմասայից խոսափողերի պատյաններ և մասեր, հեռախոսային կաբելի դաշտային կոճեր և այլն) արտադրությունը²²⁰:

Թեև Խորհրդային Հայաստանում ռազմապաշտպանական պատվերներ կատարող արդյունաբերական ձեռնարկությունները 1942 թ. հիմնականում կատարեցին վերադաս մարմինների բարդ և պատասխանատու առաջադրանքերը, սակայն դեռևս ոչ բոլոր դժվարություններն էին հաղթահարված: Հանրապետության պաշտպանական ոլորտի արդյունաբերական որոշ ձեռնարկություններում դեռևս առկա էր բարձր որակավորում ունեցող ինժեներատեխնիկական կադրերի, այլ մասնագետների պակաս, նկատվում էր արտադրական գործընթացների նկատմամբ ոչ պատշաճ ուշադրություն,

²²⁰ Տե՛ս Советская Армения в годы Великой Отечественной войны (1941–1945), էջ 327–330: Տե՛ս նաև՝ ՀԱԱ, ֆ. 113, ց. 33, գ. 75, թ. 3–4, 9:

արտադրանքի որակի հետ կապված ներքին խնդիրներ ու բացթողումներ, մերթընդմերթ զգալի չափերի էր հասնում արտադրական խտտանը և այլն: Այս ամենը, ինչպես նաև ռազմական արտադրանքի համար անհրաժեշտ նյութերի և սարքավորումների սակավությունը, երբեմն իսպառ բացակայությունը, արտաքին ոչ լիարժեք մատակարարումները հանգեցնում էին զենքի ու ռազմամթերքի մի քանի տեսակների գծով արտադրական պլանների թերակատարմանը, իսկ զինամթերքի որոշ տեսակների արտադրությունը հանրապետությունում այդպես էլ չիրացվեց: Իրավացի է հետազոտող Ա. Գրիգորյանցը, երբ վերջինիս պատճառների թվում նշում է հետևյալի մասին. «Պատերազմի տարիներին հանրապետության արդյունաբերությունում նկատվեցին տրամագծորեն հակառակ երկու գործընթաց: Մեկ կողմից՝ տեղի էր ունենում արդյունաբերական արտադրության շարունակական ընդլայնում (առաջին հերթին պաշտպանական նշանակության ոլորտում, որն անձնակազմի, այդ թվում տեխնիկական մասնագետների համար հանդիսանում էր նոր ոլորտ), մյուս՝ ինժեներատեխնիկական կադրերի թվաքանակի անընդհատ կրճատում, նրանց որակական կազմի փոփոխություն»: Ուստի մասնագիտական ցածր որակավորում ունեցող նորեկների մեծ մասը սկզբնական շրջանում չէին կարողանում կատարել արտադրական պլանները, ինչն անդրադառնում էր աշխատանքի ընդհանուր արտադրողականության վրա²²¹: Այդ առումով, եզրակացնում է հետազոտողը, բարձր մասնագիտացում ունեցող կադրերի պակասի պատճառով ծանր դրություն էր ստեղծվել հատկապես պաշտպանական ոլորտի ձեռնարկություններում, մասնավորապես Ալավերդու պղնձահանքային կոմբինատում, Ձերժինսկու անվան գործարանում, Կիրովականի քիմիական գործարանում, այլ ձեռնարկություններում, որոնք պատերազմի տարիներին արտադրանքի կարևոր տեսակներ էին մատակարարում ռազմական արդյունաբերության ձեռնարկություններին²²²:

Նշվածն, անշուշտ, չի կարող նսեմացնել այն ահռելի աշխատանքն ու նշանակալի ձեռքբերումները, որոնք արձանագրվեցին Խորհրդային Չայաստանի ռազմապաշտպանական արդյունաբերության ոլորտում Չայրենական պատերազմի առաջին փուլում:

²²¹ Տե՛ս Григорьянц А., նշվ.աշխ., էջ 212–213:

²²² Նույն տեղում, էջ 214:

2.2.3. Ռազմական արտադրության կազմակերպումը 1943–1944 թթ.

Ստալինգրադի ճակատամարտում խորհրդային զորքերի հաղթանակով (1943 թ. փետրվարի 2–ին) Հայրենական պատերազմում արմատական բեկում արձանագրվեց. վերացավ գերմանաֆաշիստական ուժերի և Թուրքիայի կողմից Կովկասին ու Անդրկովկասին սպառնացող վտանգը: Ուստի տարածաշրջանի, այդ թվում Հայաստանի, ռազմապաշտպանական արդյունաբերության ձեռնարկություններին տրվող ռազմական պատվերները հետզհետե նվազեցին: 1943 թվականից մինչև պատերազմի ավարտը Հայաստանում ամբողջությամբ դադարեցվեց վաշտային ականանետների, զենքի մասերի, զինամթերքի որոշ տեսակների, հրետանային և ինժեներական գույքի արտադրությունը:

«1943 թ. առաջին եռամսյակում ռազմամթերքների արտադրության պլանի մասին» ԽՍՀՄ ՊՊԿ–ի 1943 թ. հունվարի 5–ի որոշման համաձայն՝ ՀԽՍՀ ժողկոմխորհրի «Համատեղ նիստը» հունվար–փետրվար ամիսներին ընդունեց մի շարք որոշումներ հանրապետության ձեռնարկություններում ռազմամթերքի արտադրության մասին: Մասնավորապես հունվարի 11–ի որոշմամբ Ձերժինսկու անվան մեքենաշինական գործարանին հանձնարարվեց ընթացիկ ամսում պատրաստել 82 մմ–ոց բեկորային ականների 15.000 պատյաններ, իսկ Երևանի մեխանիկական և շարժիչների վերանորոգման գործարաններին՝ 76 մմ–ոց արկերի պատյաններ, համապատասխանաբար՝ 2000 և 3000 քանակով: Լենինականի մեխանիկական գործարանի հատուկ արտադրամասում և Կիրովականի քիմգործարանի մեխանիկական արհեստանոցում պետք է արտադրվեին «ՌԳԴ–33» և «ՌԳ–42» տեսակի ձեռքի նռնակների պատյաններ. համապատասխանաբար՝ 15.000 և 10.000 քանակով: Ընդունված որոշումների համաձայն՝ նախատեսվում էր փետրվար ամսից սկսած ավելացնել արտադրվող ռազմամթերքի քանակը: Առաջադրանքների կատարումը ժամանակին ապահովելու համար անձնական պատասխանատվություն էր դրվում ձեռնարկությունների տնօրենների վրա. Ձերժինսկու անվան մեքենաշինական՝ Վ. Սարգսյանի, Երևանի մեխանիկական՝ Ա. Շտիկյանի, Երևանի շարժիչների վերանորոգման՝ Ստեցենկոյի, Լենինականի մեխանիկական՝ Ջաքարյանի և Կիրովականի քիմգործարանի՝ Ս.

Սելքումյանի: Վերջիններիս հանձնարարվեց հսկողություն սահմանել արտադրության որակի նկատմամբ, իսկ արտադրական խոտանը բացառելու նպատակով՝ բացահայտել ու վերացնել պատճառները: «Համատեղ նիստի» որոշման այլ կետերով հանձնարարականներ ստացան ռազմական արտադրանքի համար արտադրանյութեր (չուգուն, պողպատ, երկաթ, թիթեղ, անտառափայտ, մազութ, քիմիկատներ և այլն) մատակարարող մի շարք ձեռնարկությունների ղեկավարները²²³:

ՀԽՍՀ ժողկոմխորհրի «Համատեղ նիստի» 1943 թ. փետրվարի 8–ի որոշմամբ Հայաստանի գործարաններում թողարկված ռազմական արտադրանքը պետք է ուղարկվեր Ադրբեջան և Վրաստան ու լիցքավորվեր այնտեղ տեղակայված հատուկ գործարաններում: Այսպես, 82 մմ–ոց բեկորային ականները լիցքավորվելու էին Ադրբեջանի պաշտպանական արդյունաբերության Բաքվի թիվ 610, իսկ 76 մմ–ոց արկերը և ձեռքի նռնակները՝ Նավթլուդի թիվ 316 գործարաններում²²⁴: Այսպիսով, ինչպես նշել ենք, Հայրենական պատերազմի տարիներին արդյունավետ համագործակցություն ծավալվեց Հայաստանի և հարևան խորհրդային հանրապետությունների պաշտպանական արդյունաբերության ձեռնարկությունների միջև ռազմական արտադրության բնագավառում:

Բացի ռազմամթերքի վերը նշված տեսակների արտադրությունից Հայաստանի գործարաններում 1943 թ. շարունակվեց հակատանկային «ՅԱՄ–5Մ» և «ՏՄԴ–Բ» տեսակի ականների պատյանների, դրանց համար հատուկ դարսելու արկղերի և փայտյա խցանների արտադրությունը: «Համատեղ նիստի» 1943 թ. մայիսի 15–ի և հուլիսի 15–ի որոշումներով հաստատվեցին արտադրության պլանները: Իրենց ենթակայության տակ գտնվող ձեռնարկություններում նշված տեսակի ականների արտադրությունը կազմակերպելու հանձնարարականներ ստացան Հայանտառարդ ժողկոմի տեղակալ Ս. Մինասբեկյանը, Հայարդխորհրդի նախագահության նախագահ Ս. Առաքելովը, Լենինականի քաղխորհրդի գործկոմի նախագահ Ս. Պետրոսյանը, հանրապետության ներգործժողկոմատի ուղղիչ–աշխատանքային գաղութների միավորման պետ Ս. Հարությունյանը, Երևանի թիվ 447 գործարանի տնօրեն Խաչատրյանը, շարժիչների վերանորոգման գործարանի տնօրեն Ստեփենկոն: Նշենք, որ մայիսի 15–ի որոշումով

²²³ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 172, ց. 2, գ. 23, թ. 2 և շրջ, թ. 9 և շրջ:

²²⁴ Տե՛ս նույն տեղում, թ. 9:

ռազմապաշտպանական արտադրությունում ներգրավված բանվորներին ու աշխատողներին հատկացվում էր լրացուցիչ ուժեղացված սնունդ, իսկ ծխողներին՝ ամսական 200 գրամ ծխախոտ²²⁵:

Հանրապետության ձեռնարկություններում ռազմամթերքի և դրանց մասերի, ականների, ականների համար հատուկ դարսելու արկղերի և փայտյա խցանների, ռազմական այլ արտադրանքի արտադրության 1943 թ. 3-րդ և 4-րդ եռամսյակների պլանները հաստատվեցին ՀԽՍՀ ժողկոմխորհրի «Փոքր ժողկոմխորհի նիստի» համապատասխանաբար՝ 1943 թ. հուլիսի 28-ի և հոկտեմբերի 27-ի, որոշումներով: Համաձայն դրանց՝ Ձերժինսկու անվան մեքենաշինական գործարանում արտադրվող 82 մմ-ոց բեկորային ականների համար 7500 հատուկ դարսելու արկղեր և ականների համար 55.000 խցաններ պատրաստելու հանձնարարականներ ստացան հանրապետության ներգործժողկոմատի ուղղիչ-աշխատանքային գաղութների միավորման արհեստանոցները: Որոշման այլ կետերով խստիվ արգելվեց կրճատել ռազմամթերք արտադրելու նպատակով հատկացված մետաղների, վառելանյութերի, քիմիկատների և այլ նյութերի քանակը, դրանք օգտագործել այլ նպատակների համար: Նման դեպքերը բացառելու նպատակով՝ հանձնարարվեց մեղավորներին ենթարկել դատական պատասխանատվության²²⁶:

Փաստաթղթերից տեղեկանում ենք նաև, որ ռազմամթերք արտադրող ձեռնարկություններին արտադրանյութ մատակարարող գործարաններին խրախուսելու նպատակով նրանց միջև կազմակերպված էր սոցիալիստական մրցություն, որի հաղթողները ստանում էին գումարային պարգևատրում: Սոցիալիստական մրցության և պարգևատրման կարգը հաստատված էր ԽՍՀՄ ՊՊԿ-ի 1943 թ. ապրիլի 6-ի և հունիսի 4-ի որոշումներով²²⁷:

ՀԽՍՀ ժողկոմխորհրի «Համատեղ նիստի» որոշումներում, ինչպես նշեցինք, հաճախ անդրադարձ էր կատարվում ռազմական արտադրությունում արտադրական խտանը վերացնելու, արտադրանքի որակի նկատմամբ պատշաճ հսկողություն սահմանելու անհրաժեշտության մասին: Պատերազմի տարիներին ռազմա-

²²⁵ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 113, ց. 26, գ. 473, թ. 1-3, գ. 486, թ. 1-2:

²²⁶ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 172, ց. 2, գ. 23, թ. 44 և շրջ, թ. 45, թ. 51 և շրջ.:

²²⁷ Տե՛ս նույն տեղում, թ. 44 շրջ.:

պաշտպանական արտադրանք թողարկող Հայաստանի ձեռնարկություններում խոտանի դեպքերը զանգվածային բնույթ թեև չէին կրում, սակայն խոտան ապրանքներ երբեմն արտադրվում էին: Այսպես, օրինակ՝ Ձերժինսկու անվան գործարանի տնօրեն Վ. Սարգսյանին (պատճենը՝ Կարմիր բանակի հրետանային գլխավոր վարչության ռազմական ներկայացուցչի օգնական տեխնիկ-լեյտենանտ Բատյայկինին) 1943 թ. հուլիսի 17-ին ուղղված գրությունում Անդրկովկասյան ռազմաճակատի շտաբին կից Կարմիր բանակի Հրետանային գլխավոր վարչության լիազոր ինժեներ-մայոր Սիմոնիկը մասնավորապես նշում է, որ հուլիսի 9-ին Սարգսյանին և իրեն ուղղված գրություններում Բատյայկինը տեղեկացրել է, որ գործարանում մինչ այսօր նկատվում են դեպքեր, որոնցով խախտված են 82 մմ-ոց ականների համար արտադրվող մետաղների և այլ նյութերի տեխնիկական չափորոշիչները, դրանք չեն համապատասխանում գծագրերին, որակի պահանջներին, բացի այդ, մետաղը թույլատրվել է օգտագործման առանց մեխանիկական փորձարկման, անգամ՝ առանց որակի վերահսկողության վարչության պետի և գործարանում ռազմական ներկայացուցչի գիտության: Իսկ փորձարկումների արդյունքներն էլ բացահայտել են մետաղի անբավարար որակական հատկանիշները: «Փաստերը ապացուցում են, – շարունակում է Սիմոնիկը, – որ գործարանի գլխավոր ինժեները փոխարինում է որակի վերահսկողության վարչության պետի գործարույթները, խախտում ռազմական արդյունաբերության ձեռնարկություններում Պաշտպանության ժողկոմի ռազմական ներկայացուցչի կանոնադրությունը, որը հաստատված է ԽՍՀՄ ժողկոմխորհի կողմից: Դրանով իսկ նպաստում է արտադրության կազմալուծմանը և Կարմիր բանակի համար արտադրվող ռազմամթերքի որակի իջեցմանը»: Սիմոնիկը գործարանի տնօրեն Սարգսյանին հորդորում է «առավել կտրուկ միջոցներ ձեռնարկել արտադրության մեջ նկատված անկարգությունները վերացնելու համար»²²⁸:

«Կտրուկ միջոցներ», իհարկե, ձեռնարկվեցին, սակայն ռազմական արտադրանքի որակի հետ կապված խնդիրներ գործարանում առաջանում էին նաև հետագայում: Ինչպես նշել ենք, արտադրական խնդիրներ գոյություն ունեին նաև ռազմապաշտպանական նշանակության արտադրանք թողարկող հանրապետության այլ ձեռնարկություններում:

²²⁸ Տե՛ս նույն տեղում, գ. 22, թ. 89:

Այդուհանդերձ՝ ԽՍՀՄ ռազմական տնտեսության պատմության մեջ 1943 թ. համարվեց բեկման տարի: Խորհրդային բանակի ծանրակշիռ հաղթանակների հետ միասին այդ տարին նշանավորվեց ռազմական տնտեսության ամրապնդմամբ և զարգացմամբ: Դա նկատելի էր նաև Խորհրդային Հայաստանում: Կառավարության կողմից իրականացված համալիր միջոցառումների արդյունքում (առկա հզորությունների վերաբաշխում, դրանց համակենտրոնացում, ձուլարանների աշխատանքների հզորացում և այլն) սկսեց արագ աճել հանրապետության խոշոր արդյունաբերության կարևոր ճյուղերից մեկի՝ մետաղամշակման արտադրանքը: Արդեն 1943 թ. հանրապետության արդյունաբերական արտադրանքի մեջ մետաղամշակման արտադրանքի տեսակարար կշիռը բարձրացավ 8,5 %-ի՝ 1940 թ. 4,4 %-ի դիմաց: Արդյունաբերության այդ ճյուղը պատերազմի տարիներին առավելագույն աճ արձանագրեց 1944 թ.²²⁹:

1943 թ. երկրորդ կեսից վերսկսվեց պատերազմի սկզբին ժամանակավորապես սառեցված ձեռնարկությունների շինարարությունը: Հայկական ԽՍՀ-ում առաջինը վերսկսվեց, ինչպես արդեն նշել ենք, Երևանի թիվ 447 ինքնաթիռաշինական գործարանի շինարարությունը, այնուհետև՝ ռետինադղերի, պլաստմասսաների, կաբելի և այլ գործարանների: Միաժամանակ աշխատանքներ ծավալվեցին մետաղամշակման արդյունաբերության արմատական վերակառուցման և խոշոր մեքենաշինության՝ հաստոցաշինության և էլեկտրամեքենաշինության կազմակերպման ուղղությամբ:

1944 թ. հանրապետության տնտեսական կյանքում նշանակալի իրադարձություն էր ԽՍՀՄ Պաշտպանության պետկոմի 1944 թ. հուլիսի 11-ի՝ Կիրովականում ազոտային գործարան կառուցելու, և օգոստոսի 6-ի՝ Երևանի թիվ 722 գործարանում ռազմական թռիչքադաշտերի համար կոմպրեսորային կայաններ արտադրելու մասին որոշումները: Ի կատարումն դրանց՝ ՀԿ(Բ)Կ Կենտկոմի բյուրոն 1944 թ. օգոստոսի 8-ին և սեպտեմբերի 12-ին հաստատեց համապատասխան միջոցառումների ծրագիրը: Հանձնարարվեց օբյեկտների շինարարական և սարքավորումների տեղադրման աշխատանքներն ավարտել 1944 թ. 4-րդ եռամսյակի վերջին: ԽՍՀՄ ականաճետային սպառազինության ժողկոմատի Երևանի թիվ 722 գործարանի տնօրեն Պրիխոդկոին

²²⁹ Տե՛ս Аллаhverдян Г., նշվ. աշխ., էջ 6:

հանձնարարվեց սեպտեմբերին ավարտել կոմպրեսորային կայանների արտադրության համար արտասահմանից ստացված 19 հաստոցների տեղադրումը, իրականացնել որոշումներից բխող այլ միջոցառումներ: Կոմպրեսորային կայանների շարային արտադրությունը նախատեսվում էր սկսել 1944 թ. դեկտեմբերից²³⁰:

Հանրապետության պաշտպանական արդյունաբերության ձեռնարկություններում ռազմամթերքի արտադրությունը շարունակվեց նաև 1944 թ., սակայն սահմանափակ քանակով: Այսպես, համաձայն ռազմամթերքի արտադրության 1944 թ. առաջին և երկրորդ եռամսյակների պլանների, որոնք հաստատվեցին ՀԽՍՀ ժողկոմխորհրի «Համատեղ միստի»²³¹ 1944 թ. փետրվարի 8–ի և մայիսի 17–ի որոշումներով, Երևանի մեխանիկական գործարանում ամսական արտադրվելու էր 76 մմ–ոց արկերի ընդամենը 2000–ական պատյան: Արտադրանքն ամբողջությամբ պետք է մատակարարվեր խորհրդային պաշտպանական արդյունաբերության թիվ 114 գործարանին (գտնվելու վայրը պարզել չի հաջողվել – Կ.Խ.): Ի դեպ, գործարանի ղեկավարները զգուշացվում էին, որ հանրապետությունից դուրս առաքվող արտադրանքը պետք է արտադրվի առաջնահերթ կարգով²³²: Համապատասխան որոշումներով հաստատվեցին նաև 82 մմ–ոց բեկորային ականների, զինամթերքը դարսելու համար հատուկ արկերի արտադրության պլանները:

Ամփոփելով 1943–1944 թթ. հանրապետությունում արտադրված ռազմամթերքի, ռազմապաշտպանական այլ արտադրանքի ցուցանիշները՝ պետք է փաստել, որ այդ տարիներին արտադրվեց ռազմամթերքի ընդամենը վեց տեսակ, որոնցից երեքի՝ 76 մմ–ոց արկերի և «ՌԳ–33» ու «ՌԳ–42» տեսակի ձեռքի նռնակների պատյանների, արտադրությունը կազմակերպվեց առաջին անգամ: Նշված տարիներին ընդհանուր առմամբ արտադրվեցին 226.200 82 մմ–ոց բեկորային ականներ և 22.200 76 մմ–ոց արկեր, 166.700 «ՌԳ–33» և «ՌԳ–42» տեսակի ձեռքի նռնակներ, 126.000 «ՅԱՄ–5Մ» և «ՏՄԴ–Բ» տեսակի հակատանկային ականներ, ինչպես նաև ականներ ու արկեր դարսելու համար 34.000 փայտյա հատուկ արկղեր:

²³⁰ Ст'я Советская Армения в годы Великой Отечественной войны (1941–1945), էջ 281, 287:

²³¹ Նշենք, որ միստերը նախագահում էր ՀԽՍՀ ժողկոմխորհի և «Համատեղ միստի» նորանշանակ նախագահ Աղասի Սարգսյանը, որն այդ պաշտոնում 1944 թ. փետրվարի 1–ին փոխարինել էր Արամ Փիրուզյանին,

²³² Ст'я ՀԱԱ, ֆ. 113, ց. 26, գ. 531, ք. 1, գ. 543, ք. 1–2:

Պատերազմի ավարտական փուլում՝ 1945 թ. առաջին ամիսներին, հանրապետությունում ռազմաճակատի համար զենք և ռազմամթերք չի արտադրվել:

Հանրագումարի բերելով պատերազմի տարիներին ՀԽՍՀ արդյունաբերության զարգացման, նրանում պաշտպանական ոլորտի ձեռնարկությունների ձևավորման, հանրապետությունում ռազմապաշտպանական արտադրանքի թողարկման հիմնական արդյունքները՝ պետք է արձանագրել, որ դրանք հիմնականում տպավորիչ են: Պատերազմի տարիներին Խորհրդային Հայաստանում գործադրված նոր ձեռնարկությունների և արտադրական հզորությունների, ռազմապաշտպանական արտադրանքի թողարկման մասին ամփոփ տեղեկություններ ներառված են ՀԽՍՀ Ժողկոմխորի պատրաստած «Հանրապետության արդյունաբերության հիմնական ցուցանիշների մասին» տեղեկանքում: 1945 թ. հունիսի 22-ով թվագրված և Անդրկովկասյան ռազմական օկրուգ ներկայացված այդ փաստաթղթում արձանագրված է, որ պատերազմի տարիներին հանրապետությունում կառուցվել է 30 նոր ձեռնարկություններ և 110 արտադրամասեր, այդ թվում՝ ինքնաթիռաշինական, շարժիչների վերանորոգման, կոմպրեսորային, ավտոդողերի, պարկային գործվածքների, քիմիադեղագործական և այլն: Պատերազմի տարիներին ՀԽՍՀ արդյունաբերությունն իրացրեց արտադրանքի շուրջ 300 նոր տեսակի թողարկումը, որոնց զգալի մասն ուներ ռազմապաշտպանական նշանակության, այդ թվում՝ 10 անուն զինամթերքի, 1՝ զենքի, 6՝ կապի միջոցների, 47՝ գունակատնտեսական և իրային գույքի, 20՝ քիմիական նյութերի, 3՝ ինժեներական ծառայության գույքի, 6՝ հրետանային գույքի և այլն²³³: Ռազմապաշտպանական պատվերներ կատարող ձեռնարկություններում պատերազմի տարիներին արտադրվեց զինվորական հագուստի և գույքի ավելի քան 50 տեսակ²³⁴: Ռազմապաշտպանական նշանակություն ունեցող արտադրանքի թողարկմանը մասնակցեցին հանրապետության արդյունաբերության գրեթե բոլոր ճյուղերը, շուրջ հինգ տասնյակ մեծ ու փոքր գործարաններ և ֆաբրիկաներ, արտադրական այլ ձեռնարկություններ ու կազմակերպություններ: Ռազմապաշտպանական հիմնական արտադրության մեջ զբաղված անձանց թվաքանակը, համաձայն

²³³ Տե՛ս Советская Армения в годы Великой Отечественной войны (1941–1945), էջ 310–311: Տե՛ս նաև՝ ՀԱԱ, ֆ. 113, ց. 3, գ. 75, ք. 39–40:

²³⁴ Տե՛ս Советская Армения в годы Великой Отечественной войны (1941–1945), էջ 332–334.

պաշտոնական տվյալների, հասնում էր 3600–ի²³⁵: Այսպես, օրինակ՝ Ձերժինսկու անվան Երևանի մեքենաշինական–հաստոցաշինական գործարանում ռազմապաշտպանական արտադրության մեջ զբաղված էր 150 մարդ, ԽՍՀՄ ռետինե արդյունաբերության ժողկոմատի Երևանի ՍԿ «Սովպրեն» թիվ 742 գործարանում՝ 100, ԽՍՀՄ ավիացիոն արդյունաբերության ժողկոմատի Երևանի թիվ 447 գործարանում՝ 50, Երևանի շարժիչների վերանորոգման գործարանում՝ 50, Հայարդիտրիդի ձեռնարկություններում՝ 600, ՀԽՍՀ թեթև արդյունաբերության ժողկոմատի ձեռնարկություններում՝ 800, Տեքստիլ արդյունաբերության ժողկոմատի ձեռնարկություններում՝ 900, Անտառարդժողկոմատի ձեռնարկություններում՝ 150, Տեղական արդյունաբերության ժողկոմատի ձեռնարկություններում՝ 550, Կիրովականի քիմկոմբինատում՝ 30 և այլն²³⁶:

Պատերազմի տարիներին պաշտպանական ոլորտի ձեռնարկությունների զարգացման շնորհիվ հանրապետության արդյունաբերությունում տեղի ունեցան կառուցվածքային կարևոր և արմատական փոփոխություններ, ստեղծվեցին արդյունաբերական նոր հզորություններ: Մեքենաշինական և մետաղամշակման ոլորտում սկզբնավորվեցին նոր ճյուղեր՝ հաստոցաշինությունը, ինքնաթիռաշինությունը, էլեկտրամեքենաշինությունը և այլն: Հիմնադրվեցին քիմիական արդյունաբերության և գունավոր մետաղագործության նոր ենթաճյուղեր՝ կարբիդի, ալյումինի, մոլիբդենի արտադրություններ: «Կարևոր էր նաև այն հանգամանքը, – ինչպես նկատում է պրոֆեսոր Գ. Գեղամյանը, – որ խոշոր, հիմնական արդյունաբերական կենտրոններից բացի, նոր գործարաններ և ֆաբրիկաներ էին հիմնվում նաև մի շարք շրջկենտրոններում, որով փաստորեն ուրվագծվեցին հանրապետության արդյունաբերական զարգացման հեռանկարները (Արմավիր, Արտաշատ, Արթիկ, Սպիտակ, Կոտայք, Տավուշ և այլն)»²³⁷:

Պատերազմն իրավամբ առաջացրեց պաշտպանական ճյուղի ձեռնարկությունների աշխարհագրության վիթխարի ընդարձակում խորհրդային ամբողջ երկրի արդյունաբերության կառուցվածքում: Հետագայում դա հնարավորություն ընձեռեց ստեղծելու նորագույն սպառազինության արտադրության նոր ճյուղեր

²³⁵ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 113, ց. 33, գ. 74, ք. 4–9:

²³⁶ Տե՛ս նույն տեղում:

²³⁷ Տե՛ս Գեղամյան Գ., Հայաստանի ժողովրդական տնտեսությունը Հայրենական Մեծ պատերազմի տարիներին, «Լրաբեր հասարակական գիտությունների», Ե., № 1, 1995, էջ 64:

(միջուկային զենքի, ռեակտիվ տեխնիկայի, ռադիոլուկացիոն (ռադիոտեղորոշումային) կայանների, ինքնակառավարվող համակարգերի և այլն)²³⁸: Սրանք այն ճյուղերն էին, որոնք հետպատերազմյան տարիներին համալրեցին ԽՍՀՄ–ում գործող ռազմաարդյունաբերական համալիրը, որտեղ իր ծանրակշիռ մասնակցությունն ունեցավ նաև Խորհրդային Հայաստանը:

2.2.4. Հանրապետության գիտական ներուժը ռազմապաշտպանական ոլորտի աշխատանքներում

Պատերազմի տարիներին հանրապետության պաշտպանական ոլորտի աշխատանքներում իր ծանրակշիռ մասնակցությունն ունեցավ նաև Խորհրդային Հայաստանի գիտությունը: 1941 թ. նոյեմբերի 19–20–ը տեղի ունեցած ՀԿ(Բ)Կ Կենտկոմի 9–րդ պլենումը կարևոր խնդիրներ դրեց նաև հանրապետության գիտնականների և գիտության առջև: Պլենումում ընդունված բանաձևում նշվեց. «Հանձնարարել գիտական կազմակերպությունների ղեկավարներին և Արմֆանին՝ գիտահետազոտական աշխատանքներն ամբողջապես նպատակամղել ռազմաճակատի սպասարկմանը», ուսումնասիրություններ կատարել տեղական հումքի նոր տեսակներ հայտնաբերելու, ձեռնարկությունների լրացուցիչ կարողությունները բացահայտելու ուղղությամբ և այլն: Հանձնարարվեց նաև խթանել արդյունաբերական ձեռնարկությունների ինժեներատեխնիկական աշխատողների, գյուտարարների և նորարարների նախաձեռնությունները՝ ուղղված արյունաբերական հզորությունների ավելացմանը, Կարմիր բանակին մատակարարելու համար արտադրանքի նոր տեսակների մշակմանն ու թողարկմանը²³⁹:

Եվ իրոք, առանց գիտատեխնիկական աջակցության հանրապետությունն ի զորու չէր ամենասեղմ ժամկետներում ավարտելու տնտեսության ռազմական վերակառուցումը, առավելագույնս արդյունավետ օգտագործելու արդյունաբերական ձեռնարկությունների արտադրական կարողությունները: Պատերազմի սկզբից ևեթ Հայաստանի ակադեմիական և բուհական համակարգի գիտահետազոտական

²³⁸ Տե՛ս Быстрова И., նշվ. աշխ., էջ 636:

²³⁹ Տե՛ս Советская Армения в годы Великой Отечественной войны (1941–1945), էջ 103–104:

ինստիտուտներն, ամբիոններն ու լաբորատորիաները նոր եռանդով ներգրավվեցին այն խնդիրների մշակմանն ու իրականացմանը, որոնք առաջնակարգ նշանակություն ունեին պատերազմի պայմաններում երկրի պաշտպանունակության ամրապնդման, ռազմական արտադրանքի կատարելագործման, բանակի մարտունակության բարձրացման համար: Հայ գիտնականներն իրենց ուսումնասիրություններով ու գյուտերով, նորարարական առաջարկություններով նշանակալի ավանդ ունեցան հանրապետության պաշտպանական արդյունաբերության ձևավորման և զարգացման գործում:

Դեռևս պատերազմի սկզբին հայ քիմիկոսների ջանքերով ստեղծվեց երկու տիպի դյուրավառ հեղուկների խառնուրդ, որը լցնելով շշերի մեջ կարելի էր օգտագործել թշնամու տանկերն այրելու համար: Հայտնագործության մասին տեղեկացնելով Անդրկովկասյան ռազմական օկրուգի հրամանատարությանը, ՀԿ(բ)Կ Կենտկոմի առաջին քարտուղար Գ. Հարությունյանը նշում է, որ Արմֆանի գիտնականների օգնությամբ «Սովպրեն» քիմկոմբինատում հնարավոր է պատրաստել շուրջ 100.000 դյուրավառ հեղուկով լցված շշեր²⁴⁰:

1941 թ. նոյեմբերի 13–ին ՀԿ(բ)Կ Կենտկոմի բյուրոն, իսկ 14–ին՝ ՀԽՍՀ ժողկոմխորիի «Համատեղ միստը» որոշում ընդունեցին նման շշերի պատրաստման մասին, «Սովպրեն» կոմբինատի տնօրեն Ա. Ղազարյանին հանձնարարվեց մինչև դեկտեմբերի 10–ը պատրաստել 80.000 շիշ²⁴¹:

Արմֆանի քիմիական ինստիտուտում հայ գիտնականները հայտնագործեցին ռեակտիվ այնպիսի նյութեր և բաղադրիչներ, որոնք կարևոր էին որակյալ սինթետիկ կաուչուկ, մետաղներ, ակտիվացված ածուխ, խորհրդային ռազմապաշտպանական արդյունաբերության համար կարևոր այլ նյութեր ստանալու համար: Հայ քիմիկոսներին հաջողվեց կազմակերպել տեղական հումքից պլաստմասաների ստացման արդյունավետ եղանակը, որը շատ արագ ներդրվեց արդյունաբերության մեջ: Նրանց եռանդուն գործունեության արդյունքում մշակվեց նաև ֆերրոսիլիցիում կարևոր նյութի ստացման եղանակը: Երևանի և Կիրովականի քիմկոմբինատներում արտադրված ֆերրոսիլիցիումը հաջողությամբ օգտագործվեց մետաղագործության մեջ՝

²⁴⁰ Տե՛ս Ավետիսյան Հ. և ուրիշ., նշվ. աշխ., էջ 97:

²⁴¹ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 98: Տե՛ս նաև՝ Советская Армения в годы Великой Отечественной войны (1941–1945), էջ 100–101:

ծուլարաններում գերամուր զրահանյութ արտադրելու համար²⁴²: Դրա նշանակությունը ռազմական արդյունաբերության կարիքների համար անգնահատելի է:

Ոչ պակաս կարևոր էր տրինիտրոբենզոլ քիմիական նյութի ստացման յուրահատուկ եղանակը, որն Արմֆանի քիմիական ինստիտուտում մշակեց պրոֆեսոր Վաչե Իսագուլյանը: Դա, որպես պայթուցիկ նյութ, օգտագործվում էր ռազմամթերքի արտադրության մեջ տրոտիլի փոխարեն, քանի որ որակական հատկանիշներով գերազանցում էր վերջինիս: Հայ գիտնականի հայտնագործության մասին շուտով հայտնի դարձավ Մոսկվայում, ԽՍՀՄ ռազմամթերքների ժողկոմատում: Ակադեմիկոս Ի. Ա. Օրբելուն 1943 թ. հոկտեմբերի 11–ին ուղղված նամակում ժողկոմի տեղակալ Կ. Գամովը նշում է պրոֆեսոր Վ. Իսագուլյանի գիտական աշխատանքները շարունակելու համար բարենպաստ պայմաններ ստեղծելու և ֆինանսավորելու անհրաժեշտության մասին: Ժողկոմի տեղակալը դա հիմնավորում է տրինիտրոբենզոլի ստացման նոր եղանակի «արդյունաբերական հեռանկարային նշանակությամբ»: Գամովը նաև տեղեկացնում է, որ ԽՍՀՄ ռազմամթերքների ժողկոմատը որոշել է աջակցել և ֆինանսավորել Իսագուլյանի աշխատանքը²⁴³:

Նորարական հայտնագործություններ և գյուտեր կատարվում էին ոչ միայն ակադեմիական և բուհական միջավայրում, այլև հանրապետության արտադրական տարբեր ձեռնարկությունների լաբորատորիաներում: Այսպես՝ Երևանի «Արարատ» գործարանի կենտրոնական լաբորատորիայի մասնագետ նորարարներ Պոպովի և Ջամփոլադյանի ջանքերով պատերազմի տարիներին մշակվեց քիմիական նոր նյութի արտադրության տեխնոլոգիա: Խոսքը «էմալիտ» աերոլաքի մասին է, որը լայնորեն օգտագործվեց ավիաարդյունաբերության մեջ նախկինում օգտագործվող թանկարժեք և դեֆիցիտային նյութերի փոխարեն: Աերոլաքն առաջինը փորձարկեցին և սկսեցին օգտագործել Երևանի և Թբիլիսիի ավիացիոն գործարանները, այնուհետև նաև այլ գործարաններում և ավիացիոն զորամասերում: Այդ զորամասերից մեկից «Արարատ» գործարան ուղարկված նամակում մասնավորապես նշվում է. «Ձեր լաբորատորիայում

²⁴² Տե՛ս Գարիբջանյան Ս., Наука в Армении в годы Великой Отечественной войны (1941–1945), էջ 14:

²⁴³ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 59–60: Նաև՝ Գարիբջանյան Ս., Документы об организации академической науки в Армении в годы Великой Отечественной войны (1942–1944), «Լրաբեր հասարակական գիտությունների», Ե., 1995, № 1, էջ 242:

ստացված մեկուսիչ լաքի նմուշը հաջողությամբ անցավ փորձարկումները և ամբողջությամբ բավարարում է մեր պահանջներին»:²⁴⁴

Կենսաբանական, բժշկագիտական և դեղագործական կարևոր ուսումնասիրություններ կատարվեցին Երևանի բժշկական ինստիտուտի դեղաբանական և օրգանական քիմիայի ամբիոններին կից գործող գիտաարտադրական հատուկ լաբորատորիաներում: Այստեղ ստեղծվեցին և արտադրվեցին բժշկական մի շարք պատրաստուկներ, դեղամիջոցներ, քիմիական տարբեր ռեակտիվներ, որոնք անհրաժեշտ էին մարտական թունավոր նյութեր հայտնաբերելու, դրանցից պաշտպանվելու համար և այլն: Նշենք, որ Հայաստանի գիտությունների ակադեմիայի ապագա ակադեմիկոս Արմենակ Մնջոյանի ղեկավարությամբ գործող Երևանի բժշկական ինստիտուտի օրգանական քիմիայի ամբիոնի արդյունավետ գործունեության արդյունքում արդեն 1943 թ. ամռան սկզբին այստեղ կազմակերպվեց ավելի քան 20 տեսակի դեղամիջոցների (այդ թվում ցավազրկող) և 40 ռեակտիվների ու ինդիկատորների արտադրություն: Ամբիոնի գործունեությունը բարձր գնահատականի արժանացավ Կարմիր բանակի և ռազմածովային նավատորմի հրամանատարության կողմից²⁴⁵: «Բանակի և ռազմածովային նավատորմի պատվերների կատարման գործում Երևանի մի շարք ձեռնարկությունների կոլեկտիվներին զգալի օգնություն ցույց տվեցին Երևանի մի խումբ ֆիզիկոսներ՝ Նորայր Քոչարյանի գլխավորությամբ»²⁴⁶:

Հայաստանի գիտության ներուժը կարևորվում էր նաև պաշտպանական ոլորտում գիտական խմբերի համամիութենական համագործակցության ասպարեզում: Այսպես, ԽՍՀՄ Գիտությունների ակադեմիայի հայկական մասնաճյուղի նախագահ ակադեմիկոս Ի. Օրբելուն 1942 թ. ապրիլի 29–ին ուղղված նամակում ԽՍՀՄ ԳԱ փոխնախագահ ակադեմիկոս Ե. Չուդակովը հայտնում է, որ կարևոր պաշտպանական առաջադրանք կատարելու նպատակով ԽՍՀՄ Պաշտպանության պետական կոմիտեի կարգադրությամբ Երևան է գործուղվել ԽՍՀՄ ԳԱ էներգետիկայի ինստիտուտի մասնագետների խումբը՝ տեխնիկական գիտությունների թեկնածու Յ. Դավթյանի գլխավորությամբ: «Նկատի ունենալով առաջադրանքի կարևորությունն երկրի պաշտպանության համար, –

²⁴⁴ Տե՛ս Գրիգորյանց Ա., նշվ. աշխ., էջ 227–228: Տե՛ս նաև՝ Մանուկյան Հ., նշվ. աշխ., էջ 61:

²⁴⁵ Տե՛ս Գարիբձեղյան Ս., *Մի օր Երևանում* (1941–1945), էջ 13:

²⁴⁶ Տե՛ս Հարությունյան Կ., Սահակյան Մ., *Նրանք մարտնչել են հանուն հայրենիքի*, Ե., 1988, էջ 16–18:

նշում է Չուդակովը, – այն պետք է իրականացվի հնարավորինս կարճ ժամկետում: Ուստի ԽՍՀՄ ԳԱ նախագահությունը խնդրում է, որպեսզի տեղ հասկացվի լաբորատորիա կազմակերպելու համար, ինչպես նաև այն ապահովվի անհրաժեշտ բոլոր նյութերով ու սարքավորումներով, էլեկտրաէներգիայով, արհեստանոցներով, սպասարկող անձնակազմով, ինչպես նաև հարկավոր է լաբորատորիայի աշխատակիցներին ապահովել բնակելի տարածքով»²⁴⁷:

Պատերազմի սկզբին Երևանի պետական համալսարանին կից ստեղծված Ֆիզիկայի ինստիտուտում եղբայրներ Աբրահամ և Արտեմ Ալիխանյանները 1942 թ. սկսեցին տիեզերական ճառագայթների ուսումնասիրությունը, կատարելով նոր հայտնագործություններ: 1942 թ. օգոստոսին Արագած լեռան բարձրունքին նրանց ուժերով կազմակերպվեց տիեզերական ճառագայթների ուսումնասիրություններ կատարող ամենաբարձրադիր կայանը ԽՍՀՄ-ում: Հետագայում աշխատանքները շարունակվեցին ՀԽՍՀ նորաստեղծ Գիտությունների ակադեմիայի համակարգում 1943 թ. վերջին կազմավորված ֆիզիկամաթեմատիկական ինստիտուտում, որը 1946 թ. վերակազմակերպվեց Երևանի ֆիզիկայի ինստիտուտի: Ալիխանյան եղբայրների այս ուսումնասիրությունները նպաստեցին հետպատերազմյան տարիներին Խորհրդային Հայաստանում տիեզերագիտության զարգացմանը, գիտական արդյունքների ներդրմանը ռազմական արդյունաբերությունում:

Արմֆանի գիտնականները կարևոր ուսումնասիրություններ կատարեցին նաև Անդրկովկասի ռազմաճակատի շտաբի պատվերներով և նյութական օժանդակությամբ: Այսպես, ՀԽՍՀ ժողկոմխորհի «Համատեղ նիստը» 1943 թ. փետրվարի 8-ին որոշում ընդունեց «Անդրկովկասյան ռազմաճակատի համար հատուկ քարտեզագրական աշխատանքներ կատարելու մասին»: Արմֆանի գիտական կազմակերպություններին հանձնարարվեց կազմել ՀԽՍՀ տարածքի անցանելիության և թաքստոցների քարտեզներ, ինչպես նաև պատրաստել տարածքի աշխարհագրական–տնտեսական պատկերի ընդհանուր նկարագրեր²⁴⁸:

²⁴⁷ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 47:

²⁴⁸ Տե՛ս Գարիբջանյան Ս., Документы об организации академической науки в Армении в годы Великой Отечественной войны (1942–1944), էջ 242, նույնի՝ Наука в Армении в годы Великой Отечественной войны (1941–1945), էջ 57:

Երկրաբանական–աշխարհագրական ուսումնասիրությունները, որոնք իրականացնում էին Արմֆանի երկրաբանության ինստիտուտի գիտաշխատողները, ներառվեցին նաև ինստիտուտի 1944 թ. գիտական թեմատիկայի մեջ: Դրա նպատակահարմարության մասին էր նշվում Անդրկովկասի ռազմաճակատի հրամանատար, բանակի գեներալ Ի. Տյուլենկի՝ 1943 թ. հոկտեմբերի 25–ին Գ. Հարությունյանին ուղղված նամակում: Նշելով ինստիտուտի օգտակար աշխատանքների մասին, ինչը դրսևորվել է «բարձր որակավորում ունեցող մասնագետների» կողմից երկրաբանական, Հայաստանի ու նրան հարակից տարածքների անցանելիության և թաքստոցների քարտեզներ (որոնք ունեն օպերատիվ նշանակություն) կազմելու գործում, Տյուլենկը խնդրում է հետագայում նույնպես զարգացնել ինստիտուտի երկրաբանական–աշխարհագրական աշխատանքները, շարունակել կազմել նոր քարտեզներ: Անդրկովկասի ռազմաճակատի հրամանատարը ցանկալի է համարում ընդարձակել աշխատանքների ոլորտը. կազմել ռազմավարական հանքային հումքի քարտեզներ, նշելով այն հանքավայրերը, որոնք հնարավոր կլինի շահագործել ինչպես ռազմաճակատի, այնպես էլ ժողտնտեսության կարիքների համար: Համոզված լինելով, որ ԽՍՀՄ ԳԱ հայկական մասնաճյուղի գիտաշխատողները նշված աշխատանքները կկատարեն հաջողությամբ, գեներալ Տյուլենկը Հարությունյանին խնդրում է նախատեսել և հատկացնել անհրաժեշտ ֆինանսավորում²⁴⁹:

Ուշագրավ է, որ 1943 թ. նոյեմբերին Հայկական ԽՍՀ Գիտությունների ակադեմիայի հիմնադրումով հայ գիտնականներն առավել հիմնարար աշխատանքներ ծավալեցին ռազմապաշտպանական արդյունաբերության ձեռնարկությունների առջև ծառայած արտադրական գործընթացների կատարելագործման և այլ խնդիրների լուծման ուղղությամբ: Այդ ուսումնասիրություններից հատկապես կարևոր էր պլտոր միջավայրում լույսի ցրման տեսությունը: Այն մշակեց Հայաստանի ԳԱ երկարամյա պրեզիդենտ, աշխարհահռչակ գիտնական Վիկտոր Համբարձումյանը՝ իր իսկ առաջ քաշած ինվարիանտության սկզբունքի հիման վրա: Տեսությունն արագորեն լայն կիրառություն ստացավ գիտության ու տեխնիկայի տարբեր ոլորտներում, հատկապես

²⁴⁹ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 60–61:

ռազմական նպատակներով, լայնորեն օգտագործվեց գիշերային նշանառության օպտիկական սարքերի թողարկման ասպարեզում²⁵⁰:

Այսպիսով, պատերազմի տարիներին գիտության տարբեր ոլորտների մասնագետների, հատկապես երկրաբանների, քիմիկոսների, ֆիզիկոսների, կենսաբանների ու դեղագործների հաջողությունները տեսանելի են ռազմապաշտպանական նշանակություն ունեցող տարբեր բնագավառներում: Նրանց գիտական հետազոտությունների արդյունքները նպաստեցին երկրի պաշտպանունակության ամրապնդմանը, խորհրդային բանակի մարտունակության բարձրացմանը, պատերազմում խորհրդային ժողովուրդների հաղթանակին:

²⁵⁰ Арутюнян К., Саакян М., Участие сотрудников Национальной Академии наук Республики Армения в Великой Отечественной войне (1941–1945), Е., 2001, с. 10–11.

ԳԼՈՒԽ ԵՐՐՈՐԴ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ ԽՈՐՀՐԴԱՅԻՆ ՈԱՀ-Ի ՀԱՄԱԿԱՐԳՈՒՄ ՀԵՏՊԱՏԵՐԱԶՄՅԱՆ ԱՌԱՋԻՆ ՏԱՍՆԱՄՅԱԿՆԵՐԻՆ (1945–1960–ԱԿԱՆ ԹԹ.)

3.1. Գերմանական ռազմավարի դերը Խորհրդային Հայաստանի արդյունաբերության առաջատար ճյուղերի զարգացման գործում

Հետպատերազմյան առաջին տարիներին Խորհրդային երկրի քայքայված տնտեսության վերականգնման, ինչպես նաև բոլոր տեսակի պաշարների ու միջոցների ավելացման հիմնական աղբյուր հանդիսացան ռազմատուգանքների (ռեպարացիաների) գծով Գերմանիայից, ինչպես նաև նրան դաշնակից երկրներից նախատեսված «հատուկ ներմուծումները»՝ ռազմավարը: Դեռևս 1945 թ. սկզբին ԽՍՀՄ կառավարությունը արտագործողկոմի տեղակալ Ի. Մայսկու նախագահությամբ ստեղծեց մի հանձնաժողով, որը հաշվարկեց պատերազմում ֆաշիստների կողմից ԽՍՀՄ-ին հասցված վնասը, նյութական կորուստների ընդհանուր չափը, մշակեց նաև Գերմանիայի ռազմատնտեսական զինաթափման ծրագիրը²⁵¹:

Երկրորդ համաշխարհային պատերազմում պարտություն կրած ֆաշիստական Գերմանիային ներկայացվելիք ռազմատուգանքի չափի և հաղթողների միջև դրանց բաշխման հարցը քննարկման առարկա դարձավ պատերազմում դաշնակից երեք մեծ տերությունների՝ ԽՍՀՄ-ի, ԱՄՆ-ի և Մեծ Բրիտանիայի ղեկավարներ Իոսիֆ Ստալինի, Ֆրանկլին Ռուզվելտի և Ուինսթոն Չերչիլի երկրորդ հանդիպման ընթացքում²⁵², որը կայացավ 1945 թ. փետրվարի 4–12–ը Յալթայում (Ղրիմ):

Ի թիվս այլ հարցերի՝ դաշնակիցները պայմանավորվեցին ոչնչացնել գերմանական սպառազինությունը, ռազմական սարքավորումները, արգելել ռազմական արտադրությունը, վերահսկողություն սահմանել գերմանական ողջ արդյունաբերության վրա, Գերմանիային՝ որպես վտանգավոր մրցակցի, դուրս մղել համաշխարհային

²⁵¹ Стѣу Быстрова И., Военно–экономическая политика СССР: от “демилитаризации” к гонке вооружений, “Сталинское десятилетие холодной войны: факты и гипотезы”, М., 1999, էջ 173:

²⁵² Առաջինը տեղի է ունեցել Թեհրանում 1943 թ. նոյեմբերի 28–ից դեկտեմբերի 1–ը:

շուկաներից: Դաշնակիցները լավ էին ուսանել ոչ վաղ անցյալի պատմության դասերը, երբ Առաջին աշխարհամարտում պարտություն կրած Գերմանիան ռազմատուգանքի գերակշիռ մասը վճարել էր փողով և չէր զրկվել ռազմական արդյունաբերություն ունենալու իրավունքից, ինչից հետագայում օգտվեցին նացիստները և ընդամենը երկու տասնամյակ անց աշխարհը ներքաշեցին նոր պատերազմի մեջ:

Կոնֆերանսում գերմանական ռազմատուգանքի հարցի շուրջ թե՛ քննարկումներ ծավալվեցին, ուստի վերջնական որոշում չընդունվեց: Սակայն խնդրի վերաբերյալ 1945 թ. փետրվարի 11–ին ստորագրված հատուկ ամփոփիչ արձանագրությունում նշվեց, որ Գերմանիան պարտավոր է փոխհատուցել պատերազմի ընթացքում դաշնակից ժողովուրդներին պատճառած վնասն առաջին հերթին այն երկրներին, որոնք կրել են պատերազմի ողջ ծանրությունը²⁵³: Դաշնակիցների որոշմամբ՝ երեք պետությունների ներկայացուցիչների մասնակցությամբ կազմավորվելու էր միջդաշնակցային ռեպարացիոն հանձնաժողով, որը գործելու էր Մոսկվայում²⁵⁴: Ինչ վերաբերում է ռազմատուգանքի ընդհանուր չափին, ապա խորհրդային և ամերիկյան պատվիրակությունները նախնական համաձայնության եկան հետևյալում. «Մոսկովյան ռեպարացիոն հանձնաժողովն իր աշխատանքների նախնական փուլում որպես հիմք կընդունի խորհրդային կառավարության առաջարկն այն մասին, որ ռեպարացիաների ընդհանուր գումարը... պետք է կազմի 20 մլրդ. դոլար, և որ այս գումարի 50 %-ը պետք է անցնի խորհրդային Միությանը»²⁵⁵: Բրիտանական կողմը գտնում էր, որ մինչև հանձնաժողովի կողմից հարցի քննարկումները սկսելը, ճիշտ չէ նշել ռեպարացիաների կոնկրետ թվերը²⁵⁶: Այս հարցում, սակայն, վճռական էր տրամադրված խորհրդային ղեկավար Ի. Ստալինը և Ու. Չերչիլի հետ բանավեճում նա խնդիրը դրեց բավականին կտրուկ, անգամ հեզմեց. «Ի՞նչ է, կոնֆերանսը ցանկանում է, որ ռուսները ռեպարացիաներ ընդհանրապես չստանան»²⁵⁷:

Կոնֆերանսին մասնակցող խորհրդային պատվիրակության փորձագետները Ստալինի կարգադրությամբ պարզ հաշվարկների օգնությամբ ապացուցեցին, որ Գերմա-

²⁵³ Ст'у Советский Союз на международных конференциях периода Великой Отечественной войны 1941–1945 гг. Том 4. Крымская конференция руководителей трех союзных держав – СССР, США и Великобритании (4–11 февраля 1945 г.). Сборник документов, МИД СССР, М., 1979, էջ 243, 278:

²⁵⁴ Ст'ս նույն տեղում:

²⁵⁵ Նույն տեղում, էջ 278–279:

²⁵⁶ Ст'ս նույն տեղում:

²⁵⁷ Նույն տեղում, էջ 215:

նիան ի վիճակի է վճարելու ռեպարացիաների նշված չափը, քանի որ մինչ-պատերազմյան տարիներին սպառազինության վրա ծախսել է տարեկան մինչև 6 մլրդ. դոլար: Խորհրդային կողմի փաստարկներն առավել քան համոզիչ էին, ուստի Չերչիլը ստիպված էր տեղի տալ և ընդունել, որ «Այո, դա շատ կարևոր նկատառում է»²⁵⁸: Ռեպարացիաների խնդիրը տեղափոխվեց երեք դաշնակից պետությունների ղեկավարների Պոտսդամի (Բեռլինի) կոնֆերանս (1945 թ. հուլիսի 17–ից օգոստոսի 2–ը), որի օրակարգում էին հետպատերազմյան Գերմանիայի ապառազմականացման, ըստ էության՝ Գերմանիայի զինված ուժերի արձակման, լիակատար զինաթափման, ռազմական արդյունաբերության վերացման հարցերը:

Պոտսդամում դաշնակիցների միջև դարձյալ սուր բանավեճ ծավալվեց ռազմական տուգանքների չափի և միմյանց միջև դրանց բաշխման սկզբունքների շուրջ: Ամերիկյան կողմը, որը գլխավորում էր ԱՄՆ նորընծա նախագահ Յարրի Թրումենը, Պոտսդամում փոխել էր իր դիրքորոշումը՝ հանդես գալով երկրներից յուրաքանչյուրի համար ռազմատուգանքի կոնկրետ չափ սահմանելու դեմ: Դա պատճառաբանվում էր նրանով, որ Ղրիմի կոնֆերանսից հետո Գերմանիայում մեծ ավերածություններ են տեղի ունեցել, նրանից մի քանի մարզեր են օտարվել, ուստի նախկինում սահմանված ռազմատուգանքների չափն այժմ իրատեսական չէ: Մեծ Բրիտանիայի պատվիրակությունը հայտարարեց, որ ձեռնպահ է մնում ռազմատուգանքների հարցում որևէ առաջարկությունից²⁵⁹, դրանով, փաստորեն, պաշտպանելով ամերիկյան կողմին: Գործնականում սա նշանակում էր, որ ԱՄՆ և Մեծ Բրիտանիան ձգտում էին պահպանել Գերմանիայի ռազմական արդյունաբերությունը, որը հիմնականում կենտրոնացած էր երկրի արևմտյան՝ իրենց վերահսկողության տակ գտնվող շրջաններում: Խորհրդային կողմը, սակայն, շարունակեց պնդել ռազմատուգանքի մասին իր նախկին առաջարկությունը: Ստալինը հայտարարեց, որ պատերազմն ահռելի վնաս է հասցրել Խորհրդային Միությանը, ուստի անհրաժեշտ է, որպեսզի հատուցվի նրա կորուստների առնվազն 1/20 մասը²⁶⁰:

²⁵⁸ Նույն տեղում, էջ 81:

²⁵⁹ Տե՛ս Советский Союз на международных конференциях периода Великой Отечественной войны 1941–1945 гг. Том 6. Берлинская (Потсдамская) конференция руководителей трех союзных держав – СССР, США и Великобритании (17 июля – 2 августа 1945 г.). Сборник документов, МИД СССР, М., 1984, էջ 226–227, 255:

²⁶⁰ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 236:

Արդյունքում՝ կոնֆերանսի մասնակիցները համաձայնվեցին, որ դաշնակից յուրաքանչյուր պետության կողմից ռազմատուգանքը գանձնվի իր իսկ ռազմակալման գոտուց²⁶¹: Սակայն նկատի ունենալով, որ Գերմանիայի արևելյան տարածքների արդյունաբերական զարգացվածությունն էականորեն զիջում է արևմտյանին, դաշնակիցները նաև փոխզիջումային որոշում մշակեցին. ԽՍՀՄ-ը իբրև ռեպարացիաներ ստանալու էր ոչ միայն իր ռազմակալման գոտուց, այլև արևմտյան գոտիների արդյունաբերական սարքավորումների 25 %-ից²⁶²: Դրա դիմաց խորհրդային կողմը զիջումների գնաց այլ հարցերում, մասնավորապես հայտարարեց, որ որևէ հավակնություն չունի այն ոսկու նկատմամբ, որը Գերմանիայում զավթել էին դաշնակից զորքերը: Պոտսդամի բանակցությունների արդյունքում 1945 թ. օգոստոսի 1-ին ստորագրված եզրափակիչ արձանագրության «Գերմանիայից ստացվող ռեպարացիաները» բաժնում հատուկ նշվեց, որ «արդյունաբերական կապիտալ սարքավորումների առգրավումները սկսվելու են այնքան արագ, որքան հնարավոր է, և կավարտվեն որոշման ընդունումից երկու տարվա ընթացքում»²⁶³: Կոնֆերանսում նշվեց նաև ֆաշիստական ռազմագերիների՝ որպես աշխատուժի, օգտագործման մասին²⁶⁴:

Այսպիսով, ռազմատուգանքի հարցում խորհրդային կողմի վարած կոշտ և նպատակաուղղված քաղաքականությունը ԽՍՀՄ-ի համար ապահովեց բավականին շոշափելի արդյունքներ: Դրանց իրական չափի, կոնկրետ տեսականու և ԽՍՀՄ տարածքում տեղաբաշխման մասին տեղեկությունները տասնամյակներ շարունակ պետական գաղտնիք էին: Խորհրդային Միության կողմից Գերմանիայից ստացված

²⁶¹ Դրիմի կոնֆերանսի որոշումներով Գերմանիան և նրա մայրաքաղաք Բեռլինը բաժանվել էին ռազմակալման 4 գոտիների՝ ԽՍՀՄ-ի, ԱՄՆ-ի, Մեծ Բրիտանիայի և Ֆրանսիայի վերահսկողությամբ:

²⁶² Տե՛ս Берлинская (Потсдамская) конференция руководителей трех союзных держав – СССР, США и Великобритании (17 июля – 2 августа 1945 г.), էջ 435:

²⁶³ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 435–436:

²⁶⁴ Երկրորդ աշխարհամարտի տարիներին Խորհրդային Միությանը գերի ընկած ֆաշիստական Գերմանիայի և նրա դաշնակիցների որոշ տվյալներով մինչև 2 մլն հասնող ռազմագերիները, որոնց մեջ գերմանացիներից բացի կային նաև ավստրիացիներ, ռումինացիներ, իտալացիներ, ֆիններ և այլ ազգերի ներկայացուցիչներ, տեղաբաշխվեցին Միության գրեթե բոլոր անկյուններում: 1943 թ. փետրվարի սկզբին՝ Ստալինգրադի ճակատամարտում խորհրդային բանակի հաղթանակից հետո ռազմագերիների առաջին խմբերը ժամանեցին նաև Խորհրդային Չայաստան: Որպես բանվորական ուժ՝ նրանց հիմնականում օգտագործում էին շինարարական աշխատանքներում, սակայն մի մասին ընդգրկեցին հանրապետության արդյունաբերության մեջ: Ռազմագերիները, որոնց թվում էին տարբեր ոլորտի մասնագետներ, նոր թափ հաղորդեցին մայրաքաղաք Երևանում 1941 թվականից ընթացող «Հաղթանակ» կամրջի շինարարությանը, աշխատեցին Արարատի ցեմենտի գործարանում, «Արթիկտուֆի» և այլ հանքերում, մասնակցեցին 1945 թ. սկսված Մատենադարանի հիմքերի կառուցման աշխատանքներին: Ռազմագերիները Չայաստանում մնացին մինչև 1948 թ., երբ հայտարարված համաճեղմամբ ազատ արձակվեցին և վերադարձան իրենց երկրները:

ռազմատուգանքի չափերի մասին ամբողջական տվյալները հասանելի դարձան միայն 1990–ական թվականներին, երբ ԽՍՀՄ փլուզումից հետո այդ ամենը մասամբ գաղտնագրվեց: Ռուսաստանի հետազոտողներ Մ. Սեմիրյագայի և Բ. Կնիշևսկու կողմից հրապարակված ԽՍՀՄ կառավարության «Ռազմավարի գլխավոր վարչության» պաշտոնական տվյալների համաձայն՝ միայն արդյունաբերական հզորությունների գծով Գերմանիայից ձեռք բերված ռազմավարը կազմել է շուրջ 400.000 երկաթուղային վագոն, այդ թվում՝ 72.000 վագոն շինանյութ, 2885 գործարան, 96 էլեկտրակայան, 340.000 հաստոց, 200.000 էլեկտրաշարժիչ և այլն: Ռազմակալման խորհրդային գոտուց առաջին հերթին արտահանվեցին ռազմական գործարանների, ավիացիոն, մետաղագործական, քիմիական, էլեկտրատեխնիկական և այլ ձեռնարկությունների սարքավորումները²⁶⁵: Ընդհանուր առմամբ, «երկու տարվա ընթացքում գերմանական և ճապոնական 4786, այդ թվում ռազմական արդյունաբերության 655 ձեռնարկություններից, տարհանվել է շուրջ 1 միլիոն վագոն տարատեսակ սարքավորումներ»²⁶⁶:

Ռազմատուգանքների գծով ձեռնարկությունների և սարքավորումների տարհանման գործնական խնդիրներով զբաղվում էր ԽՍՀՄ ժողկոմխորհին կից Հատուկ կոմիտեն, ինչպես նաև տնտեսական տարբեր գերատեսչությունների ներկայացուցիչներից կազմված հատուկ հանձնաժողովները: Նրանք կազմում էին ձեռնարկությունների, գիտահետազոտական ինստիտուտների և լաբորատորիաների ցուցակները, որոնք ի հաշիվ ռեպարացիաների ենթակա էին ԽՍՀՄ տեղափոխելու²⁶⁷:

Ի թիվս խորհրդային մյուս հանրապետությունների՝ «գերմանական ռազմավարի» իր չափաբաժինը ստացավ նաև Խորհրդային Հայաստանը՝ տեղական արդյունաբերությունը վերազինելու, նոր գործարաններ և արտադրամասեր հիմնելու համար: Հատկացումները կատարվեցին ԽՍՀՄ կառավարության հատուկ որոշումներով: Այսպես՝ 1946 թ. ապրիլի 9–ի թիվ 797–319 «գաղտնի» որոշմամբ ՀԽՍՀ տեղական արդյունաբերության նախարարությանը հատկացվեցին գերմանական 4 ձեռնարկությունների

²⁶⁵ Տե՛ս Семиряга М., Как мы управляли Германией, М., 1995, Книшевский Б., Добыча. Тайны германских репараций, М., 1994 (<http://ru.wikipedia.org/wiki>):

²⁶⁶ Տե՛ս Быстрова И., Советский военно–промышленный комплекс: проблемы становления и развития (1930–1980–е годы), էջ 235:

²⁶⁷ Տե՛ս Быстрова И., Военно–экономическая политика СССР: от “демилитаризации” к гонке вооружений, էջ 173–174:

արտադրական հոսքեր: Դրանց սարքավորումների ապամոնտաժման աշխատանքները վերահսկելու, սարքավորումներն ընդունելու և դեպի հանրապետություն փոխադրելու նպատակով ՀԿ(Բ)Կ Կենտկոմի քարտուղար Գ. Չարությունյանի հանձնարարությամբ 1946 թ. ապրիլի 18–ին չորս ինժեներից բաղկացած խմբի գլխավորությամբ Բեռլին մեկնեց ՀԽՍՀ ժողկոմխորհի նախագահի տեղակալ, Միութենական կառավարությունում հանրապետության մշտական ներկայացուցիչ Գուրգեն Չոլախյանը²⁶⁸:

Նշենք, որ 1946 թ. ապրիլի 4–ի որոշումով ՀԽՍՀ ժողկոմխորհը հավանության էր արժանացրել նաև Հայաստանի Գիտությունների ակադեմիայի նախագահության առաջարկությունը՝ գիտատեխնիկական գրականություն և լաբորատոր սարքավորումներ ձեռքբերելու նպատակով ակադեմիայի անդամ Վաչե Իսազուլյանցին և գիտաշխատող Գեորգի Տեր–Ստեփանովին Գերմանիա գործուղելու մասին²⁶⁹:

ԽՍՀՄ կառավարության որոշումով Հայաստանին էին հատկացվել Գերմանիայի տնտեսապես զարգացած Թյուրինգիա դաշնային հողի (երկրամասի) Ջուլ քաղաքում գտնվող հեծանիվների մասեր արտադրող «Լուկ և Վագներ» ֆիրմայի (330 միավոր սարքավորումներով) և նույն երկրամասի Այգենախ քաղաքում տեղակայված «Մեսերշմիդտ» ռազմական ինքնաթիռների համար ավիամասեր արտադրող «Ունիոն» ֆիրմայի (295 միավոր սարքավորումներով) մեխանիկական գործարանները, Բրանդերբուրգի դաշնային երկրամասի Շտորկով քաղաքում գտնվող «Հերման Շտորկե» ֆիրմայի մեխանիկական արհեստանոցը (79 միավոր սարքավորումներով) և

²⁶⁸ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 1, ց. 26, գ. 45, թ. 378–383: Խորհրդահայ պետական, կուսակցական գործիչ, արտադրության հմուտ կազմակերպիչ Գուրգեն Տիգրանի Չոլախյանը ծնվել է 1909 թ. Ալեքսանդրապոլում: 1928 թ. ավարտել է Երևանի արդյունաբերական տեխնիկումը: Աշխատանքային գործունեությունը սկսել է Ֆ. Ջերժինսկու անվան Երևանի հաստոցաշինական գործարանում՝ որպես արտադրատեխնիկական բաժնի պետ: 1932–1939 թթ. սովորել է Մոսկվայի Ն. Բաումանի անվան բարձրագույն տեխնիկական ուսումնարանում, որտեղ պատրաստում էին արդյունաբերության ռազմաապաշտպանական ոլորտի բարձր որակավորում ունեցող մասնագետների: Ջուգահեռ աշխատել է գիտահետազոտական ինստիտուտում՝ որպես կոնստրուկտոր: Վերադառնալով Երևան՝ կրկին աշխատանքի է անցել Ֆ. Ջերժինսկու անվան գործարանում, 1939 թ. նշանակվել է ՀԽՍՀ տեղական արդյունաբերության ժողկոմ: Հայրենական պատերազմի տարիներին Գ. Չոլախյանը եղել է ՀԽՍՀ ժողկոմխորհի, ժողտնտխորհի նախագահի տեղակալ, վերահսկել հանրապետության արդյունաբերության ռազմաապաշտպանական ոլորտը: Պատերազմի ավարտից հետո՝ 1945–1947 թթ., Գ. Չոլախյանը ԽՍՀՄ կառավարությունում Հայկական ԽՍՀ մշտական ներկայացուցիչն էր: 1948–1955 թթ. զբաղեցրել է Երևանի թիվ 447 գործարանի (1954 թվականից՝ «Հայէլեկտրագործարան») տնօրենի պաշտոնը: 1955 թ. ընտրվել է Երևանի քաղաքային խորհրդի գործադիր կոմիտեի նախագահ: 1957 թ. աշխատանքի է անցնել ՀԽՍՀ ժողտնտխորհում՝ որպես էլեկտրատեխնիկական արդյունաբերության և սարքաշինության բաժնի պետ: 1961 թ. նշանակվել է ՀԽՍՀ ժողտնտխորհի նախագահի տեղակալ, 1963 թ.՝ նախագահ: 1966–1974 թթ. ղեկավարել է Երևանի միկրոէլեկտրոնիկայի գիտահետազոտական տեխնոլոգիական ինստիտուտը: Մահացել է 1992 թ.:

²⁶⁹ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 113, ց. 26, գ. 592, թ. 1:

Սաքսոնիայի մարզի Էրենֆրիդերսդորֆ քաղաքում գտնվող «Ռոբերտ Յետցկե» ֆիրմայի գույլատերերի ֆաբրիկան (60 միավոր սարքավորումներով):

Ժամանելով Գերմանիա, Հայաստանի ներկայացուցիչները պարզել են, որ Միութենական կառավարության ապրիլի 9–ի որոշմամբ հանրապետության համար սարքահանվող ձեռնարկությունների, այդ թվում «Լուկ և Վագներ» գործարանի և «Ռոբերտ Յետցկե» գույլատերերի ֆաբրիկայի ապամոնտաժման աշխատանքները ռազմավարային հատուկ բրիգադների և ԽՍՀՄ նախարարությունների ներկայացուցիչների կողմից սկսվել են դեռևս մարտ ամսից:

Տեղեկացնելով այդ մասին Հայաստանի իշխանություններին, Գ. Չոլախյանը նշում է նաև, որ «Լուկ և Վագներ» գործարանը նախատեսվում է սարքահանել ոչ ամբողջությամբ, քանի որ որոշ սարքեր պետք է շարունակեն ապահովել գործարանում ոչ մեծ քանակով արտադրանքի թողարկում: Գերմանիայում խորհրդային ռազմական վարչակազմի հրահանգի համաձայն՝ արգելվել էր սարքահանել նաև «Ունիոն» գործարանը: «ԲՄՎ» ավտոմեքենաների գործարանի հետ կոոպերատիվ համագործակցությամբ վերջինս շարունակելու էր կատարել ռազմատուգանքների գծով պատվերներ: Հայկական պատվիրակությունը տեղում պարզել է նաև, որ գոյություն չունեն Հայաստանին հատկացված «Հերման Շտորկե» ֆիրմայի մեխանիկական արհեստանոցների սարքավորումները, քանի որ դեռևս 1945 թ. օգոստոսին դրանք սարքահանվել և տարհանվել են խորհրդային տանկային մի բանակի կողմից²⁷⁰:

Այսպիսով, ըստ ՀԽՍՀ պատվիրակության տվյալների՝ հանրապետությանը հատկացված 4 ձեռնարկություններից իրականում միայն երկուսն էին ենթակա ապամոնտաժման՝ այն էլ ոչ ամբողջությամբ: Չհանդուրժելով նման իրավիճակը՝ պատվիրակության ղեկավար Գ. Չոլախյանը Գերմանիայում խորհրդային ռազմական վարչակազմի ղեկավարության, ԽՍՀՄ Նախարարների խորհրդին կից Գերմանիայի գծով Հատուկ կոմիտեի լիազոր գեներալ–մայոր Ն. Ժուկովի և խորհրդային օկուպացիոն զորքերի Ռազմավարային վարչության առջև (գերմանական ձեռնարկությունների սարքահանման և տարհանման հարցերը կարգավորվում էին նշված երեք կազմակերպությունների միջոցով) բարձրացնում է գերմանական այլ ձեռնարկությունների սարքա-

²⁷⁰ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 1, ց. 26, գ. 45, թ. 378–379:

վորումներով Հայաստանին փոխհատուցելու հարցը: Վերջինիս դրական լուծումը ձեռք է բերվում մեծ դժվարությամբ²⁷¹: Վերը նշված կազմակերպությունների ղեկավարների կարգադրության համաձայն՝ գերմանական երկու ձեռնարկությունների փոխարեն Հայաստանին հատկացվում են երեք նոր ձեռնարկություններ, որոնք նախօրոք ընտրել էր հայկական պատվիրակությունը: Դրանք էին՝ Թյուրինգիայի մարզի Ցելլա-Մելիս քաղաքի «Մաքս Շիլլինգ» գործիքաշինական գործարանը (322 միավոր սարքավորումներով), Բրանդենբուրգի երկրամասի Լուկենվալդե քաղաքի «Ռիխարդ Քիբուրգ» ֆիրմայի էլեկտրալուսավորող պիտույքակազմի գործարանը (96 միավոր սարքավորումներով), նույն երկրամասի Լիբերոզե քաղաքի «Ալբերտ Օտտո» ֆիրմայի մեխանիկական գործարանը (43 միավոր սարքավորումներով): Ավելին, Գ. Չոլախյանի համառության շնորհիվ թույլտվություն է ստացվում լրացուցիչ սարքահանել նաև «Լուկ և Վագներ» գործարանի մնացած բոլոր հաստոցները: Այսպիսով, ՀԽՍՀ պատվիրակության ու նրա ղեկավարի հաստատականության շնորհիվ ԽՍՀՄ կառավարության որոշմամբ Հայաստանի համար նախատեսված 4 ձեռնարկությունների 764 միավոր սարքավորումների փոխարեն սարքահանվում են 5 ձեռնարկությունների 1092 միավոր սարքավորումներ: 1946 թ. ապրիլ-մայիս ամիսներին դրանք փաթեթավորվում և պատրաստվում են բեռնափոխադրման դեպի Խորհրդային Հայաստան: Համաձայն գեներալ-մայոր Ն. Ժուկովի կարգադրության՝ ռազմավարը մտցվում է հունիս ամսվա բեռնափոխադրումների պլանի մեջ²⁷²:

Գերմանիայում գտնվող հայ մասնագետները զուգահեռ հետևել են նաև Հայաստան առաքվող այլ ձեռնարկությունների սարքավորումների ապամոնտաժման աշխատանքներին: Հայաստանի իշխանություններին նրանք տեղեկացնում են, որ 1946 թ. մայիսի 31-ի դրությամբ (բացի ավելի վաղ բեռնված և Հայաստան ուղարկված սարքավորումներից) ԽՍՀՄ գերատեսչական տարբեր նախարարությունների գծով սարքահանվել և հանրապետության համար բեռնվել են հետևյալ ձեռնարկությունները.

1. Ջոներֆելդ քաղաքում գտնվող «Հայնցման» մեքենաշինական գործարանը՝ ավտոմոբիլային արդյունաբերության նախարարության գծով (գործարանի

²⁷¹ Տե՛ս Հայաստանի Ժողովրդական վերջին նախագահը: Գուրգեն Չոլախյան, էջ 116:

²⁷² Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 1, ց. 26, գ. 45, ք. 379-380:

հաստոցները հատկացվելու էին Երևանի և Լենինականի մեխանիկական գործարաններին):

2. Մյուքենբերգ քաղաքի «Ջեմովերկ» ֆիրմայի քիմիական գործարանը՝ քիմիական արդյունաբերության նախարարության գծով (գործարանի բարձրարժեք սարքերը տեղադրվելու էին Կիրովականի քիմիական գործարանում):

3. Կաբելի գործարանը՝ Էլեկտրոնային արդյունաբերության նախարարության գծով (տեղադրվելու էր մայրաքաղաք Երևանում):

4. Սաքսոնիայի մարզի Մյուգելն քաղաքի հախճասալիկների ու ճենապակյա իրերի և Միտվայդա քաղաքի կերամիկական խողովակների գործարանները՝ շինանյութերի արտադրության նախարարության գծով (հատկացվելու էին Լենինական քաղաքին):

5. Տոլխայմա քաղաքի «Շլիտտեր» ֆիրմայի գուլպաների ֆաբրիկան՝ 16 կոտտոն-մեքենաներով (բամբակի մշակման մեքենաներ)՝ թեթև արդյունաբերության նախարարության գծով (հատկացվելու էին Երևանի և Լենինականի կարի ֆաբրիկաներին):

6. Մեքլենբուրգի մարզի Մալխով քաղաքի մահուդի ֆաբրիկան՝ տեքստիլ արդյունաբերության նախարարության գծով (տեղադրվելու էր Երևանում):

7. Մեքլենբուրգի մարզի Շտրալզունդ քաղաքի գարեջրի գործարանը՝ սննդարդի նախարարության գծով (տեղադրվելու էր Երևանում):

1946 թ. հունիս ամսվա բեռնափոխադրումների պլանի մեջ ներառված էին գերմանական հետևյալ ձեռնարկությունները.

1. Օրանենբուրգ քաղաքի պղնձաէլեկտրալուծությային գործարանը՝ գունավոր մետաղագործության նախարարության գծով (տեղադրվելու էր Ալավերդու պղնձաձուլական համալիրում):

2. Լաուտա քաղաքի «Լաուտավերկ» ալյումինի կոմբինատի մասնաշենքի մետաղյա կառուցվածքը՝ գունավոր մետաղագործության նախարարության գծով (Քանաքեռի ալյումինի գործարանի համար):

3. Շտրալզունդ քաղաքի «Կառլ Բեկկեր» լաքեգունավորման գործարանը՝ տեղական արդյունաբերության նախարարության գծով (տեղադրվելու էր Երևանում):

4. «Աղուֆ Լանգ» հաստոցաշինական գործարանը՝ հաստոցաշինության նախարարության գծով (Ձերժինսկու անվան գործարանի համար):

Բացի նշված ձեռնարկություններից և սարքավորումներից՝ ԽՍՀՄ տեքստիլ արդյունաբերության նախարար Ի. Սեդինի լրացուցիչ կարգադրությամբ՝ Հայաստան փոխադրելու նպատակով առանձնացվում են Լայպցիգ քաղաքում գտնվող նուրբ բրդյա մանվածքային ֆաբրիկայի սարքավորումները: Ն. Ժուկովի հրահանգով դրանք մտցվում են առաջնահերթ բեռնափոխադրումների պլանի մեջ և Հայաստան տեղափոխվում անմիջապես՝ 1946 թ. հունիսին²⁷³:

Գերմանիայում աշխատանքներն ավարտելուց հետո Գ. Չոլախյանը վերադառնում է Մոսկվա, որտեղ կատարում էր Միութենական կառավարությունում ՀԽՍՀ մշտական ներկայացուցչի պարտականությունները: Գործուղման արդյունքների վերաբերյալ Մոսկվայում 1946 թ. հունիսի 4-ին պատրաստած հանգամանալի հաշվետվության մեջ՝ ուղղված ՀԿ(Բ)Կ Կենտկոմի առաջին քարտուղար Գ. Հարությունյանին, Չոլախյանը ներկայացնում է ՀԽՍՀ տեղական արդյունաբերության նախարարության գծով ստացվող գերմանական ձեռնարկությունների սարքավորումների տեխնիկական բնութագրերը: Նա անհրաժեշտ է համարում, որպեսզի Հայաստանում անհապաղ իրականացվեն նախապատրաստական մի շարք միջոցառումներ՝ ստացվող ամբողջական գործարաններն ու դրանց սարքավորումներն ընդունելու, դրանք տեղադրելու համար համապատասխան կառույցներ հատկացնելու և արդյունավետ օգտագործելու համար:

Ըստ Չոլախյանի կողմից ներկայացված նյութերի՝ «Լուկ և Վագներ» գործարանը, որն ունեցել է 3500 քմ արտադրական տարածք, մասնագիտացված էր հեծանիվների ոտնակներ և այլ մասեր պատրաստելու գործում: Դրանք մատակարարվել են պատրաստի հեծանիվներ արտադրող գործարաններին ինչպես Գերմանիայում, այնպես էլ նրա սահմաններից դուրս, անգամ Հարավային Ամերիկայում: Չոլախյանը նշում է, որ Հայաստանում գործարանի օգտագործումը նույն նպատակներով, ինչ Գերմանիայում, նպատակահարմար չէ այն պարզ պատճառով, որ ԽՍՀՄ հեծանիվների գործարաններն իրենք են պատրաստում ոտնակներ և հեծանիվների համար անհրաժեշտ այլ մասեր:

²⁷³ Տե՛ս նույն տեղում, թ. 380–381:

Որպես հմուտ մասնագետ և փորձառու կառավարիչ՝ Չոլախյանը առաջարկում է այդ գործարանը լրացնել մի քանի հաստոցներով ու մեքենաներով և կարգի բերել Հայաստանում հեծանիվների ամբողջական արտադրություն: Ավելին, Չոլախյանը Մոսկվայում բանակցություններ է վարում ԽՍՀՄ ավտոմոբիլային արդյունաբերության նախարարությունում և հավաստիացումներ ստանում, որ Հայաստանում պատրաստի հեծանիվներ թողարկելու համար միութենական կառավարությունը գործարանին կհատկացնի բոլոր անհրաժեշտ հաստոցներն ու սարքավորումները:

«Մաքս Շիլլինգ» գործիքաշինական գործարանն արտադրել է մետաղահատ գործիքներ՝ շաղափներ, պարուրահան և այլն, և, ինչն առավել կարևոր է՝ միջաձգիչ սարքեր, որոնց արտադրությունը պահանջում էր արտադրական բարձր կուլտուրա: Գործարանը պատրաստել է նաև եռաչափ ինքնակենտրոնաձիգ կաղապարներ խառատային և պտուտակային հաստոցների համար: «Ընդհանրապես, – նշում է Չոլախյանը, – Հայաստան ներկրվող այլ գործարանների համեմատ, սա համարում եմ ամենալավն ու արդիականը ... Պետք է նկատի ունենալ, որ Հայաստանում մետաղահատ գործիքները հազվագյուտ են և անհրաժեշտ բոլոր ձեռնարկություններին»²⁷⁴:

«Ռիխարդ Քիբուրգ» գործարանը Գերմանիայում պատրաստել է էլեկտրալուսավորող տարբեր սարքավորումներ, ներբնակարանային լուսավորման համար սեղանի լամպեր, ջահեր, այլ սարքեր: Նկատի ունենալով, որ Հայաստանում բացակայում է նշված ապրանքների մասնագիտացված արտադրություն, Չոլախյանը նպատակահարմար է համարում գործարանի սարքավորումներն օգտագործել նույն արտադրանքն թողարկելու համար:

«Ռոբերտ Հետցկե» գուլպաների ֆաբրիկայից արտահանվել են բարձր արտադրողականության բոլոր 63 կոտտոն–մեքենաները և 54 օժանդակ այլ մեքենաներ: Չոլախյանը նշում է, որ այդ մեքենաներն ունեն բավականին բարդ կառուցվածքներ և համարվում են լավագույնը տեխնիկայի ասպարեզում: Նա տեղեկացնում է, որ նմանատիպ 16 մեքենաներ ՀԽՍՀ թեթևարդի նախարարության համար բեռնվել են նաև Տոլխայն քաղաքի «Շլիտտեր» ֆաբրիկայից: Այսպիսով, Հայաստանը ստանում էր 79

²⁷⁴ Տե՛ս նույն տեղում, ք. 381–382:

կոտտոն–մեքենաներ: Պատկերավոր լինելու համար նշենք, որ Գերմանիայում ԽՍՀՄ թեթև արդյունաբերության նախարարության լիազորի տեղեկացմամբ՝ մինչև պատերազմն ամբողջ ԽՍՀՄ–ում կար ընդամենը 110 կոտտոն–մեքենա: Նկատի ունենալով մեքենաների բարդ կառուցվածքը, Չոլախյանը նպատակահարմար է համարում, որպեսզի հանրապետության տրիկոտաժի ֆաբրիկաներից մի խումբ աշխատողներ գործուղվեն Գերմանիա՝ աշխատանքային գործընթացին տիրապետելու և հմտություններ ձեռք բերելու նպատակով: Նա նաև առաջարկում է թույլտվություն ստանալ և Գերմանիայից Հայաստան գործուղել փորձառու վարպետների՝ սարքավորումները տեղում հավաքելու և կարգավորելու համար:

«Ալբերտ Օտտո» գործարանը, որը պատրաստել է գլանման մեքենաներ և այլ արտադրանք, ուներ ունիվերսալ լրակազմ սարքավորումներ, որոնք հնարավոր էր օգտագործել ցանկացած նշանակությամբ մեխանիկական գործարաններում²⁷⁵:

Նշված տեղեկություններից բացի՝ Չոլախյանը հաշվետվությանը կցում է Հայաստան փոխադրվող գործարանների կողմից նախկինում թողարկված որոշ ապրանքատեսակների կատալոգները (տեղեկատուները): Հինգ էջանոց հաշվետվության վերջում տեղեկացնելով, որ սարքավորումներն Երևան և Հայաստանի մյուս քաղաքներ կհասնեն 1946 թ. հունիս և հուլիս ամիսների ընթացքում, Չոլախյանը հայտնում է, որ սարքահանվող բոլոր օբյեկտներում իր կողմից նշանակվել են պատասխանատուներ Գերմանիա գործուղված հայ ինժեներների կազմից, որոնք ուղեկցելու են գնացքները մինչև Հայաստան: Ընդհանուր ղեկավար է նշանակվել Լենինականի տեղական արդյունաբերության գլխավոր ինժեներ Հարությունյանը, ով մնալու էր Գերմանիայում մինչև բոլոր սարքավորումների փոխադրումների ավարտը²⁷⁶:

Այսպիսով, Երկրորդ աշխարհամարտի ռազմաճակատներում հերոսական մասնակցության, ԽՍՀՄ հաղթանակի համար հարյուրհազարավոր զոհեր տալու դիմաց Խորհրդային Հայաստանը ստացավ գերմանական ռազմավարի իր չափաբաժինը: Գերմանիայից Հայաստան տեղափոխված ռազմավարի շնորհիվ շեշտակի վերելք ապրեց հանրապետության արդյունաբերությունը, հատկապես՝ ծանր, նրա ձեռնարկությունները համալրվեցին թանկարժեք և արդիական նոր սարքավորումներով: Մայրա-

²⁷⁵ Տե՛ս նույն տեղում, թ. 381–383:

²⁷⁶ Տե՛ս նույն տեղում:

քաղաք Երևանում կազմակերպվեց կաբելի գործարանը, շահագործման հանձնվեցին լաքերի ու ներկերի, էլեկտրալամպերի (1951 թ.) գործարանները, Քանաքեռի նորակառույց ալյումինի գործարանը համալրվեց մետաղյա նոր կառուցվածքներով: Թեթև արդյունաբերության ոլորտում գործարկվեցին Երևանի նուրբ բրոյա գործվածքների և մահուդի գործարանները (1951 թ.), Երևանի մետաքս գործվածքների գործարանը (1952 թ.): Գերմանիայի Շտրալզունդ քաղաքի գարեջրի գործարանից Հայաստան տեղափոխված սարքավորումների հենքի վրա 1952 թվականից սկսեց գործել «Երևանի գարեջրի թիվ 1 գործարանը»:

Երևանից բացի՝ «գերմանական ռազմավարի» հենքի վրա արդյունաբերության նոր ճյուղեր հիմնադրվեցին հանրապետության այլ շրջաններում: Լենինականում սկսեց բուռն զարգացում ապրել հաստոցաշինությունը, շահագործման հանձնվեցին հղկիչ մեքենաների գործարանը, հեծանիվների գործարանը (հետագայում վերակառուցվեց կենցաղային սառնարանների գործարանի): Բազմապատկվեցին քաղաքի տեքստիլ-տրիկոտաժի արդյունաբերության հզորությունները, Լենինականի տեքստիլի կոմբինատը դարձավ Անդրկովկասի խոշորագույն ձեռնարկություններից մեկը: Մինչև 1988 թ. ավերիչ երկրաշարժը կոմբինատում գործում էին ավելի քան 76000 իլիկներ և շուրջ 2300 ավտոմատ գործող հաստոցներ: Արդյունաբերական հզոր ձեռնարկություններ էին քաղաքի մանվածքային, գուլպաների և տրիկոտաժի ֆաբրիկաները: Լենինականում զարկ տրվեց շինանյութերի արտադրությանը. հիմնվեցին հախճասալիկների և ճենապակյա իրերի, կերամիկական խողովակների գործարաններ: Նոր, որակյալ և արդիական սարքավորումներով համալրվեցին Կիրովականի քիմիական արդյունաբերության գործարանները, տրիկոտաժի ֆաբրիկան, քաղաքի այլ ձեռնարկությունները: Պղնձաէլեկտրալուծությային արտադրության գերհզոր սարքավորումներով ավելացան Ալավերդու և Կապանի պղնձածուլական գործարանները:

Այս ամենի շնորհիվ հետպատերազմյան առաջին տարիներին ՀԽՍՀ արդյունաբերությունը զարգանում էր արագացված տեմպերով և աճի մակարդակով Խորհրդային Միությունում առաջիններից էր: Այդ մասին են վկայում հետևյալ ցուցանիշները: Եթե 1940 թ. համեմատությամբ 1950 թ. սկզբին ԽՍՀՄ-ում

մեքենաշինության և մետաղամշակման ոլորտի աճը կազմել է 215 %, իսկ ամբողջ արդյունաբերությանը՝ 173, ապա Խորհրդային Չայաստանում՝ 720 և 249 %²⁷⁷: Այսպիսով, Չայաստանի մեքենաշինության և մետաղամշակման արդյունաբերության աճի ցուցանիշը գերազանցում էր միջին միութենականը գրեթե 3.5 անգամ, և այս ցուցանիշով Չայաստանը միութենական հանրապետությունների մեջ անվիճելի առաջատար էր: Իհարկե, պետք է նկատի ունենալ, որ 1940 թ. Չայաստանում ոլորտը գտնվում էր զարգացման ցածր աստիճանին:

Նշելի է, որ մեքենաշինության և մետաղամշակման արդյունաբերության աճի ցուցանիշով 1950 թ. սկզբի դրությամբ միութենական հանրապետությունների մեջ երկրորդը Ուզբեկական ԽՍՀ–ն էր, որի ցուցանիշը կազմում էր 653 %, երրորդ տեղում էր Խորհրդային Ադրբեջանը՝ 316 %-ով, չորրորդ՝ Վրաստանը՝ 299 %-ով: ԽՍՀՄ արդյունաբերական շրջանների մեջ անվիճելի առաջատար էր Արևմտյան Սիբիրի տարածաշրջանը. մեքենաշինության և մետաղամշակման աճն այստեղ կազմել էր 903 %, իսկ ամբողջ արդյունաբերությանը՝ 314 %²⁷⁸:

Մեքենաշինության և մետաղամշակման արդյունաբերության զարգացման բարձր տեմպերը Չայաստանում պահպանվեցին նաև հետագա տարիներին: Այսպես, 1950 թ. համեմատությամբ 1958 թ. արդյունաբերության այդ ճյուղերն հանրապետությունում աճել էին 432 %-ով (ԽՍՀՄ–ում՝ 324), իսկ համեմատությամբ 1940 թ.՝ 3109 (ԽՍՀՄ–ում՝ 684)²⁷⁹:

Այսպիսով, հետպատերազմյան շուրջ մեկ և կես տասնամյակում արդյունաբերության, հատկապես՝ նրա մեքենաշինության և մետաղամշակման ճյուղի աճի տեմպերով ԽՍՀՄ միութենական հանրապետությունների մեջ Չայաստանը կայուն առաջատար էր, և զիջում էր միայն Արևմտյան Սիբիրի տարածաշրջանին: Նախանշվեցին Չայաստանի արդյունաբերության զարգացման հիմնական ուղիները, ավելացավ Խորհրդային ռազմաարդյունաբերական համալիրում հանրապետության ներգրավվածությունը:

²⁷⁷ Տե՛ս Розенфельд С., Клименко К., նշվ. աշխ., էջ 415:

²⁷⁸ Տե՛ս նույն տեղում:

²⁷⁹ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 462:

3.2. Խորհրդային ՌԱՀ–ի կազմակերպման և զարգացման առաջնահերթությունները, կառավարման համակարգը

Հայրենական պատերազմի ավարտից անմիջապես հետո ԽՍՀՄ ղեկավարությունը քայլեր ձեռնարկեց երկրի տնտեսությունը վերականգնելու, այն խաղաղ հիմքերի վրա փոխադրելու ուղղությամբ: «Սպառազինության արտադրանքի կրճատման կապակցությամբ արդյունաբերության վերակառուցման միջոցառումների մասին» ՊՊԿ–ի 1945 թ. մայիսի 26–ի որոշումով վերակառուցման էր ենթակա նաև երկրի ռազմապաշտպանական արդյունաբերության ոլորտը: Նախատեսվում էր մի շարք ձեռնարկությունների փոխադրումը քաղաքացիական արտադրանքի ամբողջական կամ մասնակի արտադրության²⁸⁰: Իհարկե, դա չէր վերաբերվում ՌԱՀ–ի այն ոլորտներին, որոնք ներգրավված էին միջուկային զենքի, զենիթահրթիռային սպառազինության և ռադիոտեղորոշումային նորագույն տեխնիկայի ստեղծման աշխատանքներում: Այդ սպառազինության կատարելագործմանն էին միտված ԽՍՀՄ կառավարության 1946 թ. մի շարք որոշումները. մայիսի 13–ի՝ «Ռեակտիվ սպառազինության հարցերի մասին», հուլիսի 10–ի և օգոստոսի 24–ի՝ ռադիոտեղորոշումային արդյունաբերության զարգացման մասին²⁸¹: Որոշումները խթանեցին հետպատերազմյան առաջին տարիներին ԽՍՀՄ–ում, այդ թվում Խորհրդային Հայաստանում, սարքաշինության, էլեկտրոնային, էլեկտրամեխանիկական, ռադիոտեխնիկական, արտադրության այլ ճյուղերի զարգացումը: Ինչ վերաբերում է «ատոմային ծրագրին», ապա արդեն 1949 թ. օգոստոսին տեղի ունեցավ Խորհրդային առաջին ատոմային ռումբի հաջողված փորձարկումը: Իսկ 1950 թ. Խորհրդային առաջին «Ռ–1» տակտիկական հրթիռներն ընդունվեցին սպառազինության բանակում և դրվեցին մարտական հերթապահության:

Երկրորդ համաշխարհային պատերազմի ավարտով միջազգային լարվածությունն աշխարհում ամբողջությամբ չլիցքաթափվեց: Միջազգային հարաբերություններում ձևավորվող Յալթա–Պոտսդամյան նոր համակարգը չէր կարող արագ փոփոխվող աշխարհի կայունության ամուր երաշխիք հանդիսանալ: ԽՍՀՄ ռազմավարական հավակնությունները Գերմանիայում, Արևելյան Եվրոպայում և

²⁸⁰ Տե՛ս Симонов Н., ցվ. աշխ., էջ 194:

²⁸¹ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 233, 254: Տե՛ս նաև` Быстрова И., ցվ. աշխ., էջ 559:

Բալկաններում, Մերձավոր Արևելքի տարածաշրջանում շահերի լուրջ բախում առաջացրեցին ԱՄՆ–ի և Արևմուտքի հետ նրա հարաբերություններում: Ինչպես նշել ենք, լարված էին շարունակում մնալ խորհրդաթուրքական հարաբերությունները:

Ռազմաքաղաքական երկու հզոր դաշինքների՝ ՆԱՏՕ–ի և «Վարշավայի պայմանագրի կազմակերպության» ձևավորումով սառը պատերազմը վերջնականապես մտավ «սպառազինության մրցավազքի», առաջին հերթին՝ միջուկային և հռթիռային զենքի, գերլարված շրջափուլ: Հակադիր դաշինքների առաջատար երկրներ հանդիսացող ԱՄՆ–ում և ԽՍՀՄ–ում սկսվում են վերջնականապես ձևավորվել ռազմաարդյունաբերական համալիրները, այն տեսքով, որը բնորոշ էր 1950–1980–ական թվականների ՌԱՀ–ին: Ռուսաստանցի հետազոտող Ա. Բեզբորոդովն իրավացիորեն նկատում է, որ հետպատերազմյան տասնամյակներին իր ձևավորմամբ և կայուն զարգացմամբ խորհրդային ՌԱՀ–ը «պարտական էր» աշխարհում ընթացող ռազմատեխնիկական հեղափոխությանը, սառը պատերազմի պայմաններում քաղաքական երկու հակադիր համակարգերի միջև ընթացող պայքարին²⁸²:

Միջազգային լարվածության աճի նոր միտումները կողմերից պահանջում էին ռազմական ծախսերի հաստատուն ավելացում, ռազմաարդյունաբերության հետագա ծավալում և զարգացում: Ուստի հետպատերազմյան առաջին տարիների խորհրդային տնտեսության ապառազմականացման և նրանում ռազմապաշտպանական ծախսերի նվազեցման միտումները կարճ տևեցին, մինչև 1949 թ., երբ աշխարհաքաղաքական նոր իրողությունները (Բեռլինյան ճգնաժամ, ՆԱՏՕ–ի կազմավորում, 1950–1953 թթ. Կորեական պատերազմ և այլն) խորհրդային ղեկավարությանը ստիպեցին արագացնել ռազմական ծրագրերի իրականացումը, ավելացնել ռազմական արտադրությունը: Հայտնի է, օրինակ, որ Կորեական պատերազմի տարիներին ԽՍՀՄ–ը մեծածավալ ռազմական օգնություն էր տրամադրում Կորեայի ժողովրդադեմոկրատական հանրապետությանը:

1950–ական թթ. սկզբից ԽՍՀՄ–ում արձանագրվում է ռազմական ծախսերի և ներդրումների հաստատուն աճ, միջոցները հիմնականում ուղղվում էին «ատոմային ծրագրի» իրականացմանը, ռեակտիվ տեխնիկայի, ինքնաթիռների, ռադիոտեղորոշում-

²⁸² Стів Безбородов А., Власть и ВПК в СССР (середины 40–х – середины 70–х годов), “Сталин и холодная война”, т. 94–95:

ային համակարգերի, զենիթահրթիռային սպառազինության կատարելագործմանն ու շարային արտադրությանը: Ռա ապահովելու նպատակով խորհրդային ղեկավարությունը խնդիր դրեց 1951–1955 թթ. ստեղծել արտադրական հավելյալ հզորություններ, վերակառուցել գործարանները, շարունակել նոր արտադրամասերի շինարարությունը և այլն²⁸³:

ԽՍՀՄ–ում ռազմական ծախսերի և արտադրության նշանակալի կրճատում արձանագրվեց միայն խորհրդային առաջնորդ Ի. Ստալինի մահից հետո՝ 1953 թ., երբ ավարտվեց նաև Կորեական պատերազմը: 1954–1958 թթ. խորհրդային երկրի համար դարձան ռազմական ծախսերի կրճատման բացառիկ տարիներ. այդ շրջանում դրանք կրճատվեցին մինչև 1 մլրդ ռուբլիով, զուգահեռ կրճատվեց նաև խորհրդային բանակի ու ռազմական նավատորմի անձնակազմը՝ մինչև 3 մլն մարդով²⁸⁴: Ռազմական ոլորտի հերթական «լիցքաթափումը», սակայն, դարձյալ կարճ տևեց:

Դեռևս 1953–1955 թթ. խորհրդային ղեկավարությունը սկսել էր մշակել «սոցիալիստական ճամբարի» երկրների պաշտպանական արդյունաբերության զարգացման միասնական պլանի և սպառազինման միասնական համակարգի ստեղծման ծրագիրը: Սկսած 1955 թ., երբ ի պատասխան 1954 թ. Գերմանիայի Ռաշնային Չանրապետության՝ ՆԱՏՕ–ի անդամ դառնալու, ԽՍՀՄ–ի նախաձեռնությամբ և գլխավորությամբ կազմավորվեց սոցիալիստական երկրների «Վարչավայի պայմանագրի կազմակերպություն» ռազմաքաղաքական դաշինքը, ընդլայնվեցին խորհրդային ռազմական առաքումներն այդ երկրներ: Խորհրդային գաղտնի փաստաթղթերում դրանց մասին տեղեկատվությունը սկսեցին նշել առանձին տողով՝ «այդ թվում՝ ժողովրդադեմոկրատական երկրների համար» ձևակերպմամբ: Նույն տարիներին ԽՍՀՄ–ը ձեռնամուխ եղավ սոցիալիստական մի շարք երկրների ՅՕՊ–ի միասնական համակարգի ստեղծմանը: 1958 թ. դրանք սպառազինվեցին խորհրդային զենիթահրթիռային «Ս–75», «Կուբ», «Կրուգ» համակարգերով²⁸⁵: Նշենք, որ ռազմական նորագույն այս տեխնիկայի արտադրության մեջ ներգրավված էին խորհրդային

²⁸³ Ст'у Быстрова И., Военно–экономическая политика СССР: от “демилитаризации” к гонке вооружений, էջ 182:

²⁸⁴ Ст'у Быстрова И., Советский военно–промышленный комплекс: проблемы становления и развития (1930–1980–е годы), էջ 252–253:

²⁸⁵ Ст'у նույն տեղում, էջ 327–328, 358:

Չայաստանի մի քանի ձեռնարկություններ, որտեղ պատրաստվում էին լրակազմ սարքեր և հանգույցներ²⁸⁶:

1950–ական թթ. սկզբից ԽՍՀՄ–ը սկսեց խոշոր դեր խաղալ նաև զենքի վաճառքի համաշխարհային շուկայում: Տարեցտարի աճում էին նրա կողմից սպառազինության մատակարարումները «երրորդ աշխարհի» զարգացող երկրներ, այդ թվում Սիրիա, Իրաք, Եգիպտոս, Հնդկաստան, Վիետնամ, Հյուսիսային Կորեա, Կուբա, Հարավային Աֆրիկայի երկրներ և այլն:

Խորհրդային նոր առաջնորդ, ԽՄԿԿ Կենտկոմի առաջին քարտուղար Ն. Խրուշչովի օրոք (1953–1964 թթ.) ԽՍՀՄ–ում 1957 թ. ձեռնարկված վարչատնտեսական, այսպես կոչված «խրուշչովյան ռեֆորմներում», երկրի ռազմապաշտպանական արդյունաբերության, ՈԱՀ–ի կառավարման խնդիրներն առանցքային տեղ էին գրավում: «ԽՍՀՄ ժողտնտեսության 1958 թ. զարգացման պետական պլանի և պետբյուջեի նախագիծը կազմելու ժամկետների և կարգի մասին» ԽՍՀՄ Նախարարների խորհրդի 1957 թ. հուլիսի 10–ի թիվ 815 որոշումով կենտրոնական և միութենական համապատասխան գործադիր մարմիններին հանձնարարվում էր օգոստոս–սեպտեմբեր ամիսներին նախապատրաստել և կենտրոնական վերադաս մարմիններին ներկայացնել 1958 թ. համար ռազմական տեխնիկայի և գույքի, ղեկավարվող ռեակտիվ սպառազինության արտադրության պլանների նախագծերը: Հանձնարարվում էր նաև հայտեր ներկայացնել պաշտպանական արդյունաբերության ձեռնարկությունների համար սարքավորումների և նյութերի, համալրող մասերի, դրանց չափաքանակների մասին և այլն: ԽՍՀՄ Նախարարների խորհրդի որոշումով պաշտպանական արդյունաբերության ճյուղերի միութենական նախարարությունները, ԽՍՀՄ պաշտպանության նախարարության և Պետական անվտանգության կոմիտեի (ՊԱԿ) հետ համատեղ, պարտավորեցվում էին ԽՍՀՄ Նախարարների խորհրդին և Պետպլանին ներկայացնել ռազմական տեխնիկայի գծով գիտահետազոտական և փորձարարական ստրուկտորական հիմնարար աշխատանքների պլանների նախագծերը²⁸⁷:

ԽՍՀՄ Նախարարների խորհրդի 1957 թ. օգոստոսի 24–ի հրահանգի համաձայն՝ միութենական հանրապետությունները պարտավոր էին սահմանված կարգով ԽՍՀՄ

²⁸⁶ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 113, ց. 77, գ. 483, թ. 3–10, նաև՝ ֆ. 1, ց. 126, գ. 4, թ. 11–13:

²⁸⁷ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 1, ց. 37, գ. 39, թ. 52–56:

Պետական ներկայացնել սպառազինման, ռազմամթերքների, ռազմական տեխնիկայի և ռազմատեխնիկական գույքի արտադրության և մատակարարման պլանի կատարման մասին հաշվետվություններ: Ի կատարումն այդ հրահանգի՝ ՀԽՍՀ Նախարարների խորհուրդը 1957 թ. սեպտեմբերի 26–ին հանձնարարում է ՀԽՍՀ ժողտնտխորհին յուրաքանչյուր ամսվա 7–ին ՀԽՍՀ Պետական ներկայացնել ԽՍՀՄ ավիացիոն, Պաշտպանական, Նավաշինական և Ռադիոտեխնիկական արդյունաբերության նախարարություններին չպատկանող հանրապետական ձեռնարկությունների սպառազինման, ռազմամթերքի, ռազմական տեխնիկայի և ռազմատեխնիկական գույքի արտադրության և մատակարարման պլանի կատարման վերաբերյալ հաշվետվություններ: Իր հերթին, ՀԽՍՀ Պետականին հանձնարարվում է յուրաքանչյուր ամսվա 10–ին նշված հաշվետվությունները ներկայացնել ԽՍՀՄ Պետական²⁸⁸:

Խորհրդային ռազմապաշտպանական արդյունաբերության կատարելագործմանն ու զարգացմանը, նրա կարողությունների բազմապատկմանն էր միտված «Արդյունաբերության պաշտպանական ճյուղերի մասին» ԽՍՀՄ Նախարարների խորհրդի 1957 թ. օգոստոսի 10–ի թիվ 956–439 «խիստ գաղտնի» որոշումը: ԽՍՀՄ Նախարարների խորհրդի նախագահ Ն. Բուլզանինի ստորագրությամբ այդ որոշմամբ նախատեսվում էին հրատապ միջոցառումների համալիր ծրագրեր պաշտպանական ոլորտի ձեռնարկությունների հետագա զարգացումն ապահովելու նպատակով: Խնդիր էր դրվում հասնել հայրենական ռազմական տեխնիկայի գերազանցությանն արտասահմանյանի նկատմամբ:

ԽՍՀՄ Նախարարների խորհուրդը միութենական ժողտնտխորհների (որոնց ղեկավարման ոլորտում էին գտնվում պաշտպանական արդյունաբերության ճյուղերի ձեռնարկությունները և կազմակերպությունները), նաև ԽՍՀՄ ավիացիոն, Պաշտպանական, Նավաշինական և Ռադիոտեխնիկական արդյունաբերության նախարարությունների գործունեության գերխնդիրն էր համարում ռազմական ինքնաթիռների, հրթիռային սպառազինության և այլ տեսակի ռազմական տեխնիկայի համար նորագույն հատուկ սարքերի և նյութերի ստեղծումը, դրանց շարային արտադրությունը: Նաև՝ պաշտպանական ոլորտի արդյունաբերական ձեռնարկ-

²⁸⁸ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 113, ց. 77, գ. 47, թ. 1:

ությունների մոբիլիզացիոն հզորությունների շեշտակի ավելացումը²⁸⁹: Որոշմամբ՝ ժողտնտխորհները, ԽՍՀՄ ավիացիոն, Պաշտպանական, Նավաշինության և Ռադիոտեխնիկական արդյունաբերության նախարարությունները խիստ պատասխանատվություն էին կրում, ԽՍՀՄ պաշտպանության նախարարության պահանջներին համապատասխան, նոր տեսակի ռազմական և հատուկ տեխնիկայի մշակման, գիտահետազոտական և փորձարարակոնստրուկտորական աշխատանքների զարգացման, կազմակերպությունների և ձեռնարկությունների փորձական արտադրանքի, տեխնոլոգիական կարգապահության, խոտանի հայտնաբերման ու վերացման, բարձր որակի արտադրանք թողարկելու համար: Նաև՝ տնտեսական շրջանների պաշտպանական ճյուղերի ձեռնարկությունների համագործակցության, միութենական հանրապետությունների Նախարարների խորհուրդների ժողտնտխորհների հետ միասին կառավարության կողմից հաստատված հսկիչ թվերի սահմաններում ռազմական արտադրանքի տարեկան և հեռանկարային ծրագրերը մշակելու համար և այլն²⁹⁰:

«Արդյունաբերության պաշտպանական ճյուղերի մասին» ԽՍՀՄ Նախարարների խորհրդի որոշումով սահմանվում էր, որ ռազմական տեխնիկայի պատրաստման, փորձարկման, շարային արտադրության մեջ ներմուծման, նաև մոբիլիզացիոն հզորություններ պատրաստելու հարցերում արդյունաբերության պաշտպանական ճյուղերի ձեռնարկությունները ղեկավարվում են պաշտպանական ճյուղերի համապատասխան նախարարությունների կարգադրություններով՝ ժողտնտխորհների միջոցով: Միութենական հանրապետությունների Նախարարների խորհուրդներին և ժողտնտխորհներին, պաշտպանական արդյունաբերության ճյուղային նախարարություններին, պաշտպանական ձեռնարկությունների, գիտահետազոտական ինստիտուտների և կոնստրուկտորական բյուրոների ղեկավարներին հանձնարարվում էր, ղեկավարվելով ԽՍՀՄ Նախարարների խորհրդի 1956 թ. ապրիլի 28–ի թիվ 555–331 որոշմամբ, ապահովել պաշտպանական աշխատանքների խիստ գաղտնիությունը²⁹¹:

Հարկ է նշել, որ սառը պատերազմի առաջին տարիներից խորհրդային արդյունաբերության ռազմապաշտպանական ոլորտը սկսեց մեկուսանալ, առանձնանալ

²⁸⁹ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 1, ց. 37, գ. 39, թ. 66:

²⁹⁰ Տե՛ս նույն տեղում, թ. 67–68:

²⁹¹ Տե՛ս նույն տեղում, թ. 69:

արդյունաբերության քաղաքացիական արտադրանքի ոլորտից: Ռազմական ոլորտի գիտական և արտադրական գործընթացները գաղտնի պահելու, ինչպես նաև սպառազինության հատուկ արտադրություն կազմակերպելու նպատակով ՌԱՀ–ի կազմում գտնվող կազմակերպությունների և ձեռնարկությունների համար հաստատվեց տարբեր առանձնահատկություններով հատուկ ռեժիմի մի քանի մակարդակ: Ցածրը ներկայացնում էին փակ ձեռնարկությունները և այսպես կոչված «փոստային արկղերը» (փ/ա), որոնք աշխատում էին մեծ քաղաքների տարածքում: Հաջորդ մակարդակն արտաքին տեսքից սովորական քաղաքներն ու բնակեցված տարածքներն էին, ուր արտասահմանցիների մուտքն արգելված էր: Վերջապես, ամենաբարձր մակարդակը՝ ԽՍՀՄ որոշ շրջաններում առաջ եկած, այսպես կոչված «փակ քաղաքներն» էին, որոնք անմիջականորեն առնչվում էին միջուկային մշակումների հետ և պատկանում էին ատոմային գերատեսչությանը՝ ԽՍՀՄ միջին մեքենաշինության նախարարությանը: Դրանց թիվն ամբողջ երկրում տասն էր²⁹²:

ԽՍՀՄ Նախարարների խորհրդի 1959 թ. փետրվարի 9–ի թիվ 126–52 որոշմամբ հաստատված «Պետական գաղտնիք պարունակող կարևորագույն տեղեկությունների ցանկի» համաձայն՝ ԽՍՀՄ ամբողջ տարածքում տեղաբաշխված ռազմապաշտպանական ոլորտի կազմակերպությունների և ձեռնարկությունների, դրանց մասնաճյուղերի տեղաբաշխման, նրանց գործունեությանը, դրանից բխող գրագրությունը, հատուկ սպառազինության արտադրության վերաբերյալ գլխավոր պլանները և ամփոփ տվյալները, այնտեղ աշխատող բանվորների, ծառայողների, ինժեներատեխնիկական աշխատողների թվաքանակը և այլն համարվում էր խիստ գաղտնի և պետք է կրեր «խիստ գաղտնի հատուկ կարևորության» կամ «խիստ գաղտնի» գրիֆը: Նույնը վերաբերում էր առանձին գիտահետազոտական ինստիտուտների, կոնստրուկտորական բյուրոների և հրաձգարանների գիտահետազոտական և փորձարարական աշխատանքների ամփոփ պլաններին, ռազմական կարևոր նշանակություն ունեցող հայտնագործություններին, գյուտարարություններին և այլն: Գաղտնիության կարգը տարածվում էր նաև ժողովրդադեմոկրատական երկրներին հատուկ տեսակի սպառազինության մատակարարման մասին ամփոփ տվյալների, նաև

²⁹² Стів Быстрова И., Советский военно–промышленный комплекс: проблемы становления и развития (1930–1980–е годы), էջ 600–601:

այն տեղեկությունների վրա, որոնք բնութագրում են ԽՍՀՄ–ի գիտատեխնիկական և այլ օգնությունը՝ տեղում սպառազինության հատուկ տեսակներ արտադրելու համար և այլն²⁹³:

Խորհրդային Հայաստանում «փակ քաղաքներ» չկային, բայց գոյություն ունեին փակ կազմակերպություններ և ձեռնարկություններ, «փոստային արկղեր»: Ուստի «գաղտնիության ռեժիմի» պահպանման խնդիրը գտնվում էր հանրապետության ղեկավարության ուշադրության ներքո:

ԽՍԿԿ Կենտկոմի և ԽՍՀՄ Նախարարների խորհրդի 1963 թ. փետրվարի 14–ի թիվ 208–76 որոշմամբ Նախարարների խորհրդին առընթեր Պետանվտանգության կոմիտեին, ԽՍՀՄ պաշտպանության նախարարությանը, միութենական հանրապետությունների Նախարարների խորհուրդներին տրվում էին մի շարք կարգադրություններ և հանձնարարականներ՝ հատուկ կարևորության պաշտպանական արտադրության գաղտնիության ռեժիմի պահպանման, ռազմական արտադրության կազմակերպման հետ կապված այլ խնդիրների գծով և այլն: Ի կատարումն այս որոշման՝ ՀԿԿ Կենտկոմի նախագահությունը և ՀԽՍՀ Նախարարների խորհուրդը 1963 թ. ապրիլի 12–ի համատեղ նիստում լսում են «Գաղտնիության ռեժիմի ուժեղացման մասին» հարցը: Արձանագրվում է, որ հանրապետության ժողտնտխորհի այն ձեռնարկություններում, որոնք կենտրոնական վերադաս մարմինների պատվերներով միութենական արդյունաբերության պաշտպանական ճյուղերի համար արտադրում են ռազմական տեխնիկայի լրակազմ սարքավորումներ ու ապրանքներ, գաղտնիության ռեժիմի պահպանման, աշխատանքների ծածկագրման ու քողարկման գործում դեռևս առկա են լուրջ թերություններ: ՀԽՍՀ ժողտնտխորհը, Գիտությունների ակադեմիան, նախարարությունների և գերատեսչությունների ենթակայության տակ գտնվող ձեռնարկությունները բավարար միջոցներ չեն ձեռնարկում հակառակորդի կողմից ռադիոտեխնիկական, լուսանկարչական, հեռուստատեսային և այլ միջոցներով հետախուզում անցկացնելու հնարավորությունը վերացնելու համար: Նշվում է, որ ՀԽՍՀ ժողտնտխորհի, Գիտությունների ակադեմիայի, նախարարությունների և գերատեսչությունների ռեժիմային հիմնարկություններում և ձեռնարկություններում, գիտա-

²⁹³ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 1, ց. 39, գ. 59, թ. 9–31:

հետազոտական ինստիտուտների հատուկ կոնստրուկտորական բյուրոներում դեռ առկա է ինժեներատեխնիկական աշխատողների և բանվորների արտահոսք, ինչը նպաստում է օբյեկտների տեղաբաշխման գաղտնագերծմանը և կատարվող գաղտնի բնույթի աշխատանքների բացահայտմանը: Հատուկ կարևորության պաշտպանական օբյեկտների տեղաբաշխման գաղտնիությունը չի ապահովում նաև ձեռնարկությունների նյութատեխնիկական մատակարարման գոյություն ունեցող կարգը: Իբրև լուրջ թերություն՝ նշվում է նաև այն, որ վերադաս գերատեսչությունների հետ ռադիոհեռագրային գաղտնի գրագրություն վարող ձեռնարկությունները, կազմակերպությունները և հիմնարկությունները խախտում են գոյություն ունեցող կարգը: Նախագծերի մշակման, պաշտպանական տեխնիկայի հատուկ տեսակների փորձարկման և արտադրման առաջադրանքների կատարման մասին հեռագրերն ու ֆոտոհեռագրերն ուղարկում են առանց գաղտնիության մասին հատուկ նշագրման և այլն²⁹⁴:

Հանրապետության պաշտպանական ոլորտի կազմակերպություններում և ձեռնարկություններում նշված թերությունները վերացնելու, գաղտնիության ռեժիմն ամրապնդելու, հատուկ ռեժիմային և ռազմական օբյեկտների ծածկագրման և քողարկման աշխատանքները բարելավելու նպատակով՝ ՀԿԿ Կենտկոմը և ՀԽՍՀ Նախարարների խորհուրդը որոշում են.

- Պարտավորեցնել ժողտնտխորհի, Գիտությունների ակադեմիայի, նախարարությունների և գերատեսչությունների, ձեռնարկությունների և հիմնարկությունների ղեկավարությանը արդյունաբերության պաշտպանական ճյուղերի համար մշակվող և պատրաստվող համալրող մասերի արտադրման աշխատանքներում ուժեղացնել պետական գաղտնիքների պահպանությունն ապահովելուն ուղղված աշխատանքները: Առավելագույնս սահմանափակել պետական գաղտնիքներին թույլատրվող անձանց շրջանակը, ընդունել անհրաժեշտ միջոցներ՝ հատուկ կարևորության «խիստ գաղտնի» և «գաղտնի» փաստաթղթերը պատրաստելու աշխատանքները և այդ փաստաթղթերին ծանոթանալու կարգը բարելավելու համար: Փակ նիստերի և խորհրդակցությունների ժամանակ հատուկ կարևորության «խիստ գաղտնի» և «գաղտնի» հարցերի քննարկումներում կրճատել ներգրավված անձանց շրջանակը:

²⁹⁴ Տե՛ս նույն տեղում, ց. 126, գ. 5, թ. 45:

- Պարտավորեցնել ժողտնտխորհին, նախարարություններին և գերատեսչություններին հատուկ կարևորության պաշտպանական և ռազմական օբյեկտների շինարարության և տեղաբաշխման վայրերի ընտրությունը կատարել ՀԽՍՀ Նախարարների խորհրդին առընթեր ՊԱԿ–ի ներկայացուցիչների մասնակցությամբ՝ հաշվի առնելով գաղտնիության ռեժիմի և հնարավոր բնական քողարկման պահանջները:

- Սահմանել, որ հատուկ կարևորության ռազմական օբյեկտների կառուցման համար հողատարածքներ տրամադրելու մասին որոշումներն ընդունվում են ՀԽՍՀ Նախարարների խորհրդի որոշմամբ՝ ԽՍՀՄ պաշտպանության նախարարության, միջին մեքենաշինության նախարարության, արդյունաբերության պաշտպանական ճյուղերի պետկոմների հայտերի հիման վրա:

- Սահմանել, որ կառուցվող կամ գոյություն ունեցող հատուկ կարևորության պաշտպանական և ռազմական օբյեկտների մոտակայքում տրամադրվող հողատարածքները, որտեղ կառուցվելու են բնակելի և այլ շենքեր, ենթակա են համաձայնեցման շահագրգիռ պետկոմների, նախարարությունների և գերատեսչությունների, նաև ՀԽՍՀ Նախարարների խորհրդին առընթեր ՊԱԿ–ի մարմինների հետ:

- Պարտավորեցնել ժողտնտխորհին, նախարարություններին և գերատեսչություններին հատուկ կարևորության պաշտպանական և ռազմական օբյեկտների շինարարությունը սկսելուց առաջ իրականացնել անհրաժեշտ միջոցառումներ գաղտնիության ռեժիմը պահպանելու համար:

- 1963 թ. ապրիլից բոլոր տեղագրական և այլ քարտեզներում, պլաններում, ուրվագծերում և վերարտադրումներում հատուկ պայմանական նշաններով լրացնել այն հողակտորները, որոնք զբաղեցված են պաշտպանական և ռազմական օբյեկտների կողմից:

- Պարտավորեցնել ժողտնտխորհին երկամսյա ժամկետում ՀԽՍՀ Նախարարների խորհրդի հաստատմանը ներկայացնել իր ենթակայության տակ գտնվող և ԽՍՀՄ պաշտպանության նախարարության ու արդյունաբերության պաշտպանական ճյուղերի պետկոմների պատվերներով արտադրանք թողարկող

ծեռնարկությունների և հիմնարկությունների գաղտնիության ռեժիմի կազմակերպման միջոցառումների մասին:

- Պարտավորեցնել Անդրկովկասյան երկաթգծի Երևանի բաժանմունքին սահմանել պատշաճ կարգ ու կանոն պաշտպանական արդյունաբերության ռեժիմային ծեռնարկությունների բեռների փոխադրման, փաստաթղթերի ձևակերպման և պահպանման գործում և այլն²⁹⁵:

1950–ական թթ. վերջին ԽՍՀՄ ժողտնտեսության զարգացման հնգամյա ծրագրերից անցում կատարվեց յոթնամյա ծրագրի: 1959 թ. սկզբին տեղի ունեցած ԽՄԿԿ 21–րդ համագումարն ընդունեց երկրի ժողովրդական տնտեսության զարգացման 1959–1965 թթ. յոթնամյա պլանը, որում դրված էր մեծախոստում կարգախոս՝ «հասնել և անցնել» ԱՄՆ–ին: Իհարկե, խորհրդային ղեկավարությունն առաջին հերթին նպատակ ուներ հասնել ռազմական գեռակշռության, իսկ դա հնարավոր էր բացառապես նորագույն սպառազինության, այդ թվում միջուկային, հրթիռային և ռազմական տեխնիկայի կատարելագործման, ռազմական ծախսերի և արտադրանքի շեշտակի ավելացման միջոցով:

1957 թ. հոկտեմբերի 21–ին ԽՄԿԿ Կենտկոմի նախագահությունը հանձնարարել էր քայլեր ձեռնարկել հրթիռային տեխնիկայի արտադրության զարգացման առաջնահերթությունները մշակելու ուղղությամբ²⁹⁶: Նշենք, որ ԽՍՀՄ–ում հրթիռային տեխնիկայի զարգացման առաջնության կողմնակից էր անձամբ Ն. Խրուշչովը, որը գտնում էր, որ ապագա պատերազմում վճռական է լինելու հրթիռային–միջուկային զենքը²⁹⁷:

ԽՍՀՄ ռազմական հզորությունն ամրապնդելու նպատակով արդեն 1959 թվականից երկրի ռազմապաշտպանական արդյունաբերությունն իրացնում է մի քանի նոր տիպի հրթիռների և կառավարվող արկերի, ռազմական նորագույն այլ տեխնիկայի թողարկումը: ԽՍՀՄ Նախարարների խորհրդի նախագահությանը կից ռազմա-արդյունաբերական հանձնաժողովի 1960 թ. մարտի 31–ի որոշման մեջ նշվում է, որ

²⁹⁵ Տե՛ս նույն տեղում, ք. 46–49:

²⁹⁶ Տե՛ս Быстрова И., Военно–промышленный комплекс СССР на международной арене, “Отечественная история”, М., 2006, № 2, էջ 62:

²⁹⁷ Տե՛ս Быстрова И., Советский военно–промышленный комплекс: проблемы становления и развития (1930–1980–е годы), էջ 247:

ԽՍՀՄ պաշտպանության նախարարության պատվերներով խորհրդային բանակին ամբողջությամբ մատակարարվել են «Ս-75» զենիթահրթիռային համակարգեր, չկառավարվող ռեակտիվ սպառազինություն, ռադիոտեղորոշումային կայանքներ, սուզանավեր, նորագույն ռազմական այլ տեխնիկա²⁹⁸: Այս ամենը նպաստեց, որպեսզի 1959 թ. վերջին ԽՄԿԿ Կենտկոմի հատուկ որոշումով ԽՍՀՄ զինված ուժերի համակարգում ստեղծվեն նոր՝ «Ստրատեգիական նշանակության հրթիռային զորքեր»:

«Սպառազինությունների մրցավազքի» հերթական փուլին նպաստում էր նաև միջազգային հարաբերություններում 1950–ական թթ. վերջին 1960–ական թթ. սկզբին լարվածության աճը: Բեռլինյան ճգնաժամի 1958–1961 թթ. հերթական փուլը հանգուցալուծվեց միայն 1961 թ. երկրորդ կեսին, երբ օգոստոսի 13–ին Արևմտյան Բեռլինի շուրջը կառուցվեց սառը պատերազմի ամենաակնառու խորհրդանիշը հանդիսացող «Բեռլինյան պատը»: Արևելք–Արևմուտք, ԽՍՀՄ–ԱՄՆ ռազմաքաղաքական առճակատումն իր գագաթնակետին հասավ 1962 թ. Կարիբյան (Կուբայական) ճգնաժամի շրջանում, երբ աշխարհը հայտնվել էր կործանարար միջուկային պատերազմի շեմին: Այսպիսով, պատահական չէր, որ ԽՍՀՄ–ում ռազմական ծախսերի առավել բարձր տեմպեր արձանագրվեցին 1961–1965 թթ., երբ միջին տարեկան աճը կազմեց 7,6 %²⁹⁹, իսկ ՌԱՀ–ի ճյուղերում կապիտալ ներդրումներն ավելացան 30 %-ով³⁰⁰:

Այսպիսով, ընդունելի է հիմնախնդրի ռուսաստանցի մի շարք հետազոտողների այն պնդումը, որ 1945–1964 թթ. ժամանակաշրջանը համարվում է ԽՍՀՄ ՌԱՀ–ի ձևավորման ավարտի շրջանը:

1960–ական թվականների կեսերից ԽՍՀՄ–ը հայտնվեց սոցիալ–տնտեսական հերթական ճգնաժամի առջև, ուստի ձեռնարկվեցին համալիր տնտեսական բարեփոխումներ, որոնց հիմնավորումը տվեց ԽՄԿԿ Կենտկոմի 1965 թ. սեպտեմբերյան պլենումը: Պաշտպանական արդյունաբերության զարգացման հիմնական առաջնահերթությունները 1966–1970 թթ., որոնք հայտնի են իբրև ԽՍՀՄ Նախարարների խորհրդի նախագահ Ա. Կոսիգինի տնտեսական ռեֆորմի տարիներ, ՌԱՀ–ի ոլորտում

²⁹⁸ Տե՛ս Симонов Н., նշվ. աշխ., էջ 297, 303:

²⁹⁹ Տե՛ս Быстрова И., Советский военно–промышленный комплекс: проблемы становления и развития (1930–1980–е годы), էջ, 254:

³⁰⁰ Տե՛ս Симонов Н., նշվ. աշխ., էջ 304–305:

«ատոմային ծրագրի» հետ զուգահեռ առաջին դիրքերում շարունակում էին մնալ «հրթիռատիեզերական և ինքնաթիռային տեխնիկայի», «բոլոր տեսակի հրթիռային սպառազինության ռադիոսարքերի, ռադիոտեղորոշումային, ռադիոհետախուզման և այլ հատուկ սարքերի» արտադրությունը: Դրանցից հետո՝ հրթիռային պինդ վառելիքը, պայթուցիկ նյութերը, զինամթերքը, նավաշինությունը, զրահատանկային տեխնիկան և այլն³⁰¹:

«Սպառազինության արտադրանքի կրճատման հետևանքով արդյունաբերության վերակառուցման միջոցառումների մասին» ՊՊԿ–ի 1945 թ. մայիսի 26–ի վերը հիշատակված որոշումով վերակառուցման էր ենթակա նաև ռազմապաշտպանական արդյունաբերության կառավարման համակարգը: Փոփոխությունների արդյունքում կրճատվեցին պաշտպանական ոլորտի ժողկոմատները՝ լուծարվեցին ԽՍՀՄ ռազմամթերքների, Ականանետային սպառազինության և Տանկային արդյունաբերության ժողկոմատները: Ռազմական արտադրության կազմակերպումն այսուհետ կենտրոնացվելու էր ԽՍՀՄ սպառազինության, Ավիացիոն, Նավաշինական արդյունաբերության, Գյուղատնտեսության և Տրանսպորտային մեքենաշինության ժողկոմատներում (1946 թ. մարտից՝ նախարարություններ): Դրանց զուգահեռ ԽՍՀՄ Նախարարների խորհրդին կից գործում էին 1945 թ. օգոստոսին ստեղծված Հատուկ կոմիտեն և Առաջին գլխավոր վարչությունը (ատոմային ծրագրեր), ատոմային, ռեակտիվ տեխնիկայի, ռադիոլուկացիայի հարցերով կոմիտեներ³⁰²:

Ռազմապաշտպանական արդյունաբերության ոլորտը, ինչպես նշել ենք, խորհրդային ողջ ժամանակաշրջանում գտնվում էր երկրի կուսակցական–քաղաքական ղեկավարության, նաև՝ խորհրդային իրավապահ և անվտանգության մարմինների (ՆԳՆ, ՊԱԿ) աջալուրջ հսկողության ներքո: Վերջիններս իրենց գործառույթներով հանդիսանում էին խորհրդային ՌԱՀ–ի կարևոր մասը: Նրանց իրավասության ոլորտում էին ձեռնարկությունների և կազմակերպությունների, այլ օբյեկտների պահպանության, կադրերի, հետախուզության, հակահետախուզության և այլ հարցերը:

³⁰¹ Ст'ю Быстрова И., Советский военно–промышленный комплекс: проблемы становления и развития (1930–1980–е годы), էջ 260:

³⁰² Ст'ю Симонов Н., նշվ. աշխ., էջ 194: Ст'ю նաև՝ Быстрова И., Советский военно–промышленный комплекс: проблемы становления и развития (1930–1980–е годы), էջ 237, 240:

Պատերազմից հետո ՌԱՀ–ի կառավարման գործառույթներն իրականացնում էր ԽՍԿԿ Կենտկոմի քաղբյուրոյի 1949 թ. հուլիսի 10–ի որոշումով ստեղծված Սեքենաշինության բաժինը (1953 թվականից՝ Պաշտպանական արդյունաբերության բաժին) և Կենտկոմի համապատասխան քարտուղարը³⁰³:

1953 թ. Ի. Ստալինի մահից հետո Ն. Խրուշչովի ղեկավարման տասնամյակում ԽՍՀՄ–ում հետևողականորեն իրականացվեց ժողտնտեսության կառավարման ապակենտրոնացման քաղաքականություն: ԽՍՀՄ–ում սպառազինության արտադրության ծրագրերը կենտրոնացված էին ԽՍՀՄ միջին մեքենաշինության (ատոմային ծրագիրը), Պաշտպանական արդյունաբերության (մինչև 1953 թ.՝ Սպառազինության), 1954 թ. ստեղծված Ռադիոտեխնիկական, Ավիացիոն և Նավաշինական արդյունաբերության նախարարություններում³⁰⁴:

1957 թ. ձեռնարկված «խրուշչովյան ռեֆորմներով» երկրի արդյունաբերությունը ղեկավարվելու էր ոչ թե ճյուղային (նախարարությունների միջոցով), այլ տարածքային սկզբունքի հիման վրա: Ստեղծվեցին տեղական ժողտնտխորհներ, որոնք անմիջականորեն ենթարկվում էին համամիութենական նախարարությանը: Արդյունքում լուծարվեցին 141 համամիութենական և հանրապետական նախարարություններ, որոնց փոխարեն ստեղծվեցին 105 ժողտնտխորհներ: Դրանով փորձ էր կատարվում ընդլայնելու միութենական հանրապետությունների իրավունքներն ու տնտեսավարման լիազորությունները:

Ինչպես նշել ենք, ռեֆորմները չորջանցեցին նաև խորհրդային ՌԱՀ–ը, նպաստեցին վերջինիս կառավարման ապակենտրոնացմանը, նաև պաշտպանական և քաղաքացիական ձեռնարկությունների միջև սերտ կապերի հաստատմանը, ՌԱՀ–ի աշխարհագրական շրջանակների ընդլայնմանը: Տնտեսության մյուս ճյուղերի նման պաշտպանական արդյունաբերության ձեռնարկությունները ևս հանձնվեցին տեղական ժողտնտխորհներին: ԽՍՀՄ–ում գիտատեխնիկական միասնական քաղաքականություն իրականացնելու, ՌԱՀ–ի ոլորտում գիտահետազոտական և փորձարարական ստրուկտորական աշխատանքներն արդյունավետ կազմակերպելու նպատակով

³⁰³ Ст'ю Быстрова И., Советский военно–промышленный комплекс: проблемы становления и развития (1930–1980–е годы), էջ 456:

³⁰⁴ Ст'ю Отечественный военно–промышленный комплекс и его историческое развитие, էջ 63:

ԽՍՀՄ Նախարարների խորհրդին կից ստեղծվեցին ավիացիոն, պաշտպանական տեխնիկայի, մեքենաշինության, նավաշինության, ավտոմատացման, ռադիո-էլեկտրոնիկայի, ատոմային էներգիայի օգտագործման և այլ պետկոմներ³⁰⁵:

ՌԱՀ-ի կառավարման համակարգում իրականացվող ռեֆորմների շրջանակներում ԽՍՀՄ Նախարարների խորհուրդը 1957 թ. օգոստոսի 13-ին որոշում է ընդունում «Արդյունաբերական ձեռնարկություններում ԽՍՀՄ պաշտպանության նախարարության ռազմական ներկայացուցիչների կրճատումների մասին»: Նույն որոշմամբ հաստատվում է «Արդյունաբերական ձեռնարկությունների ղեկավարների, բաժինների և արտադրամասերի պետերի, վարպետների պատասխանատվությունը մատակարարվող շարային ռազմական արտադրանքի որակի և արդյունաբերական ձեռնարկություններում ԽՍՀՄ պաշտպանության նախարարության ռազմական ներկայացուցիչների մասին Կանոնադրությունը»³⁰⁶: Այն տարածվում էր միութենական նախարարությունների և ժողովուրդների արդյունաբերական բոլոր այն ձեռնարկությունների և կազմակերպությունների վրա, որոնք ռազմական պատվերներ են կատարում ԽՍՀՄ պաշտպանության նախարարության համար: «Կանոնադրությամբ» արդյունաբերական ձեռնարկությունների աշխատողները պատասխանատու էին Պաշտպանության նախարարությանը մատակարարվող վատորակ, անլրակազմ կամ տեխնիկական պայմաններին չհամապատասխանող արտադրանքի համար: Այդ դեպքում՝ ձեռնարկությունների ղեկավարները, բաժինների և արտադրամասերի պետերը, վարպետները, հաստատված կարգի համաձայն, ենթարկվելու էին դատական և նյութական պատասխանատվության: «Կանոնադրությունում» նշվում էր բազմաթիվ այլ պարտականությունների մասին ևս, նաև՝ Պաշտպանության նախարարության ռազմական ներկայացուցիչների պատասխանատվության և իրավունքների³⁰⁷:

Ապակենտրոնացման քաղաքականությանը զուգահեռ խորհրդային ՌԱՀ-ի կառավարման համակարգում հետպատերազմյան տարիներին հետևողականորեն ամրապնդվում էր 1957 թ. ԽՍՀՄ Նախարարների խորհրդի նախագահությանը կից ստեղծված ռազմաարդյունաբերական հանձնաժողովի համակարգող դերը, նրա

³⁰⁵ Ст'я Быстрова И., Советский военно-промышленный комплекс: проблемы становления и развития (1930–1980-е годы), էջ 254:

³⁰⁶ Ст'я ՅԱԱ, ֆ. 1, ց. 37, գ. 39, թ. 70–71:

³⁰⁷ Ст'я նույն տեղում, թ. 72–79:

միջոցով էին անցնում ոլորտի բոլոր արմատական որոշումները: Հանձնաժողովին փոխարինեց դեռևս 1951 թվականից ԽՍՀՄ Նախարարների խորհրդին կից գործող ռազմական և ռազմաարդյունաբերական հարցերով բյուրոն³⁰⁸: ՌԱՀ–ի հանձնաժողովի ստեղծումից ի վեր այն հաջորդաբար գլխավորել են խորհրդային ազդեցիկ գործիչներ Դ. Ուստինովը (1957–1963), Լ. Սմիրնովը (1963–1985), Յու. Մասլյուկովը (1985–1988) և Ի. Բելոուսովը (1988–1991):

Խորհրդային տարիներին գերգաղտնի պայմաններում գործող ՌԱՀ–ի հանձնաժողովի հիմնական խնդիրներն ու գործարույթները ներկայացված են ոլորտի մասնագետների կողմից հեղինակված՝ «Հայրենական ռազմաարդյունաբերական համալիրը» կոլեկտիվ աշխատությունում: Նշենք դրանցից մի քանիսը.

- սպառազինման և ռազմական տեխնիկայի արդիական տեսակների ստեղծման աշխատանքների կազմակերպում և համակարգում,
- արդյունաբերության պաշտպանական ճյուղերի աշխատանքների համակարգում,
- արդյունաբերության պաշտպանական ճյուղերի օպերատիվ կառավարում և գործունեության վերահսկում,
- ԽՍՀՄ Պետպլանի և պաշտպանության նախարարության հետ համատեղ սպառազինության ծրագրերի, սպառազինության և ռազմական տեխնիկայի արտադրման ու թողարկման հնգամյա և տարեկան պլանների նախապատրաստում՝ վերադաս մարմինների կողմից հաստատելու համար,
- արդյունաբերության պաշտպանական ճյուղերի ռազմատեխնիկական համագործակցության հարցերով արտաքին տնտեսական կապերի համակարգում և այլն:

Հանձնաժողովի կողմից վերջնական տեսքի բերված որոշումների նախագծի տարբերակն ուղարկվում էր ԽՍԿԿ Կենտկոմի պաշտպանական արդյունաբերության բաժին, որտեղ այն ենթարկվում էր լրացուցիչ ճշգրտումների: Դրանից հետո փաստաթղթերն ընդունվել են ԽՍԿԿ Կենտկոմի և ԽՍՀՄ Նախարարների խորհրդի համատեղ որոշումներով: Դրանք կրում էին գաղտնիության տարբեր աստիճանի

³⁰⁸ Стів Отечественный военно–промышленный комплекс и его историческое развитие, тз 62–63:

գրիֆներ և, սահմանված կարգին համաձայն, ուղարկվում էին շահագրգիռ գերատեսչություններին: Հետաքրքիր է, որ հետպատերազմյան ողջ ժամանակաշրջանում հանձնաժողովի նիստերն անց են կացվել Մոսկվայի Կրեմլի «Օվալ» դահլիճում, շաբաթը մեկ անգամ պարբերությամբ³⁰⁹:

Ն. Խրուշչովի պաշտոնանկությունից հետո, երբ կասեցվեցին նաև «խրուշչովյան ռեֆորմները», 1964 թ. վերջերից սկսվում է ՌԱՀ–ի համակարգի ձեռնարկությունների հերթական «հավաքագրումը» կենտրոնացված ճյուղային նախարարություններում: ԽՍՀՄ–ում 1965 թ. իրականացվող նոր ռեֆորմների արդյունքում վերականգնվում է արդյունաբերության կառավարման ճյուղային համակարգը, ամրապնդվում է նաև կենտրոնացված պլանային կառավարման համակարգը: Խորհրդային ՌԱՀ–ում ուժեղանում էր ԽՄԿԿ Կենտկոմի պաշտպանական արդյունաբերության բաժնի համակարգող դերը:

Շուտով վերջնականապես ձևավորվում է պաշտպանական արդյունաբերության նախարարությունների այսպես կոչված «իննյակը», որոնցում հիմնականում կենտրոնացված էին ռազմական արտադրանք թողարկող պաշտպանական արդյունաբերության ձեռնարկությունները: Դրանք էին՝ ԽՍՀՄ ավիացիոն արդյունաբերության, Պաշտպանական արդյունաբերության, Նավաշինական արդյունաբերության, Քիմիական արդյունաբերության, Էլեկտրոնային արդյունաբերության, Էլեկտրատեխնիկական արդյունաբերության, Ընդհանուր մեքենաշինության (այստեղ կենտրոնացված էին հրթիռատիեզերական տեխնիկայի ստեղծման աշխատանքները), Ռադիոարդյունաբերության, Միջին մեքենաշինության նախարարությունները: Վերջիններիս հարում էին 10 կից նախարարություններ՝ իրենց այն ձեռնարկություններով, որոնք արտադրում էին ռազմական և քաղաքացիական նշանակության արտադրանք: Ոլորտի քաղաքական և տնտեսական ղեկավարումը ապահովում էին ԽՄԿԿ Կենտկոմի հատուկ բաժինները (պաշտպանական արդյունաբերության և վարչական մարմինների), իսկ անվտանգության խնդիրները՝ ՆԳՆ–ն և ՊԱԿ–ը: Նորագույն ռազմական տեխնիկայի զարգացման կազմակերպչական, գիտատեխնիկական ապահովության հարցերով զբաղվում էին ԽՍՀՄ Նախարարների խորհուրդը, նրա համապատասխան պետկոմները,

³⁰⁹ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 100–103:

Պետապլանը, Ֆինանսների նախարարությունը, Գիտությունների ակադեմիան³¹⁰: Խորհրդային ՌԱՀ–ի կառավարման նշված համակարգը գրեթե անփոփոխ տեսքով գոյություն ունեցավ մինչև 1991 թ. ԽՍՀՄ–ի կազմալուծումը:

Անփոփելով՝ կարելի է եզրակացնել, որ Երկրորդ համաշխարհային պատերազմից հետո միջազգային իրադրությունն աշխարհում շարունակում էր լարված մնալ: Վերջինս նպաստում էր հետպատերազմյան առաջին տասնամյակներին խորհրդային ռազմապաշտպանական արդյունաբերության աննախադեպ զարգացմանը: Այդ տարիներին ձևավորվեցին ԽՍՀՄ ռազմատնտեսական քաղաքականության և ՌԱՀ–ի առաջնահերթությունները, կատարելագործվեց նրա կառավարման համակարգը: Ինչպես նշում է հետազոտող Ի. Բիստրովան, «Ընդհանուր առմամբ՝ Երկրորդ համաշխարհային պատերազմին հաջորդող առաջին երկու տասնամյակները հանդիսացան ԽՍՀՄ–ում ռազմաարդյունաբերական համալիրի ստեղծման հիմնադիր փուլը: Այդ տարիներին մշակվեցին ռազմական նոր դոկտրինի և ռազմավարության հիմքերը, որը տիրապետում էր ԽՍՀՄ–ում մինչև 1970–ական թթ., ստեղծվեց գիտական և արտադրական հզոր բազա սպառազինության բոլոր տեսակների և համակարգերի հետագա զարգացման համար»³¹¹: Նշված ժամանակաշրջանում խորհրդային ՌԱՀ–ը ներկայանում էր իբրև ԽՍՀՄ սոցիալ–տնտեսական համակարգի հիմքը, որոշիչ էր դառնում նրա դերը նաև խորհրդային երկրի կուսակցական–պետական կյանքում:

3.3. ՀԽՍՀ արդյունաբերության ռազմապաշտպանական ճյուղի ձեռնարկությունների ներգրավվածությունը խորհրդային ՌԱՀ–ում և նրանց արտադրանքը

Հետպատերազմյան առաջին իսկ տարիներից խորհրդային Հայաստանում արագացված տեմպերով սկսվում է իրագործվել ռազմական նշանակության ապրանքների նոր տեսակների արտադրությունը, առաջին հերթին զարկ է տրվում էլեկտրամեքենաշինական, սարքաշինական, էլեկտրատեխնիկական և ռադիոտեխնիկական արդյունաբերության զարգացմանը: Արդեն հետպատերազմյան առաջին հնգամյակում խորհրդա-

³¹⁰ Стѣн Быстрова И., Советский военно–промышленный комплекс: проблемы становления и развития (1930–1980–е годы), էջ 255–256:

³¹¹ Նուն տեղում, էջ 260:

յին Չայաստանում շահագործման հանձնվեցին մի շարք խոշոր արդյունաբերական ձեռնարկություններ, այդ թվում Երևանի էլեկտրամեքենաշինական, կոմպրեսորների, կաբելի, փոքր հիդրոտուրբինների, Քանաքեռի ալյումինի և Կիրովականի ազոտական հանքանյութերի գործարանները և այլն: Այդ ձեռնարկությունների արտադրության ծավալը չէր սահմանափակվելու միայն հանրապետության պահանջարկով, այլ պետք է բավարարեր նաև խորհրդային երկրի տնտեսական այլ շրջանների պահանջարկը: Չանրապետությունում մեքենաշինության և սարքաշինության բոլոր ճյուղերի համալիր զարգացումը, աշխատանքի արտադրողականության աճին զուգահեռ, պետք է ապահովեր նաև նոր աշխատատեղերի ստեղծումը՝ հանրապետությունում նշանակալիորեն աճող բնակչության, հատկապես՝ բարձր որակավորում ունեցող բանվորների և ինժեներատեխնիկական կադրերի համար:

Էլեկտրամեքենաշինության բուռն զարգացման հիմքերը Չայաստանում դրվեցին արդեն 1946 թ.: Այսպես, ԽՍՀՄ մեքենաշինության և սարքաշինության նախարարության Երևանի թիվ 722 գործարանը, որն, ինչպես նշել ենք, դեռևս պատերազմի ավարտական փուլում մասնագիտացվել էր ռազմական թռիչքադաշտերի համար կոմպրեսորային «ԱԿՍ-7» կայաններ թողարկելու մեջ, կենտրոնական ռազմական գերատեսչության պատվերներով 1946 թ. գարնանից վերսկսում է կայանների արտադրությունը³¹²:

Շարունակում էր ռազմական արդյունաբերության պատվերներ էր կատարել 1940 թ. աշնանը հիմնադրված Երևանի թիվ 447 ինքնաթիռաշինական գործարանը: ԽՍՀՄ ավիացիոն արդյունաբերության նախարար Մ. Խրունիչևի 1946 թ. մայիսի 10-ի հրամանով գործարանին հանձնարարվում է շտապ կազմակերպել էլեկտրական տրանսֆորմատորների և գեներատորների արտադրությունը: Ընդ որում՝ եթե 1946 թ. համար նախապես առաջարկվում էր արտադրել 100 տրանսֆորմատորներ և 30 գեներատորներ, ապա նախարարի հուլիսի 4-ի հրամանով արտադրության պլանը կտրուկ բարձրացվում է՝ մինչև 835 տրանսֆորմատորի և 500 գեներատորի: Վերջինս ծանր դրության առջև է կանգնեցնում գործարանի անձնակազմին: 1946 թ. օգոստոսի սկզբին Մ. Խրունիչևին (պատճենը՝ ՅԿԿ Կենտկոմի առաջին քարտուղար Գ. Չարությունյանին) ուղղված նամակում գործարանի տնօրեն Չախնազարովը հայտնում

³¹² Տե՛ս ՅԱԱ, ֆ. 1, ց. 26, գ. 215, թ. 42:

է, որ գործարանն ի վիճակի չէ կատարելու նման ծավալների աշխատանք, քանզի առկա են արտադրության կազմակերպման հետ կապված բազում չլուծված խնդիրներ: Նշելով, որ նման առաջադրանքների ստացումը «տհաճ անակնկալ էր» գործարանի ղեկավարության համար, և որ դրանց կատարման համար հարկավոր է իրականացնել գործարանի արմատական վերակառուցում, Հախնազարովը դժգոհում է, որ արտադրության պլանները կազմելիս իր կարծիքը ոչ ոք չի հարցրել: Գործարանի տնօրենը առաջարկում է իջեցնել պլանները և շտապ կարգավորել կազմակերպչական, մոնտաժային, մատակարարման և մի շարք այլ հրատապ խնդիրներ³¹³:

Հայտնի է, որ պատերազմի ավարտից հետո տարբեր տեսակետներ առաջացան Երևանի թիվ 447 գործարանի հետագա մասնագիտացման հարցում, վարկածների թվում էր նաև գործարանի հիմքի վրա Հայաստանում ուղղաթիռների կամ տանկերի արտադրության կազմակերպումը: Սակայն Մոսկվայում ամենևին էլ հակված չէին միութենական հանրապետություններում նման գործարանների կառուցմանը, գլխավոր հակառակորդների թվում էր անձամբ Լ. Բերիան, ով պատերազմից հետո էլ շարունակում էր վերահսկել խորհրդային ռազմապաշտպանական արդյունաբերության գլխավոր ճյուղերը³¹⁴: Խորհրդային կառավարության որոշմամբ Երևանի թիվ 447 գործարանն ամբողջությամբ մասնագիտացվեց էլեկտրատեխնիկական արտադրանք թողարկող ձեռնարկության և 1947 թ. փոխանցվեց ԽՍՀՄ էլեկտրաարդյունաբերության նախարարությանը:

1948 թ. գործարանի տնօրեն է նշանակվում արտադրության փորձառու և հմուտ կազմակերպիչ Գուրգեն Զոլախյանը, ով ղեկավարում է գործարանը մինչև 1955 թ.: ԽՍՀՄ Նախարարների խորհրդի 1951 թ. դեկտեմբերի 15–ի որոշմամբ գործարանը շուտով իրացնում է խորհրդային ռազմական տեխնիկայի և սպառազինության, մասնավորապես ռադիոտեղորոշումային կայանների սնուցման համար տարբեր հզորության ուժային էլեկտրատրանսֆորմատորների, գեներատորների, շարժական էլեկտրակայանների արտադրությունը³¹⁵: Արդեն 1954 թ. ռազմական էլեկտրատեխնիկայի արտադրական պլանի համաձայն՝ գործարանն արտադրելու էր 150

³¹³ Տե՛ս նույն տեղում, գ. 115, ք. 212–215:

³¹⁴ Տե՛ս Հայաստանի Ժողովրդավարական վերջին նախագահը: Գուրգեն Զոլախյան, էջ 8–9:

³¹⁵ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 135–136:

շարժական էլեկտրակայաններ, 800 սնուցման ագրեգատներ, էլեկտրագեներատորների համար կառավարման 4600 վահանակներ և այլն: Ռազմական նշանակություն ունեցող արտադրանքից բացի գործարանը թողարկելու էր լայն գործառության ապրանքներ՝ 210 հազար սեղանի լամպեր, 75 հազար էլեկտրաարդուկներ և այլն³¹⁶:

Թիվ 447 գործարանում արտադրված ռազմական նշանակության արտադրանքը մատակարարվում էր ԽՍՀՄ ռազմաարդյունաբերության համակարգում գործող մի շարք գործարաններին, այդ թվում Օդեսայում տեղակայված թիվ 783 և Գորկում՝ թիվ 197: Այդ մասին տեղեկանում ենք ԽՄԿԿ Գորկու մարզկոմի քարտուղար Դ. Սմիրնովի կողմից 1954 թ. նոյեմբերի 3–ին ՅԿԿ Կենտկոմի քարտուղար Ս. Թովմասյանին ուղղված նամակից: Նրանում նշվում է, որ թիվ 447 գործարանը վերջին շրջանում դադարացրել է թիվ 197 գործարանին մատակարարել «Ա–6,25» տիպի ագրեգատներ, որոնք օգտագործվում են որպես էլեկտրական սնուցիչներ ռազմական տեխնիկայի ռադիոտեղորոշումային կայանների և համակարգերի համար: Պարզվում է, որ տարվա կտրվածքով գործարանը չէր մատակարարել 70 ագրեգատներ, ինչպես նաև չէր փոխանակել գործարանին վերադարձված 12 խտանված ագրեգատները: Հաշվի առնելով Գորկու թիվ 197 գործարանի կողմից ռազմական արտադրանքի տարեկան պլանի կատարման հատուկ կարևորությունը, մարզկոմի քարտուղարը խնդրում է աջակցել և ապահովել ագրեգատների մատակարարումը մինչև 1954 թ. դեկտեմբերի 5–ը: Հայաստանի իշխանությունների միջամտության արդյունքում մինչև տարվա ավարտը թիվ 197 գործարանին մատակարարվում է ագրեգատների տարեկան ամբողջ չափաքանակը, նաև՝ խտանվածների փոխարեն³¹⁷:

1954 թ. թիվ 447 գործարանը վերանվանվեց Երևանի էլեկտրամեքենաշինական գործարանի՝ «Հայէլեկտրագործարան»: Տարեցտարի աճում էր գործարանի ներգրավվածությունը խորհրդային ՌԱՀ–ում: Այսպես, ԽՄԿԿ Կենտկոմի և ԽՍՀՄ կառավարության 1958 թ. հունվարի 5–ի և 9–ի որոշումներով Հայէլեկտրագործարանը պետք է պատրաստեր և միութենական ռազմաարդյունաբերության մի շարք ձեռնարկություններին մատակարարեր հատուկ նշանակության միկրոամպերմետրեր,

³¹⁶ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 1, ց. 34, գ. 66, թ. 74:

³¹⁷ Տե՛ս նույն տեղում, թ. 160:

միլիովոլտմետրեր և լոգոմետրեր³¹⁸: Իսկ ԽՄԿԿ Կենտկոմի և ԽՍՅՍ կառավարության 1958 թ. հոկտեմբերի 3–ի որոշումով Հայէլեկտրագործարանը, միութենական մի շարք ձեռնարկությունների թվում, ռազմապաշտպանական ոլորտի համար բացառիկ կարևոր նշանակության Կույբիշևի ժողտնտխորհի թիվ 511 գործարանի շահագործումն արագացնելու նպատակով պետք է մատակարարեր էլեկտրաուժային տրանսֆորմատորներ, էլեկտրական այլ սարքավորումներ³¹⁹:

Ի կատարումն ԽՄԿԿ Կենտկոմի և ԽՍՅՍ Նախարարների խորհրդի 1959 թ. հոկտեմբերի 10–ի թիվ 1187–507 որոշման՝ ՀԿԿ Կենտկոմը և ՀԽՍՀ Նախարարների խորհուրդը, Կենտկոմի քարտուղար Ս. Թովմասյանի և կառավարության նախագահ Ա. Քոչինյանի ստորագրությամբ 1959 թ. դեկտեմբերի 4–ին ընդունում են «Խիստ գաղտնի» և «հատուկ կարևորության» թիվ 138 որոշումը, որով ՀԽՍՀ ժողտնտխորհի Երևանի էլեկտրամեքենաշինական գործարանը հաստատում են իբրև հրթիռների համար վրագետնյա սարքավորումներ արտադրելու գլխամասային գործարան: Վերջինիս ղեկավարությանը հանձնարարվում է ստեղծել համապատասխան հզորություններ՝ էլեկտրական ուժային սարքավորումներ. շարժական տրանսֆորմատորային ենթակայաններ և բարձր հաճախականության գեներատորներ թողարկելու համար: 1960–1961 թթ. համար արտադրության ծավալը կազմելու էր տարեկան 30 մլն. ռուբլի³²⁰: ԽՄԿԿ Կենտկոմի և ԽՍՅՍ Նախարարների խորհրդի 1959 թ. հոկտեմբերի 2–ի և 1960 թ. հոկտեմբերի 27–ի որոշումներով Հայէլեկտրագործարանը 1960 և 1961 թթ. ԽՍՅՍ պաշտպանության նախարարությանը պետք է մատակարարեր համապատասխան՝ 105 և 215 լրակազմ «ՊՏՊ–180» շարժական տրանսֆորմատորային ենթակայաններ երկու «2ՊՆ–6» կցասայլերի հիմքի վրա՝ ղեկավարվող հրթիռային սպառազինության համար³²¹: ԽՍՅՍ Նախարարների խորհրդի նախագահության ռազմաարդյունաբերության հարցերով հանձնաժողովի 1959 թ. դեկտեմբերի 7–ի որոշումով Հայէլեկտրագործարանը խորհրդային ռազմաարդյունաբերության թիվ 283 գործարանին պետք է մատակարարեր լոգոմետրեր և միակցման տուփեր³²²:

³¹⁸ Տե՛ս Հայաստանի ժողտնտխորհի վերջին նախագահը: Գուրգեն Չոլախյան, էջ 144–145:

³¹⁹ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 1, ց. 38, գ. 49, թ. 83–84:

³²⁰ Տե՛ս նույն տեղում, ց. 126, գ. 2, թ. 26–27:

³²¹ Տե՛ս Հայաստանի ժողտնտխորհի վերջին նախագահը: Գուրգեն Չոլախյան, էջ 147–148: Տե՛ս նաև՝ ՀԱԱ, ֆ. 1, ց. 41, գ. 89, թ. 61–62:

³²² Տե՛ս Հայաստանի ժողտնտխորհի վերջին նախագահը: Գուրգեն Չոլախյան, էջ 148:

Խորհրդային Հայաստանում էլեկտրատեխնիկական արդյունաբերության զարգացմանը զուգահեռ 1950–ական թթ. վերջերից բուռն առաջընթաց ապրեցին նաև ռազմական սարքաշինությունը և ռադիոէլեկտրոնային արդյունաբերությունը: Այդ ճյուղերի հետագա զարգացմանն էին միտված ՀԿԿ Կենտկոմի բյուրոյի և ՀԽՍՀ Նախարարների խորհրդի մի շարք որոշումները, այդ թվում 1958 թ. հունվարի 29–ի որոշումը՝ սարքաշինության³²³ և 1961 թ. հունիսի 9–ի՝ ռադիոէլեկտրոնային արդյունաբերության³²⁴ հետագա զարգացման մասին:

Երևանի մետաղակերամիկայի և կիսահաղորդիչների գործարանի հիմքի վրա 1958 թ. ստեղծվեց «Տրանզիստոր» ձեռնարկությունը: Այստեղ ԽՍՀՄ–ում առաջիններից մեկը 1960–1961 թթ. կազմակերպվեց ռադիոէլեկտրոնային ապրանքների՝ կիսահաղորդչային ուժային դիոդների, տրիոդների (տրանզիստորների) և տիրիստորների արտադրություն: Կիսահաղորդչային սարքերի օգտագործումը ռազմական կապի միջոցներում և ռադիոտեղորոշումային համակարգերում հնարավորություն տվեցին կատարելագործել խորհրդային ռազմական տեխնիկան: Ռադիոլամպերի համեմատությամբ կիսահաղորդչային սարքերը փոքրածավալ էին և բավականին ամուր, դրանք կարևոր դեր խաղացին էլեկտրոնային հաշվիչ մեքենաների (ԷՀՍ), նոր սերնդի ռազմական տեխնիկայի, հրթիռաշինության զարգացման գործում³²⁵: «Տրանզիստոր» ձեռնարկության արտադրանքը խորհրդային տարիներին մեծ պահանջարկ ուներ, այն առաքվում էր Ռուսաստանում (Մոսկվա, Նովոսիբիրսկ, Ուֆա, Կիրով, Պենզա, Սարատով և այլն) և Ուկրաինայում (Կիև, Դնեպրոպետրովսկ, Նիկոլաև) տեղակայված ռազմապաշտպանական արդյունաբերության գործարաններ, գիտաարտադրական միավորումներ (ԳԱՄ) և այլն³²⁶:

Երևանից բացի՝ սարքաշինական ձեռնարկություններ հիմնվեցին նաև հանրապետության այլ քաղաքներում: Նախկին կոոպերատիվ արհեստագործական արտելների հիմքի վրա 1957 թ. Լենինականում կազմակերպվեց սարքաշինական գործարան, 1958 թ. հիմնվում է Սևանի էլեկտրական չափիչ սարքերի գործարանը, Կիրովականի էլեկտրոնային մանրակերտ սարքերի «Ավտոմատիկա» գործարանը և

³²³ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 145:

³²⁴ Տե՛ս Заробян Н., Яков Заробян и его эпоха, Ереван, 2008, էջ 141:

³²⁵ «Հայաստան» հանրագիտարան, Ե., 2012, էջ 501:

³²⁶ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 113, ց. 181, գ. 620, թ. 201, գ. 641, թ. 67–68:

այլն: Ի կատարումն ԽՍՀՄ Նախարարների խորհրդի 1958 թ. հոկտեմբերի 29–ի կարգադրության՝ ՀԽՍՀ Նախարարների խորհուրդը 1958 թ. դեկտեմբերի 9–ի որոշումով պարտավորեցնում է ՀԽՍՀ ժողտնտխորհին՝ 1959 թ. առաջին եռամսյակից «Ավտոմատիկա» գործարանում սկսել փոքրածավալ ավտոմատ էլեկտրոնային հաշվիչ–որոշիչ սարքերի մի շարք տեսակների շարային թողարկումը: Նույն որոշումով Երևանի սարքաշինական գործարանում կազմակերպվելու էր ծովային միլիվոլտմետրերի և լոգոմետրերի շարային արտադրություն³²⁷: ԽՍՀՄ էլեկտրատեխնիկական արդյունաբերության և սարքաշինության նախարարության Կիրովականի «Ավտոմատիկա» ԳԱՄ–ի գործարաններում (այդ թվում Սևանի էլեկտրական գործադիր մեխանիզմների) ռազմապաշտպանական պատվերներով խորհրդային տարիներին թողարկել են կիսահաղորդիչներ, ուղղեցուցիչներ, տարբեր տիպի ուժեղացուցիչներ, միապտույտ էլեկտրական գործադիր մեխանիզմներ և այլն: Արտադրանքն առաքվել է Մոսկվայում, Մոսկվայի մարզի Գորլովկա, Բոլշևո, Լուկինո, Օդինցովո, Ուկրաինայի Կիև, Սևաստոպոլ քաղաքներում տեղակայված գործարաններին և ձեռնարկություններին³²⁸:

Հետպատերազմյան տարիներին խորհրդային ռազմապաշտպանական ոլորտում շարունակեց ծանրակշիռ ներդրում ունենալ Հայաստանի քիմիական արդյունաբերությունը: Արդեն հետպատերազմյան առաջին հնգամյակի վերջին Կիրովի անվան գործարանը շահագործման հանձնեց նոր արտադրանքի՝ էմուլսիային պոլիբլորոպրենային կաուչուկի արտադրամասը, որն անվանվեց «Նաիրիտ»: Նոր տեսակի կաուչուկի տեխնոլոգիան մշակվել էր գործարանի մասնագետների կողմից, գլխավոր ինժեներ Է. Տեր–Գրիգորյանի և գործարանի կենտրոնական գիտահետազոտական լաբորատորիայի պետ, ինժեներ Ն. Կարապետյանի գլխավորությամբ: Դա հնարավորություն տվեց ավելացնել ռազմապաշտպանական կարիքների համար որակյալ կաուչուկի արտադրությունը գրեթե չորս անգամ, իսկ ինքնարժեքը նվազեց 8,4 անգամ³²⁹:

Կիրովականի ազոտային հանքանյութերի գործարանին կից 1946 թ. կառուցված էլեկտրոլիզի գործարանում 1950–ական թթ. սկսվեց սինթետիկ կորունդի, մեկամինի,

³²⁷ Տե՛ս նույն տեղում, ց. 77, գ. 156, թ. 1–2:

³²⁸ Տե՛ս նույն տեղում, ց. 181, գ. 620, թ. 183, թ. 198, գ. 641, թ. 104:

³²⁹ Տե՛ս Григорьянц А., նշվ.աշխ., էջ 290–291:

երկրի ռազմապաշտպանական կարիքների և ռազմական տեխնիկայի համար նախատեսված քիմիական այլ նյութերի արտադրություն: Այստեղ էր արտադրվում «ատոմային և ջրածնային ռուբերի պատրաստման համար անհրաժեշտ բաղադրամաս հանդիսացող, այսպես կոչված, «ծանր ջուրը», առանց որի հնարավոր չէր արձակել նշված ռուբերը»³³⁰: ԽՍՀՄ «միջուկային ծրագրի» պատասխանատուների կողմից հաստատված պլանի համաձայն՝ 1952–1971 թթ. գործարանում տարեկան արտադրվել է 3600 կգ «ծանր ջուր», 20 տարում՝ 72000 կգ³³¹:

Կիրովականի Մյասնիկյանի անվան Կարմիր դրոշի շքանշանակիր քիմիական կոմբինատի «Ռուբին» գործարանում խորհրդային տարիներին արտադրվել են ռազմապաշտպանական նշանակության մի քանի տասնյակ տիպի ապրանքներ, այդ թվում՝ էլեկտրոնիկայի ինտեգրալ միկրոսխեմաների ստեղծման համար մոնոբյուրեղներ, նոնաքարային լազերային միաբյուրեղներ և այլն: Դրանք օգտագործվում էին խորհրդային ռադիոտեղորոշումային կայաններում և պաշտպանական տեխնիկայի լազերային սարքերում՝ նշանառուի համակարգերում լազերային ճառագայթը կառավարելու համար³³²: Նշենք, որ ճշգրիտ տեխնիկական քարերի Արզնիի գործարանում նույն տարիներին կազմակերպվեց առաջին ռուբինյան գեներատորների արդյունաբերական արտադրությունը, որից հետո՝ նոնաքարայինը³³³: Ռազմապաշտպանական արդյունաբերության ճյուղերի կարիքների համար բարդ կառուցվածքով սինթետիկ մոնոբյուրեղների արտադրություն կազմակերպվեց ԽՍՀՄ ավտոմատացման միջոցների սարքաշինության և կառավարման համակարգերի նախարարության Նոր Հաճնի հայկական «Սապֆիր» արտադրական միավորումում³³⁴:

Արդեն հետպատերազմյան 13 տարիների ընթացքում հանրապետությունում կառուցված և շահագործման հանձնված 200 նոր արդյունաբերական ձեռնարկությունների զգալի մասը սպասարկում էր երկրի ռազմաարդյունաբերական ոլորտը: Հայաստանում 1958 թ. արտադրվում էր բարձր որակի մոլիբդեն, պղինձ, ալյումին, կաուչուկ, քիմիական տարբեր նյութեր, պլաստմասսաներ, էլեկտրա-

³³⁰ Ասժատրյան Ե., նշվ. աշխ., էջ 36:

³³¹ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 113, ց. 181, գ. 620, թ. 216–218:

³³² Տե՛ս նույն տեղում:

³³³ Տե՛ս Հայաստանի Հանրապետության գիտությունների ազգային ակադեմիան 50 տարում, Ե., 1994, էջ 81:

³³⁴ Տե՛ս նույն տեղում, ֆ. 113, ց. 181, գ. 473, թ. 2–3, գ. 620, թ. 176:

գեներատորներ, տրանսֆորմատորներ, շարժական էլեկտրակայաններ, կոմպրեսորներ, հիդրոտուրբիններ, կաբելներ, ճշգրիտ էլեկտրասարքավորումներ, հրակայուն նյութեր և այլն: Այդ արտադրանքի գերակշիռ մասն ուներ ռազմապաշտպանական նշանակություն:

1960 թ. սկսած խորհրդային Հայաստանի մասնակցությունը ԽՍՀՄ ՌԱՀ–ում ձեռք է բերում որակական նոր, առավել կանոնակարգված և հաստատագրված բնույթ, և դա շնորհիվ նախորդ տարիների տպավորիչ արդյունքների: Այսուհետ Հայկական ԽՍՀ–ի յուրաքանչյուր հաշվետու տարվա ռազմական արտադրանքի վերաբերյալ ստուգիչ–հսկիչ առաջադրանքներն ընդունվում են ՀԿԿ Կենտկոմի բյուրոյի և ՀԽՍՀ Նախարարների խորհրդի փակ նիստերում՝ ի կատարումն ԽՄԿԿ Կենտկոմի և ԽՍՀՄ Նախարարների խորհրդի՝ «Հաշվետու տարվա համար ռազմական տեխնիկայի արտադրության գծով ստուգիչ–հսկիչ առաջադրանքների մասին» համապատասխան որոշումների: ՀԿԿ Կենտկոմի բյուրոյի և ՀԽՍՀ Նախարարների խորհրդի կողմից ընդունված որոշումներով և հանձնարարականներով նիստերի արձանագրությունները «խիստ գաղտնի» գրիֆով ուղարկվում էին Հատուկ բաժին՝ «Հատուկ թղթապանակ» («Особая папка») վերտառությամբ: Դրանք սկսեցին աստիճանաբար գաղտնագերծվել միայն ԽՍՀՄ փլուզումից հետո:

Այսպես, ի կատարումն ԽՄԿԿ Կենտկոմի և ԽՍՀՄ Նախարարների խորհրդի 1960 թ. հունիսի 28–ի՝ «1961 թ. հաշվետու տարվա համար ռազմական տեխնիկայի արտադրության ստուգիչ առաջադրանքների մասին» որոշման, որով ԽՍՀՄ պաշտպանության նախարարությանը հանձնարարվում է մեկ ամսվա ընթացքում միութենական հանրապետություններին ներկայացնել ռազմական տեխնիկայի և նրա համար հատուկ համալրող մասերի մատակարարման հայտեր, ՀԿԿ Կենտկոմը և ՀԽՍՀ Նախարարների խորհուրդը 1960 թ. հուլիսի 30–ի որոշմամբ ՀԽՍՀ ժողովնտխորհին տալիս են 1961 թ. հաշվետու տարվա համար ռազմական տեխնիկայի և գույքի արտադրանքի գծով ներքոնշյալ առաջադրանքները: Ռազմամթերքների մասեր. ինժեներական ականների պատյաններ՝ 60.000 և պայթուցիչներ՝ 120.000 հատ, ռազմական էլեկտրատեխնիկա. էլեկտրադիզելային սնուցման ագրեգատներ ռադիոտեղորոշումային կայանների և ռազմական կապի միջոցների համար՝ 3100 հատ, բարձր լարման արդյունաբերական

ցանցերին միացման տրանսֆորմատորային ենթակայաններ ղեկավարվող ռեակտիվ սպառազինության համար՝ 200 լրակազմ, ռազմադաշտային կաբելներ՝ 25.000 կմ, նաև ռազմական գույքի այլ տեսակներ, հուևք և նյութեր՝ ԽՍՀՄ Պետպլանի կողմից հաստատված համապատասխան անվանացանկով և քանակով³³⁵:

Ի կատարումն ԽՍԿԿ Կենտկոմի և ԽՍՀՄ Նախարարների խորհրդի 1960 թ. հոկտեմբերի 27-ի որոշումների՝ ՀԿԿ Կենտկոմը և ՀԽՍՀ Նախարարների խորհուրդը 1960 թ. դեկտեմբերի 2-ին հաստատում են ՀԽՍՀ-ում 1961 թ. արտադրվող և մատակարարվող ռազմական տեխնիկայի և համալրող մասերի թողարկման պլանը, համաձայն թիվ 1 և 2 հավելվածների: Նույն որոշմամբ հաստատվում է նաև 1961 թ. նավաշինության համար համալրող սարքավորումների արտադրանքի պլանը: Այսպես, ԽՍՀՄ պաշտպանության նախարարության պատվերով հրթիռային ղեկավարվող սպառազինության համար Հայաստանի ձեռնարկությունները մատակարարելու էին 200 լրակազմ շարժական տրանսֆորմատորային ենթակայաններ երկու կցասայլերի հիմքի վրա: Համաձայն հաստատված առաջադրանքների, Հայաստանից Խորհրդային Ռուսաստան, Ուկրաինա և Վրաստան պետք է մատակարարվեին տարբեր տեսակի լոգոմետրեր, աղաչափիչների լրակազմեր, էլեկտրաջերմային դիզելային լրակազմեր և այլն: Իր հերթին, ռազմական նշանակության որոշ արտադրանքի տեսակներ լրակազմելու համար Հայաստանն Ուկրաինայից ստանալու էր ռադիոընդունիչներ և մասեր աղաչափիչների լրակազմի համար, իսկ Ռուսաստանից՝ հոսանքափոխարկիչներ և այլն³³⁶:

Ի կատարումն ԽՍԿԿ Կենտկոմի և ԽՍՀՄ Նախարարների խորհրդի 1960 թ. դեկտեմբերի 26-ի որոշումների՝ ՀԿԿ Կենտկոմը և ՀԽՍՀ Նախարարների խորհուրդը 1961 թ. փետրվարի 1-ին հաստատում են 1961 թ. հաշվետու տարվա համար ռազմական էլեկտրատեխնիկայի, գույքի և ռազմամթերքների մասերի արտադրության և առաքման հերթական առաջադրանքները: Համաձայն դրանց՝ ԽՍՀՄ Նախարարների խորհրդի պաշտպանական տեխնիկայի գծով պետկոմի պատվերներով, Ուկրաինական ԽՍՀ-ում տեղակայված ռազմական գործարաններին Հայաստանը պետք է

³³⁵ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 1, ց. 126, գ. 2, թ. 34-36:

³³⁶ Տե՛ս նույն տեղում, թ. 60-67:

մատակարարեր 60.000 հակատանկային «SU-57» ականի պատյան (առանց լիցքավորման) և 120.000 «ՄՎ-3-57» պայթուցիչ³³⁷:

Նշենք, որ ՀԽՍՀ Նախարարների խորհրդի 1961 թ. հունվարի 23-ի հրահանգով ՀԽՍՀ ժողտնտխորիը ժամանակավորապես ազատվում էր ռազմական ժամանակներում ռազմամթերքների լիցքավորման համար մոբիլիզացիոն հզորություններ ստեղծելու նախկինում հաստատված առաջադրանքների կատարումից: Մասնավորապես՝ Լուսավանի երկաթբետոնե ապրանքների գործարանում դադարեցվելու էր հակատանկային «SU-57», նաև՝ տարբեր տեսակի ավիառումբերի լիցքավորումը³³⁸:

Ի կատարումն ԽՍՀՄ Նախարարների խորհրդի 1961 թ. հունվարի 21-ի որոշման՝ ՀԽՍՀ Նախարարների խորհրդի 1961 թ. փետրվարի 2-ի կարգադրությամբ ՀԽՍՀ ժողտնտխորիի ենթակայությամբ գործող ձեռնարկությունները 1961 թ. ընթացքում պետք է թողարկեին ծովային կատարմամբ էլեկտրական սարքավորումներ և նավաշինության հատուկ սարքեր: Դրանք առաքվելու էին ԽՍՀՄ Նախարարների խորհրդի նավաշինության գծով պետկոմի թիվ 402 և 893, Խաբարովսկի ժողտնտխորիի թիվ 199 գործարաններ, որտեղ կառուցվում էին խորհրդային նորագույն սուզանավեր: Այսպես, ՀԽՍՀ ժողտնտխորիի Լենինականի սարքաշինական գործարանը «Պ-6» և «Պ-12» տեսակի 63 լրակազմ փոխարկիչներ պետք է առաքեր թիվ 402 գործարան և 80 լրակազմ՝ թիվ 199 գործարան: Երևանի սարքաշինական գործարանը պետք է առաքեր 38 հատ «ԿՍ-54» միակցման տուփեր թիվ 402 գործարան և 6 հատ՝ թիվ 199 գործարան³³⁹:

Նշենք, որ ԽՍԿԿ Կենտկոմի և ԽՍՀՄ Նախարարների խորհրդի 1960 թ. հոկտեմբերի 27-ի որոշումով Երևանի սարքաշինական գործարանը 1961 թ. առաջին եռամսյակից խորհրդային ռազմական նավաշինության կարիքների համար պատրաստում և մատակարարում էր տարբեր տիպի լոգոմետրեր, որոնց նախագիծը պատրաստվել էր ԽՍՀՄ կառավարության ավտոմատացման և մեքենաշինության պետկոմի թիվ 218 պետական մասնագիտական հատուկ կոնստրուկտորական բյուրոյի կողմից: Լոգոմետրերից գործարանին չէր հաջողվել իրացնել միայն «ԼՄ-01» տիպի

³³⁷ Տե՛ս նույն տեղում, գ. 3. թ. 1-5:

³³⁸ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 113, ց. 77, գ. 353, թ.1-2:

³³⁹ Տե՛ս նույն տեղում, գ. 356, թ. 1-3:

լոգոմետրերի թողարկումը: 1961 թ. հունիսի 26–ին ԽՄԿԿ Կենտկոմ և ԽՍՀՄ կառավարություն ուղղված նամակում հայտնելով այդ մասին, ՀԿԿ Կենտկոմի առաջին քարտուղար Յա. Ջարոբյանը և ՀԽՍՀ Նախարարների խորհրդի նախագահ Ա. Քոչինյանը տեղեկանցում են, որ թիվ 218 բյուրոյի հետ գործարանի համատեղ աշխատանքի ընթացքում պարզվել է, որ կոնստրուկտորական բացթողումների պատճառով դրանց շարային արտադրությունը կազմակերպել հնարավոր չէ: Ուստի պատվիրատուի հետ համաձայնությամբ դրանք փոխարինվել են այլ տիպի լոգոմետրերի արտադրությամբ³⁴⁰:

ԽՄԿԿ Կենտկոմի և ԽՍՀՄ Նախարարների խորհրդի 1961 թ. նոյեմբերի 27–ի որոշումների համաձայն՝ ՀԿԿ Կենտկոմը և ՀԽՍՀ Նախարարների խորհուրդը 1961 թ. դեկտեմբերի 18–ին հաստատում են արդեն 1962 թ. համար ռազմական տեխնիկայի լրակազմող ապրանքների արտադրանքի թողարկման և մատակարարման պլանը: Համաձայն դրա՝ կառավարվող ռեակտիվ սպառազինության և ռազմական նավաշինության լրակազմող սարքավորումների գծով՝ «Կրուգ» զենիթահրթիռային համակարգը լրակազմելու, հեռահար գործողության հռթիրների վրագետնյա սարքավորումների առանձին հանգույցների մոնտաժի և փորձարկումների համար ՀԽՍՀ ժողտնտխորհի ձեռնարկությունները ԽՍՀՄ պաշտպանության նախարարության պատվերներով պետք է թողարկեին և առաքեին Ռուսաստանում, Ուկրաինայում և Վրաստանում տեղակայված ռազմաարդյունաբերական ձեռնարկություններին ընդհանուր 204 լրակազմ «ՊՏՊ–180» շարժական տրանսֆորմատորային ենթակայաններ երկու «2ՊՆ–6» կցասայլերի հիմքի վրա, տարբեր մակնիշի էլեկտրական սնուցման ագրեգատներ, էլեկտրաշարժիչների մեխանիզմներ և այլն: Ռազմական նավաշինության համար՝ լոգոմետրեր, աղաչափիչների, թերմոէլեկտրոնային դիզելային շարժիչների լրակազմեր, փոխակերպիչներ, միակցման տուփեր, ծովային կատարմամբ էլեկտրական պոմպեր, էլեկտրական այլ սարքավորումներ³⁴¹:

ՀԿԿ Կենտկոմի բյուրոյի և ՀԽՍՀ Նախարարների խորհրդի 1962 թ. ապրիլի 18–ի որոշումով Երևանի ժամացույցի գործարանին հանձնարարվում է ստեղծել մոբիլիզացիոն կարողություններ մեխանիկական պայթուցիչներ («ՄՎ–57» տեսակի,

³⁴⁰ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 1 , ց. 41, գ. 85, թ. 100:

³⁴¹ Տե՛ս նույն տեղում, ց. 126, գ. 3, թ. 132–150:

տարեկան՝ 400.000, «ՄՎ-3-57»՝ 600.000 հատ) արտադրելու համար: Նույն որոշումով ՀԽՍՀ ժողտնտխորհին հանձնարարվում է 1962 թ. 4-րդ եռամսյակում և 1963 թ. հանրապետության ձեռնարկություններում, մասնավորապես Երևանի և Լենինականի սարքաշինական գործարաններում, պատրաստել տարբեր տեսակի հատուկ էլեկտրական սարքավորումներ (միակցման տուփեր, մագնիսական էլեկտրոնային լոգոմետրեր, միլիվոլտմետրեր, աղաչափիչների լրակազմեր և այլն)՝ ԽՍՀՄ նավաշինության պետկոմի թիվ 402, Խաբարովսկի թիվ 199, Վոլգո-Վյատսկի ժողտնտխորհի «Կրասնոյե Սորմովո», Լենինգրադի ժողտնտխորհի թիվ 189, 194 և 196 նավաշինական գործարաններին (որտեղ կառուցվում են նոր սերնդի սուզանավեր) մատակարարելու համար³⁴²:

Լենինականի սարքաշինական գործարանը ռազմածովային նավատորմի և սուզանավաշինության համար թողարկում էր տարբեր տեսակի հոսանքափոխարկիչներ, աղաչափիչներ, վիսկոզաչափիչներ, եղանակի արհեստական սարքեր, խոնավ խցիկ, սուզանավերի լաքաներկ ծածկույթը հսկելու և այլ սարքեր: Խորհրդային սուզանավաշինության զարգացմանը զուգահեռ գործարանին տրվող առաջադրանքների ծավալների տարեց տարի կտրուկ ավելացումը ծանր դրության մեջ էր դրել գործարանի անձնակազմին: ՀԿԿ Կենտկոմի առաջին քարտուղար Յա. Ջարոբյանին և ՀԽՍՀ Նախարարների խորհրդի նախագահ Ա. Քոչինյանին 1962 թ. սեպտեմբերի 18-ին ուղղված նամակում ՀԿԿ Լենինականի քաղկոմի քարտուղար Գ. Ղարիբջանյանը հայտնում է, որ ԽՄԿԿ Կենտկոմի և ԽՍՀՄ Նախարարների խորհրդի 1961 թ. հունիսի 10-ի և 1962 թ. հունվարի 24-ի որոշումներով նախատեսված է 1962-1965 թթ. գործարանում թողարկել հույժ կարևոր նշանակության ևս 11 նոր տեսակի սարքեր: Տեղեկացնելով, որ «Գործարանի այդպիսի մեծ արտադրական անվանակարգը ստեղծում է աշխատանքի ծանր պայմաններ և թույլ չի տալիս կազմակերպելու նոր տեսակի սարքերի արտադրություն», Ղարիբջանյանը նշում է գործարանը վերակառուցելու և ընդարձակելու հրատապ անհրաժեշտության մասին: Նա հայտնում է, որ դեռևս 1962 թ. ապրիլի 24-ին ՀԽՍՀ Նախարարների խորհուրդը հարցի վերաբերյալ խնդրանքով դիմել է ԽՍՀՄ Նախարարների խորհրդի նախագահի տեղակալ Դ.

³⁴² Տե՛ս նույն տեղում, գ. 4, թ. 43-48, գ. 5, թ. 63-67:

Ուստի նույնպես: Վերջինս թեև ընդառաջել է, համապատասխան ցուցումներ տվել, սակայն մինչ օրս խնդիրները չեն կարգավորվել և ձեռնարկությունը նախկինի պես գտնվում է աշխատանքային ծանր պայմաններում³⁴³:

Ի կատարումն ԽՄԿԿ Կենտկոմի և ԽՍՅՍ Նախարարների խորհրդի 1961 թ. սեպտեմբերի 11-ի և ԶԿԿ Կենտկոմի ու ԶԽՍՅ Նախարարների խորհրդի 1962 թ. հունվարի 17-ի որոշումների՝ ԶԽՍՅ Նախարարների խորհրդի 1962 թ. հունիսի 22-ի կարգադրությամբ հաստատվում է մինչև 1965 թ. ներառյալ ԶԽՍՅ ձեռնարկություններում ռազմական տեխնիկայի և գույքի արտադրության համար մոբիլիզացիոն հզորություններ ստեղծելու ծրագիրը: Ըստ այդմ՝ ռազմամթերքի մասերի գծով նախատեսվում է պատրաստել 480.000 հակատանկային «SU-57» ականներ (առանց լիցքավորման). 220.000-ը՝ Ձերժինսկու անվան Երևանի հաստոցաշինական, 260.000-ը՝ Երևանի կոմպրեսորային գործարաններում: Երևանի ժամացույցի գործարանում՝ «ՄՎ-57» և «ՄՎ-3-57» տեսակի պայթուցիչներ՝ ընդհանուր 1.000.000 հատ քանակով, Երևանի «Պոլիվինիլացետատ» գործարանում՝ բամբակյա թաղանթանյութ (ցելյուլոզ) (օգտագործվելու էր 1963-1970 թվականներին ԶԽՍՅ-ում հրթիռային պինդ վառելիք, վառող և պայթուցիկ նյութեր արտադրելու համար)³⁴⁴: Նշենք, որ «Պոլիվինիլացետատ» արտադրական միավորումը ռազմապաշտպանական նպատակներով արտադրել է նաև պատրաստի արտադրանք՝ «ՊՎԱ-դիսպերսիա» և «ՊՎԱ-բիսեր» սոսինձներ, պոլիվինիլային սպիրտ և այլն³⁴⁵:

1961-1965 թթ. ռազմական արտադրանքի պլանով մեծ ծավալի աշխատանքներ էին նախատեսված Զայաստանի ռազմապաշտպանական ոլորտի առաջատար Զայէլեկտրագործարանի համար: Այստեղ ռազմական էլեկտրատեխնիկայի գծով պետք է պատրաստվեին վրագետնյա հատուկ էլեկտրաուժային սարքավորումներ, ռադիոտեղորոշումային կայաններ և ռազմական կապի միջոցներ՝ «Կրուզ», «Կուբ», «Դալ», «Ս-75Ս» («Վոլխով»), «Ս-120», «Ս-125» («Նևա»), առավել կատարելագործված «Ս-200» խորհրդային զենիթահրթիռային նորագույն համակարգերը լրակազմելու համար: Մասնավորապես՝ բալիստիկ հրթիռների արձակման, նշանակետը

³⁴³ Տե՛ս ԶԱԱ, ֆ. 113, ց. 89, գ. 273, թ. 7-9:

³⁴⁴ Տե՛ս ԶԱԱ, ֆ. 1, ց. 126, գ. 6, թ. 27-29:

³⁴⁵ Տե՛ս ԶԱԱ, ֆ. 113, ց. 181, գ. 620, թ. 171:

հայտնաբերող և ուղղություն տվող «Բրոնյա» ռադիոտեղորոշումային կայանների էլեկտրասնուցման համակարգերի համար տարբեր հզորությամբ գազատուրբինային ագրեգատներ, 320 կիլովատ հզորությամբ էլընթացային ենթակայաններ, փոփոխական հոսանքի գեներատորներ, շարժական տրանսֆորմատորային ենթակայաններ բարձր լարման արդյունաբերական ցանցերին միանալու համար, ստացիոնար և ավտոմատացված դիզելային ագրեգատներ գազատուրբինային շարժիչների կազմում, նաև դեկավարման կողային սարքավորումներ և այլն:

Համաձայն պլանի՝ քիմիական պաշտպանության միջոցների գծով Յոկտեմբերյանի և Արտաշատի բանբակագտիչ գործարաններում արտադրվելու էր մի քանի տոննա բանբակյա փափկամազ, իսկ Կիրովականի քիմկոմբինատում՝ 6500 տոննա մելամինցիանուրիդ³⁴⁶: Քիմիական այդ նյութն օգտագործվում է որպես հավելում քիմիական և ռադիացիոն ներազդեցությունից ռազմական տեխնիկայի պաշտպանության համակարգում օգտագործվող ռեզինատեխնիկական իրերում, դրանք դարձնելով առավել հրակայուն:

1961–1965 թթ. ՀԽՍՀ-ում ռազմական տեխնիկայի և գույքի արտադրության համար մոբիլիզացիոն հզորություններ ստեղծելու և զարգացնելու ծրագրով նախատեսված պլանները յուրաքանչյուր առանձին տարվա համար ճշգրտվում և որոշ փոփոխություններով ու լրացումներով հաստատվում էին ՀԿԿ Կենտկոմի բյուրոյի և ՀԽՍՀ Նախարարների խորհրդի համատեղ որոշումներով: Օրինակ, 1962 թ. դեկտեմբերի 1–ի և 1963 թ. ապրիլի 29–ի նիստերում հաստատվում է 1963 թ. ռազմական տեխնիկայի և համալրող մասերի, հատուկ միջոցների առանձին հանգույցների և սարքերի արտադրման և առաքման պլանը³⁴⁷, 1964 թ. փետրվարի 4–ի, ապրիլի 28–ի և օգոստոսի 7–ի նիստերում՝ 1964–1965 թթ.³⁴⁸: Իսկ 1965 թ. հունվարի 26–ի նիստում ՀԿԿ Կենտկոմի բյուրոն և ՀԽՍՀ Նախարարների խորհուրդը, ի կատարումն ԽՍԿԿ Կենտկոմի և ԽՍՀՄ Նախարարների խորհրդի 1964 թ. դեկտեմբերի 25–ի որոշումների, ՀԽՍՀ Ժողտնտխորհի ձեռնարկությունների 1965 թ. հաշվետու տարվա համար ռազմական տեխնիկայի և գույքի, ռեակտիվ սպառազինության համար

³⁴⁶ Տե՛ս նույն տեղում, գ. 77, գ. 483, թ. 1–10, նաև՝ ՀԱԱ, ֆ. 1, գ. 126, գ. 4, թ. 11–13, գ. 6, թ. 27–29:

³⁴⁷ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 1, գ. 126, գ. 4, թ. 165–167, գ. 5, թ. 63–65:

³⁴⁸ Տե՛ս ՀԱԱ, գ. 6, թ. 13–23, 35–39, 46–55:

հանքահորային և վրագետնյա էլեկտրաուժային սարքավորումների թողարկման և մատակարարման ճշտված պլանի հետ միասին հաստատում են նաև հանրապետության ռազմապաշտպանական ոլորտի ձեռնարկություններին 1966 թ. համար տրվող ռազմական արտադրանքի հանձնարարականները³⁴⁹: Դրանք տարվա ընթացքում ճշգրտվում և վերջնական հաստատվում են ՀԿԿ Կենտկոմի և ՀԽՍՀ Նախարարների խորհրդի 1966 թ. փետրվարի 4–ի նիստում³⁵⁰:

1964–1965 թթ. ռազմական արտադրանքի պլանով նախատեսվում էր ռազմատեխնիկական գույքի, հատուկ միջոցների առանձին հանգույցների և լրակազմ ապրանքների մատակարարումը նաև սոցիալիստական և տնտեսական առումով թույլ զարգացած երկրներին: Այսպես, ՀԽՍՀ ժողտնտխորհի ձեռնարկություններն էլեկտրական սնուցման ագրեգատներ պետք է առաքեին Լեհաստան՝ 11, Կուբա՝ 8, Իրաք՝ 10, Գանա՝ 5 հատ, նաև՝ Կորեայի ժողովրդադեմոկրատական և Մոնղոլիայի ժողովրդական հանրապետություններ³⁵¹:

Չեռպատերազմյան տարիներին Խորհրդային Հայաստանում պարբերաբար իրականացվում էին ռազմապաշտպանական, քաղաքացիական պաշտպանության, մոբիլիզացիոն պաշարների ստեղծման և կուտակման միջոցառումներ, կառուցվեցին թաքստոցներ, ապաստարաններ և այլն: Ի կատարումն ԽՍԿԿ Կենտկոմի և ԽՍՀՄ Նախարարների խորհրդի 1962 թ. փետրվարի 19–ի և 1963 թ. նոյեմբերի 4–ի որոշումների՝ ՀԿԿ Կենտկոմը և ՀԽՍՀ Նախարարների խորհուրդը 1963 թ. մայիսի 7–ին և նոյեմբերի 30–ին ընդունում են որոշումներ «Ձանգվածային ոչնչացման զենքից բնակչության պաշտպանության հանրապետության պատրաստվածության բարձրացման մասին» և «Ձանգվածային ոչնչացման զենքից հանրապետության բնակչության պաշտպանության միջոցառումների մասին»: Դրանցով մասնավորապես նախատեսվում էր Երևանում, Լենինականում և հանրապետության այլ բնակավայրերում կառուցել թաքստոցներ և ապաստարաններ. Երևանում 610՝ 80 տեղանոց և 525՝ 40, Լենինականում՝ 120՝ 80, 100՝ 40 տեղանոց և այլն³⁵²:

³⁴⁹ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 1, ց. 126, գ. 7, թ. 9–20, 47–50, գ. 8, թ. 7–14:

³⁵⁰ Տե՛ս նույն տեղում, թ. 1–3:

³⁵¹ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 113, ց. 77, գ. 655, թ. 1–3, գ. 738, թ. 1–3:

³⁵² Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 1, ց. 126, գ. 5, թ. 108, 173–174:

Ինչպես արդեն նշեցինք, հետպատերազմյան տարիներին ռազմական արտադրանքի մեծ ծավալների աշխատանքներ էր իրականացնում Երևանի Չայլեկտրագործարանը: Վերջինս հրատապ էր դարձրել գործարանը վերակառուցելու, ընդլայնելու և զարգացնելու անհրաժեշտությունը: ԽՍՀՄ Նախարարների խորհրդի նախագահի տեղակալ Դ. Ուստինովին 1963 թ. հոկտեմբերի 23–ին ուղղված նամակում Չայաստանի իշխանությունները մտահոգություն են հայտնում, որ Չայլեկտրագործարանում ռազմական տեխնիկայի նոր և բարդ ապրանքների թողարկումը նախատեսված ծավալներով պահանջում է իրականացնել հատուկ միջոցառումներ, մասնավորապես՝ կազմակերպել մեկուսացված արտադրական ցիկլով փակ արտադրամաս: Ուստի ՉԽՍՀ Նախարարների խորհուրդը ստիպված է հարց բարձրացնել՝ Չայլեկտրագործարանի տարածքն ընդլայնելու և 1964 թ. հանրապետությանը լրացուցիչ հատկացումներ կատարելու մասին: Նախատեսվում էր կազմակերպել ռազմական նշանակության հատուկ էլեկտրական ագրեգատներ թողարկելու արտադրամաս, նաև՝ գազատուրբինային ագրեգատների անհրաժեշտ փորձարկումներն իրականացնելու համար կառուցել փորձարարական համալիր: Նամակում համարձակորեն նշվում է, «որ կապիտալ ներդրումներ չհատկացնելու դեպքում՝ խնդրում ենք ազատել հանրապետությունը ԽՄԿԿ Կենտկոմի և ԽՍՀՄ Նախարարների խորհրդի 1961 թ. սեպտեմբերի 11–ի թիվ 864–369 որոշմամբ նախատեսված հատուկ կարևորության ռազմական տեխնիկայի կարողությունների արտադրությունից և հանձնարարել ԽՍՀՄ Ժողտնտխորհին՝ վերանայելու Չայլեկտրագործարանի 1964–1965 թթ. ռազմական տեխնիկայի արտադրության և մատակարարման պլանները»³⁵³:

Չայաստանի իշխանությունների հիմնավորված հարցադրումը շուտով բավարարվում է: Դրա արդյունքում՝ 1964 թ վճռական է դառնում Չայլեկտրագործարանի զարգացման համար, բարելավվում են աշխատանքի պայմանները, սկսվում է տրանսֆորմատորների և խոշոր էլեկտրական մեքենաների արտադրությունների վերատեղաբաշխումը, ընդլայնվում արտադրանքի տեսականին: Չարգացման գազաթնակետին Չայլեկտրագործարանը հասավ 1973 թ., երբ Համամիութենական

³⁵³ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 1, ց. 43, գ. 48, թ. 78–81:

էլեկտրատեխնիկական ինստիտուտի Երևանի մասնաճյուղի, Լենինականի կոմպրեսորների գործարանի, Երևանի փոշեմետաղագործական գործարանի և Վայքի մասնաճյուղի հետ միասին ստեղծվեց ավելի քան 14.000 աշխատողով «Հայէլեկտրամեքենա» արտադրական միավորումը: Ընդլայնելով տեսականին և ավելացնելով արտադրանքի ծավալները, «Հայէլեկտրամեքենա»-ն դարձավ ԽՍՀՄ էլեկտրամեքենաշինության խոշորագույն արտադրական միավորումներից մեկը և երկար տարիներ հանդիսանում էր տարբեր հզորությամբ գեներատորների և ուժային տրանսֆորմատորների գլխամասային մշակողը և արտադրողը:

1960-ական թթ. հանրապետական իշխանությունները սկսեցին առավել կարևորել ռազմապաշտպանական ոլորտի արդյունաբերական խոշոր ձեռնարկությունների մասնաճյուղերի և առանձին արտադրամասերի ստեղծումը հանրապետության տարբեր շրջաններում: Կենտրոնական իշխանությունների հետ համատեղ ձեռնարկած համալիր միջոցառումների արդյունքում կառուցվեցին և շահագործման հանձնվեցին Լենինականի միկրոէլեկտրաշարժիչների և կոնդենսատորների (կուտակիչների), Արթիկի վակուումային էլեկտրական վառարանների, Մարալիկի մագնիսային արագացուցիչների³⁵⁴ և հիդրոպարատների, Ստեփանավանի բարձր հաճախականության էլեկտրասարքավորումների³⁵⁵, Կիրովականի բարձր ջերմաստիճանային տաքացուցիչների, Դիլիջանի «Իմպուլս», Ապարանի ռադիոտեխնիկական իրերի, Արզնիի ճշգրիտ տեխնիկական քարերի, Հրազդանի սարքաշինական, Չարենցավանի հաստոցաշինական, Սևանի ապակեթելերի (էլեկտրամեկուսիչների), Կամոյի (Գավառ) կաբելի և սարքաշինական («Կամոսարք») ³⁵⁶, կոնդենսատորների գործարաններն ու արտադրամասերը:

³⁵⁴ Մարալիկի մագնիսային արագացուցիչների գործարանը հետագայում վերակազմակերպվեց իբրև Երևանի «Լույս» արտադրական միավորման մասնաճյուղ:

³⁵⁵ ԽՍՀՄ կապի նախարարության «Հայարդկապ» արտադրատեխնիկական միավորման Ստեփանավանի փորձարարական գործարանն արտադրել է հեռախոսային կապի մասեր և սարքեր, տարբեր տիպի ռադիոմասեր և ալեհավաքներ, էլեկտրական սնուցման սարքեր, մեկուսիչներ, փոխակերպիչներ, «Կոմպլեկս» տիպի մոբիլ ռադիոկայաններ և այլն, արտադրանքն առաքվել է Ռուսաստանում և Ուկրաինայում տեղակայված տարբեր ձեռնարկություններ և զորամասեր (տես ՀԱԱ, ֆ. 113, ց. 181, գ. 620, թ. 173, թ. 184, գ. 641, թ. 108):

³⁵⁶ 1962 թ. Կամոյում հիմնադրված ԽՍՀՄ էլեկտրատեխնիկական արդյունաբերության և սարքաշինության նախարարության Երևանի «Էլեկտրասարք» գործարանի մասնաճյուղը 1965 թ. վերակազմավորվում է առանձին ձեռնարկության և մասնագիտանում ջերմակարգավորիչների արտադրության մեջ: Խորհրդային տարիներին ձեռնարկության արտադրանքն առաքվել է Մոսկվա, Կուրսկ, Օդինցովո, Տուլա, Կիև, Խարկով, Կաունաս, Տաշքենդ քաղաքներում տեղակայված գործարաններ (տես ՀԱԱ, ֆ. 113, ց. 181, գ. 641, թ. 91):

Հարկ է նշել, որ Քանաքեռի ալյումինի գործարանում իրացված փայլաթիթեղի (ֆոլգա) թողարկումը նպաստեց հանրապետությունում էլեկտրոլիտային կոնդենսատորների արտադրության զարգացմանը, նոր արտադրամասերի հիմնմանը: Կամոյի կոնդենսատորների գործարանի մասնաճյուղեր բացվեցին Վարդենիս և Լանջաղբյուր ավաններում: Խորհրդային Հայաստանի իշխանությունների առաջարկով ԽՍՀՄ ռադիոէլեկտրոնային արդյունաբերության նախարարությունը շուտով որոշում է հանրապետությունում գործող կոնդենսատորների գործարանների և կոնդենսատորաշինության նախագծային կոնստրուկտորական բյուրոների ներառմամբ Հայաստանում ստեղծել էլեկտրոլիտային կոնդենսատորների արտադրության «Դիպոլ» արտադրական միավորումը³⁵⁷:

Ի կատարումն ԽՄԿԿ Կենտկոմի և ԽՍՀՄ Նախարարների խորհրդի 1963 թ. փետրվարի 15–ի որոշման՝ ՀԿԿ Կենտկոմն ու ՀԽՍՀ Նախարարների խորհուրդը 1963 թ. ապրիլի 12–ին ՀԽՍՀ Ժողտնտխորհին հանձնարարում են Աբովյան քաղաքում (նախկինում Էլար գյուղ) կազմակերպել ռազմական նշանակության ռադիոչափիչ սարքերի արտադրամասեր³⁵⁸: 1964 թ. այստեղ բացվեց վարիստորների արտադրության ձեռնարկություն, իսկ 1965 թ.՝ միկրոէլեկտրոնիկայի «Պոզիտոր» ԳԱՄ–ի «Սիրիուս» փորձարարական գործարանը: Ռազմապաշտպանական պատվերներով «Պոզիտոր» ԳԱՄ–ի «Սիրիուս» և «Հատիս» գործարաններում խորհրդային տարիներին արտադրվել են դիողներ, ռեզիստորներ, հիբրիդային ինտեգրալ միկրոսխեմաներ, կիսահաղորդիչ սարքեր և այլն, այդ արտադրանքի տեսակարար կշիռը գործարանների ընդհանուր արտադրանքի մեջ կազմել է 19,45 %: Արտադրանքն առաքվել է Ռուսաստան՝ Մոսկվա, Ջագորսկ, Կուլբիշև, Կովրով, Կրասնոգորսկ, Կուրգան, Նիժնի Տագիլ, Ազով, Բալաշիխա, Վլադիմիր, Վոլգոգրադ, Լենինգրադ, Տուլա, Չելյաբինսկ, Իժևսկ, Պոդոլսկ, Կրասնոյարսկ, Կեմերովո և այլ քաղաքներ, Ուկրաինա՝ Ուման, Լվով, Բելառուս՝ Մինսկ, Վրաստան՝ Քութայիս, Ղազախստան՝ Ալմաթա, Ուզբեկստան՝ Տաշքենդ, Սամարղանդ, Ղրղզստան՝ Ֆրունզե (Բիշկեկ), Մոլդովա՝ Քիշնև, Լիտվա՝ Շաուլյայ, ԽՍՀՄ այլ հանրապետություններում և քա-

³⁵⁷ Տե՛ս Պետրոսյան Վ., Անտոն Քոչինյանի ժամանակը, Ե., 2013, էջ 230–232: Տե՛ս նաև՝ Քոչինյան Ա., Անավարտ հուշեր, Ե., 2008, էջ 302–304:

³⁵⁸ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 1, ց. 126, գ. 5, թ. 39:

ղաքներում տեղակայված ՌԱՀ–ի շուրջ 140 գործարաններ և ձեռնարկություններ, գորհմասեր և այլն³⁵⁹:

Երևանի «Ռելե» արտադրական միավորման հիմքի վրա եղեգնաձորում 1967 թ. բացվեց ավիացիոն և հրթիռատիեզերական արդյունաբերությունում օգտագործվող տարբեր սարքերի արտադրման գործարան:

Արդեն 1970 թ. արդյունաբերական ձեռնարկություններ կամ դրանց մասնաճյուղեր կային հանրապետության 130 բնակավայրերում: Արդյունաբերության արագատեմպ զարգացումը, ժամանակակից արդյունաբերական նոր ձեռնարկությունների կառուցումը նպաստում էր հանրապետության շրջանների, քաղաքների և գյուղական բնակավայրերի աննախադեպ առաջընթացին և զարգացմանը, տեղերում սոցիալ–տնտեսական, կոմունալ–կենցաղային պայմանների բարելավմանը, գործազրկության վերացմանը, խթանում էր բնակչության աճը: Այսպես, 1961–1970 թթ. ընթացքում Աբովյան քաղաքի բնակչությունն աճեց 8, Չարենցավանինը՝ 7, Մասիսինը՝ 4, Հրազդանինը՝ շուրջ 2 անգամ³⁶⁰:

Այսպիսով, հետպատերազմյան առաջին տասնամյակներին ՀԽՍՀ տնտեսության և արդյունաբերության աննախադեպ զարգացումն առավելապես պայմանավորված էր հանրապետության ռազմապաշտպանական ոլորտի ձեռնարկությունների գործունեությամբ: Առավել տպավորիչ են հանրապետությունում տեղակայված ԽՍՀՄ ռադիոարդյունաբերության և էլեկտրոնային արդյունաբերության նախարարությունների ձեռնարկությունների կողմից ռազմապաշտպանական ներդրումների գծով փաստացի սպառման ցուցանիշները: Տարեցտարի աճելով, արդեն 1970 թ. ԽՍՀՄ ռադիոարդյունաբերության նախարարության Դիլիջանի «Իմպուլս» գործարանում դրանք կազմեցին 6,563, Աբովյանի «Իզմերիտել»³⁶¹ գործարանում՝ 6,194, Երևանի

³⁵⁹ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 113, ց. 181, գ. 620, թ. 199–200, գ. 641, թ. 113–120:

³⁶⁰ Տե՛ս Անանյան Լ., Հայկական ՍՍՀ արդյունաբերությունը զարգացած սոցիալիզմի ժամանակաշրջանում, Ե., 1982, էջ 97–99:

³⁶¹ «Իզմերիտել» գործարանում խորհրդային տարիներին թողարկվել են հաճախություն չափող սարքեր, օսցիլոգրաֆներ (տատանգրիչ), կայունացուցիչներ, էլեկտրասնուցման սարքեր և այլն: Դրանք առաքվել են Ռուսաստանի՝ Մոսկվա, Լենինգրադ, Ռոստով, Վորոնեժ, Կասպիյսկ, Օրյոլ, Իժևսկ, Նովոսիբիրսկ, Ջագորսկ, Բառնաուլ, Ալեքսանդրով և այլն, Ուկրաինայի՝ Կիև, Դնեպրոպետրովսկ, Խարկով, Ղազախստանի՝ Ալմաթա, Բելառուսի՝ Մինսկ, Սլուցկ, Լիդա, Ուզբեկստանի՝ Տաշքենդ, Մոլդովայի՝ Քիշնև, Բելգի քաղաքներում տեղակայված չափիչ սարքավորումների, էլեկտրատեխնիկական և ռադիոսարքաչինական գործարաններ և ձեռնարկություններ (տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 113, ց. 181, գ. 641, թ. 103):

«Ռելե»³⁶² գործարանում՝ 8,292, «Էլեկտրոն» գործարանում՝ 12,837, Երևանի մաթեմատիկական մեքենաների գիտահետազոտական ինստիտուտի (ԵրՄՄԳՀԻ) փորձարարական գործարանում՝ 9,962 մլն ռուբլի: Ընդհանուր՝ 43,848 մլն ռուբլի: ԽՍՀՄ էլեկտրոնային արդյունաբերության նախարարության Երևանի «Էրեբունի» ԳԱՄ-ում³⁶³՝ 13,406, Հրազդանի ռադիոբաղադրամասերի գործարանում՝ 4,297, Ապարանի ռադիոտեխնիկական իրերի գործարանում՝ 2,808, Աբովյանի կիսահաղորդիչ սարքերի գործարանում՝ 4,211, Լենինականի «Օմեգա» ռեզիստորների գործարանում՝ 3,152, Կամոյի էլեկտրոլիտ կոնդենսատորների գործարանում՝ 5,177, «Նեյտրոն» փորձարարական գործարանում՝ 0,148 մլն ռուբլի և այլն: Ընդհանուր՝ 34,876 մլն ռուբլի: Իսկ արդեն 1971 թ. պլանով նախատեսվում էր նախարարությունների հայաստանյան ձեռնարկությունների ռազմապաշտպանական պատվերների գծով ներդրումների ծավալն ավելացնել 110,9 մլն ռուբլիով³⁶⁴:

Խորհրդային Հայաստանում կազմակերպված ռազմապաշտպանական արտադրության բարդ և պատասխանատու գործընթացը թեև արձանագրեց նշանակալի հաջողություններ, սակայն, ամբողջությամբ հարթ չէր: Ոլորտում ընդգրկված որոշ ձեռնարկություններ և արտադրամասեր երբեմն թերակատարում էին հաստատված պլանները, թողարկում խտտան և անորակ արտադրանք, ձգձգում մատակարարումները խորհրդային ՌԱՀ-ի ձեռնարկություններին: Այսպես, ՀԽՍՀ Ժողտնտխորհի նախագահ Ե. Ասցատրյանին, պատճենը՝ ՀԿԿ Կենտկոմի առաջին քարտուղար Յա. Ջարոբյանին և ԽՍՀՄ պաշտպանության նախարարության Հրթիռային սպառազինման գլխավոր վարչության պետ գեներալ-մայոր Ն. Կուզնեցովին 1961 թ. փետրվարի 2-ին հասցեագրված նամակում Կիևի Ժողտնտխորհի թիվ 679 գործարանի տնօրեն Յաստրեբովը հայտնում է Երևանի ճշգրիտ էլեկտրասարքերի գործարանում

³⁶² Հայկական «Ռելե» արտադրական միավորման ձեռնարկությունները խորհրդային տարիներին թողարկել են տարբեր տիպի էլեկտրամագնիսական ռելեներ: Ռազմապաշտպանական արտադրանքի տեսակարար կշիռը միավորման ձեռնարկությունների ընդհանուր արտադրանքի մեջ կազմել է 72,9 % (տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 113, ց. 181, գ. 620, թ. 190):

³⁶³ «Էրեբունի» ԳԱՄ-ն իր մեջ ներառում էր Երևանի՝ «Մասիվ» և «Նորք», Ղուկասյանի (Աշոցք) և Էջմիածնի՝ «Ռաստր» գործարանները: Խորհրդային տարիներին այստեղ արտադրվել են էլեկտրական տարբեր ռադիոմասեր և սարքեր, որոնցով լրակազմվել է ռազմաարդյունաբերության տարբեր գործարաններում պատրաստվող ռազմական տեխնիկական և սպառազինությունը, այդ թվում՝ ռազմական ինքնաթիռների կողային սարքավորումները, ռազմական կապի միջոցները և այլն (տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 113, ց. 181, գ. 620, թ. 143):

³⁶⁴ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 113, ց. 181, գ. 7, թ. 43-44:

արտադրվող հատուկ տեսակի էլեկտրաչափիչ սարքերի ցածր որակի և թերի մատակարարումների մասին: Դրա հետևանքով վտանգված էր թիվ 679 գործարանում հրթիռային սպառազինության արտադրման պլանը: Հատուկ կազմավորված հանձնաժողովի կողմից անորակ սարքերի ստուգումների արդյունքում պարզվել է, որ դրանց շարքից դուրս գալու պատճառը հավաքման տեխնոլոգիայի խախտումն է: «Սարքերի զննման արդյունքում նրանցից գրեթե բոլորում հայտնաբերվել են օտար առարկաներ (արճիճի կտորներ, գալարատաշեղ, մետաղի փոշի և այլն)», – նշվում է նամակում:

1960 թ. հուլիսին Երևանի ճշգրիտ էլեկտրասարքերի գործարան են գործուղվել թիվ 679 գործարանի ներկայացուցիչներ, որոնք գործարանի տնօրենի հետ միասին ընդունել են համապատասխան միջոցառումների ծրագիր արտադրանքի որակը բարելավելու համար: Դրանից հետո գործարանը որոշ ժամանակով բարելավել է թողարկվող սարքերի որակը, սակայն ծրագրի հիմնական կետերը մնացել են անկատար, ինչը հետագայում դարձյալ հանգեցրել է խոտան սարքերի կտրուկ աճին: Հաշվի առնելով նշված փաստերը, թիվ 679 գործարանի տնօրենը թախանձագին խնդրում է ձեռնարկել համապատասխան միջոցներ, որպեսզի ապագայում գործարանը ժամանակին և որակյալ սարքեր մատակարարի, հակառակ դեպքում՝ ինքը ստիպված է լինելու հարց բարձրացնել մեղավորներին պատասխանատվության ենթարկելու համար³⁶⁵:

Թերացումներ էին առկա նաև ՀԽՍՀ ռազմապաշտպանական ոլորտի մի քանի այլ ձեռնարկություններում, ուստի խնդիրը հատուկ քննարկման առարկա է դառնում ՀԿԿ Կենտկոմի քարտուղարության 1961 թ. մայիսի 26–ի նիստում: Լսելով հանրապետության ձեռնարկություններում ռազմական տեխնիկայի ու հատուկ արտադրանքի արտադրության և մատակարարումների պլանների կատարման մասին, Կենտկոմի քարտուղարությունը նշում է, որ 1960 թ. և 1961 թ. չորս ամիսների ընթացքում ՀԽՍՀ ժողտնտխորհի որոշ ձեռնարկություններ տապալել են հատուկ արտադրանքի և ռազմական տեխնիկայի ապրանքների արտադրության ու մատակարարումների պլանները: Նման ձեռնարկությունների թվում նշվում են Երևանի «Ռելե» գործարանը,

³⁶⁵ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 1, ց. 41, գ. 89, թ. 26–28:

Երևանի կաբելի գործարանը, Երևանի սարքաշինական գործարանը, Չայեկետրագործարանը, Հիդրոպոմպերի գործարանը, Լենինականի սարքաշինական գործարանը և այլն: ՀԿԿ Կենտկոմի քարտուղարությունը նշում է նաև, որ ՀԽՍՀ Պետպլանն ու ժողտնտխորհը չեն ապահովել պատշաճ հսկողություն արտադրական պլանների կատարման, ռազմական տեխնիկայի և հատուկ արտադրանքի մատակարարման նկատմամբ: Քարտուղարությունը որոշում է պարտավորեցնել ժողտնտխորհին և նրա ձեռնարկությունների ղեկավարներին՝ ընդունելու անհապաղ միջոցներ նոր ռազմական տեխնիկայի և հատուկ միջոցների արտադրությունն իրացնելու, դրանք պլանով նախատեսված ժամկետներում և քանակներով թողարկելու և մատակարարելու համար: ՀԽՍՀ Պետպլանին ու ժողտնտխորհին հանձնարարվում է մեկամսյա ժամկետում ձեռնարկել անհրաժեշտ միջոցառումներ՝ ռազմական տեխնիկա և հատուկ միջոցներ արտադրող ձեռնարկություններին լրակազմող սարքավորումներով և հունքով ապահովելու համար, ինչպես նաև ուժեղացնել ժողտնտխորհի Առաջին բաժնի և տեխնիկական տեսչության աշխատանքները ռազմական տեխնիկայի ապրանքների արտադրման և որակի նկատմամբ մշտական հսկողություն ապահովելու համար: Պարբերաբար, ոչ ուշ քան եռամսյակը մեկ, ժողտնտխորհի նիստերում լսել արտադրության և ռազմական տեխնիկայի հատկացումների մատակարարման պլանի կատարման մասին, իսկ բացահայտված թերությունները վերացնելու համար՝ կիրառել համապատասխան միջոցներ և խստագույնս պատասխանատվության ենթարկել արտադրությունը տապալող մեղավորներին: ԽՍՀՄ պաշտպանության նախարարության պատվերներով մատակարարումները ժամանակին չապահովելու համար Չայեկետրագործարանի տնօրեն Ռ. Օհանյանը և «Ռելե» գործարանի տնօրեն Ա. Կիրակոսյանը զգուշացվում են³⁶⁶:

Նշենք, որ ԽՍՀՄ նախարարների խորհրդի 1961 թ. մայիսի 20–ի որոշմամբ Երևանի «Ռելե» գործարանը դասվում էր իբրև պաշտպանական արդյունաբերության ճյուղի ձեռնարկություն³⁶⁷: ԽՍՀՄ Նախարարների խորհրդի նախագահի տեղակալ Դ. Ուստինովին 1961 թ. հոկտեմբերի 3–ին ուղղված նամակում ՀԽՍՀ Նախարարների խորհրդի նախագահի տեղակալ Ս. Մովսեսյանը հայտնում է, որ «Ռելե» գործարանի

³⁶⁶ Տե՛ս նույն տեղում, ց. 126, գ. 3, թ. 38–40:

³⁶⁷ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 113, ց. 89, գ. 235, թ. 12:

աշխատանքները բարելավելու նպատակով ՀԽՍՀ ժողտնտխորին ընդունել է մի շարք կազմակերպչական միջոցներ, փոխել է գործարանի ղեկավարությունը, նշանակել ավելի փորձառու և հմուտ կադրերի: Միաժամանակ, Դ. Ուստինովի հանձնարարությամբ, սեպտեմբերի երկրորդ տասնօրյակում գործարանում հատուկ հանձնաժողովի կողմից վերանայվել և կարգավորվել են ռեժեների մատակարարման հարցերը, մշակվել անհրաժեշտ միջոցառումներ արտադրվող ռեժեների աշխատանքի բարձր հուսալիությունն ապահովելու և մատակարարումները կանոնակարգելու համար³⁶⁸:

Հանրապետության որոշ ձեռնարկություններում ռազմական նշանակության անորակ արտադրանքի թողարկման խնդիրը, սակայն, արագ չկարգավորվեց: Շարունակում էր թերակատարել պլանները և որոշակի քանակությամբ անորակ սարքեր թողարկել Երևանի ճշգրիտ էլեկտրասարքերի գործարանը: 1962 թ. պլանով նախատեսված 5291 հատ սարքի փոխարեն գործարանը ժողտնտխորի Կիևի թիվ 679 գործարանին առաքել էր ընդամենը 517 սարք, որից 7–10 %-ը կազմել էր խոտան: Այդ մասին 1963 թ. փետրվարի 26–ի գրությամբ հայտնելով ՀԽՍՀ ժողտնտխորի նախագահ Ե. Ասցատրյանին, պատճենը՝ ԽՍՀՄ պաշտպանության նախարարության Հրթիռային սպառազինության գլխավոր վարչության պետ Ա. Սեմյոնովին, ժողտնտխորի Կիևի տնտեսական շրջանի նախագահ Լիսնյակը խնդրում է շտապ միջոցներ ձեռնարկել գործարանի նկատմամբ, որպեսզի ապահովվի որակյալ հաշվիչ–որոշիչ սարքերի արտադրությունը³⁶⁹:

Ռուսաստանի Պենզա քաղաքում տեղակայված ԽՍՀՄ ՌԱՀ–ի փ/ա Ա–1426 ձեռնարկության ղեկավարությունը 1970 թ. օգոստոսի սկզբներին ահազանգում էր ՀԿԿ Կենտկոմի առաջին քարտուղար Ա. Քոչինյանին, Երևանի ճշգրիտ էլեկտրասարքերի գործարանի ղեկավարությանը և վերջինիս վերադասին՝ ԽՍՀՄ կառավարվող համակարգերի և ավտոմատացման միջոցների նախարարության «Գլխէլեկտրասարք» վարչության պետ Կ. Իլյունինին, որ փ/ա Ա–1426 ձեռնարկությունում ամբողջությամբ կասեցված է ԽՍՀՄ պաշտպանության նախարարության պատվերով «Վոզդուխ–1Պ» հուլժ կարևոր արտադրանքի հանգույցների հավաքումը: Պատճառը նրանում է, որ

³⁶⁸ Տե՛ս նույն տեղում, թ. 10–11:

³⁶⁹ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 1, ց. 43, գ. 48, թ. 1–2:

Երևանի ճշգրիտ էլեկտրասարքերի գործարանը ժամանակին և հաստատված քանակներով չի մատակարարել պահանջվող համալրող էլեկտրասարքերը: Փ/ա Ա–1426 ձեռնարկության ղեկավարությունն ակնկալում էր խնդրում ղեկավար մարմինների աջակցությունը, նշելով, որ հակառակ դեպքում գործարանը չի կարող կատարել իր վրա դրված անչափ կարևոր առաջադրանքը³⁷⁰:

Ռազմական նշանակության արտադրանքի թողարկման խնդիրներ ուներ նաև Երևանի «Էլեկտրաշարժիչ» գործարանը: Այսպես, ԽՍՀՄ էլեկտրատեխնիկական արդյունաբերության նախարար Ա. Անտոնովին, պատճենը՝ Ռադիոարդյունաբերության նախարար Վ. Կալմիկովին և ՀԿԿ Կենտկոմի արդյունաբերության բաժնի վարիչ Կ. Ղամբարյանին, 1968 թ. օգոստոսի 14–ին ուղղված նամակում ԽՍՀՄ պաշտպանության նախարարության Ռազմաօդային ուժերի (ՌՕՈՒ) սպառազինման գծով հրամանատարի տեղակալ, ինժեներատեխնիկական ծառայության գեներալ–գնդապետ Ա. Պոնոմարյովը նշում է, որ «Էլեկտրաշարժիչ» գործարանը պարբերաբար չի կատարում ԽՍՀՄ պաշտպանության նախարարության կողմից պատվիրված էլեկտրաշարժիչների մատակարարման պլանը: Այսպես, 1968 թ. առաջին կիսամյակում գործարանը պետք է թողարկեր 3740 էլեկտրաշարժիչ, սակայն փաստացի մատակարարվել է 2067, իսկ 1968 թ. հուլիսին՝ 600 հատի փոխարեն մատակարարվել է ընդամենը 88 էլեկտրաշարժիչ: Վերջինիս հետևանքով վտանգված էր ԽՍՀՄ ռադիոարդյունաբերության նախարարության գործարանների կողմից թողարկվող ռազմական ռադիոտեղորոշումային կայանների և համակարգերի արտադրությունը: Նամակում նշվում է, որ գործարանի կողմից պլանների թերակատարումն առաջին հերթին պայմանավորված է գործարանի ցածր տեխնիկական և արտադրական կազմակերպչական մակարդակով, թույլ է կարգապահությունը, առկա են մի շարք այլ թերություններ: Մատակարարվող էլեկտրաշարժիչների ցածր որակի պատճառով դրանց մեծ մասը խտանվում է պատվիրատուի ընդունման ժամանակ: Նկատի ունենալով վերոշարադրյալը, Պոնոմարյովը խնդրում է գործարանում հաստատել պատշաճ կարգ ու կանոն, հստակություն մտցնել էլեկտրաշարժիչների արտադրության պլանավորման մեջ,

³⁷⁰ Տե՛ս նույն տեղում, ց. 50, գ. 57, թ. 76:

սահմանել հսկողություն գործարանի կողմից մատակարարումները ժամանակին կատարելու համար և այլն³⁷¹:

ՀԽՍՀ Նախարարների խորհրդի նախագահին 1971 թ. մարտի 16–ին ուղղված հեռագրում Մոսկվայի փ/ա Մ–5262 ձեռնարկության տնօրեն Վիտկինը տեղեկացնում է, որ Երևանի «Էլեկտրաշարժիչ» գործարանը պարբերաբար տապալում է էլեկտրական շարժիչների առաքման պլանը: Դրա պատճառով փ/ա Մ–5262 ձեռնարկությունը չէր կարողանում կատարել ԽՍՀՄ պաշտպանության նախարարության պատվերով ռադիոտեղորոշումային կայաններ պատրաստելու պլանը: Վիտկինը խնդրում է ինքնաթիռով շտապ Մոսկվա ուղարկել տարբեր մակնիշի 170 հատ շարժիչներ, իսկ մնացած խմբաքանակը՝ մինչև ամսվա վերջը: Հայաստանի կառավարությունը 1971 թ. մարտի 18–ին գործարանի տնօրեն Ռ. Օթարովից բացատրություններ է պահանջում հունվար–փետրվար ամիսներին շարժիչների մատակարարումը տապալելու վերաբերյալ³⁷²:

Հաստատված ժամակակամիջոցում ռազմական նշանակության արտադրանք մատակարարելու խնդիրներ ուներ նաև Երևանում տեղակայված փ/ա Ա–7835 ձեռնարկությունը: 1970 թ. օգոստոսի 12–ին ՀԿԿ Կենտկոմն ուղղված գրությունում Ուկրաինայի կոմկուսի Կենտկոմի պաշտպանական արդյունաբերության բաժնի վարիչի տեղակալ Ա. Վիննիչենկոն հայտնում է, որ փ/ա Ա–7835 ձեռնարկության կողմից կիսահաղորդիչ կափույրեր չմատակարարելու պատճառով Կիևի «Էլեկտրասարք» գործարանը 1970 թ. 2–րդ եռամսյակում չի ապահովել պաշտպանական կարևոր կառույցի կառավարման ավտոմատացված համակարգի պատրաստումը և մատակարարումը: Նշելով, որ փ/ա Ա–7835 ձեռնարկությունը պարբերաբար չի կատարում պայմանավորվածությունները, Հայաստանի իշխանություններից Ա. Վիննիչենկոն խնդրում է անհապաղ քայլեր ձեռնարկել և պարտադրել ձեռնարկությանը ժամանակին կատարելու ստանձնած պարտավորությունները: Սակայն, ինչպես պարզ է դառնում Երևանի փ/ա Ա–7835 ձեռնարկությունից ՀԿԿ Կենտկոմի արդյունաբերության և տրանսպորտի բաժնի վարիչ Կ. Ղամբարյանին 1970 թ. օգոստոսի 21–ին ուղղված գրությունից, ձեռնարկությունը 1970 թ. ապրիլի 1–ի դրությամբ Կիևի «Էլեկտրասարք»

³⁷¹ Տե՛ս նույն տեղում, ց. 48, գ. 49, թ. 63–64:

³⁷² Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 113, ց. 181, գ. 7, թ. 30:

գործարանին առաքել է 570 հատ կիսահաղորդիչ կափույր: «Էլեկտրասարք» գործարանում, սակայն, ոչ համապատասխան ջերմաստիճանի պայմաններում սարքերի սխալ փորձարկումներ կատարելու հետևանքով դրանց մի մասը վնասվել և վերադարձվել է փ/ա Ա-7835 ձեռնարկությանը, ինչի մասին կազմվել է համապատասխան արձանագրություն³⁷³:

Այդուհանդերձ, վերը բերված փաստերը, ոլորտում առկա թերություններն ու որոշ բացասական երևույթները, որոնք բնորոշ էին խորհրդային տնտեսությանը, չեն կարող ստվերել այն վիթխարի աշխատանքը, որ իրականացվել է Խորհրդային Հայաստանում հետպատերազմյան առաջին տասնամյակներին: Այդ շրջանում հանրապետությունն ամբողջությամբ ներգրավվեց խորհրդային ռազմաարդյունաբերական համալիրում, այստեղ ձևավորվեցին ոլորտի մի շարք ձեռնարկություններ և արտադրամասեր, որտեղ թողարկվում էին ռազմական նորագույն բարդ տեխնիկայի և սպառազինության համար ժամանակակից համալրող մասեր և սարքավորումներ, երկրի պաշտպանունակության ամրապնդման և խորհրդային բանակի համար անհրաժեշտ գույք և միջոցներ:

Միաժամանակ հարկ է նշել, որ Հայաստանի տարածքում գտնվող ոչ մի արտադրական ձեռնարկություն չէր թողարկում զենքի ու զինամթերքի, ռազմական տեխնիկայի և սպառազինության վերջնական արտադրանք: Վերջինս բնորոշ էր նաև խորհրդային մյուս հանրապետություններին՝ բացառությամբ, Խորհրդային Ռուսաստանի և, մասամբ, Ուկրաինայի: Դա խորհրդային ՌԱՀ-ի ընդգծված առանձնահատկություններից էր՝ ռազմական համակարգերի վերջնական ու ամբողջական արտադրանքի բացառումը ոչ միայն մեկ գործարանային համալիրի շրջանակներում, այլև միութենական ազգային մեկ հանրապետությունում: Կենտրոնական իշխանությունների նպատակը հստակ էր՝ որպեսզի ամբողջ երկիրը գտնվի տնտեսական սերտ ու փոխադարձ կոոպերատիվ կապերի մեջ, իսկ հանրապետությունները զերծ մնան ինքնաբավ միավորներ դառնալու հնարավորությունից:

³⁷³ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 1 , g. 50, q. 57, ք. 77-78:

3.4. Հանրապետության գիտության ներդրումը խորհրդային ՌԱՀ–ում

1950–1960–ական թթ. խորհրդային ռազմաարդյունաբերական համալիրում խորհրդային Հայաստանի արդյունաբերական ձեռնարկությունների հետ ծանրակշիռ ներգրավվածություն ունեցան նաև գիտահետազոտական, նախագծակոնստրուկտորական ինստիտուտները, լաբորատորիաները, խորհրդային Հայաստանի գիտության՝ հատկապես ֆիզիկայի, ռադիոֆիզիկայի, ռադիոէլեկտրոնիկայի, էլեկտրամեխանիկայի, մաթեմատիկայի, աստղաֆիզիկայի ճյուղերը: Առանց վերջիններիս զարգացմանը հնարավոր չէր լուրջ հաջողությունների հասնել հանրապետության արդյունաբերության այնպիսի ճյուղերում, ինչպիսին էին ճշգրիտ սարքաշինությունն ու մեքենաշինությունը, ռադիոտեխնիկական և էլեկտրոնային արդյունաբերությունը:

1950–ական թթ. սկզբին հանրապետության գիտությունը մասնակից էր դառնում ԽՍՀՄ «միջուկային ծրագրին», որի առաջնահերթությունն անվիճարկելի էր: ԽՍՀՄ Նախարարների խորհրդի 1954 թ. մայիսի 3–ի կարգադրությամբ ռազմական նպատակների համար միջուկային ֆիզիկայի ուղղությամբ աշխատանքների հետագա զարգացման նպատակով ՀԽՍՀ ԳԱ ֆիզիկայի ինստիտուտում, որի հիմնադիր տնօրենն էր ԽՍՀՄ ԳԱ թղթակից անդամ Ա. Ալիխանյանը, ստեղծվեց միջուկային ֆիզիկայի լաբորատորիա: Լաբորատորիայի կազմակերպման պատասխանատվությունը դրվեց ՀԽՍՀ Նախարարների խորհրդի վրա: Վերջինս 1954 թ. մայիսի 25–ի որոշումով ՀԽՍՀ ԳԱ նախագահ Վիկտոր Համբարձումյանին հանձնարարեց լաբորատորիայի համար նախատեսել և առանձնացնել անհրաժեշտ սարքավորումներ: Այդ նպատակով կառավարության որոշմամբ ԳԱ–ի կապիտալ ներդրումների ծավալը 1954 թ. համար ավելացվեց 300 հազ. ռուբլով, իսկ ՀԽՍՀ ֆինանսների նախարարությանը և Պետպլանին հանձնարարվեց հանրապետության 1955 թ. բյուջեում և կապիտալ ներդրումների պլանում ԳԱ–ի համար նախատեսել լրացուցիչ միջոցներ լաբորատորիայի համար անհրաժեշտ սարքավորումներ և նյութեր ձեռք բերելու համար³⁷⁴: Ստեղծումից ի վեր ՀԽՍՀ ԳԱ ֆիզիկայի ինստիտուտը (1962 թվականից՝

³⁷⁴ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 113, ց. 41, գ. 13, թ. 1–2:

ԽՍՀՄ ատոմային էներգիայի օգտագործման պետական կոմիտեի Երևանի ֆիզիկայի ինստիտուտ) կարևոր ներդրում ունեցավ հանրապետությունում գիտության այդ ոլորտի զարգացման, համամիութենական նշանակություն ունեցող ռազմապաշտպանական կարևոր ծրագրերի իրականացման գործում:

ԽՍՀՄ ՌԱՀ–ի համակարգում հետպատերազմյան տարիներին կարևոր նշանակություն ունեցավ 1956 թ. Երևանում բացված Մաթեմատիկական մեքենաների գիտահետազոտական ինստիտուտը: Էլեկտրոնային հաշվողական մեքենաների առաջին լաբորատորիան Խորհրդային Չայաստանում ստեղծվել էր դեռևս 1952 թ.: Ոլորտում տարվող աշխատանքներն առավել արդյունավետ դարձնելու նպատակով ՀԽՍՀ ԳԱ ակադեմիկոսներ Վիկտոր Համբարձումյանի, Արտաշես Շահինյանի և Անդրանիկ Իոսիֆյանի նախաձեռնությամբ ՀԽՍՀ կառավարությունը ԽՍՀՄ կենտրոնական իշխանությունների առջև հանդես էր եկել Երևանում նման ինստիտուտ ստեղծելու առաջարկությամբ: Գաղափարը հավանության արժանացավ և ԽՄԿԿ Կենտկոմի ու ԽՍՀՄ Նախարարների խորհրդի 1955 թ. նոյեմբերի 11–ի թիվ 897 որոշմամբ, դրան հաջորդած ԽՍՀՄ սարքաշինության և ավտոմատացման միջոցների նախարարության 1956 թ. օգոստոսի 14–ի թիվ 129 հրամանով հիմնվեց Երևանի մաթեմատիկական մեքենաների գիտահետազոտական ինստիտուտը (ԵրՄՄԳՀԻ)³⁷⁵: Ինստիտուտի առաջին տնօրենը 1956–1960 թթ. մեծանուն գիտնական, ԽՍՀՄ ԳԱ թղթակից անդամ Սերգեյ Սերգեյանն էր: Վերջինիս թեկնածությունն առաջարկել էր անձամբ Յա. Ջարոբյանը, ով մեծ ներդրում ունեցավ ինստիտուտի հիմնադրման և զարգացման գործում³⁷⁶:

Նորաստեղծ ինստիտուտի գիտահետազոտական և փորձարարական ստրուկտուրական աշխատանքների առաջնահերթություններն էին էլեկտրոնային հաշվիչ մեքենաների (ԷՀՄ) և դրանց հիման վրա հատուկ նշանակության կառավարման ավտոմատացված համակարգերի (ԿԱՀ, ռուսերեն՝ автоматические системы управления (АСУ)) նախագծումը և ստեղծումը: Դրանք նախատեսվում էր օգտագործել

³⁷⁵ Տե՛ս Հովհաննիսյան Գ., Երևանի մաթեմատիկական մեքենաների գիտահետազոտական ինստիտուտի աշխատանքների հիմնական ուղղությունները և զարգացման հեռանկարները, «Հայկական բանակ», Ե., 2008, № 1, էջ 58:

³⁷⁶ Տե՛ս Заробян Н., նշվ. աշխ., էջ 52–56:

ինֆորմացիայի մշակման և կառավարման լայն շրջանի խնդիրների լուծման համար, առաջին հերթին՝ ԽՍՀՄ զինված ուժերում և ռազմապաշտպանական ոլորտում:

Խորհրդային տարիներին արտադրվող հաշվողական տեխնիկայի լավագույն օգտագործման և մաթեմատիկական ապահովման ուղղությամբ ԵրՄՍԳՀԻ-ի կոլեկտիվին նշանակալի աջակցություն էր ցույց տալիս հանրապետությունում հաշվողական տեխնիկայի և կիրառական մաթեմատիկայի զարգացման նպատակով Չայաստանի ԳԱ և Երևանի պետական համալսարանի հաշվողական կենտրոնի հիմքի վրա 1957 թ. ստեղծված ՉԽՍՀ ԳԱ ինֆորմատիկայի և ավտոմատացման պրոբլեմների ինստիտուտը (ԻԱՊԻ): Ինստիտուտն արդյունավետ համագործակցում էր Մոսկվայի էլեկտրոնային հաշվողական տեխնիկայի գիտահետազոտական կենտրոնի, Ճզգրիտ մեխանիկայի ու հաշվողական տեխնիկայի ինստիտուտի և Ավտոմատացված սարքավորումների գիտահետազոտական ինստիտուտի հետ:

Չետպատերազմյան խորհրդային ՌԱՀ-ի առաջնահերթություններից էր, ինչպես նշել ենք, ռեակտիվ և զենիթահրթիռային տեխնիկայի, ռադիոտեղորոշումային համակարգերի զարգացումը: Դրանց կատարելագործմանն էր միտված «Ռեակտիվ սպառազինման հարցերի մասին» ԽՍՀՄ կառավարության 1946 թ. մայիսի 13-ի որոշումը, որով նախատեսվում էր հիմնել գիտահետազոտական մի շարք կենտրոններ³⁷⁷: ԽՍՀՄ-ում զենիթահրթիռային նորագույն տեխնիկայի նախագծման և ստեղծման աշխատանքներում ընդգրկվեց 1956 թ. ակադեմիկոս Ա. Իոսիֆյանի նախաձեռնությամբ Չայէլեկտրագործարանի հատուկ կոնստրուկտորական բյուրոյի հիմքի վրա կազմակերպված էլեկտրամեխանիկայի համամիութենական գիտահետազոտական ինստիտուտի (ԷՄՅԳՀԻ) հայկական մասնաճյուղը, որի ղեկավարն էր ՉԽՍՀ ԳԱ թղթակից անդամ Վադիմ Ալեքսեևսկին: Ի կատարումն ԽՍՀՄ Նախարարների խորհրդի 1960 թ. հոկտեմբերի 27-ի թիվ 1157-487 որոշման՝ ՉԽՍՀ Նախարարների խորհրդի նախագահ Ա. Քոչինյանի կարգադրությամբ մասնաճյուղը հաստատվեց ԽՍՀՄ-ում իբրև գլխամասային կազմակերպություն և ներգրավվեց զորային (ծածկագիրը՝ «Օսա») և ծովային (ծածկագիրը՝ «Օսա-Մ») զենիթային միջոցների, կառավար-

³⁷⁷ Стів Симонов Н., 62-й. 233:

վող ռեակտիվ զենքի ստեղծման համամիութենական ծրագրում՝ ինքնավար էլեկտրասնուցման համակարգեր մշակելու և պատրաստելու գծով³⁷⁸:

ԷՄՅԳԶԻ–ի հայկական մասնաճյուղի փորձարարակոնստրուկտորական, գիտահետազոտական և տեխնոլոգիական բազաների հետագա զարգացման նպատակով ԶԽՍՅ ժողտնտխորհը 1962 թ. փետրվարի 20–ին պարտավորեցնում է մասնաճյուղի տնօրեն Վ. Ալեքսեևսկուն նախկին «Միսկոմբինատի» բազայի տարածքի շինություններում և զետեղարաններում կազմակերպել լաբորատոր–հետազոտական, կոնստրուկտորատեխնոլոգիական և փորձարարատաղրական տեղամասեր: Այստեղ ռազմական նպատակների համար ստեղծվելու և փորձարկվելու էին հատուկ կոշտ քիմիական վառելանյութեր, հետազոտվելու էր դրանց օգտագործման դեպքում ռեակտիվ շարժիչների քարշող ուժի բնույթը, նաև արևային կիսահաղորդչային մարտկոցների աշխատանքները և այլն, պատրաստվելու էին բարձր ջերմաստիճանի մեկուսիչներ, հաղորդիչներ և մագնիսական նյութեր³⁷⁹: 1965 թ. մասնաճյուղը վերակառուցվեց իբրև Կոմպլեքսային էլեկտրասարքավորումների համամիութենական գիտահետազոտական ինստիտուտ (ԿԷՅԳԶԻ): Վերջինիս լաբորատորիայի կազմակերպումն իրականացվեց ԽՍՀՄ ավիացիոն արդյունաբերության նախարարության «Յրագրան» գործարանում, որտեղ արտադրվում էին ԿԱՅ–եր³⁸⁰: Ինստիտուտում ռազմական նորագույն տեխնիկայի համար մշակվեցին էլեկտրամեխանիկական մեքենաներ, տարբեր հզորության փոխակերպիչներ, տրանսֆորմատորներ, զեներատորներ, գազատուրբինային ագրեգատներ, շարժական էլեկտրասնուցման համակարգեր և այլ էլեկտրասարքավորումներ: Դրանց արտադրությունը հիմնականում կազմակերպվել է Յայէլեկտրագործարանում, որը, ինչպես նշել ենք, ոլորտի առաջատարն էր ԽՍՀՄ–ում:

ԽՍՀՄ–ում գիտության և տեխնիկայի զարգացմանը, գիտություն–արդյունաբերություն կապերի խորացմանը նպաստեցին ԽՄԿԿ Կենտկոմի 1959 թ. հունիսյան պլենումի որոշումները: Ներկայացնելով երկրում գիտատեխնիկական առաջընթացի ուղիները՝ պլենումը հատուկ մատնանշեց գիտահետազոտական աշխատանքների զարգացման կարևորությունը, արդյունաբերական ձեռնարկություններին կից գիտահետազոտական,

³⁷⁸ Տե՛ս ԶԱԱ, ֆ. 113, ց. 77, գ. 335, թ. 1–2:

³⁷⁹ Տե՛ս նույն տեղում, ց. 89, գ. 273, թ. 1:

³⁸⁰ Տե՛ս նույն տեղում, ց. 181, գ. 156, թ. 8:

կոնստրուկտորանախագծային ինստիտուտների, լաբորատորիաների, փորձարարական արտադրությունների ստեղծման, դրանք նոր սարքավորումներով համալրելու անհրաժեշտության մասին: Թեև հասկանալի պատճառներով չէր բարձրաձայնվում, բայց երկրում թափ հավաքող գիտատեխնիկական հեղափոխության նվաճումներն առաջին հերթին ծառայելու էին ռազմական նպատակներին և կիրառություն էին գտնելու ռազմական արդյունաբերության ոլորտում: Ինչպես նկատում է ակադեմիկոս Յ. Մաթևոսյանը, «ԽՍՀՄ–ում գիտության հզոր վերելքը խթանվում էր գիտատար արդյունաբերության շարունակական զարգացմամբ, ընդսմին գիտական հետազոտություններն առաջին հերթին պահանջված էին ռազմաարդյունաբերական համալիրի (ՌԱՀ) կողմից»³⁸¹:

1959 թ. հունիսյան պլենումի հրահանգների համաձայն՝ Հայաստանի իշխանությունները համալիր որոշումներ ընդունեցին հանրապետությունում մեխանիկայի, էլեկտրոնիկայի, ռադիոէլեկտրոնիկայի, սարքաշինության և այլ ոլորտներում գիտահետազոտական աշխատանքների աշխուժացման, արդյունավետության բարձրացման, գիտություն–արդյունաբերություն կապերի ամրապնդման մասին³⁸²:

Այսպիսով, ինչպես ամբողջ ԽՍՀՄ–ի, այնպես էլ Խորհրդային Հայաստանի տնտեսության և արդյունաբերության զարգացման հիմքում շեշտը դրվում էր արդյունաբերության գիտատար ճյուղերի ստեղծման և զարգացման, գիտություն–տնտեսություն կապերի ամրապնդման վրա: Հանրապետությունում կարճ ժամանակամիջոցում կազմակերպվեցին գիտաարտադրական միավորումներ, գիտահետազոտական նոր ինստիտուտներ և նախագծակոնստրուկտորական բյուրոներ, համամիութենական գիտահետազոտական ինստիտուտների մասնաճյուղեր և այլն: Դրանց թիվը 1965 թ. հասավ 80–ի: Ոլորտը համալրվեց գիտական և ինժեներատեխնիկական բարձրորակ կադրերով, որոնց գործունեության արդյունքում հանրապետությունում շուտով մշակվեցին բազմաթիվ նոր էլեկտրատեխնիկական սարքավորումներ, ստուգիչ–չափող սարքեր, կիսահաղորդիչ և մետաղակերամիկական ապրանքներ, հոսանքի ավտոմատ

³⁸¹ Մաթևոսյան Յ., Ռազմաարդյունաբերական համալիրը և հիմնարար գիտությունը, «Հայկական բանակ», Ե., 2011, № 3, էջ 43:

³⁸² Տե՛ս Григорьянц А., նշվ. աշխ., էջ 253–254:

կարգավորիչներով թեթևաքաշ, բայց մեծ հզորությամբ շարժական էլեկտրակայաններ, տեղական լեռնային ապառներից ապակի, ապակյա մանրաթելեր և այլն, կազմակերպվեց դրանց արտադրությունը³⁸³:

Պետության կողմից իրականացվող քաղաքականությունը խթանեց Հայաստանի տնտեսության զարգացումը, նպաստեց հանրապետությունում ֆիզիկայի, մաթեմատիկայի, մեխանիկայի, ռադիոէլեկտրոնիկայի, ճշգրիտ սարքաշինության զարգացմանը: Դա հանրապետությանը հնարավորություն էր տալիս զգալի ներդրում ունենալու խորհրդային ռազմաարդյունաբերական համալիրում, ԽՍՀՄ ՁՈՒ, Ռազմածովային նավատորմի (ՌԾՆ) և ՌՕՈՒ–ի, ռազմական նորագույն տեխնիկայի համալրման համար կառավարման ավտոմատացված համակարգեր, ղեկավարման վահանակներ, էլեկտրագեներատորներ, շարժական էլեկտրակայաններ և այլ արտադրանք նախագծելու, արտադրելու և փորձարկելու, շահագործման հանձնելու գործում:

1950–1960–ական թթ. Խորհրդային Հայաստանում զարգացման առավել բարձր տեմպեր արձանագրվեցին հատկապես ռադիոէլեկտրոնիկայի բնագավառում, որի առաջատար կենտրոն դարձավ, ինչպես նշել ենք, Երևանի մաթեմատիկական մեքենաների գիտահետազոտական ինստիտուտը: ԽՍՀՄ պաշտպանության նախարարության պատվերներով ինստիտուտի աշխատակիցները սկսեցին նախագծել հատուկ նախանշանակման ապարատածրագրային համալիրներ, կառավարման ավտոմատացված համակարգեր և այլն: Տարիների ընթացքում ինստիտուտը դարձավ ԽՍՀՄ–ում այդ բնագավառի գլխամասային ձեռնարկություն: Ինստիտուտում ստեղծվեցին փորձարարական առանձին արտադրամասեր՝ նախագծված հանգույցների, հիշողության և արտաքին սարքերի, էլեկտրասնուցման աղբյուրների փորձանմուշներ պատրաստելու համար: Արտադրամասերը շուտով միավորվեցին ինստիտուտին կից ստեղծված ԵրՄՄԳՀԻ փորձարարական գործարանում (1960 թ.)³⁸⁴: Այստեղ թողարկվում էին սարքերի և մեքենաների միայն փորձարարական նմուշները, իսկ հիմնական արտադրությունը կազմակերպվում էր հանրապետությունից դուրս ԽՍՀՄ ՌԱՀ–ի տարբեր գործարաններում:

³⁸³ Տե՛ս նույն տեղում:

³⁸⁴ Տե՛ս Հայաստանի Հանրապետության գիտությունների ազգային ակադեմիան 50 տարում, էջ 188:

1957–1960 թթ. ինստիտուտում հաջողությամբ իրականացվեցին ռազմապաշտպանական կարևոր նշանակություն ունեցող «Վոլնա» (գլխավոր նախագծող՝ Գ. Բելկին) և «Կորունդ» (Օ. Ցյուպա) մասնագիտացված մինիէլեկտրոնային հաշվիչ մեքենաների (ՄԷՅՍ) նախագծման աշխատանքներ: 1958–1963 թթ. նախագծվեցին «Յրազդան» (Ե. Բրուսիլովսկի) և ԽՍՀՄ–ում առաջին՝ երկրորդ սերնդի «Յրազդան–2» (Ե. Բրուսիլովսկի) և «Յրազդան–3» (Վ. Ռուսանկիչ) ունիվերսալ (բազմակողմանի) էլեկտրոնային հաշվիչ մեքենաները³⁸⁵: Դրանց շարային արտադրությունը կազմակերպվեց ինստիտուտի փորձարարական և 1963 թ. կազմակերպված Երևանի «Էլեկտրոն» արտադրական միավորման գործարաններում:

ԽՍԿԿ Կենտկոմի և ԽՍՀՄ Նախարարների խորհրդի 1962 թ. սեպտեմբերի 5–ի թիվ 930–404 և դրան հաջորդած ՅԿԿ Կենտկոմի ու ՅԽՍՅ Նախարարների խորհրդի որոշումների համաձայն՝ ՅԿԿ Կենտկոմի բյուրոն 1962 թ. հոկտեմբերի 23–ին պարտավորեցրեց ՅԽՍՅ Ժողտնտխորհի նախագահ Ե. Ասծատրյանին նախապատրաստել «Յրազդան–3» էլեկտրոնային բազմակողմանի հաշվիչ մեքենաների շարային արտադրությունը: Խնդրի վերաբերյալ կայացրած որոշումների մեջ հատուկ արձանագրվեց, որ «Երկրի ժողտնտեսության կարիքների և պաշտպանության համար տեղեկությունների մշակման համակարգերն այսուհետ հիմնականում պետք է կառուցվեն ունիվերսալ հաշվիչ մեքենաների հիմքի վրա»³⁸⁶:

Տարեցտարի աճում էին նաև ոլորտին տրամադրվող ֆինանսական միջոցները: ՅԽՍՅ արդյունաբերության պաշտպանական ճյուղերի արտադրության մեջ կապիտալ ներդրումների ծավալը ռադիոէլեկտրոնային և կապի արդյունաբերության գծով 1963 թ. զարման սկզբի դրությամբ կազմեց համապատասխանաբար 4,30 և 0,18 մլն ռուբլի³⁸⁷:

1963 թ. օգոստոսին ԵրՄՍԳՅԻ–ի տնօրեն նշանակվեց Խորհրդային Յայաստանի ապագա վարչապետ, այնուհետև ՅՅ ԳԱԱ նախագահ Ֆադեյ Սարգսյանը: Մինչ այդ՝ 1959 թվականից, Ֆ. Սարգսյանը վարում էր ինստիտուտում ԽՍՀՄ պաշտպանության նախարարության Յրթիռահրետանային գլխավոր վարչության ավագ զինվորական ներկայացուցչի պաշտոնը, միաժամանակ վերահսկում էրևանի մյուս ձեռնարկ-

³⁸⁵ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 189–190:

³⁸⁶ ՅԱԱ, ֆ. 1, ց. 126, գ. 4, ք. 108–109:

³⁸⁷ Տե՛ս նույն տեղում, գ. 5, ք. 10:

ություններում ԽՍՀՄ պաշտպանության նախարարության պատվերներով կատարվող ռազմապաշտպանական աշխատանքները³⁸⁸: 1950–ական թթ. վերջին և 1960–ական թթ. սկզբին ինչպես ԵրՄՍԳՀԻ–ում, այնպես էլ ռազմական պատվերներ կատարող Երևանի մյուս ձեռնարկություններում կազմակերպվեցին ԽՍՀՄ պաշտպանության նախարարության հատուկ ռազմական ներկայացուցչություններ:

Ֆ. Սարգսյանի պաշտոնավարումը ինստիտուտում անմիջապես նշանավորվեց զգալի հաջողությամբ, ինչն անմիջապես բարձրացրեց ինստիտուտի վարկանիշը և այն ճանաչելի դարձրեց ամբողջ խորհրդային երկրում: Ինչպես վկայում է Ֆ. Սարգսյանը, ԽՍՀՄ ռադիոարդյունաբերության նախարարության հանձնարարականով ինստիտուտը մշակեց և կազմակերպեց դեպի Լուսին թռիչք ղեկավարող սարքի՝ «ԲՌՍ» հեռահաղորդակցական տեղեկության մշակման համակարգի (գլխավոր նախագծող՝ Ա. Քուչուկյան), արտադրությունը: Ընդ որում, մինչ այդ, երկու տարի անընդմեջ առանց վերջնական արդյունքի այդ խնդրով զբաղվում էր ԽՍՀՄ ռադիոէլեկտրոնային արդյունաբերության ամենախոշոր գործարաններից մեկը: Այդպիսով վտանգված էր դեպի Լուսին թռիչք կազմակերպելու կարևոր պետական ծրագիրը: Ինստիտուտն առաջադրանքը կատարեց նշանակված ժամկետից շուտ³⁸⁹:

Ֆ. Սարգսյանի նախաձեռնությամբ ինստիտուտում առաջադրվեցին և լուծվեցին գիտատեխնիկական, արտադրական և կազմակերպչական կարևոր խնդիրներ: Դրանք ապահովեցին այնպիսի հեռանկարային ուղղությունների զարգացումը, ինչպիսիք էին Երրորդ սերնդի «Նաիրի» շարքի միկրոծրագրային ղեկավարմամբ փոքր մեքենաների ստեղծումը: Վերջինս ապահովեց ինստիտուտի լիարժեք մասնակցությունը ԽՍՀՄ պաշտպանության նախարարության պատվերներով հատուկ նշանակության ԿԱՀ–երի ստեղծման պետական ծրագրին:

«Նաիրի» շարքի առաջին ներկայացուցչի նախագծումը ԵրՄՍԳՀԻ–ում սկսվել էր դեռևս 1962 թ., դրա առանձնահատկությունը՝ կառավարման և ավտոմատացված ծրագրավորման կազմակերպումն էր միկրոծրագրային սկզբունքով: Դա հնարավորություն տվեց զգալիորեն պարզեցնել մեքենայի շահագործումը, փոքրացնել չափերը, բարձրացնել հուսալիությունը: Ինստիտուտում 1963–1971 թթ. նախագծված

³⁸⁸ Տե՛ս Սարգսյան Ֆ., Կյանքի դասերը (Հուշեր), Ե., 2001, էջ 50–54:

³⁸⁹ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 60–61:

«Նաիրի-1», «Նաիրի-2», «Նաիրի-3», «Նաիրի-3-1» բազմակողմանի հաշվիչ մեքենաները (գլխավոր նախագծող՝ Յ. Յովսեփյան) շարային արտադրության ներդրվեցին ԵրՄՄԳՀ-ի փորձարարական և «Էլեկտրոն» գործարաններում, ավելի մեծ չափերով՝ Կազանի ԷՅՄ-ների և Բաքվի գործարաններում: «Նաիրի» շարքի մեքենաների նախագծման համար հայ գիտնականների խումբն արժանացավ ԽՍՀՄ պետական մրցանակի (1971 թ.):

ԿԱՀ-երի ստեղծման աշխատանքներն առավել արդյունավետ դարձնելու նպատակով 1967 թ. ԵրՄՄԳՀ-ում ստեղծվեց գիտական խոշոր ստորաբաժանում³⁹⁰, որտեղ մշակվեցին երկրի պաշտպանության համար կարևոր նշանակություն ունեցող մի շարք արտադրատեսակներ:

Ինչպես նշում է Ֆ. Սարգսյանը, ԽՍՀՄ ավտոմատացված սարքերի ԳՀ-ի տնօրեն ակադեմիկոս Վ. Սեմենիխինը 1967 թ. նախապատրաստում էր ԽՄԿԿ Կենտկոմի և ԽՍՀՄ կառավարության որոշում, որով միութենական ԳՀ-ներից մեկին հանձնարարվելու էր մասնակցել ԽՍՀՄ ԶՈՒ կառավարման ավտոմատացված գլոբալ համակարգ ստեղծելու աշխատանքներին: Վերջինս երկրի պաշտպանության ամրապնդման համար ունենալու էր բացառիկ նշանակություն: Եվ ահա, Ֆ. Սարգսյանի գործուն միջամտությամբ, ռազմական ծրագրի շրջանակներում բազային ԷՅՄ-ների և համալիրների ստեղծումը հանձնարարվեց ԵրՄՄԳՀ-ի կոլեկտիվին³⁹¹:

Այսպիսով, ԽՍՀՄ կառավարության հանձնարարությամբ 1968 թ. ինստիտուտը նպատակաուղղված սկսեց մասնակցել ԽՍՀՄ ՌՕՈՒ-ի համար ԿԱՀ-երի ստեղծման աշխատանքներին: Ինստիտուտը մշակեց և իրականացրեց գերժամանակակից ռազմական տեխնիկայի համար նախատեսված ԿԱՀ-երի փորձարկումներ, որոնց դրական արդյունքների հիման վրա համակարգերն ընդունվեցին սպառազինության և դրվեցին մշտական մարտական հերթապահության³⁹²:

³⁹⁰ Հայաստանի անկախացումից հետո՝ 1992 թ., ԵրՄՄԳՀ-ից առանձնացված գիտական այս և մի քանի այլ ստորաբաժանումների հիմքի վրա ստեղծվեց Երևանի ավտոմատացված կառավարման համակարգերի գիտահետազոտական ինստիտուտը (ներկայումս՝ «ԵրԱԿՀԳՀ» ՓԲԸ): Նույն թվականին ինստիտուտի փորձարարական գործարանը վերակազմավորվեց առանձին ձեռնարկության (ներկայումս՝ «ԵրՄՄԳ» ՓԲԸ): Ունենալով համապատասխան աշխատանքների կատարման բազմամյա փորձ՝ ինստիտուտը ձեռնամուխ է եղել ՀՀ պաշտպանության նախարարության պատվերների կատարմանը: Մասնավորապես, այստեղ նորոգվում, վերականգնվում և մարտական հերթափոխի են դրվում հատուկ նախանշանակման կարևոր ռազմատեխնիկական համալիրներ (տես Յովսեփյանի Գ., նշվ. աշխ., էջ 58):

³⁹¹ Տես Սարգսյան Ֆ., նշվ. աշխ., էջ 61–62:

³⁹² Տես ՀԱԱ, ֆ. 113, ց. 181, գ. 620, թ. 74:

ԵրՄՍԳՅԻ–ում մշակված ԷՅՄ–ների և ԿԱՅ–երի արտադրության համար հետպատերազմյան տասնամյակներում հանրապետությունում ձևավորվեցին մի շարք գիտաարտադրական միավորումներ, ձեռնարկություններ և գործարաններ՝ «Էլեկտրոն», «Բազալտ», «Մարս», Դիլիջանի «Իմպուլս», Կիրովականի էլեկտրոնային հաշվիչ տեխնիկայի «ԷՅՏ», «Յրազդան», «Պոզիստոր», «Էլեկտրասարք», «Ֆերիտ», «Ռեզիստոր», «Արաքս» և այլն: Դրանցից շատերը հանրապետության տարբեր շրջաններում մասնաճյուղեր ունեին: Միութենական նշանակության այդ կառույցների նախագծման աշխատանքներում կակոր ներդրում է ունեցել 1966 թ. հիմնադրված ԽՍՀՄ Նախարարների խորհրդին առընթեր Գեոդեզիայի և քարտեզագրության գլխավոր վարչության «Հայկոմուննախագիծ» ինստիտուտը³⁹³:

ԽՍՀՄ ռազմապաշտպանական արդյունաբերության համար մեծ ծավալի գիտական աշխատանքներ է կատարել 1960 թ. հիմնադրված ՀԽՍՀ ԳԱ ռադիոֆիզիկայի և էլեկտրոնիկայի ինստիտուտը: Այստեղ մշակվել են բարձր հաճախականության ընդունիչ համակարգեր տարբեր ալիքների տիրույթում ռադիոճառագայթների ընդունման համար, նաև բարձր ճշգրտության սարքեր՝ տարբեր շարժվող օբյեկտների և ռադիոէլեկտրոնային այլ միջոցների ավտոմատ ղեկավարման համար և այլն: Ռազմական նշանակության սարքերը խորհրդային տարիներին առաքվել են Մոսկվայում, Լենինգրադում, Ռոստովում, Կալինինգրադում տեղակայված ռադիոկապի, տիեզերական, սարքաշինական գիտաարտադրական ձեռնարկություններին³⁹⁴:

1966 թ. Երևանում հիմնադրվեց Միկրոէլեկտրոնիկայի գիտահետազոտական տեխնոլոգիական ինստիտուտը (ՄԷԳՏԻ), որի տնօրենը 1966–1974 թթ. Գուրգեն Չոլախյանն էր: ԽՍՀՄ էլեկտրոնային արդյունաբերության նախարարի 1969 թ. մարտի 26–ի հրամանով ինստիտուտին կից կազմակերպվում է գործարան՝ «ֆ/ա Մ–5293» ծածկագրով³⁹⁵: Ինստիտուտի հիմքի վրա 1979 թ. կազմակերպվեց Երևանի «Գամմա» ԳԱՄ–ը, որը խորհրդային ՌԱՅ–ի առաջատար ձեռնարկություններից էր ավտոմատացված հսկիչ–չափիչ սարքեր, ճկուն մագնիսական սկավառակներով

³⁹³ Տե՛ս նույն տեղում, գ. 7, թ. 166:

³⁹⁴ Տե՛ս նույն տեղում, գ. 641, թ. 102:

³⁹⁵ Տե՛ս Հայաստանի ժողտնտխորհի վերջին նախագահը: Գուրգեն Չոլախյան, էջ 333, 337:

հիշողության սարքեր, ինտեգրալ միկրոսխեմաներ, ռազմական նշանակության այլ ապրանքներ մշակելու և արտադրելու գծով³⁹⁶:

ԽՍՀՄ ՌԱՀ–ի համար ռազմական նշանակության գիտական մշակումներ էր կատարում ՀԽՍՀ Նախարարների խորհրդի 1968 թ. սեպտեմբերի 20–ի թիվ 407 որոշմամբ և ԽՍՀՄ նավաշինության արդյունաբերության նախարարի 1969 թ. փետրվարի 20–ի թիվ 087 հրամանով Երևանում կազմակերպված «Ազաթ» կենտրոնական ԳՀԻ–ի մասնաճյուղը՝ փ/ա Պ–6509 ծածկագրով: Մասնաճյուղի վրա դրված հիմնական խնդիրներն էին՝ ԽՍՀՄ ռազմածովային նավատորմի նորագույն ռազմական տեխնիկայի համար հատուկ էլեկտրոնային հաշվիչ մեքենաների մշակումն ու ստեղծումը, նաև ԿԱՀ–երի արտադրությունը: ԽՍՀՄ նավաշինության նախարարության «Ազաթ» ԿԳՀԻ Երևանի մասնաճյուղի մշակումներն արտադրության էին ներդրվելու մասնաճյուղի համար որպես արտադրական բազա կառուցվող «Բազալտ» սարքաշինական գործարանում³⁹⁷: Վերջինիս շինարարությունը ՀԽՍՀ Աբովյանի շրջանի Ջրվեժ բնակավայրում սկսվել էր ԽՄԿԿ Կենտկոմի և ԽՍՀՄ Նախարարների խորհրդի 1969 թ. սեպտեմբերի 1–ի թիվ 715–250 որոշումով: Գործարանի տնօրինությունը կազմակերպվում է ԽՍՀՄ նավաշինության արդյունաբերության նախարար Բ. Բուտոմայի 1971 թ. հունիսի 8–ի հրամանով³⁹⁸: Խորհրդային տարիներին այստեղ արտադրված սարքերն ու սարքավորումները առաքվել են միութենական տարբեր քաղաքներում (Լենինգրադ, Ուլյանովսկ, Սարատով, Տազանրոգ, Կիև, Սևաստոպոլ և այլն) տեղակայված խորհրդային ՌԱՀ–ի ձեռնարկություններ³⁹⁹:

1960–ական թթ. սկզբից Հայաստանի գիտությունը մասնակից էր դառնում նաև խորհրդային տիեզերական ծրագրին, որտեղ առանցքային տեղ էր գրավում ռազմական բաղադրիչը: Այսպես, ի կատարումն ԽՄԿԿ Կենտկոմի և ԽՍՀՄ Նախարարների խորհրդի 1959 թ. դեկտեմբերի 10–ի թիվ 1388–618 և 1960 թ. հունիսի 23–ի թիվ 715–296 որոշումների, ՀԿԿ Կենտկոմը և ՀԽՍՀ Նախարարների խորհուրդը ՀԽՍՀ ԳԱ–ին հաստատում են իբրև ԽՍՀՄ–ում տիեզերական տարածքն իրացնող գլխադասային կազմակերպություններից մեկը: ԳԱ–ին հանձնարարվում է 1960–1961 թթ.

³⁹⁶ Տե՛ս «Հայաստան» հանրագիտարան, էջ 501:

³⁹⁷ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 113, ց. 181, գ. 85, թ. 90–91, գ. 76, թ. 8:

³⁹⁸ Տե՛ս նույն տեղում, գ. 7, թ. 164:

³⁹⁹ Տե՛ս նույն տեղում, գ. 641, թ. 87:

իրականացնել գիտական հետազոտություններ արհեստական արբանյակների և տիեզերական հրթիռների, էլեկտրառեակտիվ օբյեկտների շարժիչների համար արևից էներգիա ստանալու հատուկ նշանակության սարքավորումներ ստեղծելու նպատակով: Ծրագրի պատվիրատուներն էին ԽՍՀՄ Նախարարների խորհրդին կից Պաշտպանական տեխնիկայի և Ավտոմատացման ու մեքենաշինության պետկոմների ենթակայության տակ գործող մի շարք հատուկ կոնստրուկտորական բյուրոները: ՀԽՍՀ ԳԱ-ից բացի, պաշտպանական նշանակություն ունեցող այդ ծրագրում ընդգրկված էին ԽՍՀՄ Նախարարների խորհրդին կից Ավիացիոն տեխնիկայի և Ավտոմատացման ու մեքենաշինության պետկոմները, ԽՍՀՄ ԳԱ էներգետիկայի ինստիտուտը, Ուզբեկական ԽՍՀ ԳԱ-ն և այլն⁴⁰⁰:

1960 թվականից ՀԽՍՀ ԳԱ-ում սկսեցին իրականացվել արտամթնոլորտային աստղաֆիզիկական հետազոտություններ՝ բարձրաթիչք հրթիռների և երկրի արհեստական արբանյակների օգտագործմամբ: Բյուրականի աստղադիտարանում մշակված ոչ մեծ հրթիռային աստղադիտարանի («Կ-1» համակարգ) առաջին թողարկումը իրականացվեց 1961 թ.: Հետագա տարիներին այդ աշխատանքներն ընդարձակվեցին, ուստի 1965 թ. ԳԱ-ի նախագահությունը նպատակահարմար գտավ կազմակերպելու Բյուրականի աստղադիտարանի տիեզերական հետազոտությունների գծով նոր մասնաճյուղ: ԽՍՀՄ պաշտպանական արդյունաբերության նախարար Ս. Զվերևի հրամանով այստեղ 1967 թ. ստեղծվում է ԽՍՀՄ պաշտպանական արդյունաբերության նախարարության «Աստրո» հատուկ կոնստրուկտորական բյուրոն: Վերջինս բավականին արդյունավետ մասնակցություն ունեցավ համամիութենական մի շարք կարևոր ծրագրերում, այդ թվում՝ «Սալյուտ» տիեզերանավի «Օրիոն» ուղեծրային աստղաֆիզիկական աստղադիտարանի ստեղծման աշխատանքներում⁴⁰¹:

Հետազոտությունները ծավալելու և առավել արդյունավետ դարձնելու նպատակով՝ ՀԿԿ Կենտկոմի համաձայնությամբ, ՀԽՍՀ ԳԱ-ն և ԽՍՀՄ պաշտպանական արդյունաբերության նախարարությունը շուտով դիմում են ԽՍՀՄ Նախարարների խորհրդին՝ Բյուրականի աստղաֆիզիկական աստղադիտարանի մասնաճյուղը և «Աստրո» ՀԿԲ-ն Արտամթնոլորտային հետազոտությունների ինստիտուտի

⁴⁰⁰ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 1, ց. 126, գ. 2, թ. 28-29, 42:

⁴⁰¹ Տե՛ս նույն տեղում, ց. 51, գ. 70, թ. 87-88:

վերակառուցելու առաջարկով: Ինստիտուտի գիտական ղեկավարումն իրականացնելու էր ԳԱ–ն, իսկ տեխնիկական ղեկավարումն ու նյութատեխնիկական ապահովումը՝ ԽՍՀՄ պաշտպանական արդյունաբերության նախարարությունը:

ԽՍՀՄ ռազմաարդյունաբերական ոլորտը համակարգող Դ. Ուստինովին 1971 թ. դեկտեմբերի 2–ին ուղղված նամակում ՅԿԿ Կենտկոմի առաջին քարտուղար Ա. Քոչինյանը, հիմնավորելով ինստիտուտի ստեղծման անհրաժեշտությունը, նշում է, որ ինստիտուտի գիտատեխնիկական գործունեությունը պետք է զարգանա երկու հիմնական ուղղությամբ: Առաջին. հրթիռների ուղեծրային ավտոմատ աստղադիտարանների, տիեզերական կայանների, Լուսնի վրա աստղադիտարանի օգտագործմամբ արտամթնոլորտային աստղաֆիզիկական դիտումների անցկացում էլեկտրամագնիսական տատանումների բնագավառում: Երկրորդ. արտամթնոլորտային փորձարկումների անցկացման և կառավարման համակարգերի համար պիտանի հատուկ աստղաֆիզիկական ապարատների մշակում և արտադրություն: Նամակի վերջում Քոչինյանը հայտնում է, որ «ՅԿԿ Կենտկոմը պաշտպանում է ՀԽՍՀ ԳԱ–ի նախագահության և ԽՍՀՄ պաշտպանական արդյունաբերության նախարարության առաջարկությունն արտամթնոլորտային հետազոտությունների ինստիտուտ ստեղծելու մասին և խնդրում է այդ հարցում Ձեր աջակցությունը»: Ստանալով ԽՍԿԿ Կենտկոմի դրական համաձայնությունը, ՅԿԿ Կենտկոմի բյուրոն 1972 թ. հունվարի 6–ին որոշում է ստեղծել Արտամթնոլորտային հետազոտությունների ինստիտուտ⁴⁰²: Ինստիտուտի, ինչպես նաև Բյուրականի աստղաֆիզիկական աստղադիտարանի տիեզերական հետազոտությունների գծով մասնաճյուղի և «Աստրո» ՅԿԲ–ի գիտական ղեկավարն էր վաստակաշատ գիտնական, ՀԽՍՀ ԳԱ թղթակից անդամ, պրոֆեսոր Գ. Գուրզադյանը:

Այսպիսով, հայ գիտնականների, հայաստանյան գիտական կազմակերպությունների արդյունավետ գործունեությունը նպաստեց Խորհրդային Չայաստանում էլեկտրատեխնիկական, ռադիոէլեկտրոնիկայի, էլեկտրոնիկայի և սարքաշինական բազմաթիվ գործարանների հիմնադրմանը: Դրա շնորհիվ հետպատերազմյան առաջին տասնամյակներին հանրապետությունը ծանրակշիռ մասնակցություն ունեցավ ԽՍՀՄ ռազմատեխնիկական առաջընթացին: Վերջինս

⁴⁰² Տե՛ս Պետրոսյան Վ., Անտոն Քոչինյանի ժամանակը, էջ 365–367: Տե՛ս նաև՝ ՅԱԱ, ֆ. 1, ց. 51, գ. 70, թ. 88–89, ց. 52, գ. 14, թ. 23:

նպաստեց խորհրդային ՌԱՀ–ի կայուն և աննախադեպ զարգացմանը, ռազմական նորագույն տեխնիկայի, սպառազինության կատարելագործմանը, զինված ուժերի մարտունակության բարձրացմանը և, ընդհանրապես, երկրի պաշտպանունակության ամրապնդմանը:

ԳԼՈՒԽ ԶՈՐՐՈՐԴ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ ԽՈՐՀՐԴԱՅԻՆ ՌԱՅ–Ի ՀԱՄԱԿԱՐԳՈՒՄ 1970–1991 ԹՎԱԿԱՆՆԵՐԻՆ

4.1. Գիտության ներդրումը խորհրդային ռազմապաշտպանական և տիեզերական արդյունաբերության ոլորտում գիտատեխնիկական առաջընթացի պայմաններում

1970–ական թվականների սկզբին համաշխարհային գիտության և տեխնիկայի աննախադեպ զարգացման նոր միտումները նպաստեցին ԽՍՀՄ–ում գիտատեխնիկական զարգացման առաջնահերթությունների փոփոխմանը, հետզհետե ձևավորվեց ոլորտում պետության նոր քաղաքականությունը: Այն միտված էր խորհրդային գիտությունն ու տեխնիկան դուրս բերել ավելի բարձր մակարդակի, աստիճանաբար հասնել և անցնել աշխարհի առաջատար երկրներին: Նշված ժամանակաշրջանում Խորհրդային Միության տնտեսության ամենազարգացած ճյուղը շարունակում էր մնալ ռազմապաշտպանական և տիեզերական արդյունաբերությունը, ուստի պատահական չէ, որ գիտատեխնիկական առաջընթացի կիզակետում հայտնվեցին արդյունաբերության նշված ոլորտի շրջանակներում իրականացվող գիտահետազոտական և փորձարարական ստրուկտուրական աշխատանքները: Երկրի պաշտպանունակության ամրապնդման և ռազմական տեխնիկայի նորագույն մոլշների ստեղծման խնդիրը ԽՍՀՄ–ում միշտ դասվել է առաջնայինների շարքում, ռազմական արտադրանքի արտադրության իրացումն ու թողարկումը հանձնարարվել է առավել սարքավորված, որպես կանոն, գաղտնի գործող ինստիտուտներին և կազմակերպություններին: Դրանց էին հատկացվում ֆինանսական, նյութատեխնիկական հիմնական միջոցները, այստեղ է, որ առավելագույն սերտ կապեր էին հաստատվում գիտության և արտադրության միջև: Խորհրդային ղեկավարությունը հատուկ ուշադրություն էր դարձնում ՌԱՅ–ի ձեռնարկություններում աշխատելու համար որակյալ, բարձր մասնագիտացում ունեցող կադրերի պատրաստման խնդրին: ՌԱՅ–ի ոլորտում կենտրոնացված էին երկրի գիտատեխնիկական լավագույն կադրերը և

մշակումները, այստեղ էին իրականացվում գիտահետազոտական և փորձարարական ստրուկտորական բոլոր աշխատանքների 3/4-ը⁴⁰³:

1970-ական թթ. սկզբից ԽՍՀՄ ՌԱՀ-ում ավելանում է Խորհրդային Հայաստանի գիտության տարբեր ճյուղերի մասնակցությունը: «1971–1975 թթ. երկրի պաշտպանության համար հիմնարար և որոնողական աշխատանքների հնգամյա պլանի մասին» ԽՍՀՄ Նախարարների խորհրդի նախագահության ռազմաարդյունաբերական հանձնաժողովի 1970 թ. նոյեմբերի 25-ի և դրան հաջորդած ՀԽՍՀ Նախարարների խորհրդի 1971 թ. փետրվարի 24-ի որոշումներով հանրապետությունում գիտահետազոտական աշխատանքներ իրականացնելու նպատակով ՀԽՍՀ ԳԱ-ին, գիտահետազոտական կազմակերպություններին, ՀԽՍՀ բարձրագույն և միջնակարգ մասնագիտական կրթության նախարարություններին հանձնարարվում է իրականացնել ռազմական տեխնիկայի և սպառազինության զարգացմանն ուղղված մի շարք հետազոտություններ: Մասնավորապես, ԽՍՀՄ պաշտպանության նախարարության պատվերներով ՀԽՍՀ ԳԱ ինստիտուտները, Երևանի պետհամալսարանի և պոլիտեխնիկական ինստիտուտի լաբորատորիաներն ու ամբիոններն իրականացնելու էին շարժվող օբյեկտներ հայտնաբերելու համար ռադիոսարքեր մշակելու, ԷՀՄ-ների և ԿԱՀ-երի կատարելագործմանն ուղղված գիտահետազոտական աշխատանքներ⁴⁰⁴:

1970-ական թթ. սկզբներին ԵրՄՍԳՀԻ-ում հայ գիտնականների ջանքերով հաջողությամբ իրականացվեցին ԽՍՀՄ ռազմաօդային ուժերի, խորհրդային նորագույն ռազմական տեխնիկայի համար ԷՀՄ-ների և ԿԱՀ-երի նոր տեսակների ստեղծման աշխատանքները, մշակվեց և շահագործման հանձնվեց հատուկ նշանակության երկմեքենայական հաշվողական համալիրը՝ «65ս112» արտադրատեսակը (գլխավոր նախագծող՝ Ռ. Աթոյան): Վերջինիս ճկուն կառուցվածքն ապահովում էր համակարգի կենսունակությունն ամենաբարդ պայմաններում, անգամ ներքին և արտաքին առանձին սարքերի տեխնիկական միջոցների խափանման դեպքում: «65ս112» արտադրատեսակի տեխնիկական և շահագործման բարձր բնութագրերը, նաև պետական փորձարկումների դրական գնահատականները հիմք հանդիսացան, որ այն

⁴⁰³ Տե՛ս Отечественный военно-промышленный комплекс и его историческое развитие, էջ 21–22:

⁴⁰⁴ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 113, ց. 103, գ. 11, ք. 1–10:

օգտագործվի ԽՍՀՄ–ում մի շարք զինվորական նշանակության տարածքային ԿԱՅ–երի համալրման համար⁴⁰⁵:

ԵրՄՍԳՅԻ–ի գիտական անձնակազմը տարեցտարի կատարելագործում էր ռազմական նշանակություն ունեցող արտադրանքի տեխնիկական ցուցանիշներն ու տվյալները, փորձում հետ չմնալ համաշխարհային գիտության և տեխնիկայի զարգացումներից: Ինստիտուտում 1970–ական թթ. կեսերին և 1980–ական թթ. սկզբին պատրաստվեցին «Նաիրի–3–3» (գլխավոր նախագծող՝ Ա. Գեոլեցյան), «Նաիրի–4», «Նաիրի–4–1» (Գ. Օհանյան), «Նաիրի–4–Վ» և «Նաիրի–4–Վ/Ս» (Վ. Կարապետյան, Յ. Սարգսյան) ԷՅՄ–ներ և դրանց հիմքի վրա համապատասխան համակարգեր: «ԵՍ–1045» և կատարելագործված «ԵՍ–1046» (Ա. Քուչուկյան) ԷՅՄ–ների հիմքի վրա մշակվեցին երկմեքենայական («ՎԿ–2Ս–45», «ՎԿ–2Ս–46»), նաև՝ առաջին երկպրոցեսորային («ՎԿ–2Պ–45», «ՎԿ–2Պ–46») և երեքմեքենայական («ՎԿ–3Ս–45», «ՄՎԿ–46») (Ա. Քուչուկյան) համալիրները, ԽՍՀՄ–ում առաջին «ԵՍ–2345» (Ա. Քուչուկյան) մատրիցային պրոցեսորը, կազմակերպվեց դրանց շարային արտադրությունը: «ԵՍ–1045» և «ԵՍ–1046» մեքենաները և դրանց հիմքի վրա ստեղծված համալիրները կազմում էին ԵՍ–ԷՅՄ միացյալ համակարգի ԽՍՀՄ–ում արտադրված մեքենաների 40 %-ը և շուրջ 10 տարի արտադրվեցին Կազանի ԷՅՄ–ների և Երևանի «Էլեկտրոն» գործարաններում⁴⁰⁶: Ֆ. Սարգսյանը վկայում է, որ այդ մեքենաներն արտակարգ հուսալի էին և հիմնականում օգտագործվեցին հատուկ նշանակման ԿԱՅ–երում ռազմական խնդիրների լուծման համար⁴⁰⁷:

Խորհրդային հետագա տարիներին տեսական հետազոտությունների և ինժեներանախագծային մշակումների հիման վրա ԵրՄՍԳՅԻ–ում երկրում առաջին անգամ ստեղծվեցին անշարժ և շարժական կատարումներով բազմապրոցեսորային և երկպրոցեսորային մագնիսային ԿԱՅ–եր (արտադրատեսակ «65ս120», նախագծող՝ Ռ. Աթոյան): Համակարգը նախատեսված էր ԽՍՀՄ զինված ուժերի մի շարք տեսակների մասնագիտացված տարածքային ԿԱՅ–երի մեջ «65ս112» հնացած արտադրատեսակը փոխարինելու համար: Ինստիտուտում շուտով մշակվեց և մշտական շահագործման

⁴⁰⁵ Տե՛ս Հայաստանի Հանրապետության գիտությունների ազգային ակադեմիան 50 տարում, էջ 200–201:

⁴⁰⁶ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 189–191, 195–196:

⁴⁰⁷ Տե՛ս Սարգսյան Ֆ., նշվ. աշխ., էջ 66:

հանձնվեց տարածքային հատուկ մասնագիտացված նոր ԿԱՅ՝ «65ս643» արտադրատեսակը (Ռ. Աթոյան): Տարածքային ԿԱՅ-երի ստեղծումը, պետական փորձարկումների դրական արդյունքների հիման վրա դրանց շարային արտադրության կազմակերպումը, ռազմական օբյեկտներում և խորհրդային զինված ուժերում ներդրումը ցույց տվեցին, որ ԽՍՀՄ-ում լուծված է պետական նշանակության հիմնախնդիր: Դրա համար ինստիտուտը պարզևատրվեց «Աշխատանքային կարմիր դրոշի» շքանշանով, իսկ մի շարք աշխատողներ արժանացան Լենինյան, ԽՍՀՄ պետական այլ բարձր մրցանակների, պարգևատրվեցին շքանշաններով և մեդալներով⁴⁰⁸:

1980-ական թթ. երկրորդ կեսին տաղանդավոր գիտնական Ռ. Աթոյանի գլխավորությամբ ԵրՄՄԳՀԻ-ում մշակվեց «Սևան» բազմապրոցեստորային հաշվողական համալիրը, որի հիմքի վրա ստեղծվեցին Յեռավոր և Ռազմական օդանավագնացության հրամանատարական կետերի ԿԱՅ-եր, «Օստրով» հաղորդագրությունների փոխանցման վերջնական կայանը և այլն⁴⁰⁹: Ինստիտուտում մշակվեց ռազմական նշանակության ԿԱՅ-երում օգտագործվող «Նաիրի-41» ՄԷՅՄ-ն, որն իր հիմնական տեխնիկական բնութագրերով չէր զիջում խորհրդային նմանատիպ ՄԷՅՄ-ներին և նույն դասի ռազմական նշանակության ԷՅՄ-ներին: «Նաիրի-41» ՄԷՅՄ-ների հաստատուն և շարժական կատարման տարբերակներով արտադրությունը կազմակերպվեց «Հրազդանմեքենա» ձեռնարկությունում⁴¹⁰:

Հայաստանում ԿԱՅ-երի ստեղծման և կատարելագործման, էլեկտրատեխնիկական արդյունաբերության կազմավորման, բարձր որակավորում ունեցող գիտատեխնիկական կադրեր և ինժեներներ պատրաստելու գործում նշանակալի ավանդ ունի վաստակաշատ գիտնական Ա. Իոսիֆյանը, որը ռազմական նշանակության մի շարք համակարգերի գլխավոր կոնստրուկտորն էր, ղեկավարել է «Օմեգա», «Մետեոր» և այլ ծրագրերի աշխատանքները⁴¹¹:

ԵրՄՄԳՀԻ-ի տնօրեն Մ. Սեմերջյանի կողմից 1983 թ. սեպտեմբերի 29-ին ՀԽՍՀ կառավարությանն ուղղված նամակից տեղեկանում ենք, որ ԽՍՀՄ Նախարարների

⁴⁰⁸ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 200–201:

⁴⁰⁹ Տե՛ս «Հայաստան» հանրագիտարան, էջ 503–504:

⁴¹⁰ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 113, ց. 181, գ. 411, թ. 44^ա:

⁴¹¹ Տե՛ս Հայաստանի Հանրապետության գիտությունների ազգային ակադեմիան 50 տարում, էջ 152–153:

խորհրդի 1983 թ. հուլիսի 27-ի որոշմամբ և դրան հաջորդած ԽՍՀՄ ռադիոարդյունաբերության նախարարի 1983 թ. օգոստոսի 26-ի հրամանով ինստիտուտին հանձնարարվել է աշխատանքներ սկսել բազմաընթաց միաշարք ԷՅՄ-ների խորհրդային մոդելներից մեկի՝ «Էլբրուս» բազմապրոցեսորային համակարգի մշակման, «Էլեկտրոն» և «Չրազդանմեքենա» արտադրական միավորումներում դրանց արտադրության կազմակերպման ուղղությամբ⁴¹²: ԽՍԿԿ Կենտկոմի և ԽՍՀՄ Նախարարների խորհրդի 1986 թ. հուլիսի 19-ի թիվ 741 որոշմամբ ինստիտուտը հաստատվում է ԽՍՀՄ գլխամասային ձեռնարկություններից մեկը՝ ռազմական նշանակության «Ա-501» և «Ա-587» միասնական տարածքային հակահրթիռային պաշտպանության համակարգերի կազմում «Կրիլո» ԿԱՅ-ի փորձարարական նմուշ ստեղծելու համամիութենական ծրագրում: 1987 թ. նոյեմբերի 2-ին ՅԿԿ Կենտկոմը ԵրՄՍԳՅԻ-ի ղեկավարությանը հանձնարարում է «Կրիլո» թեմայի աշխատանքների կատարումը վերցնել խիստ հսկողության ներքո և յուրաքանչյուր տարվա հունվարին և հուլիսին ընթացքի մասին զեկուցել Կենտկոմին՝ մինչև ծրագրի կատարման վերջնական ավարտը 1991 թ.⁴¹³: Նշենք, որ «Կրիլո» ԿԱՅ-ի ստեղծման աշխատանքներում ընդգրկված էր նաև Երևանի փ/ա Ա-7390 փակ ձեռնարկությունը⁴¹⁴:

ԽՍՀՄ փլուզման շրջանում ԵրՄՍԳՅԻ-ում առաջացան լուրջ, գրեթե անհաղթահարելի դժվարություններ՝ կապված ինստիտուտի գործունեության հետ: Այդ մասին է նշվում ԽՍՀՄ փոխվարչապետ Յու. Մասլյուկովին, ԽՍՀՄ ԶՈՒ գլխավոր շտաբի պետ Մ. Մոխսեևին, ՌՕՈՒ գլխավոր հրամանատար Ե. Շապոշնիկովին և ԽՍՀՄ ռադիոարդյունաբերության նախարար Վ. Շիմկոյին ուղղված՝ Հայաստանի Հանրապետության Նախարարների խորհրդի նախագահ Վազգեն Մանուկյանի 1991 թ. օգոստոսի 16-ի զեկուցագրում: Նշելով խորհրդային ռազմարդյունաբերության ոլորտում ինստիտուտի գործունեության հիմնական ուղղությունների մասին, Վ. Մանուկյանը հայտնում է, որ այսօր էլ ինստիտուտում հեռանկարային աշխատանքներ են տարվում ԽՍՀՄ պաշտպանության նախարարության և ՌՕՈՒ-ի համար նոր սերնդի ԷՅՄ-ների («ԵՍ-1170 և «Էլբրուս-Ե»), «Կրիլո», «Դոզոր-Վ», «Դվին» շարժական ԿԱՅ-

⁴¹² Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 113, ց. 181, գ. 367, թ. 92:

⁴¹³ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 1, ց. 87, գ. 6, թ. 20-22:

⁴¹⁴ Տե՛ս նույն տեղում թ. 52-53:

երի, ռազմական նշանակության այլ արտադրատեսակների մշակման և ստեղծման ուղղությամբ: Դրանց հիմնական արտադրողներն են ԵրՄՍԳՀԻ–ի փորձարարական գործարանը և «Էլեկտրոն» արտադրական միավորումը, որոնք կազմել են նորաստեղծ «Սևան» ԳԱՍ–ը⁴¹⁵: Ինստիտուտը շարունակում է մասնակցել ԽՍՀՄ պաշտպանության նախարարության կապի համակարգի ստեղծման աշխատանքներին, ավարտին է հասցվել «Օստրով–Պ» կոմուտացիոն կայանի մշակումը, որն ընդունվել է սպառազինության, իսկ մի քանի ծրագրային համակարգեր գտնվում են պետական փորձարկման փուլում:

Ջեկուցագրի վերջում տեղեկացնելով, որ ներկայում ԵրՄՍԳՀԻ–ում նկատվում է փորձարարակոնստրուկտորական աշխատանքների և ռազմական պատվերների ծավալների զգալի կրճատում, ինչի հետևանքով վտանգված է համամիութենական պետական հեռանկարային ծրագրերի կատարումը, Վ. Մանուկյանը վստահեցնում է, որ Չայաստանի կառավարությունը շարունակելու է ԽՍՀՄ ռազմաարդյունաբերության շրջանակներում իրականացվող աշխատանքները և իր իրավասության սահմաններում կնպաստի դրանց կատարմանը⁴¹⁶:

Այսպիսով, ընդհուպ մինչև ԽՍՀՄ փլուզումը 1991 թ. վերջին՝ ԵրՄՍԳՀԻ–ում ռազմապաշտպանական նշանակություն ունեցող կարևոր աշխատանքներ են կատարվել: Դրանք հիմնականում իրականացվել են ԽՍՀՄ պաշտպանության, ռադիոարդյունաբերության նախարարությունների գլխավորությամբ և կազմակերպչական անմիջական ղեկավարությամբ, միութենական մի շարք գլխադասային և նմանատիպ քույր կազմակերպությունների հետ սերտ համագործակցությամբ: Խորհրդային շուրջ 35 տարիների ընթացքում ինստիտուտի գործունեությունը ոչ միայն ապահովեց երկրի ռազմաարդյունաբերության կարիքները, այլև նպաստեց Խորհրդային Չայաստանում արդյունաբերական նվազ մետաղատար և էներգատար նոր ճյուղերի

⁴¹⁵ ԽՍՀՄ ռադիոարդյունաբերության նախարարության «Սևան» գիտաարտադրական միավորումում խորհրդային տարիներին պատրաստվել են ռազմական կապի միջոցների ապահովման համար տարբեր տիպի մոտ երեք տասնյակ սարքեր: Դրանք մեծ քանակներով մատակարարվել են ինչպես զորամասեր, այնպես էլ Մոսկվայում, Լենինգրադում, Կալուգայում, Սվերդլովսկում, Կոստրոմայում, Ռյազանում, Տոմսկում, Օմսկում, Տամբովում, Ջագորսկում, Գորկիում, Բոյանսկում, Բառնաուլում, Ռոստով Դոնում, Յոշկար Օլայում (Ռուսաստան), Խմելնիցկում, Ժիտոմիրում, Իվանո–Ֆրանկովսկում, Լվովում (Ուկրաինա), Ռիգայում (Լատվիա), Տաշքենդում (Ուզբեկստան), Մինսկում (Բելառուս), Թբիլիսիում (Վրաստան), Չայաստանում («Էլեկտրոն», «Պոզիտոր», «Չրագդանմեքենա» և այլն) տեղակայված ռազմապաշտպանական արտադրանք թողարկող գործարաններ և ձեռնարկություններ (Տե՛ս ՉԱԱ, ֆ. 113, ց. 181, գ. 620, ք. 157–158, 192–195, գ. 641, ք. 163–164):

⁴¹⁶ Տե՛ս ՉԱԱ, ֆ. 113, ց. 181, գ. 620, ք. 74–76:

ստեղծմանն ու զարգացմանը, բարձր որակավորում պահանջող աշխատանքով ապահովվեցին հազարավոր մասնագետներ:

ԽՍՀՄ–ում ռադիոֆիզիկայի և ռադիոաստղագիտության, տիեզերական տարածքի հսկողության ասպարեզում գիտական հետազոտությունների, գերհեռու տիեզերական կապերի և ռադիոտեխնիկական հատուկ նշանակության համակարգերի, անտենաօպտիկական կայանքների և ռադիոընդունիչների համասարքերի ստեղծման խոշոր կենտրոններից էր Հայաստանում կազմակերպված ԽՍՀՄ Նախարարների խորհրդին առընթեր Ստանդարտների և չափիչ սարքերի կոմիտեի Համամիութենական գիտահետազոտական ինստիտուտի Ռադիոֆիզիկական չափումների գիտահետազոտական բաժանմունքը, որը հետագայում վերակազմավորվեց ինստիտուտի: Վերջինիս ստեղծման անհրաժեշտության մասին է նշվում ՀԿԿ Կենտկոմի առաջին քարտուղար Ա. Քոչինյանի և ԽՍՀՄ Նախարարների խորհրդին առընթեր Ստանդարտների և չափիչ սարքերի կոմիտեի նախագահ Վ. Բոյցովի կողմից ԽՍՀՄ Նախարարների խորհրդի Գիտության ու տեխնիկայի կոմիտեի նախագահ, ակադեմիկոս Վ. Կիրիլիևին ուղղված նամակում. «Նկատի ունենալով ամբողջ երկրի և մասնավորապես Հայկական ԽՍՀ–ի համար բաժանմունքում նշված աշխատանքի ժողովրդատնտեսական և պաշտպանական մեծ նշանակությունը, ինչպես նաև դրանց զարգացման համար անհրաժեշտ պայմաններ ստեղծելու նպատակով Հայաստանի կոմունիստական կուսակցության Կենտրոնական կոմիտեն և ԽՍՀՄ Նախարարների խորհրդին առընթեր Ստանդարտների և չափիչ սարքերի կոմիտեն անհրաժեշտ են համարում Հայկական բաժանմունքը վերակազմել Ստանդարտների և չափիչ սարքերի կոմիտեին ենթակա ռադիոֆիզիկական չափումների համամիութենական գիտահետազոտական ինստիտուտի և խնդրում են ԽՍՀՄ Նախարարների խորհրդի Գիտության ու տեխնիկայի կոմիտեին՝ հնարավոր կարճ ժամկետում քննարկել և լուծել նշված ինստիտուտի կազմակերպման հարցը կոմիտեի միջոցների հաշվին»⁴¹⁷:

Ինստիտուտի կայացումը սերտորեն առնչվում է ոլորտի ճանաչված մասնագետ Պարիս Հերունու գործունեության հետ: Դեռևս 1958 թ. Պ. Հերունու ղեկավարությամբ Բյուրականի աստղադիտարանում սկսվեցին նրա կողմից առաջարկված նոր տեսակի

⁴¹⁷ Պետրոսյան Վ., Անտոն Քոչինյանի ժամանակը, էջ 370–371: Տե՛ս նաև՝ ՀԱԱ, ֆ. 1, ց. 49, գ. 48, թ. 69–70:

ալեհավաքների համակարգերի մշակման աշխատանքները, վերջնանպատակն էր՝ մեծ ռադիոաստղադիտակի ստեղծումը: Արդեն 1968 թ. Պ. Չերունին մշակեց «Սոզաիկա» կոչվող առաջին ավտոմատ ռադիոչափիչ սարքավորման համալիրի նախագիծը: Չետագայում մշակվեցին բազմատեսակ ռադարային ալեհավաքների բնութագրերի չափման համար մի շարք նոր համալիրներ: Դրանց արդյունավետությունն այնքան բարձր էր և պահանջարկն այնքան մեծ, որ ԽՍՀՄ մի քանի նախարարությունների և ԽՍՀՄ Նախարարների խորհրդի նախագահության ռազմարդյունաբերական հանձնաժողովի առաջարկով միութենական կառավարությունը Ռադիոֆիզիկական չափումների հատուկ բյուրոյի (ՌԶՐԲ) հիմքի վրա 1970 թ. նոյեմբերին Երևանում ստեղծեց Ռադիոֆիզիկական չափումների համամիութենական գիտահետազոտական ինստիտուտը (ՌԶՐԳԻ)⁴¹⁸: ԽՍԿԿ Կենտկոմի և ԽՍՀՄ կառավարության որոշմամբ ինստիտուտը հանդիսանում էր ԽՍՀՄ գլխադասային կազմակերպություններից մեկը՝ ռադիոտեղորոշումային, նավիգացիոն, կապի (այդ թվում տիեզերական) և բոլոր այլ տեսակի վրազետնյա, նավային, ինքնաթիռային և արբանյակային ալեհավաքների բնութագրերի չափման և չափագիտության հարցերով:

Շուտով, ի կատարումն ԽՍԿԿ Կենտկոմի և ԽՍՀՄ Նախարարների խորհրդի 1972 թ. դեկտեմբերի 9–ի որոշումների, ՉԿԿ Կենտկոմը և ՉԽՍՐ Նախարարների խորհուրդը 1973 թ. հուլիսի 31–ին թույլատրում են Հայաստանում ՌԶՐԳԻ–ի համար նոր մասնաշենքերի շինարարությունը: Դրանք նախատեսվում էր շահագործման հանձնել արդեն 1975 թ.: Ինստիտուտի բնականոն գործունեությունն ապահովելու նպատակով ինստիտուտին կից ՉԽՍՐ–ի Աշտարակի շրջանի Օրգով գյուղում ստեղծվելու էր «Ալեհավաքների չափման պետական Էտալոնային կենտրոն»⁴¹⁹: Դեռևս 1965 թ. նոյեմբերի 29–ի որոշմամբ ՉԽՍՐ Նախարարների խորհուրդը Օրգով գյուղում ինստիտուտին հատկացրել էր 50 հեկտար տարածք՝ կենտրոնը կառուցելու նպատակով: Շինարարության նախագիծը և նախահաշվային արժեքը, որը կազմում էր 4842,7 հազ. ռուբլի, հաստատվեց ՉԽՍՐ Նախարարների խորհրդի նախագահի 1967 թ. ապրիլի 18–ի թիվ 249 կարգադրությամբ⁴²⁰:

⁴¹⁸ Տե՛ս Հայաստանի Հանրապետության գիտությունների ազգային ակադեմիան 50 տարում, էջ 208–209:

⁴¹⁹ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 1, ց. 126, գ. 14, թ. 50–53:

⁴²⁰ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 113, ց. 181, գ. 22, թ. 100:

Համալիրի կառուցումն ու շահագործումը խորհրդային երկրի համար ունեցավ ժողովրդային և ռազմապաշտպանական կարևոր նշանակություն, այստեղ տեղադրված էին գերճշգրիտ ալեհավաքների (ոսկեգոծված հայելիներով) աշխարհում առաջին էտալոնները: Դրանք խնամքով օգտագործելու նպատակով ՀԽՍՀ Նախարարների խորհրդի որոշումով արգելվում էր փոշոտող և ծխացող որևէ օբյեկտի կառուցումը կենտրոնից մինչև 5 կմ տրամագծով⁴²¹:

1972 թ. Երևանում կազմակերպվեց ՌԶԳՀԻ-ի «Ալիք» փորձարարական գործարանը: Այստեղ 1972–1973 թթ. ստեղծվեց «Ուրալ» բեռնատար մեքենայի վրա շարժական կատարմամբ «Օրնամենտ» համալիրը՝ հրթիռային և ինքնաթիռային ալեհավաքների բնութագրերը չափելու համար: Ռադիոտեխնիկական տարբեր համակարգերում, այդ թվում ռազմական, ներդնելու համար ինստիտուտում մշակվեցին և ստեղծվեցին «Լուչ», «Յաչեյկա», «Կեդր», «Ձենկեր» և այլ, թվով ավելի քան 45 տեսակի համալիրներ, հաստատուն և շարժական կատարմամբ ռադիոտեղորոշումային կայաններ: Ինստիտուտի հաջողությունները շարունակվեցին նաև հետագա տարիներին⁴²²:

Ընդհանուր առմամբ՝ խորհրդային տարիներին ՌԶԳՀԻ-ում իրականացվել են ռազմապաշտպանական ոլորտի համալիր աշխատանքներ ԽՍՀՄ Նախարարների խորհրդի նախագահության ռազմարդյունաբերական հանձնաժողովի, ԽՍՀՄ պաշտպանության, պաշտպանական արդյունաբերության, ընդհանուր մեքենաշինության, ռադիոարդյունաբերության, ավիացիոն արդյունաբերության նախարարությունների պատվերներով: Արտադրանքի հիմնական տեսակներն էին. ռադիոտեղորոշումային համակարգերի համար տարբեր տիպի ավտոմատ չափիչ սարքերի համալիրներ, կառավարման ԿԱԴ-եր և այլն: Ռազմական նպատակներով ինստիտուտի արտադրանքի կշիռը միջինում 90 % էր⁴²³:

1974 թ. ՀԽՍՀ ԳԱ և ԽՍՀՄ ռադիոարդյունաբերության նախարարության համատեղ որոշմամբ՝ «ռազմապաշտպանական կարևոր նշանակություն ունեցող ռադիոսարքեր ստեղծելու նպատակով», Աշտարակում կազմակերպվում է «Կոմետա»

⁴²¹ Տե՛ս նույն տեղում, գ. 228, թ. 78–79:

⁴²² Տե՛ս Հայաստանի Հանրապետության գիտությունների ազգային ակադեմիան 50 տարում, էջ 208–211:

⁴²³ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 113, ց. 181, գ. 620, թ. 187:

ԿԳՅԻ հայաստանյան մասնաճյուղը՝ փ/ա-8675 ծածկագրով: Հայաստանի կառավարության 1977 թ. հունիսի 7-ի որոշմամբ մասնաճյուղի համար սեփական լաբորատոր և արտադրական մասնաշենքեր կառուցելու նպատակով Երևանի Շահումյանի անվան շրջանում հատկացվում է 9 հեկտար տարածք⁴²⁴: Մեկ այլ որոշմամբ ՀԽՍՅ Նախարարների խորհուրդը հնարավոր է համարում «Կոմետա» ԿԳՅԻ-ին 10 տարի ժամկետով վարձակալությամբ հանձնել 50 հեկտար տարածք Երևանի ֆիզիկայի ինստիտուտի «Արագած» բարձրլեռնային կայանի տարածքում: Նման խնդրանքով ՀԽՍՅ Նախարարների խորհրդի նախագահ Ֆ. Սարգսյանին 1978 թ. հունիսի 4-ի նամակով դիմել էր ԽՍՀՄ ռադիոարդյունաբերության նախարար Պ. Պլեշակովը: Հիմնավորելով խնդրանքը՝ նախարարը հայտնում է, որ ԽՍՀՄ Կենտկոմի և ԽՍՀՄ Նախարարների խորհրդի 1976 թ. օգոստոսի 20-ի որոշմամբ ԽՍՀՄ ռադիոարդյունաբերության նախարարության «Կոմետա» ԿԳՅԻ-ին հանձնարարվել է կատարել գիտահետազոտական աշխատանքներ երկրի արհեստական արբանյակների ուղեծրերի պարամետրերի չափման ճշգրիտ սարքավորումներ ստեղծելու համար: Իսկ այդ նպատակով կատարվելիք փորձարկումները հնարավոր է իրականացնել միայն ծովի մակերևույթից 2500–3000 մետր բարձրության վրա⁴²⁵:

1984 թ. մարտի 28-ին ԽՍՀՄ Նախարարների խորհուրդ ուղղված նամակում Պ. Պլեշակովը, որը նախօրոք ստացել էր ՀԽՍՅ կառավարության համաձայնությունը, հայաստանյան մասնաճյուղի աշխատանքներն առավել արդյունավետ դարձնելու նպատակով խնդրում է թույլատրել 1985–1987 թթ. Երևանում կառուցել «Կոմետա» ԿԳՅԻ մասնաճյուղի ինժեներալաբորատոր նոր մասնաշենք⁴²⁶: ԽՍՀՄ կառավարությունը ոչ միայն դրական է արձագանքում խնդրանքին, այլև ԽՍՀՄ Կենտկոմի և ԽՍՀՄ Նախարարների խորհրդի 1986 թ. ապրիլի 30-ի որոշումով Երևանի «Կոմետա» մասնաճյուղը հաստատում է որպես ԽՍՀՄ-ում գլխամասային ձեռնարկություն: Մասնաճյուղի ինժեներալաբորատոր մասնաշենքի շինարարությունը, սակայն, «ընթանում է ծայրահեղ անբավարար տեմպերով, չէին կատարվում շինարարական կազմակերպությունների 1986 թ. պլանային առաջադրանքները»: ՀԿԿ Կենտկոմի

⁴²⁴ Տե՛ս նույն տեղում, գ. 200, թ. 89–92:

⁴²⁵ Տե՛ս նույն տեղում, թ. 36–38:

⁴²⁶ Տե՛ս նույն տեղում, գ. 411, թ. 45–46:

առաջին քարտուղար Կ. Դեմիրճյանին 1988 թ. փետրվարի 12–ին ուղղված նամակում այդ մասին հայտնում է ԽՍՀՄ ռադիոարդյունաբերության նախարար Վ. Շիմկոն: Նախարարը խնդրում է հանձնարարել հանրապետության շինկազմակերպություններին արմատապես փոխել վերաբերմունքը «Կոմետա» մասնաճյուղի մասնաշենքի կառուցման հարցում և ապահովել պլանում նշված առաջադրանքների անվերապահ կատարումը: Ի պատասխան՝ ՅԿԿ Կենտկոմի պաշտպանական արդյունաբերության բաժնի վարիչ Ռ. Ստեփանյանը 1988 թ. փետրվարի 19–ին ՅԿԿ Կենտկոմ և Վ. Շիմկոյին ուղղված գրությունում հաստատում է մասնաշենքի կառուցման 1985–1987 թթ. պլանի տապալումը: Մի շարք պատճառների թվում նշելով նաև շինարարական աշխատանքների թերի և ոչ ժամանակին ֆինանսավորելու մասին՝ Ռ. Ստեփանյանը վստահեցնում է, որ կձեռնարկվեն անհրաժեշտ բոլոր միջոցները շինարարությունը ժամանակին ավարտելու համար⁴²⁷:

Խորհրդային տարիներին «Կոմետա» ԿԳՅԻ հայաստանյան մասնաճյուղում նշակվեցին և պատրաստվեցին ռազմապաշտպանական կարևոր կիրառություն ունեցող ռադիոսարքեր՝ սուզանավեր հայտնաբերելու համար բարձր զգայնությամբ բազմաճառագայթային համակարգեր: Դրանք հետագայում կիրառվեցին նաև ռազմական ինքնաթիռներում և տիեզերական համակարգերի լրակազմերում⁴²⁸:

Տիեզերագիտական հետազոտությունների բնագավառի առաջատար կազմակերպություններից էր, ինչպես նշել ենք, «Աստրո» ԳԱՄ–ը: Վերջինիս կազմում 1976 թ. կազմակերպվեց «Օրբիտա» գործարանը⁴²⁹: ԽՍԿԿ Կենտկոմի և ԽՍՀՄ Նախարարների խորհրդի 1975 թ. ապրիլի 16–ի որոշմամբ նախատեսվում էր 1977–1981 թթ. ԽՍՀՄ պաշտպանական արդյունաբերության նախարարության պատվերով «Աստրո» գիտարտադրական միավորման համար ինժեներալաբորատոր փորձարարական մասնաշենքի, նաև՝ հանրապետության ոչ մեծ քաղաքներում, օպտիկամեխանիկական արտադրամասերի և բացառիկ մաքուր ապակու արտադրամասի շինարարությունը: Ի զարգացումն նշվածի՝ ԽՍԿԿ Կենտկոմի և ԽՍՀՄ Նախարարների խորհրդի 1980 թ. ապրիլի 24–ի որոշմամբ ԽՍՀՄ պաշտպանական արդյունաբերության նախարարութ-

⁴²⁷ Տե՛ս ՅԱԱ, ֆ. 1, ց. 87, գ. 6, թ. 23–25:

⁴²⁸ Տե՛ս ՅԱԱ, ֆ. 113, ց. 181, գ. 411, թ. 45–46:

⁴²⁹ Տե՛ս նույն տեղում, գ. 186, թ. 23:

յունն առաջադրանք է ստանում 1983–1985 թթ. ՀԽՍՀ Արուվյանի շրջանի Ջրվեժ ավանում իրականացնելու «Աստրո» գիտաարտադրական միավորման համար նախատեսված ինժեներալաբորատոր և արտադրական մասնաշենքերի շինարարությունը: 1988–1992 թթ. Ջրվեժում նախատեսվում է իրականացնել «Աստրո» ԳԱՄ–ի նաև երրորդ հերթի շինարարությունը 30 հազ. քմ տարածքի վրա. դրա մասին 1985 թ. փետրվարի 4–ի գրությամբ Հայաստանի իշխանություններին տեղեկացնում էր ԽՍՀՄ պաշտպանական արդյունաբերության նախարարի տեղակալ Վ. Կուրուշինը⁴³⁰: Խորհրդային տարիներին «Աստրո» գիտաարտադրական միավորումում մշակվեցին և ստեղծվեցին տիեզերական տարածքը հսկող տարբեր սարքեր և համակարգեր:

Ռադիոէլեկտրոնային սարքերն առավել փոքրածավալ դարձնելու և միկրոէլեկտրոնային մոդուլներ ստեղծելու աշխատանքների արդյունավետությունը բարձրացնելու նպատակով ԽՍՀՄ կապի միջոցների արդյունաբերության նախարար Է. Պերվիշինի 1978 թ. մայիսի 22–ի հրամանով 1978 թ. հունիսի 1–ին Երևանում՝ ՀԽՍՀ Նախարարների խորհրդի համաձայնությամբ և նրա կողմից հատկացված արտադրական տարածքում, ստեղծվում է Մոսկվայի ռադիոկապի ԳՀԻ–ի հայաստանյան բաժանմունքը: Մոսկվայի ռադիոկապի ԳՀԻ–ի տնօրեն Ա. Բիլենկոյին հանձնարարվում է մինչև 1978 թ. սեպտեմբերի 30–ը ներկայացնել առաջարկություններ շինարարության, բաժանմունքը սարքավորումներով հագեցնելու և զարգացնելու հեռանկարների մասին⁴³¹: Մոսկվայի ռադիոկապի ԳՀԻ–ի Երևանի մասնաճյուղում խորհրդային տարիներին ռազմապաշտպանական աշխատանքներ իրականացվեցին փորձարարակոնստրուկտորական 7 թեմաներով (ծածկագրերը՝ «Հիբրիդ–322», «Հիբրիդ–321», «Հիբրիդ–317», «Արկոն», «Պրոսպետ», «Կոնտուր Ե», «Սերվիս 5»): Մշակված սարքերը հիմնականում ներդրվեցին ռազմական և տիեզերական կապի միջոցներում: Ընդհանուր աշխատանքների մեջ ռազմապաշտպանական ուղղվածության աշխատանքները կազմել են շուրջ 30 %⁴³²:

ԽՍՀՄ ռադիոարդյունաբերության նախարարության «Ալմագ» կենտրոնական կոնստրուկտորական բյուրոյի և «Ֆազոտրոն» գիտաարտադրական միավորման

⁴³⁰ Տե՛ս նույն տեղում, գ. 235, թ. 144–147, գ. 233, թ. 146, գ. 411, թ. 37, 39, 41:

⁴³¹ Տե՛ս նույն տեղում, գ. 200, թ. 34–35:

⁴³² Տե՛ս նույն տեղում, գ. 620, թ. 154–155:

պատվերներով 1970–1980–ական թթ. մեծ ծավալների աշխատանքներ են իրականացվել ՀԽՍՀ ԳԱ ռադիոֆիզիկայի և էլեկտրոնիկայի ինստիտուտում: Խորհրդային ռազմական նորագույն տեխնիկայի և տիեզերական ապարատների համար գերզգայուն ռադիոընդունիչ սարքեր ստեղծելու, ԷՅՄ–ների և ԿԱՅ–երի մասերն ու հանգույցները կատարելագործելու, դրանք առավել փոքրածավալ դարձնելու նպատակով ինստիտուտում կազմակերպվեց միջճյուղային հատուկ բաժին: Այստեղ մշակված «Մխիթար» տիպի կենտրոնական կառավարման վահանակի շարային արտադրությունը կազմակերպելու համար Գորիսում ստեղծվելու էր հատուկ ձեռնարկություն⁴³³:

1985–1991 թթ. ԳԱ ռադիոֆիզիկայի և էլեկտրոնիկայի ինստիտուտում մշակվել և հանձնվել են շահագործման տարբեր հաճախականություններով ռադիոչափիչ սարքերի համակարգեր, որոնք օգտագործվեցին խորհրդային տիեզերական և հատուկ կապի միջոցներում: Դրանցից «Չկար» համակարգը կիրառվում էր հակառակորդի շարժվող տրանսպորտային միջոցները հայտնաբերելու համար: Ինստիտուտի ընդհանուր աշխատանքների մեջ ռազմապաշտպանական նշանակություն ունեցող աշխատանքների ծավալը խորհրդային տարիներին կազմել է 75 %⁴³⁴:

Ռազմապաշտպանական արդյունաբերության ձեռնարկությունների պատվերներով լազերային համակարգերի մշակումներ, բարձր ճշտության սարքեր և համակարգեր են պատրաստվել նաև ԽՍՀՄ Օպտիկաֆիզիկական չափումների համամիութենական գիտահետազոտական ինստիտուտի Երևանի մասնաճյուղում կազմակերպված հատուկ կոնստրուկտորական բյուրոյում: Այդ գերճշգրիտ սարքերի միջոցով հնարավոր էր հայտնաբերել Երկիր մոլորակի մակերեսին տեղի ունեցող պայթյունների ստույգ կոորդինատները⁴³⁵:

ԽՍՀՄ Նախարարների խորհրդի նախագահության ռազմաարդյունաբերական հանձնաժողովի 1976–1982 թթ. ընդունած մի շարք որոշումներով ԵՊՅ–ի խտացված միջավայրի ֆիզիկայի գիտահետազոտական ինստիտուտում հետազոտություններ են իրականացվել քվանտային էլեկտրոնիկայի մեջ օգտագործվող բյուրեղների աճեցման

⁴³³ Տե՛ս նույն տեղում, գ. 367, թ. 23–25:

⁴³⁴ Տե՛ս նույն տեղում, գ. 620, թ. 196–197:

⁴³⁵ Տե՛ս նույն տեղում, թ. 206–207:

ուղղությամբ: Հետազոտությունների արդյունքում ինստիտուտի հատուկ կոնստրուկտորական բյուրոյում ստեղծվեցին նոր նյութեր և էլեմենտներ, լազերներ և լազերային համակարգեր: Աշխատանքների պատվիրատուներն էին ԽՍՀՄ տարբեր քաղաքներում տեղակայված փոստային արկղերը՝ Պ-6324, Ա-7023 և Գ-4097 (Մոսկվա), Ա-1561 (Նովոզորոդ), Պ-6634 (Սվերդլովսկ), Գ-4817 (Բոգոդիրսկ), Ա-7797 (Սուխում), Ա-7162 և Պ-6681 (Լենինգրադ) ձեռնարկությունները, Լենինգրադի պետական օպտիկական ինստիտուտը, Մոսկվայի ատոմային էներգիայի ինստիտուտը և այլն⁴³⁶:

1970-ական թթ. վերջերին ԽՍՀՄ կառավարության կողմից խորհրդային Հայաստանը ստացել էր ռազմապաշտպանական կարևոր նշանակություն ունեցող հերթական առաջադրանքը: 1979 թ. ամռանը ԽՄԿԿ Կենտկոմ ուղղված համատեղ նամակում ԽՍՀՄ ՊԱԿ-ի նախագահ Յու. Անդրոպովը, ՀԿԿ Կենտկոմի առաջին քարտուղար Կ. Դեմիրճյանը, ԽՍՀՄ էլեկտրաարդյունաբերության նախարար Ա. Շոկինը նշում են, որ ժամանակակից տեխնիկական միջոցների պատրաստման գործում հայրենական գիտության նվաճումները, մասնավորապես, որակական բարձր հատկանիշներով նորագույն ՄԷՀՄ-ների մշակումները, նախադրյալներ են ստեղծել վերջիններիս օգտագործմամբ ստեղծելու բարձր հուսալիությամբ ավտոմատացված ազդանշանային ռադիոտեղորոշումային համակարգեր՝ ԽՍՀՄ պետական սահմանները հուսալի պահպանելու և սահմանախախտներին հայտնաբերելու համար: Ի զարգացումն ԽՄԿԿ Կենտկոմի և ԽՍՀՄ Նախարարների խորհրդի 1976 թ. ապրիլի 29-ի որոշման, ՄԷՀՄ-ների հիմքի վրա բարձր հուսալիության ազդանշանային ռադիոտեղորոշումային համակարգերի օգտագործմամբ պետական սահմանների պահպանությունն ապահովելու համար, նամակագիրները նպատակահարմար են համարում դրանց նախագծումն ու ստեղծումն իրականացնել նման աշխատանքների մեծ փորձ կուտակած ՀԽՍՀ գիտաարտադրական միավորումներում: Առաջարկվում է սահմանների ռադիոտեղորոշումային պահպանության նորագույն միջոցներով առաջին հերթին հագեցնել խորհրդաթուրքական, խորհրդաիրանական, նաև խորհրդաչինական պետական սահմանների հույժ կարևոր տեղամասերը:

⁴³⁶ Տե՛ս նույն տեղում, գ. 367, թ. 90-91:

Հավանություն տալով առաջարկությանը՝ ԽՍՀՄ Նախարարների խորհուրդը 1979 թ. օգոստոսի կեսերին ընդունում է «ԽՍՀՄ պետական սահմանների պահպանությունը բարձր հուսալիությամբ ապահովելու նպատակով ՄԷՀՄ–ների օգտագործմամբ արդյունավետ միջոցներ ստեղծելու մասին» որոշումը: Ըստ այդմ՝ ՀԽՍՀ գիտաարտադրական ձեռնարկություններին հանձնարարվում է ԽՍՀՄ ՊԱԿ–ի հետ կնքված համաձայնագրերի հիման վրա կազմակերպել պետական սահմանների պահպանման տեխնիկական միջոցների արտադրություն: Որպես գլխավոր կատարող հաստատվում է ԽՍՀՄ էլեկտրոնային արդյունաբերության նախարարության «Պոզիտոր» արտադրական միավորումը, որտեղ ստեղծվելու էր հատուկ կոնստրուկտորական բյուրո⁴³⁷:

ԽՍՀՄ պետական սահմանները պահպանելու համար տեխնիկական նորագույն միջոցներ ստեղծելու և դրանց արտադրությունը կազմակերպելու համար համագործակցության առաջարկով 1979 թ. օգոստոսի 27–ին ՀԿԿ Կենտկոմ և ՀԽՍՀ կառավարություն է դիմում ԽՍՀՄ ՊԱԿ–ի սահմանապահ զորքերի գլխավոր վարչության պետ Ա. Մատրոսովը: ԽՍՀՄ պետական սահմանների պահպանումը բարձր արդյունավետությամբ ապահովելու համար ՄԷՀՄ–ների օգտագործմամբ տեխնիկական միջոցների ստեղծման աշխատանքների ծրագրով նախատեսվում էր 1980–1983 թթ. իրականացնել մի շարք աշխատանքներ, այդ թվում գիտահետազոտական և փորձարարական ստրուկտորական:

Հայաստանի իշխանությունների ձեռնարկած քայլերի արդյունքում «Պոզիտոր» արտադրական միավորումում, նաև «Գրանիտ», «Աստրո» և այլ ձեռնարկություններում ու մասնագիտացված կոնստրուկտորական բյուրոներում աշխույժ աշխատանքներ են ծավալվում. շուտով մշակվում և պատրաստվում է հեռահար ղեկավարմամբ ավտոմատացված «Կրեդո» ռադիոտեղորոշումային կայանը՝ վրագետնյա և ստորջրյա նպատակային շարժումները հայտնաբերելու համար: Մշակվում է օպտիկահեռուստատեսային դիտարկման համակարգ, որը հսկելու էր սահմանապահ ուղեկալի տարածքը օրվա լուսավոր ժամանակ, նաև՝ սահմանախախտներին հայտնաբերելու համար ինֆրակարմիր ազդանշանային սարք և այլն: Արդեն 1981 թ. ամռանը համակարգերը փորձարկվում են խորհրդաթուրքական և խորհրդաչինական պետական

⁴³⁷ Տե՛ս նույն տեղում, գ. 226, թ. 23–26:

սահմանի պահպանման որոշակի հատվածներում: Փորձարկումների շնորհիվ «Էլեկտրոնիկա ՊՎ-2» ծածկագրով համակարգը կատարելագործվում է և դրվում շարային արտադրության⁴³⁸: Հայաստանում իրականացված աշխատանքներն արժանանում են ԽՍՀՄ ՊԱԿ-ի սահմանապահ զորքերի պետի առաջին տեղակալ Վ. Գուրյանովի բարձր գնահատականին⁴³⁹:

1970–1980–ական թթ. խորհրդային ՌԱՀ-ի համակարգում ներգրավված էին հանրապետության գիտության նաև այլ ուղղությունները՝ քիմիան, միկրոկենսաբանությունը, դեղագիտությունը և այլն:

1970 թ. Հայաստանի ԳԱ ընդհանուր անօրգանական քիմիայի ինստիտուտի լաբորատորիայում կազմակերպվեց ԽՍՀՄ էլեկտրոնային վակուումային ապակու գիտահետազոտական ինստիտուտի մասնաճյուղ: Այստեղ կարճ ժամանակահատվածում հաջողությամբ իրականացվեցին ժողտնտեսական և ռազմապաշտպանական խոշոր նշանակություն ունեցող տասը կարևոր աշխատանքներ, կազմակերպվեց հատուկ նյութերի արտադրություն⁴⁴⁰:

ԽՍԿԿ Կենտկոմի և ԽՍՀՄ Նախարարների խորհրդի 1970 թ. սեպտեմբերի 1–ի որոշումով՝ ԽՍՀՄ պաշտպանության նախարարության ռազմաբժշկագիտական կենտրոնական վարչության պատվերով, ՀԽՍՀ ԳԱ Ա. Մնջոյանի անվան նուրբ օրգանական քիմիայի ինստիտուտում իրականացվեցին հետազոտություններ օրգանական թունավորող նյութերից ԽՍՀՄ ՁՈՒ անձնակազմի և բնակչության պաշտպանվածության ապահովման նպատակով: Վարչության պատվերով ինստիտուտը 1971–1972 թթ. համագործակցում էր Լատվիայի ԳԱ օրգանական սինթեզի ինստիտուտի հետ դեղագործական «Տոնուս–ԼԱՏ–Ն» միջոցներ ստեղծելու գործում: Դրանք միտված էին արտակարգ պայմաններում մարտական գործողությունների ժամանակ բարձրացնել զինվորների օրգանիզմի դիմադրողականությունը, ապահովել անձնակազմի ռազմունակության երկարատև պահպանումը և այլն⁴⁴¹:

ԽՍՀՄ Նախարարների խորհրդի նախագահության ռազմաարդյունաբերական հարցերով հանձնաժողովի 1970 թ. նոյեմբերի 25–ի որոշմամբ ինստիտուտում

⁴³⁸ Տե՛ս նույն տեղում, թ. 26ա–29:

⁴³⁹ Տե՛ս նույն տեղում, թ. 19:

⁴⁴⁰ Տե՛ս նույն տեղում, գ. 137, թ. 45:

⁴⁴¹ Տե՛ս նույն տեղում, գ. 103, գ. 11, թ. 1–10:

հետազոտական աշխատանքներ ծավալվեցին «Օբլակո-ԱՐՄ-Ն» թեմայի շրջանակներում: Ինստիտուտը կատարում էր նաև ԽՍՀՄ պաշտպանության նախարարության առաջադրանքներն ու պատվերները⁴⁴²:

Ի կատարումն ԽՍՀՄ Նախարարների խորհրդի նախագահության ռազմաարդյունաբերական հանձնաժողովի 1976 թ. մարտի 16-ի՝ «Երկրի պաշտպանության համար 1976–1980 թթ. հիմնարար և որոնողական աշխատանքների հնգամյա պլանի մասին» որոշման՝ ՀԿԿ Կենտկոմը և ՀԽՍՀ Նախարարների խորհուրդը 1976 թ. մայիսի 18-ին հանձնարարում են ԳԱ նուրբ օրգանական քիմիայի ինստիտուտին հետազոտություններ իրականացնել խորհրդային զորքերին և բնակչությանը միջուկային, քիմիական և բիոլոգիական զենքերից պաշտպանելու համար բժշկական միջոցների կատարելագործման ուղղությամբ⁴⁴³:

Խորհրդային Հայաստանում կազմակերպվել և գործել է Ա. Մալինինի անվան ԽՍՀՄ նյութաբանության գիտահետազոտական ինստիտուտի Երևանի մասնաճյուղը: Այստեղ ռազմապաշտպանական նպատակներով արտադրվել է հատուկ ապակեփոշի, որն օգտագործվել է կոնդենսատորներ, ինտեգրալ սխեմաներ և միկրոէլեկտրոնիկայի այլ սարքեր պատրաստելու համար: Արտադրանքն առաքվել է Ռուսաստան. Սարատովի՝ «Ռեֆլեկտոր», Ռյազանի՝ «Պլազմա», Լենինգրադի՝ «Պրիբոր», Ուխտայի՝ «Պրոգրես», Գրոզնու՝ «Օրգտեխնիկա», Ստավրոպոլի՝ «Անալոգ», Բելառուս. Բորիսովի՝ «Էկրան», Ուկրաինա. Լվովի մարզի Դրոբիչ քաղաքի՝ «Գրանիտ» գործարաններ: Խորհրդային տարիներին Ա. Մալինինի անվան նյութաբանության գիտահետազոտական ինստիտուտի Երևանի մասնաճյուղի ընդհանուր արտադրանքի ծավալում ռազմապաշտպանական արտադրանքը կազմել է շուրջ 30 %⁴⁴⁴:

ԽՍՀՄ Նախարարների խորհրդի նախագահության ռազմաարդյունաբերական հանձնաժողովի 1979 թ. դեկտեմբերի 28-ի թիվ 347 որոշմամբ ՀԽՍՀ ԳԱ միկրոբիոլոգիայի ինստիտուտում պաշտպանական արդյունաբերության ճյուղերի համար կազմակերպվել է ոչ մետաղական նյութերի առաջնային ատեստացիոն կենտրոն: Այստեղ աշխատանքներ են իրականացվել խորհրդային «Բուրան» առաջին

⁴⁴² Տե՛ս նույն տեղում, ց. 181, գ. 76, թ. 1:

⁴⁴³ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 1, ց. 126, գ. 17, թ. 23–25:

⁴⁴⁴ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 113, ց. 181, գ. 620, թ. 160–161:

բազմակի օգտագործմամբ համակարգի համար: Դրանք զարգացնելու նպատակով նախատեսվում էր Աբովյանում կառուցել Միկրոբիոլոգիայի ինստիտուտի մասնաճյուղ: Այդ մասին ՀԽՍՀ Նախարարների խորհրդի նախագահ Ֆ. Սարգսյանին 1983 թ. հունվարի 12–ի գրությամբ հայտնում էր ԽՍՀՄ ԳԱ–ին առընթեր սինթետիկ նյութերի գիտական խորհրդի նախագահ, Լենինյան մրցանակի դափնեկիր ակադեմիկոս Ն. Ենիկոլոպովը⁴⁴⁵:

Խորհրդային տարիներին ինստիտուտում կատարվել են թեմաներ և փորձարկումներ ԽՍՀՄ ընդհանուր մեքենաշինության նախարարության «Էներգիա», ԽՍՀՄ ավիացիոն նախարարության «Մոլնիա» գիտաարտադրական միավորումների համար: ԽՍՀՄ պաշտպանության նախարարության պատվերներով ուսումնասիրվել են խորհրդային ռազմաօդային ուժերի տեխնիկայի և սպառազինության պահպանման ու շահագործման ընթացքում ծերացման և բիոլոգիական վնասվածքների բնույթը, մշակվել այդ գործընթացները կանխելու և դրանցից ռազմական տեխնիկան պաշտպանելու արդյունավետ միջոցներ⁴⁴⁶:

1980–ական թթ. կեսերին Հայաստանում ստեղծվեցին խորհրդային ռազմաարդյունաբերական համալիրը սպասարկող գիտահետազոտական և գիտաարտադրական նոր կազմակերպություններ: Այսպես, ԽՍՀՄ Նախարարների խորհրդի նախագահության ռազմաարդյունաբերական հանձնաժողովի փոխնախագահ Լ. Գորշկովին 1985 թ. փետրվարի 8–ին ուղղված գրությունում ՀԽՍՀ Նախարարների խորհրդի նախագահ Ֆ. Սարգսյանը՝ նկատի ունենալով հանրապետությունում հաշվիչ տեխնիկայի մշակման և արտադրության գծով, այդ թվում բազմակողմանի և հատուկ ԷՅՄ–ների ու ԿԱՅ–երի, կուտակված մեծ փորձն ու նշանակալի նվաճումները, առաջարկում է Երևանում ստեղծել ԽՍՀՄ ավտոմատացված սարքերի ԳՀԻ–ի մասնաճյուղ՝ փորձարարական գործարանով: Հայտնելով ԽՍՀՄ ռադիոարդյունաբերության նախարարության, ՀԿԿ Կենտկոմի և ՀԽՍՀ Նախարարների խորհրդի համապատասխան որոշման մասին, Ֆ. Սարգսյանը խնդրում է ցուցաբերել աջակցություն: Հաշվի առնելով ԽՍՀՄ պաշտպանության համար նման աշխատանքների կարևորությունը հանձնաժողովը չի առարկում հանրապետությունում մասնաճյուղի

⁴⁴⁵ Տե՛ս նույն տեղում, գ. 367, թ. 12:

⁴⁴⁶ Տե՛ս նույն տեղում, գ. 620, թ. 202:

(փորձարարական գործարանով) կազմակերպմանը: Այդ մասին 1985 թ. մարտի 6–ին հայտնում է Լ. Գորշկովը⁴⁴⁷:

ԽՍՀՄ ավիացիոն արդյունաբերության նախարար Ի. Սիլակի 1985 թ. մարտի 15–ի հրամանով Երևանում կազմակերպվում է «Ավիակոնստրուկտ» («Ավիահամալիր») հայկական արտադրական միավորման «Սիգնալ» փորձարարական ստրուկտուրական բյուրոն⁴⁴⁸: Խորհրդային տարիներին այստեղ մշակվել են տարբեր էլեկտրական սարքեր, ինչպես քաղաքացիական, այնպես էլ ռազմական հատուկ տեխնիկայի համար, այդ թվում՝ ֆիքսատորներ, լուսատուներ, «Տու–204» ինքնաթիռների համար կենսաապահովման տարբեր մասեր և այլն⁴⁴⁹:

Երևանում հիմնված ԽՍՀՄ նավաշինության նախարարության Մոսկվայի ԿԳՅԻ–ի «Ալֆա» մասնաճյուղը մասնագիտացել էր ԽՍՀՄ ռազմածովային նավատորմի համար հաշվիչ տեխնիկայի սարքերի և համակարգերի մշակումների մեջ: Այստեղ ստեղծվել են սուզանավերի հրամանատարներին և անձնակազմին վարժեցնելու համար տակտիկական վարժասարքեր՝ մարզիչ–նմանարկիչներ, և այլն⁴⁵⁰:

ԽՍԿԿ Կենտկոմի և ԽՍՀՄ Նախարարների խորհրդի 1987 թ. օգոստոսի 3–ի որոշումով Երևանում կազմակերպվեց ԽՍՀՄ կապի միջոցների արդյունաբերության նախարարության «Վոլնա» գիտաարտադրական միավորման մասնաճյուղը: Այստեղ մինչև 1991 թ. իրականացվեցին ռազմապաշտպանական նշանակության «ՄՍ–21» համակարգի ստեղծման «հույժ գաղտնի» գիտահետազոտական աշխատանքներ: Դրանք այնքան գաղտնի էին, որ մասնաճյուղի համար լաբորատորաարտադրական և փորձարարական մասնաշենքերի շինարարության և վերակառուցման մասին ՀԿԿ Կենտկոմի և ՀԽՍՀ Նախարարների խորհրդի որոշման մեջ հատուկ նշվում է, որ փաստաթղթերում «ՄՍ–21» համակարգի իրական անվանումը և նշանակությունը ցույց տալը խստիվ արգելված է⁴⁵¹:

ԽՍՀՄ պաշտպանական արդյունաբերության նախարարության հատուկ հանձնարարությունները կատարելու նպատակով նախարարի 1987 թ. օգոստոսի 7–ի հրամանով Գառնիում ստեղծվում է «Գրանիտ» հատուկ կոնստրուկտորական բյուրոյի

⁴⁴⁷ Տե՛ս նույն տեղում, գ. 443, թ. 52–53:

⁴⁴⁸ Տե՛ս նույն տեղում, թ. 61–62:

⁴⁴⁹ Տե՛ս նույն տեղում, գ. 620, թ. 204–205:

⁴⁵⁰ Տե՛ս նույն տեղում, գ. 675, թ. 60–67^ա:

⁴⁵¹ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 1, ց. 126, գ. 28, թ. 54–59, նաև՝ ֆ. 113, ց. 181, գ. 620, թ. 175:

մասնաճյուղ՝ մթնոլորտից դուրս գտնվող աստղագիտական և աստղաֆիզիկական հետազոտությունների արդյունքները մշակելու համար հատուկ սարքեր ստեղծելու նպատակով⁴⁵²: ԽՍՀՄ պաշտպանական արդյունաբերության նախարարության հետ համատեղ «Գրանիտ» հատուկ կոնստրուկտորական բյուրոյում խորհրդային վերջին տարիներին իրականացվեցին «Աշոտ» անվանումով ուղեծրային հեռադիտակ ստեղծելու նախագծային մշակումներ⁴⁵³:

ԽՍՀՄ-ի մայրամուտին Չայաստանում գործում էին նաև մի շարք այլ գիտահետազոտական և փորձարարակոնստրուկտորական ինստիտուտներ և կազմակերպություններ, գիտաարտադրական միավորումներ, որտեղ իրականացվում էին ռազմապաշտպանական նշանակության կարևոր աշխատանքներ: Նշենք դրանցից մի քանիսը. Չամամիուբենական էլեկտրատեխնիկական ինստիտուտի Երևանի մասնաճյուղ, Ուժային կոնդենսատորաշինության համամիութենական գիտահետազոտական նախագծակոնստրուկտորական և տեխնոլոգիական ինստիտուտի Երևանի մասնաճյուղ, Լենինականի «Մագնոն» հատուկ կոնստրուկտորական տեխնոլոգիական բյուրո, ԽՍՀՄ էլեկտրոնային նյութերի գիտահետազոտական ինստիտուտի Երևանի մասնաճյուղ, ԽՍՀՄ էլեկտրոնային արդյունաբերության նախարարության Երևանի պետական նախագծային ինստիտուտ, Մինսկի գիտահետազոտական սարքաշինական ինստիտուտի Երևանի բաժանմունք, Չամամիութենական գիտահետազոտական ինստիտուտի լրակազմ էլեկտրասարքավորումների նախագծակոնստրուկտորական ինստիտուտ՝ փորձարարական գործարանով և այլն:

ՉԽՍՀ վիճակագրության պետկոմի 1988 թ. հունիսի 10-ի տվյալների համաձայն՝ հնգամյակի երկու տարիների ընթացքում և 1988 թ. առաջին եռամսյակում հանրապետությունում իրականացվել են ավելի քան 3000 գիտատեխնիկական միջոցառումներ գիտության և տեխնիկայի նորագույն նվաճումներն հանրապետության հատուկ ձեռնարկություններում արտադրության մեջ ներդնելու ուղղությամբ: Իրացվեց 46 նոր տեսակի արտադրանքի (որոնցից 33-ը՝ առաջին անգամ ԽՍՀՄ-ում) արտադրությունը, այդ թվում՝ ԽՍՀՄ ավիացիոն արդյունաբերության նախարարության

⁴⁵² Տե՛ս ՉԱԱ, ֆ.113, ց. 181, գ. 482, թ. 84-88:

⁴⁵³ Տե՛ս նույն տեղում, գ. 620, թ. 186:

ծեռնարկությունների գծով. համապատասխան՝ 8 և 5, Կապի արդյունաբերության նախարարության՝ 3 և 3, Էլեկտրոնային արդյունաբերության նախարարության՝ 2 և 1, Պաշտպանական արդյունաբերության նախարարության՝ 6 և 4: Մասնավորապես Չայաստանում տեղակայված ԽՍՀՄ ավիացիոն արդյունաբերության նախարարության փ/ա Բ–2369 ձեռնարկությունը 1986–1987 թթ. առաջինը երկրում իրացրեց էլեկտրոնային ստեղնաշարային հաշվիչ մեքենաների և միկրոպրոցեսորային կառավարման համասարքերի արտադրությունը, էլեկտրոնային արդյունաբերության նախարարության փ/ա Գ–4973 ձեռնարկությունը՝ էլեկտրական հատուկ չափիչ սարքերի և այլն: Ընդհանուր առմամբ՝ հանրապետությունում տեղակայված հատուկ ձեռնարկությունները 1987 թ. իրացրեցին և ԽՍՀՄ–ում առաջին անգամ թողարկեցին 176,5 մլն ռուբլու նոր արտադրանք⁴⁵⁴:

Այսպիսով, ակներև է, որ ռազմապաշտպանական նպատակներով ԷՅՄ–ների, ՄԷՅՄ–ների, ԿԱՅ–երի, ռադիոէլեկտրոնային և էլեկտրական հատուկ սարքերի, մասերի և հանգույցների, քիմիական, դեղագործական, կենսաբանական միջոցների և այլն, մշակման, ստեղծման և արտադրման ոլորտում Խորհրդային Չայաստանի, հայ գիտնականների և մասնագետների նվաճումները բացառիկ են և տպավորիչ: Ջուր չէ, որ մեր հանրապետությունը ԽՍՀՄ–ում վաստակել էր Խորհրդային «Սիլիկոնային հովտի» անուր համբավը:

4.2. Հանրապետության ռազմապաշտպանական արդյունաբերությունը Խորհրդային վերջին տասնամյակներին

Խորհրդային Չայաստանում տեղակայված ԽՍՀՄ ՌԱՀ–ի էլեկտրոնային, էլեկտրատեխնիկական, ռադիոտեխնիկական, հաշվողական տեխնիկայի, սարքաշինական, քիմիական և այլ գործարաններն ու ձեռնարկությունները 1970–ական թթ. սկզբից շարունակեցին ապահովել հանրապետության արդյունաբերության զարգացման բարձր ցուցանիշները: Չայաստանում հիմնվեցին Խորհրդային ՌԱՀ–ը սպասարկող նոր ձեռնարկություններ և կազմակերպություններ: Արտադրական

⁴⁵⁴ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 1, ց. 87, գ. 6, թ. 42–44:

լրացուցիչ տարածքներ շահագործման հանձնվեցին Երևանի փ/ա Ա-7636 և փ/ա Պ-6283, Արվյանի փ/ա Ա-1941, Լենինականի փ/ա Գ-4067 և այլ ձեռնարկություններում: Փ/ա Պ-6181 կազմակերպության ղեկավար Ռ. Թումանյանի կողմից 1974 թ. ապրիլի 12-ին ՀԽՍՀ Նախարարների խորհրդի նախագահի տեղակալ Գ. Մարտիրոսյանին ուղղված գրությունից տեղեկանում ենք, որ 1974-1975 թթ. կազմակերպության ձեռնարկությունները պետք է մի քանի անգամ ավելացնեին խորհրդային զենիթահրթիռային և ռադիոտեղորոշումային համակարգերի, տիեզերական տեխնիկայի սարքավորումների համար հույժ կարևոր պաշտպանական արտադրանքի՝ նոր սերնդի կիսահաղորդչային ինտեգրալ սխեմաների, ռադիոտեխնիկական իրերի, ԿԱՀ-երի, այլ հատուկ սարքավորումների թողարկումը⁴⁵⁵:

ԽՍԿԿ Կենտկոմի և ԽՍՀՄ Նախարարների խորհրդի նախագահության ռազմաարդյունաբերական հանձնաժողովի 1971-1972 թթ. մի քանի որոշումներով Երևանում կազմակերպված փ/ա Բ-8361 ձեռնարկությունում աշխատանքներ են սկսվում խորհրդային ռազմական միջոցների համար «Խոլոդ», «Կլիմատ», «Դոլգովեչնոստ», «Նադյոժնոստ» պայմանական անվանումներով տարբեր հաճախականության հատուկ էլեկտրամագնիսական շարժիչների (նաև ծովային կատարմամբ) ստեղծման ուղղությամբ⁴⁵⁶:

ԽՍՀՄ ավտոմատացման միջոցների սարքաշինության և կառավարման համակարգերի նախարար Կ. Ռուդնիկի 1972 թ. մայիսի 18-ի հրամանով և դրան հետևած ՀԿԿ Կենտկոմի բյուրոյի որոշումով էջմիածին քաղաքում գտնվող Երևանի էլեկտրաճշգրիտ սարքերի գործարանի մասնաճյուղի հիմքի վրա կազմակերպվում է պլաստմասային ապրանքների և էլեկտրոնային տեխոմետրերի արտադրություն, ռադիոտեխնիկական իրերի արտադրամաս է հիմնվում շրջանի Հայթաղ բնակավայրում⁴⁵⁷:

ԽՍՀՄ Նախարարների խորհրդի նախագահության ռազմաարդյունաբերական հանձնաժողովի 1972 թ. սեպտեմբերի 27-ի որոշմամբ Երևանի փորձարարական «Հիդրոհաղորդակ» գործարանը նշանակվում է գլխամասային ձեռնարկություն

⁴⁵⁵ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 113, ց. 181, գ. 85, թ. 60:

⁴⁵⁶ Տե՛ս նույն տեղում, թ. 73:

⁴⁵⁷ Տե՛ս Պետրոսյան Վ., Անտոն Քոչինյանի ժամանակը, էջ 187-188: Տե՛ս նաև՝ Քոչինյան Ա., Անավարտ հուշեր, էջ 248-249:

խորհրդային զենիթահրթիռային համակարգերի համար նախատեսված հիդրոպոմպերի արտադրության գծով⁴⁵⁸:

ԽՍՀՄ քիմիական արդյունաբերության նախարար Լ. Կոստանդովը 1974 թ. հունիսի 3-ին Չայաստանի իշխանություններին հայտնում է, որ ԽՄԿԿ Կենտկոմի կարգադրությամբ նախարարությունը քննարկել և պատրաստել է պաշտպանական ճյուղերի կարիքները հոգալու և ժողտնտեսության մեջ օգտագործելու համար ծայրահեղ անհրաժեշտ քիմեակտիվների և բացառիկ մաքուր նյութերի արտադրության զարգացման մասին որոշման նախագիծ: Նախարարը նշում է, որ ծրագրի շրջանակներում նախատեսվում է Երևանի քիմեակտիվների գործարանում կազմակերպել օքսիթթվի և մաքուր մակերեսային ակտիվ նյութերի արտադրությունը, հավաստիացնում, որ նախատեսվող արտադրական փոքր հզորությունները չեն հանգեցնի մթնոլորտի և ջրերի աղտոտմանը⁴⁵⁹:

ԽՍՀՄ պաշտպանության և պաշտպանական արդյունաբերության նախարարությունների պատվերներով ռազմական նշանակության հույժ պատասխանատու արտադրություն էր կազմակերպված Չայաստանում տեղակայված փ/ա Ա-3082, փ/ա Ա-7561, փ/ա Բ-2369 ձեռնարկություններում⁴⁶⁰: Չատուկ արտադրանք էր թողարկում Աբովյանի փ/ա Ա-1941 ձեռնարկությունը: Վերջինիս ղեկավարը 1973 թ. մարտի 11-ին ՉԽՍՀ Նախարարների խորհրդի նախագահ Գ. Արզումանյանին ահազանգում է, որ օդի բարձր աղտոտվածության պատճառով հաճախ ստիպված են լինում դադարեցնել ձեռնարկության առանձին արտադրամասերի աշխատանքը: Ռ. Թումանյանը նշում է, որ տեխնիկական պահանջներից ելնելով ձեռնարկությունը պետք է գտնվի կանաչապատ վայրում, փոշոտ տարածքներից 1,5-2 կմ շառավղով հեռու, քանի որ հատուկ արտադրանքի մեջ փոշու հատիկն անգամ անորակ է դարձնում այն: Թումանյանը խնդրում է դադարեցնել Ջրաբերի ճանապարհներով ավազով և խճաքարով բեռնված բեռնատար մեքենաների երթևեկությունը և նշում, որ խնդիրը կարող է կարգավորվել Երևան-Սևան նոր մայրուղու կառուցումով⁴⁶¹:

⁴⁵⁸ Տե՛ս ՉԱԱ, ֆ. 113, ց. 181, գ. 85, թ. 29:

⁴⁵⁹ Տե՛ս նույն տեղում, թ. 54:

⁴⁶⁰ Տե՛ս ՉԱԱ, ֆ. 1, ց. 87, գ. 6, թ. 37, նաև՝ ֆ. 113, ց. 181, գ. 200, թ. 32, գ. 302, թ. 252:

⁴⁶¹ Տե՛ս ՉԱԱ, ֆ. 113, ց. 181, գ. 75, թ. 3-4:

ՀԽՍՀ տարածքում ռազմավարական նշանակության գլխավոր մայրուղիների և ճանապարհների վերանորոգման ու շինարարության, դրանց օգտագործման պատրաստվածությունը բարձրացնելու, հատուկ ժամանակներում հրթիռային և ռազմական այլ տեխնիկայի թողունակությունն ապահովելու խնդիրները մշտապես կարևորվել են հանրապետության իշխանությունների կողմից: ՀԽՍՀ կառավարության 1972 թ. ապրիլի 20–ի որոշումներով և հանձնարարականներով 1972–1975 թթ. վերանորոգման աշխատանքներ էին իրականացվելու Տեղ–Գորիս ճանապարհի առանձին հատվածներում, Փամբակի լեռնանցքի 4 կիլոմետրանոց հատվածում, «Գայլի դարպասներ»–Ախքյորփի 17 կմ երկարությամբ լեռնանցքի և Ղարախաչի 5 կիլոմետրանոց լեռնանցքի հողային հատվածով ճանապարհները վերակառուցվելու էին ամուր ծածկույթով և այլն: Մինչև 60 տոննա բեռնատարողության էին ավելացվելու հանրապետության ռազմավարական նշանակություն ունեցող կամուրջները, հույժ կարևոր մայրուղիների և ճանապարհների որոշ հատվածներում տեղադրվելու էին հսկիչ անցագրային կետեր: «Հայգիպրոտրանս» և «Երևաննախագիծ» ինստիտուտներին հանձնարարվում է համատեղ մշակել և մեկամսյա ժամկետում ՀԽՍՀ Նախարարների խորհրդի քննարկմանը ներկայացնել Երևանի շրջանցիկ ավտոմայրուղիների շինարարության նախագծի տարբերակներ⁴⁶²:

Նշենք, որ ՀԽՍՀ հակաօդային պաշտպանությունն ապահովելու նպատակով 1970–ական թթ. հանրապետություն ներմուծվեց մեծ քանակությամբ ռազմական նորագույն տեխնիկա և սպառազինություն: Հայաստանի տարածքում տեղակայված էր հակաօդային պաշտպանության N զորամասի զենիթահրթիռային N բրիգադը: Վերջինիս կազմի մեջ մտնում էր զենիթահրթիռային 9 դիվիզիոն, որոնցից 3–ը զինված էին հրթիռներով և իրականացնում էին մարտական հերթապահություն: Ջենիթահրթիռային բրիգադը համալրված էր № 75 և № 125 համակարգերով, որոնք համապատասխանաբար ներառում էին մինչև 70 և 50 կմ թռիչքի հեռավորությամբ մարտական հրթիռներ և ռադիոտեղորոշումային կայաններ: Մինչև 1988 թ. № 75 համակարգի հրթիռները զինված էին միջուկային մարտագլխիկներով⁴⁶³:

⁴⁶² Տե՛ս նույն տեղում, ց. 103, գ. 108, թ. 1:

⁴⁶³ Տե՛ս նույն տեղում, ց. 181, գ. 641, թ. 141:

1973 թ. հոկտեմբերի 12-ին ԽՍԿԿ Կենտկոմ ուղղված գրությունում ՅԿԿ Կենտկոմի քարտուղար Պ. Անիսիմովը հայտնում էր, որ հանրապետությունում գործում էին ԽՍՅՍ պաշտպանական, ավիացիոն, նավաշինության, միջին մեքենաշինության, էլեկտրոնային և ռադիոտեխնիկական արդյունաբերության տասնյակ գործարաններ, ձեռնարկություններ և կազմակերպություններ, մասնագիտացված և հատուկ կոնստրուկտորական բյուրոներ և այլն⁴⁶⁴:

ՉԽՍՉ պետապլանի մեքենաշինության բաժնի վարիչ Խ. Տեր-Մխիթարյանի կողմից պատրաստված և ՅԿԿ Կենտկոմ ներկայացված տեղեկանքի համաձայն՝ միայն ԽՍՅՍ էլեկտրոնային արդյունաբերության նախարարության ձեռնարկությունների գծով ՉԽՍՉ արտադրական նշանակության 1968–1974 թթ. փոխանցիկ շինարարության ցանկում ընդգրկված էին Երևանում կառուցվող փ/ա Ա–3908, Պ–6283, Պ–6402, Ա–1354, Ա–7651, Ս–5293, Ջրվեժում՝ փ/ա Բ–8744, Էջմիածնում՝ փ/ա Ա–7314, փ/ա Բ–8607, Աբովյանում՝ փ/ա Բ–2751 և Ա–1941, Լենինականում՝ փ/ա Գ–4067, Կամոյում՝ փ/ա Խ–5965, Ապարանում՝ փ/ա Գ–4130, փ/ա Պ–6242 ձեռնարկությունները⁴⁶⁵:

Սակայն Խորհրդային Չայաստանում հիմնված ոչ բոլոր ձեռնարկությունների և նոր արտադրամասերի շինարարության տեմպերն էին գոհացուցիչ: 1973 թ. սեպտեմբերի 10-ին ՉԽՍՉ Նախարարների Խորհրդի Գլխավոր մոնտաժային վարչության և հատուկ շինարարական աշխատանքների կոլեգիայում լսվում է «1973 թ. արդյունաբերության հատուկ ճյուղերի կառույցների շինարարական աշխատանքների պլանների կատարման մասին»: Նշվում է, որ հանրապետության արդյունաբերության պաշտպանական ճյուղերի կառույցների՝ ԽՍՅՍ նավաշինության, ռադիո և էլեկտրոնային արդյունաբերության նախարարությունների Երևանի «Էլեկտրոն» և «Ռելե», Ջրվեժի սարքաշինական, Աբովյանի «Իզմերիտել», Աբովյանի ռադիոմասերի և կիսահաղորդչային սարքերի, Դիլիջանի «Իմպուլս» և այլ ձեռնարկություններում ու գործարաններում թեև աշխատանքներ են տարվել նոր արտադրամասերը ժամանակին շահագործման հանձնելու ուղղությամբ, սակայն շինարարությունն ընթանում է ոչ բավարար տեմպերով: Առավել լարված էր վիճակը «Ռելե» գործարանի արտա-

⁴⁶⁴ Տե՛ս ՉԱԱ, ֆ. 1, ց. 53, գ. 73, թ. 101:

⁴⁶⁵ Տե՛ս ՉԱԱ, ֆ. 113, ց. 181, գ. 7, թ. 131–135, 198:

դրամասերի շինարարության ոլորտում, անբավարար էր «Էլեկտրոն» և Աբովյանի ռադիոմասերի ու կիսահաղորդչային սարքերի գործարանների արտադրամասերի շինարարության ընթացքը: Այստեղ մոնտաժային և հատուկ շինարարական աշխատանքները կատարված էին տարբեր շինանյութերի և սարքավորումների բացակայության պատճառով: Հաշվի առնելով արդյունաբերության հատուկ ճյուղերի կառույցների ժամանակին շահագործման հանձնելու կարևորությունը, կոլեգիան որոշում է ձեռնարկել անհրաժեշտ բոլոր միջոցառումները շինարարությունն արագացնելու նպատակով: Պլանային առաջադրանքները տապալելու դեպքում շինարարության պատասխանատուներն անհատական պատասխանատվություն էին կրելու⁴⁶⁶:

ԽՍՀՄ Նախարարների խորհրդի 1971 թ. մայիսի 26–ի թիվ 307 և ՀԽՍՀ Նախարարների խորհրդի 1971 թ. հունիսի 14–ի թիվ 468 որոշումների համաձայն՝ 1974 թ. Երևանում (Ջրվեժում) սկսվում է միութենական «Պրոմսվյագ» («Արդկապ») գործարանի նոր արտադրամասերի շինարարությունը: Այդ մասին գործարանի տնօրեն Օ. Ղանբարյանին և ԽՍՀՄ կապի նախարար Դ. Պսուրցևին 1974 թ. հուլիսի 22–ին հաղորդում էր ԽՍՀՄ պաշտպանության նախարարության թիվ 3902 ռազմական ներկայացուցչության ղեկավար փոխգնդապետ Սարգսյանը: Պարզվում է, որ գործարանին հարկավոր էին արտադրական նոր տարածքներ ԽՍՀՄ պաշտպանության և կապի նախարարությունների, նաև ԽՍՀՄ ՊԱԿ–ի աճող պահանջարկը «Տրեզուրեց–1» և «Տրեզուրեց–2» բարձր որակի ռադիոտեխնիկական սարքավորումներով բավարարելու համար⁴⁶⁷: Ջրվեժի «Արդկապ» գործարանի հատուկ արտադրանքը խորհրդային տարիներին առաքվել է ոչ միայն միութենական հանրապետություններում տեղակայված գործարաններ և ձեռնարկություններ, այլև Բուլղարիա, Լեհաստան, Չեխոսլովակիա, Թուրքիա, Սոնդոլիա, Վիետնամ, Հյուսիսային Կորեա, Եմեն և այլ երկրներ⁴⁶⁸: Արտասահմանյան երկրներ էին առաքվում նաև հանրապետության մի շարք այլ ձեռնարկությունների արտադրանքը: Մասնավորապես Երևանի փ/ա Ա–7043 ձեռնարկությունը մատակարարումներ էր իրականացնում Բուլղարիա, Հունգարիա,

⁴⁶⁶ Տե՛ս նույն տեղում, գ. 73, թ. 17–20:

⁴⁶⁷ Տե՛ս նույն տեղում, գ. 85, թ. 72:

⁴⁶⁸ Տե՛ս նույն տեղում, գ. 55, թ. 48:

Լեհաստան, Ռումինիա, Գերմանիայի Դեմոկրատական Հանրապետություն, Չեխոսլովակիա, Հարավսլավիա, Իրաք, Իրան, Եգիպտոս, Վիետնամ, Հյուսիսային Կորեա, Մոնղոլիա, Հնդկաստան, Ցեյլոն, Եմեն, Գվինեա և Կուբա⁴⁶⁹:

1970–ական թթ. սկզբից Ջրվեժ ավանն աստիճանաբար վերածվում է ռազմաարդյունաբերական ձեռնարկությունների խոշոր հանգույցի: Վերջինս հրատապ էր դարձրել ձեռնարկությունների գործունեության գաղտնիության ռեժիմի ապահովման խնդիրը: Փ/ա Բ–8607 կազմակերպության ղեկավար Ռ. Քոչարյանը 1977 թ. մայիսի 20–ին ՀԽՍՀ Նախարարների խորհուրդ, պատճենը՝ Նախարարների խորհրդին առընթեր ՊԱԿ–ի նախագահ Հ. Միխայելյանին, ուղղված նամակում հայտնում է, որ ԽՍՀՄ էլեկտրոնային արդյունաբերության կազմի մեջ փ/ա Բ–8408 ձեռնարկությունը Ջրվեժի հանգույցում իրականացնում է արտադրության ընդարձակում: Երբաղխորհրդի որոշմամբ տրամադրված հողատարածքը, սակայն, սահմանակից է նոր կառուցվող տաքսամոտորային մարդատար ավտոմեքենաների շարժակազմի հողատարածքին: Գաղտնի ձեռնարկությանը վերջինիս այդքան մոտ գտնվելը, – հուշում է Քոչարյանը, – խոչընդոտ է հրապարակման ոչ ենթակա հատուկ արտադրատեսակների արտադրման գաղտնիության պահպանման ռեժիմի համար: Քոչարյանը դա հիմնավորում է նրանով, որ գործունեության բնույթից ելնելով տաքսու վարորդները շփվում են հանրապետություն ժամանած խորհրդային և արտասահմանյան քաղաքացիների հետ և կարող են բացահայտել հարևանությամբ գտնվող ձեռնարկությունների արտադրանքի նշանակությունը: «Պետական գաղտնիքները պահպանելուն ուղղված միջոցառումների կատարելագործման մասին» ԽՍԿԿ Կենտկոմի և ԽՍՀՄ Նախարարների խորհրդի որոշման պահանջները կատարելու և պետական գաղտնիք պարունակող տեղեկությունների հրապարակումից խուսափելու համար Ռ. Քոչարյանը խնդրում է մարդատար տաքսոպարկի կառուցման համար տրամադրել մեկ այլ տարածք, իսկ վաղօրոք այդ նպատակի համար հատկացված հողատարածքը փոխանցել փ/ա Բ–8408 ձեռնարկությանը⁴⁷⁰:

Նշենք, որ Խորհրդային Հայաստանի անվտանգության, հանրապետությունում տեղակայված ռազմապաշտպանական ոլորտի ձեռնարկությունների և

⁴⁶⁹ Տե՛ս նույն տեղում, թ. 50:

⁴⁷⁰ Տե՛ս նույն տեղում, գ. 186, թ. 52:

կազմակերպությունների գաղտնիության ռեժիմի պահպանման խնդիրները մշտապես գտնվել են իշխանությունների ուշադրության կենտրոնում: Այսպես, ՅԿԿ Կենտկոմի քարտուղար Ա. Քոչինյանի կողմից 1973 թ. հուլիսի 25–ին ԽՄԿԿ Կենտկոմ ուղղված գրությունում մասնավորապես նշվում է. «Վերջին տարիներին ուժգնացել է հակառակորդի հետախուզական հետաքրքրությունը ՀԽՍՀ պաշտպանական արդյունաբերության զարգացող ճյուղերի, գիտահետազոտական ինստիտուտների, հանրապետության ռազմական օբյեկտների նկատմամբ: Ջրոսաշրջության զարգացումը, արտասահմանյան երկրների հետ տնտեսական, գիտամշակութային կապերի զարգացումը առաջ է բերել օտարերկրացիների ներհոսքի շեշտակի ավելացում»: Նրանց մեջ բացահայտվում են հակառակորդի հետախույզներ և գործակալներ: Միաժամանակ ավելացել է թուրքիայից և Իրանից սահմանախախտների թիվը: Եռապատկվել են հանրապետության բնակիչների այցելությունները կապիտալիստական երկրներ: «Խորհրդային Չայաստանի դեմ պայքարում հակառակորդը սկսել է ավելի ակտիվ օգտագործել հայ ազգայնական դաշնակցություն կուսակցության թշնամական գործունեությունը: Օգտագործելով բոլոր հնարավոր ուղիները՝ վերջինս ուժեղացնում է իր վնասարար գործունեությունը»: Կենտրոնական իշխանություններին տեղեկացնելով, որ հանրապետության 44 շրջաններից միայն 13–ում են առկա ՊԱԿ–ի շրջանային ստորաբաժանումներ, և որ դրանք չկան անգամ թուրքիայի հետ սահմանային թափնի և Ախուրյանի շրջաններում, Քոչինյանը խնդրում է հակառակորդի վնասարար գործունեության դեմ պայքարն առավել արդյունավետ դարձնելու նպատակով քննարկել թափնում, Ախուրյանում, Աբովյանում, Ալավերդիում և Երևանի 7 շրջաններում ՊԱԿ–ի նոր բաժանմունքներ կազմակերպելու, հանրապետական ՊԱԿ–ի հաստիքային կազմը 60 միավորով, այդ թվում 35 սպաներով, ավելացնելու հարցը⁴⁷¹:

1973–1974 թթ. շահագործման են հանձնվում ԽՍՀՄ Նախարարների խորհրդի 1970 թ. մայիսի 8–ի թիվ 253 որոշմամբ և ԽՍՀՄ ավիացիոն արդյունաբերության նախարարության 1970 թ. հուլիսի 30–ի թիվ 111 հրամանով Երևանում կազմակերպված ավտոմատացված կառավարման համակարգերի «Հրազդան» գործարանի առաջին

⁴⁷¹ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 1, ց. 53, գ. 73, թ. 22–23:

հերթի շինարարության 38,0 հազ. քմ արտադրական տարածքները: Այստեղ թռչող ապարատների, ավիացիոն սարքերի շարային թողարկում է կազմակերպվում⁴⁷²:

ԽՍՀՄ ավիացիոն արդյունաբերության նախարարի տեղակալ Վ. Կազակովը 1974 թ. դեկտեմբերի 12–ին ԽՍՀՄ Նախարարների խորհրդի նախագահի տեղակալ Լ. Սմիրնովին ուղղված զեկուցագրում նշում է, որ թեև Երևանի «Յրազդան» գործարանի շինարարությունն ընթանում է արագ տեմպերով, սակայն հաշվի առնելով մոտակա տարիներին հրթիռների ԿԱՅ–երի պահանջարկի կտրուկ աճը, գործարանի առաջին հերթի շինարարությունը չի կարող ապահովել արտադրանքի պահանջվող ծավալը: Ավիացիոն արդյունաբերության նախարարությունը խնդրում է թույլատրել գործարանի երկրորդ հերթի շինարարությունը գործարանի տարածքում⁴⁷³:

«Յրազդան» գործարանի նոր մասնաշենքերի շինարարության և արտադրության հետագա ընդլայնման ու զարգացման գործում գործարանին տեխնիկական մեծ օգնություն ցուցաբերեցին Մոսկվայի առաջին սարքաշինական, Չերոկսարի սարքաշինական և Տամբովի «Էլեկտրասարք» գործարանները: «Յրազդան» գործարանի համար տեխնիկական սարքավորումներ էր մատակարարում Էջմիածնի սարքաշինական գործարանը⁴⁷⁴:

Հայաստանում ավիասարքաշինությունը զարգացնելու նպատակով ԽՍՀՄ ավիացիոն արդյունաբերության նախարար Ի. Սիլանի 1981 թ. ապրիլի 6–ի հրամանով Երևանի «Յրազդան» գործարանի փորձարարական–կոնստրուկտորական բյուրոն վերակազմավորվում է Երևանի «Սիզնալ» բյուրոյի, իսկ գործարանի 2–րդ արտադրամասը՝ էլեկտրական սարքերի արտադրության Երևանի «Սելենա» գործարանի: Նույն հրամանով Արտաշատում և Հոկտեմբերյանում կազմակերպվում են «Յրազդան» գործարանի մասնաճյուղեր, Չարենցավանում կազմակերպվում է «Միկրոպրոցեսոր» գործարանը⁴⁷⁵:

ԽՍՀՄ ավիացիոն արդյունաբերության նախարարի 1983 թ. դեկտեմբերի 27–ի թիվ 625 հրամանով Երևանի «Յրազդան» գործարանի հիմքի վրա ստեղծվում է Հայաստանի «Ավիահամալիր» արտադրական միավորումը՝ արդիական ռազմական

⁴⁷² Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 113, ց. 181, գ. 482, թ. 61–62:

⁴⁷³ Տե՛ս նույն տեղում, գ. 85, թ. 123:

⁴⁷⁴ Տե՛ս նույն տեղում, գ. 200, թ. 44–45:

⁴⁷⁵ Տե՛ս նույն տեղում, գ. 302, թ. 76–77:

արտադրություն կազմակերպելու նպատակով⁴⁷⁶: ԽՍՀՄ փլուզման պահին «Ավիահամալիր» արտադրական միավորումն իր կազմի մեջ ուներ 6 գործարան և մի քանի մասնաճյուղեր: Միավորումը շուտով դարձավ առաջատար ձեռնարկություն միկրոէլեկտրոնիկայի, հաշվիչ տեխնիկայի, ռոբոտատեխնիկայի, ԿԱՀ–երի նախագծման և արտադրության բնագավառում⁴⁷⁷:

Ռադիոտեղորոշումային կայանների համար շարժական ԿԱՀ–երի արտադրություն կազմակերպվեց նաև ԽՄԿԿ Կենտկոմի և ԽՍՀՄ Նախարարների խորհրդի 1977 թ. հոկտեմբերի 12–ի որոշմամբ վերակառուցված Հրազդանի լեռնաքիմիական կոմբինատում⁴⁷⁸: Վերջինիս բազայի հիման վրա 1978 թ. ստեղծվեց «Հրազդանմեքենա» արտադրական միավորումը, որին 1978–1980 թթ. հատկացվեց 107,8 հազ. քմ արտադրական տարածք, կազմավորվեց շուրջ 4000 աշխատողներով կոլեկտիվ: ԽՍՀՄ պաշտպանության նախարարության պատվերներով «Հրազդանմեքենա» միավորումը մասնակցել է ԽՍՀՄ հակաօդային պաշտպանության համակարգի ստեղծմանը: Այստեղ թողարկվել են ռադիոէլեկտրոնային սարքավորումներ հակաօդային պաշտպանության «ՕՍԱ», «ԿՈՒԲ», «Ս–75» զենիթահրթիռային համակարգերի ռադիոտեղորոշումային կայանների համար, խորհրդային զինված ուժերի տեխնիկական միջոցների ապահովման համար շարժական և ստացիոնար կապի միջոցներ⁴⁷⁹:

«Հրազդանմեքենա» միավորման արտադրությունը պահանջում էր բացառիկ մաքրության միջավայր գործարանի բոլոր արտադրամասերում: Սակայն գործարանի հարևանությամբ գտնվող ցեմենտի արտադրությունից օդ արտանետվող ցեմենտի փոշին անհնարին էր դարձնում վակուումային հիգիենա պահանջող ժամանակակից գերձգրիտ և գերզգայուն ռադիոէլեկտրոնային սարքավորումների պատրաստումը: 1981 թ. մարտի 17–ին ԽՍՀՄ պաշտպանական արդունաբերության նախարար Լ. Սմիրնովին ուղղված նամակում ԽՍՀՄ ռադիոարդյունաբերության նախարար Պ. Պլեշակովը նշում է, որ խնդիրը հարկ է լուծել ցեմենտի արտադրությունը Հրազդանից

⁴⁷⁶ Տե՛ս նույն տեղում, գ. 482, թ. 61–62:

⁴⁷⁷ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 1, ց. 87, գ. 6, թ. 29–30:

⁴⁷⁸ Տե՛ս Саркисян А., Армяне – военные ученые, конструкторы, испытатели и производственники 20–го века, т. 2, Е., 2005, էջ 205–206:

⁴⁷⁹ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 113, ց. 181, գ. 660, թ. 207:

այլ վայր տեղափոխելու միջոցով: Նախարարն առաջարկում է արտադրությունը կենտրոնացնել հունքի ստացման հիմնական վայրում՝ Արարատ քաղաքում⁴⁸⁰:

Ռադիոէլեկտրոնային և ռադիոտեխնիկական իրեր են արտադրվել Յրազդանի «Կեչարք» արտադրական միավորման ձեռնարկություններում: Ընդհանուր արտադրանքի ծավալում պաշտպանական պատվերներն այստեղ կազմել են 29,6 %, արտադրանքն առաքվել է Ռուսաստանում, Ուկրաինայում, Բելառուսում տեղակայված տասնյակ գործարաններ⁴⁸¹:

ԽՍՀՄ սարքաշինության, ավտոմատացման միջոցների և կառավարման համակարգերի նախարարության գծով օդային բարձիկներով և ստորջրյա թևերով նավերի ստեղծման և կառուցման միութենական ծրագրում ներգրավված էր ԽՍՀՄ նավաշինության արդյունաբերության նախարարության Երևանի «Էլեկտրասարք» արտադրական միավորումը: Ծրագիրը մշակվել էր ԽՍՀՄ նավաշինության արդյունաբերության նախարարության և Ռազմածովային նավատորմի կողմից: Այդ նպատակով գործարանում իրականացվեցին արտադրական տարածքների վերակառուցման աշխատանքներ, 1978–1979 թթ. միավորումը պետք է «Դվին» տեսակի տեղեկատվական համակարգերի, «Գառնի» սարքերի և նավերի ղեկավարման համակարգերի թողարկում կազմակերպեր⁴⁸²:

«Էլեկտրասարք» հայկական արտադրական միավորման ձեռնարկությունների արտադրանքը խորհրդային տարիներին առաքվել է Ռուսաստանում, Ուկրաինայում, Լիտվայում, Էստոնիայում, Ղազախստանում տեղակայված տասնյակ նավաշինական գործարաններ⁴⁸³: Գործարանը միլիվոլտմետրեր է մատակարարել նաև Սոսկվայի Կրեմլի հրապարակում գտնվող Վ. Լենինի դամբարանի համար⁴⁸⁴:

1970–1980–ական թթ. ռազմապաշտպանական արտադրության մեծ ծավալի աշխատանքներ են իրականացվել Երևանի «Էլեկտրոն» հայկական արտադրական միավորումում, որը տարիների ընթացքում դարձավ ԽՍՀՄ ռադիոտեխնիկական խոշոր ձեռնարկություններից մեկը: Վերջինիս արտադրական մասնաճյուղերը գործում էին

⁴⁸⁰ Տե՛ս նույն տեղում, գ. 324, թ. 4–6:

⁴⁸¹ Տե՛ս նույն տեղում, գ. 620, թ. 164, գ. 641, թ. 104–105:

⁴⁸² Տե՛ս նույն տեղում, գ. 186, թ. 15–19:

⁴⁸³ Տե՛ս նույն տեղում, գ. 620, թ. 166, գ. 641, թ. 82, թ. 97–101:

⁴⁸⁴ Տե՛ս նույն տեղում, գ. 85, թ. 78–79:

Հայաստանի տարբեր շրջաններում՝ Կիրովականում⁴⁸⁵, Լենինականում, Էջմիածնում, Աբովյանում, Բերդում, Գորիսում, Կապանում: ԽՍՀՄ պաշտպանության նախարարության պատվերներով «Էլեկտրոն» միավորման ձեռնարկությունները խորհրդային տարիներին թողարկել են մենաշնորհային արտադրանք՝ ԽՍՀՄ ռազմաօդային ուժերի ինքնաթիռների թռիչքները և դրանց անվտանգությունն ապահովող, երկրի ցամաքային և օդային սահմաններն ու ուղիները վերահսկող ռադիոտեղորոշումային կայանների կառավարման ավտոմատացված համակարգերը համալրող ռադիոէլեկտրոնային սարքավորումներ և մասեր⁴⁸⁶: Նշենք այդ համակարգերից մի քանիսը. ռազմական ավիացիայի ինքնաթիռների, այդ թվում ճակատային և կործանիչների, շարժական «Սպլավ» կառավարման ավտոմատացված համակարգ, ավիացիոն միավորումների «Դվին», նոր տիպի ավիակիրներում տեղադրվող ռազմածովային ավիացիայի «Գազոն», օդանավակայանների թռիչքների ու վայրէջքների «Ռուբեժ» և այլ ԿԱՀ–եր, օդային տեղաշարժերի ղեկավարման «Օկտավա» բաժանորդային կետ, ՀՕՊ–ի համակարգում ռադիոտեղորոշումային վաշտը կառավարող «Պոլե–Ս» համալիր շարժական կետ՝ ցածր բարձրությամբ թռչող նպատակակետեր հայտնաբերելու և ուղեկցելու համար, տիեզերական թռչող ապարատների տվյալների մշակման «Կոլյոր» շարժական համակարգ, տվյալների հաղորդման ցանցում օգտագործվող «Սևան» համակարգ, հեռագրային–հեռախոսային ուղիների ավտոմատացված «Օստրով» կայաններ՝ զորքերի «Ցենտր» կառավարման ավտոմատացված համակարգի համար և այլն⁴⁸⁷: «Էլեկտրոն» արտադրական միավորման արտադրանքը խորհրդային տարիներին առաքվել է Մոսկվայում, Լենինգրադում, Սվերդլովսկում, Ջագորսկում, Ռյազանում, Պենզայում, Տաշքենդում, Երևանում («Նեյտրոն», «Հրազդանմեքենա»), ԽՍՀՄ այլ քաղաքներում տեղակայված ռազմապաշտպանական արտադրանք թողարկող գործարաններ, գիտաարտադրական միավորումներ, գիտահետազոտական ինստիտուտներ, զորամասեր և այլն⁴⁸⁸:

Երևանի «Լույս» լույսի աղբյուրների և լուսատեխնիկական առարկաների թողարկման հայկական արտադրական միավորումը, որը մասնաճյուղեր ուներ

⁴⁸⁵ Կիրովականի էլեկտրոնային հաշվիչ տեխնիկայի «ԷՐՏ» գործարանը հանդիսանում էր ճակատային ավիացիայի ԿԱՀ–երի միակ արտադրողը ԽՍՀՄ–ում (տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 113, ց. 181, գ. 686, թ. 38):

⁴⁸⁶ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 113, ց. 181, գ. 620, թ. 179:

⁴⁸⁷ Տե՛ս նույն տեղում, գ. 660, թ. 10–12 :

⁴⁸⁸ Տե՛ս նույն տեղում, գ. 641, թ. 79–80:

հանրապետության տարբեր շրջաններում, պաշտպանական արդյունաբերության ձեռնարկությունների պատվերներով խորհրդային տարիներին թողարկել է ռազմական էլեկտրատեխնիկայի արտադրանք՝ ռազմական տեխնիկայի և սարքավորումների համար տարբեր տիպի էլեկտրական լամպեր, հարվածասեսյունակայուն լուսամոդուլներ և այլն: Արտադրանքը մատակարարվել է Ռուսաստանի Տուլա, Իժևսկ, Կովրով քաղաքներում գտնվող ԽՍՀՄ պաշտպանական արդյունաբերության նախարարության տարբեր գործարաններին և ձեռնարկություններին, Մոսկվայի մարզի Կոլոմնա քաղաքի հատուկ կոնստրուկտորական բյուրոյին և այլն⁴⁸⁹:

ԽՍՀՄ պաշտպանության նախարարության պատվերներով նավաշինական գործարանների համար էլեկտրական մեխանիզմներ է արտադրել Կիրովականի «Արդվին» էլեկտրամեխանիկական ձեռնարկությունը⁴⁹⁰, իսկ Էջմիածնի «Պլաստմաս» գործարանում խորհրդային վերջին տարիներին պատրաստվել են հակատանկային ականներ⁴⁹¹:

«ՉԽՍՀ ժողովնտեսության հետագա զարգացման միջոցառումների մասին» ԽՄԿԿ Կենտկոմի և ԽՍՀՄ Նախարարների խորհրդի 1975 թ. ապրիլի 16–ի որոշմամբ ԽՍՀՄ 10–րդ հնգամյա պլանի (1976–1980) կապիտալ հատկացումներով նախատեսվում էր ՉԽՍՀ–ում, հատկապես հեռավոր շրջաններում, էլեկտրական և կապի միջոցների արտադրանքի նոր գործարաններ և մասնաճյուղեր կառուցել: ԽՍՀՄ էլեկտրոնային արդյունաբերության նախարարության 1978 թ. հունվարի 28–ի հրամանով հաստատվում է Կամոյի փ/ա Ա–3929 գործարանի կազմում Մարտունիում մասնաճյուղ կառուցելու նպատակահարմարությունը⁴⁹²: ԽՍՀՄ կապի միջոցների արդյունաբերության նախարարության գծով նախատեսվում էր 1979–1980 թթ. Դիլիջանի «Իմպուլս» գործարանի մասնաճյուղերի շինարարություն Կրասնոսելսկ (Ճամբարակ) և Չամզաչիման գյուղերում: Մարտունիում 1980 թ. սկսվելու էր տվյալների փոխանցման ապարատուրաների գործարանի շինարարությունը⁴⁹³:

ՉԽՍՀ Նախարարների խորհրդի 1979 թ. օգոստոսի 13–ի, 1980 թ. հունվարի 11–ի և մայիսի 11–ի որոշումներով Կապանի, Գորիսի և Աշտարակի շրջանների բնակչությանն

⁴⁸⁹ Տե՛ս նույն տեղում, գ. 620, թ. 151, գ. 641, թ. 82:

⁴⁹⁰ Տե՛ս նույն տեղում, գ. 660, թ. 137:

⁴⁹¹ Տե՛ս նույն տեղում, գ. 641, թ. 177:

⁴⁹² Տե՛ս նույն տեղում, գ. 200, թ. 28:

⁴⁹³ Տե՛ս նույն տեղում, գ. 137, թ. 9:

աշխատանքով ապահովելու նպատակով նախատեսվում էր ընդարձակել Կապանում գործող կոնդենսատորների «Դիպոլ» արտադրական միավորման մասնաճյուղը, նոր մասնաճյուղեր կազմակերպել Տաթև և Օշական գյուղերում⁴⁹⁴: «Դիպոլ» արտադրական միավորման ընդհանուր արտադրանքի ծավալում ռազմապաշտպանական արտադրանքը խորհրդային տարիներին կազմել է 90,3 %: Արտադրանքը առաքվել է Ռուսաստանում, Ուկրաինայում, Բելառուսում, Ղազախստանում, Սոլդովայում և Էստոնիայում տեղակայված շուրջ 140 գործարաններ, զորամասեր և այլն⁴⁹⁵:

Ապարանի շրջանի բնակչությանն աշխատանքով ապահովելու նպատակով ՀԽՍՀ Նախարարների խորհրդի նախագահի 1983 թ. սեպտեմբերի 16-ի կարգադրությամբ Ապարանում հիմնվում է ԽՍՀՄ ռադիոարդյունաբերության նախարարության Սոսկվայի փ/ա Մ-5159 կոնստրուկտորական բյուրոյի փորձարարական արտադրանքի մասնաճյուղ⁴⁹⁶: Նույն նպատակով ՀԽՍՀ Նախարարների խորհրդի 1984 թ. հունիսի 2-ի կարգադրությամբ Սիսիանի շրջանի Գոռհայք և Գետաթաղ գյուղերում կազմակերպվում են Երևանի «Նեյրոն» արտադրական միավորման մասնաճյուղեր⁴⁹⁷: Շրջանի Դաստակերտ ավանում բացվում է Երևանի «Լույս» հայկական արտադրական միավորման մասնաճյուղ, կազմակերպվում է ԽՍՀՄ ընդհանուր մեքենաշինության նախարարության բժշկական տեխնիկայի գործարան, որի արտադրանքի ընդհանուր ծավալում պաշտպանական արդյունաբերության ճյուղի ձեռնարկությունների պատվերները կազմել են 35 %⁴⁹⁸:

ԵրՄՍԳՀԻ-ի արտադրական բազայի վրա Երևանի ներկայիս Դավիթաշեն վարչական շրջանում 1984 թ. կազմակերպվեց կապի միջոցների «Արաքս» արտադրական միավորումը: Դա լուրջ խթան հանդիսացավ Դավիթաշենում ենթակառուցվածքների, բնակելի և սոցիալ-կենցաղային կառույցների արագացված տեմպերով շինարարության համար⁴⁹⁹:

1980-ական թթ. սկզբներից խորհրդային ՌԱՀ-ը ծանր ժամանակներ էր ապրում, ձեռնարկություններում թույլ էր արտադրական կարգապահությունը, նվազում էին

⁴⁹⁴ Տե՛ս նույն տեղում, ց. 185, գ. 281, թ. 1-2, գ. 299, թ. 1, գ. 181, գ. 292, թ. 103:

⁴⁹⁵ Տե՛ս նույն տեղում, ց. 181, գ. 620, թ. 15, գ. 641, թ. 136:

⁴⁹⁶ Տե՛ս նույն տեղում, ց. 185, գ. 476, թ. 1-2, թ. 22-26:

⁴⁹⁷ Տե՛ս նույն տեղում, ց. 188, գ. 506, թ. 1-2, 15-17:

⁴⁹⁸ Տե՛ս նույն տեղում, ց. 181, գ. 620, թ. 219:

⁴⁹⁹ Տե՛ս Սարգսյան Ֆ., նշվ. աշխ., էջ 70-71:

աշխատանքի արտադրողականության տեմպերը, ավելանում էր արտադրանքի խոտանը, ամբողջությամբ չէին կատարվում նախանշված առաջադրանքներն ու մատակարարումները և այլն: 1982 թ. ապրիլի 13–ին լույս է տեսնում ԽՍՀՄ Կենտկոմի և ԽՍՀՄ Նախարարների խորհրդի՝ «Ռազմական տեխնիկայի և սպառազինության որակի հետագա բարելավման միջոցառումների մասին» թիվ 300–85 որոշումը: Ի կատարումն վերջինիս՝ համապատասխան որոշումներ են ընդունվում նաև ԽՍՀՄ միութենական հանրապետություններում, այդ թվում Խորհրդային Հայաստանում: ՀԿԿ Կենտկոմի բյուրոյի 1982 թ. հունիսի 8–ի որոշումով հրատապ է համարվում հանրապետությունում արտադրվող ռազմական տեխնիկայի և սպառազինության որակի հետագա բարելավմանն ուղղված համալիր միջոցառումների անցկացումը, հանձնարարականներ են տրվում հանրապետության կառավարությանը, համապատասխան նախարարություններին, իրավապահ մարմիններին, դատախազությանը և այլն⁵⁰⁰:

ՀԽՍՀ դատախազության կողմից 1982–1983 թթ. իրականացված ստուգումների մասին է նշվում հանրապետության դատախազ Ս. Օսիպյանի կողմից 1983 թ. դեկտեմբերի 30–ին ՀԽՍՀ Նախարարների խորհուրդ ուղարկված «Հանրապետությունում ռազմական նշանակության անորակ ապրանքների արտադրության դեմ պայքարի վիճակի մասին» զեկուցագրում: Դատախազը հայտնում է, որ ՀԽՍՀ դատախազության մարմիններն ընտրովի ստուգումներ են իրականացրել հանրապետությունում տեղակայված ռազմապաշտպանական ոլորտի ձեռնարկություններում: Արդյունքում պարզվել է, որ ոլորտի ձեռնարկություններում թեև որոշակի աշխատանքներ են իրականացվել արտադրանքի որակը բարձրացնելու համար, սակայն առանձին ձեռնարկություններում դեռևս առկա են գործընթացի խախտումներ: Առանձին պաշտոնյաներ թերի են կատարում իրենց պարտականությունները թողարկվող արտադրանքի բարձր որակը և հուսալիությունն ապահովելու համար, հաճախակի հաշտվում են որակի և տեխնիկական չափորոշիչների խախտման պայմանների հետ, թույլ են տալիս անորակ ապրանքների թողարկում և առաքում՝ անզամ ռազմական գերատեսչության վերահսկող մարմինների բազմակի զգուշացումներից հետո: Նշվում է, որ խախտումներ են հայտնաբերվել ԽՍՀՄ կապի

⁵⁰⁰ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 1, ց. 126, գ. 23, թ. 29–38:

միջոցների «Ռելե» հայկական արտադրական միավորման համակարգում: Անորակ սարքեր ստացող կազմակերպություններից ստացվել են հարյուրավոր վնասապահանջ բողոքներ: Միջնորդ արբիտրաժային դատարանների որոշումներով (նաև կամավոր) նրանց վճարվել է 600 հազար ռուբլի տուգանք: Հետագայում, սակայն, դարձյալ պատշաճ միջոցներ չեն ձեռնարկվել անորակ ապրանքների արտադրության պատճառները վերացնելու համար, դրանց թողարկումը նշանակալի չափերով շարունակվել է նաև 1983 թ.: «Ռելե» արտադրական միավորումը ստացել է ավելի քան 550 բողոք, վճարվել է 330 հազար ռուբլի տուգանք: Այսպիսով, ռազմական նշանակության անորակ լրակազմ ապրանքների մատակարարման պատճառով 1982 թ. և 1983 թ. 9 ամիսների ընթացքում միավորումից տուգանքի տեսքով բռնագանձվել է ավելի քան 900 հազար ռուբլի: Այնինչ, պետությանը հասցված նյութական վնասը փոխհատուցելու համար մեղավոր անձանցից գանձվել է ընդամենը 7450 ռուբլի, և այն էլ միայն բանվորներից:

Լուրջ խախտումներ են հայտնաբերվել «Հայէլեկտրամեքենա» արտադրական միավորումում: Ստուգման արդյունքները վկայում են, որ այստեղ կիրառվող միջոցառումները չեն նպաստում խնդիրների կարգավորմանը, առանձին դեպքերում՝ թույլ է արտադրական կարգապահությունը: Անորակ և խոտան հատուկ ապրանքների մատակարարման հետևանքով 1982–1983 թթ. միավորման կողմից վճարվել է 30 հազար ռուբլի տուգանք, որից 22.464 ռուբլին, ՀԽՍՀ Նախարարների խորհրդին առընթեր Պետարբիտրաժի 1982 թ. հոկտեմբերի 3–ի որոշմամբ, գանձվել է Լենինգրադի փ/ա Ա–3686 ձեռնարկության օգտին, սակայն մեղավորներից և ոչ մեկը նյութական պատասխանատվության չի ենթարկվել:

Որոշակի թերություններ են ի հայտ եկել «Պոզիստոր» և «Ռեզիստոր» արտադրական միավորումների Էջմիածնի, Աբովյանի «Սիրիուս», Լենինականի անալիտիկ սարքերի փորձարարական «Անալիտիկսարք» և Լենինականի «Օմեգա» կոնդենսատորների գործարաններում, Պետստանդարտի շրջանային մարմինների միջոցով 1982–1983 թթ. վերջիններիս ներկայացվել է 60 բողոք: 1982 թ. և 1983 թ. 6 ամիսների ընթացքում «Սիրիուս» գործարանի կողմից մատակարարված 13 հազար տարբեր տեսակի սարքերի մասեր խոտանվել և հետ են վերադարձվել: 1982 թ. և 1983

թ. 8 ամիսների ընթացքում էջմիածնի գործարանը չի մատակարարել 36.400 ռեզիստորներ: Ուշացրած մատակարարումների հետևանքով պատճառած վնասի համար Պետարբիտրաժի 1983 թ. սեպտեմբերի 14-ի որոշմամբ Կալուզայի փ/ա Մ-5895 ձեռնարկության օգտին Լենինականի «Օմեգա» գործարանից գանձվել է 15.370 ռուբլի տուգանք: Պարբերաբար անորակ աղաչափիչներ արտադրելու և մատակարարելու համար 1982 թ. տուգանվել է «Անալիտիկսարք» գործարանը, գործարանի տնօրենից բռնագանձվել է 240 ռուբլի: Սակայն անորակ աղաչափիչների արտադրությունը շարունակվել է 1983 թ., քաղաքի դատախազի կողմից գործարան է ուղարկվել տուգանքի նոր հայտ, նրա նախաձեռնությամբ գործարանի տնօրենից, գլխավոր ինժեներից և տեխնիկական հսկողության բաժնի պետից բռնագանձվել է 625 ռուբլի տուգանք:

Ռազմական նշանակության անորակ լրակազմ ապրանքների թողարկման և մատակարարման պայմանագրային պարտավորությունների խախտումների առանձին փաստեր են հայտնաբերվել «Հրազդանմեքենա», «Էլեկտրասարք», «Դիպոլ», «Իզմերիտել», «Էրեբունի» ԳԱՄ-ի գործարաններում:

ՀԽՍՀ դատախազի զեկուցագրում նշվում է, որ ստուգումների արդյունքները և փաստերի համադրումը հիմք են տալիս եզրակացնելու, որ ռազմական նշանակության անորակ ապրանքների թողարկման և մատակարարման հիմնական պատճառը՝ արտադրական գործընթացի ոչ պատշաճ կազմակերպումն է, խոտան արտադրող աշխատակիցների շրջանում նրանց անձնական պատասխանատվության մասին տարվող բացատրական ոչ բավարար աշխատանքները, ցուցաբերվող հանդուրժող վերաբերմունքը. շատերը չեն ենթարկվում օրենքով նախատեսված կարգապահական, առավել ևս՝ նյութական պատասխանատվության, թերի է ձեռնարկությունների ղեկավարների աշխատանքը մասնագետների պատրաստման և վերապատրաստման գործում և այլն:

Վերոնշյալի մասին տեղեկացնելով հանրապետության իշխանություններին՝ Ս. Օսիպյանը նպատակահարմար է գտնում ռազմապաշտպանական ոլորտի արտադրական միավորումների, գործարանների և ձեռնարկությունների ղեկավարների ուշադրությունը հրավիրել նշված օրինախախտումների փաստերի վրա, պարտա-

վորեցնել նրանց անհապաղ ընդունել համապատասխան միջոցներ և պարտադիր կատարել օրենքով նախատեսված բոլոր պահանջները՝ ռազմական նշանակության անորակ և խոտան ապրանքների արտադրության դեմ պայքարելու և մատակարարումների պայմանագրային պարտավորությունները կատարելու համար⁵⁰¹:

Ս. Օսիպյանի կողմից բարձրացված հարցերը քննարկման առարկա են դառնում ՀԽՍՀ Նախարարների խորհրդի նախագահի տեղակալ Ֆ. Պետրոսյանի կողմից 1984 թ. փետրվարի 24–ին հրավիրված խորհրդակցությունում, որին մասնակցում են ՀԽՍՀ տարածքում ռազմական ապրանքներ թողարկող «Ռելե», «Հայէլեկտրամեքենա», «Պոզիստոր», «Հրազդանմեքենա», «Էրեբունի», «Դիպոլ», «Էլեկտրասարք», «Իզմերիտել», «Անալիտիկսարք» արտադրական միավորումների և ձեռնարկությունների գլխավոր տնօրենները, նրանց տեղակալները, արտադրության որակի գծով գլխավոր ինժեներները, տեխնիկական որակի հսկողության բաժնի պետերը, արտադրանքի ընդունման ռազմական ներկայացուցիչները, ՀԽՍՀ դատախազության և Պետստանդարտի աշխատակիցները: Խորհրդակցությունում լսվում են ՀԽՍՀ դատախազի առաջին տեղակալ Ն. Թովմասյանի, ԽՍՀՄ Պետստանդարտի ՀԽՍՀ վարչության պետի տեղակալ Ա. Կարապետյանի զեկուցումները հանրապետությունում արտադրվող ռազմական նշանակության արտադրանքի որակի, ձեռնարկությունների պատասխանատվության և այլ խնդիրների մասին: Պարզաբանումներով հանդես են գալիս ոլորտի պատասխանատուները և ձեռնարկությունների ղեկավարները: Խորհրդակցության արդյունքներն ամփոփում է ՀԽՍՀ Նախարարների խորհրդի նախագահի տեղակալ Ֆ. Պետրոսյանը:

Խորհրդակցության և ընդունված որոշումների մասին ՀԽՍՀ Նախարարների խորհրդի ծանր արդյունաբերության բաժնի կողմից պատրաստված տեղեկանքը բաժնի պետի տեղակալ Գ. Հայրապետյանի ստորագրությամբ 1984 թ. մարտի սկզբին ներկայացվում է ՀԽՍՀ դատախազություն⁵⁰²:

Ի կատարումն ԽՄԿԿ Կենտկոմի և ԽՍՀՄ Նախարարների խորհրդի 1980–1990 թթ. համապատասխան որոշումների՝ ՀԿԿ Կենտկոմի բյուրոն յուրաքանչյուր տարվա սկզբին հաստատում էր ՀԿԿ Կենտկոմի և ՀԽՍՀ Նախարարների խորհրդի որոշումները

⁵⁰¹ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 113, ց. 181, գ. 397, ք. 121–124:

⁵⁰² Տե՛ս նույն տեղում, ք. 125–126:

նազնական տեխնիկայի և սպառազինության թողարկման պլանի և առաքումների, նազնապաշտպանական արտադրամասերի շինարարության մասին⁵⁰³:

ԽՍՀՄ ռադիոարդյունաբերության և էլեկտրատեխնիկական արդյունաբերության ձեռնարկություններում նազնական տեխնիկայի և նրանց համար լրակազմ ապրանքների արտադրական կարողություններ ստեղծելու նպատակով 1980–ական թթ. հանրապետությունում շինարարական աշխատանքներ են տարվել մի շարք գործարաններում, արտադրական միավորումներում և ձեռնարկություններում՝ «Յրազդանմեքենա», Կիրովականի «ԷՅՏ», Գորիսի սարքաշինական, «Էլեկտրոն» հայկական արտադրական միավորման Կապանի և Լենինականի մասնաճյուղեր, Երևանի «Ֆերիտ» փորձարարական գործարան⁵⁰⁴, «Չայէլեկտրամեքենա», Երևանի «Կոմետա» ԿԳՅԻ մասնաճյուղ և այլն: ԽՍԿԿ Կենտկոմի և ԽՍՀՄ Նախարարների խորհրդի 1987 թ. հուլիսի 6–ի թիվ 764–174 որոշման հավելվածի համաձայն՝ ՉԿԿ Կենտկոմը և ՉԽՍՅ Նախարարների խորհուրդը պարտավորեցնում են արտադրական միավորումների և գործարանների ղեկավարներին ժամանակին ապահովել նշված կառույցների շինարարությունը և հսկողություն սահմանել 1987–1990 թթ. համար նախատեսված առաջադրանքների կատարման ընթացքի նկատմամբ⁵⁰⁵:

ՉԿԿ Կենտկոմի առաջին քարտուղար Կ. Դեմիրճյանի վկայությամբ՝ 1986 թ. ղեկտեմբերին Չայաստանում է գտնվել պաշտպանական կառույցների ուսումնասիրության հարցերով ԽՍԿԿ Կենտկոմի խումբը, որի տպավորությունները, բացառությամբ «Արաքս» գործարանի, հիմնականում տպավորիչ են եղել⁵⁰⁶:

Խորհրդային տնտեսությանը բնորոշ բացասական երևույթներն առավել խորացան 1980–ական թթ. կեսերից, երբ երկրի տնտեսությունը, այդ թվում ՌԱՀ–ը, ծանր վիճակում հայտնվեց: Դրանք վերացնելուն ուղղված խորհրդային իշխանությունների ձեռնարկած քայլերը, սակայն, հիմնականում արդյունավետ չէին և դրական տեղաշարժերի չհանգեցրեցին: Էլ ավելի խորանալով՝ դրանք շարունակվեցին մինչև ԽՍՀՄ

⁵⁰³ Տե՛ս ՉԱԱ, ֆ. 1, ց. 126, գ. 23, թ. 1–3, 29–38, գ. 24, թ. 1–3, գ. 25, թ. 1–3, գ. 27, թ. 36–40 և այլն:

⁵⁰⁴ «Ֆերիտ» գործարանը նազնական հատուկ տեխնիկայի և սպառազինության համալրման համար արտադրել է ֆերիտային տարբեր ապրանքներ, հաշվիչ տեխնիկա, էլեկտրական հանգույցներ և այլն: Արտադրանքն առաքվել է Մոսկվայում, Կիևովսկում, Պրավդինսկում, Տաշքենդում տեղակայված նազնարդյունաբերության ձեռնարկություններ, նաև Երևանի «Յրազդանմեքենա» գործարան (տե՛ս ՉԱԱ, ֆ. 113, ց. 181, գ. 620, թ. 180, գ. 641, թ. 78):

⁵⁰⁵ Տե՛ս ՉԱԱ, ֆ. 1, ց. 126, գ. 27, թ. 6–9, գ. 28, թ. 35–42:

⁵⁰⁶ Տե՛ս Дни сквозь строчки. Из рабочих дневников Карена Демирчяна, Е., 2010, էջ 70–79:

փլուզումը: Խորհրդային ՌԱՀ–ի ոլորտում տիրող ծանր դրությունը չբարելավեց նաև «Արդյունաբերության պաշտպանական ճյուղերի աշխատանքների արդյունավետության բարձրացմանն ուղղված միջոցառումների մասին» ԽՄԿԿ Կենտկոմի և ԽՍՀՄ Նախարարների խորհրդի 1984 թ. նոյեմբերի 22–ի թիվ 1170–294 որոշումը, ի կատարումն որի՝ ՀԿԿ Կենտկոմի բյուրոն 1985 թ. հունվարի 7–ին ընդունեց համապատասխան որոշում⁵⁰⁷:

1980–ական թթ. երկրորդ կեսին բոլոր առումներով ծանր էր դրությունը հատկապես Խորհրդային Հայաստանում: Արդյունաբերական արտադրանքի 65 կարևորագույն տեսակներից չէր կատարվում գրեթե յուրաքանչյուր երկրորդի պլանը: 1988 թ. պայմանագրային մատակարարումներով հանրապետությունը վերջին տեղն էր գրավում ողջ ԽՍՀՄ–ում: 1981–1985 թթ. միջին տարեկանի համեմատությամբ 1986–1987 թթ. արդյունաբերության մեջ խոտանի պատճառով առաջացած կորուստներն աճել էին 27 %-ով⁵⁰⁸:

1987 թ. նոյեմբերի 11–ին ՀԿԿ Կենտկոմի առաջին քարտուղար Կ. Դեմիրճյանին ուղղված գրությունում ԽՍՀՄ ՀՕՊ գործերի գլխավոր հրամանատար, բանակի գեներալ Ի. Տրետյակը նշում է, որ «Հայէլեկտրամեքենա» արտադրական միավորման կողմից թերի է կատարվում ԽՄԿԿ Կենտկոմի և ԽՍՀՄ Նախարարների խորհրդի 1986 թ. դեկտեմբերի 31–ի թիվ 1581–431 որոշմամբ ՀՕՊ գործերի վերազինման համար զենիթային «Ս–300Պ» հրթիռային համակարգերի և ԿԱՀ–երի ընթացիկ տարվա պլանով նախատեսված ինքնավար էլեկտրասնուցման միջոցների մատակարարումները: Այդ պատճառով Լենինգրադի «Բոլշևիկ գործարան» արտադրական միավորումում և Կույբիշևի «Ստրոմմեքենա» գործարանում չէր կատարվում հրթիռների արձակման սարքերի արտադրության պլանը: Վտանգված էր նաև 1987 թ. մատակարարումների հաստատված պլանը: Տրետյակը նշում է, որ «Ս–300Պ» հրթիռների համակարգերի շահագործման փորձը ցույց է տալիս, որ առավել անհուսալի են ինքնավար էլեկտրասնուցող միջոցները, ինչը հետևանք է «Հայէլեկտրամեքենա» արտադրական միավորումում արտադրանքի որակի բարձրացման և հուսալիության նկատմամբ ցուցաբերվող թերի վերաբերմունքի:

⁵⁰⁷ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 1, ց. 126, գ. 26, թ. 1–16:

⁵⁰⁸ Տե՛ս «Սովետական Հայաստան», 17 սեպտեմբերի 1988, № 225–226: Տե՛ս նաև՝ Ազիզբեկյան Ռ., Հայաստանը վերակառուցումից մինչև անկախություն: Համառոտ ակնարկ, Ե., 1992, էջ 10:

ԽՍՀՄ ՀՕՊ գործերի գլխավոր հրամանատարին լուրջ անհանգստացնում էր նաև ԽՍՀՄ պաշտպանության նախարարության կարիքների համար ԿԱՀ–երի նոր միջոցների արտադրության, մատակարարումների բնագավառում «Հրազդանմեքենա» և «Էլեկտրոն» հայկական արտադրական միավորումներում տիրող ծանր դրությունը: Տրետյակը խնդրում է Հայաստանի իշխանությունների աջակցությունը խնդիրները շտապ կարգավորելու համար⁵⁰⁹: Դրանք քննարկման առարկա դարձան «Հայէլեկտրամեքենա» արտադրական միավորման կուսակցական կոմիտեի 1987 թ. դեկտեմբերի 30–ի նիստում, որին մասնակցում է ՀԿԿ Կենտկոմի արդյունաբերության բաժնի վարիչ Վ. Ավետիսյանը: Միավորումում արտադրական գործընթացի թերացումների և մատակարարումների չկատարման հիմնական պատճառ է նշվում գործարանի տեխնոլոգիական ոչ բավարար ապահովվածությունը, սարքավորումների և հաստոցների բարոյական և ֆիզիկական մաշվածությունը, ձեռնարկության հզորություններին չհամապատասխանող պլանների ընդունումը և այլն⁵¹⁰: Նիստի քննարկումների և արդյունքների հիման վրա 1988 թ. հունվարին մշակվում և ընդունվում է «Հայէլեկտրամեքենա» միավորման ձեռնարկություններում արտադրանքի որակը և հուսալիությունը բարձրացնելու միջոցառումների համալիր ծրագիր⁵¹¹:

Ռազմապաշտպանական արտադրանքի բնագավառում ծանր էր դրությունը նաև հանրապետության մյուս ձեռնարկություններում, մասնավորապես «Աստրո» ԳԱՄ–ի «Օրբիտա» գործարանում⁵¹²: ԽՍՀՄ պաշտպանական արդյունաբերության նախարարի տեղակալ Պ. Ֆինոգենովին և ՀԿԿ Կենտկոմի արդյունաբերության բաժնի վարիչ Ռ. Ստեփանյանին ուղղված «Օրբիտա» գործարանի կոլեկտիվի խորհրդի 1988 թ. նամակում նշվում է ռազմական տեխնիկայի համար «1ՊՆ65» ջերմային նշանառուի շարային թողարկման 1987 թ. արտադրական պլանի և մատակարարումների տապալման մասին, ինչի հետևանքով գործարանի արտադրատնտեսական

⁵⁰⁹ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 1, ց. 87, գ. 6, թ. 8–9:

⁵¹⁰ Տե՛ս նույն տեղում, թ. 6–7:

⁵¹¹ Տե՛ս նույն տեղում, թ. 10:

⁵¹² «Աստրո» ԳԱՄ–ի կազմում 1976 թ. կազմակերպված «Օրբիտա» գործարանում ԽՍՀՄ պաշտպանության և պաշտպանական արդյունաբերության նախարարությունների պատվերներով արտադրվել են հատուկ նշանակության սարքեր՝ հրետանային զենքի տոպոգեոդեզիական հաշվարկիչների լրակազմեր, գիշերային տեսանելիության սարքեր և այլն: Գործարանի ընդհանուր արտադրանքի մեջ ռազմապաշտպանական նշանակության արտադրանքը կազմել է ավելի քան 50 %: Այստեղ արտադրված հատուկ նշանակության արտադրանքն առաքվել է Ռուսաստանում և Ուկրաինայում տեղակայված ռազմաարդյունաբերական տարբեր ձեռնարկություններ (տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 113, ց. 181, գ. 620, թ. 177–178, գ. 641, թ. 70):

գործունեությունը ճանաչվել է անբավարար: Նկատի ունենալով գործարանի ֆինանսական ծանր դրությունը՝ աշխատանքային կոլեկտիվը խնդրում է վերանայել արտադրատեսակի 1988 թ. արտադրական պլանը և նախատեսված 90 հատից իջեցնել 20-ի⁵¹³:

ՀԽՍՀ առանց այն էլ ծանր սոցիալ-տնտեսական դրությունը վատթարացավ 1988 թ. կեսերից, երբ Խորհրդային Ադրբեջանի իշխանությունների կողմից իրականացված ազգային խտրականության քաղաքականության, Սունգայիթում և այլուր կազմակերպված վայրագությունների արդյունքում սկսվեց հայության զանգվածային բռնագաղթը դեպի Խորհրդային Հայաստան⁵¹⁴: Բազմահազար փախստականների առկայությունը հանրապետությունում, Ադրբեջանի կողմից պարբերաբար կիրառված Հայաստանի տնտեսական շրջափակումը, երբ հանրապետությունը զրկվեց բեռնափոխադրումների շուրջ 85 %-ից⁵¹⁵, և արտահանման ենթակա շատ արժեքավոր ապրանքներ, այդ թվում ռազմական նշանակության, մնում էին պահեստներում, Լեռնային Ղարաբաղի հիմնախնդրով պայմանավորված հանրապետությունում ծավալված գործադուլային շարժումը վերջնականապես կաթվածահար արեցին երկրի տնտեսությունը: Գործադուլներին մասնակցում էին նաև Հայաստանի տարածքում տեղաբաշխված արդյունաբերության պաշտպանական ճյուղերի ձեռնարկությունների կոլեկտիվները: Այսպես, օրինակ, 1988 ամռանը գործադուլներ հայտարարեցին Երևանի «Ռելե», «Հրազդան», «Բազալտ», «Ֆերիտ», «Սելենա», «Էլեկտրոն», «Էրեբունի» ԳԱՄ-ի «Մասիվ», «Նորք» գործարանների, «Աստրո», «Ազատ», «Լազերային տեխնիկա», «Անի» ԳԱՄ-երի, ԵրՄՍԳՀԻ-ի, Երևանի ֆիզիկայի ինստիտուտի, «Կոմետա» կենտրոնական գիտահետազոտական ինստիտուտի Երևանի մասնաճյուղի, «Նեյտրոն», «Նեյրոն» կազմակերպությունների և հատուկ կոնստրուկտորական բյուրոների հազարավոր աշխատակիցներ⁵¹⁶:

Հայաստանի անասելի ծանր դրությունն աղետալի դարձեց 1988 թ. դեկտեմբերի 7-ի Սպիտակի ավերիչ երկրաշարժը, երբ մասնակի կամ ամբողջությամբ քանդվեցին և դադարեցին գործել արդյունաբերական ավելի քան 170 գործարաններ, ձեռնարկ-

⁵¹³ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 1, ց. 87, գ. 6, թ. 31-34:

⁵¹⁴ Տե՛ս Մինասյան Է., Հայաստանի Երրորդ Հանրապետության պատմություն, Ե., 2013, էջ 85-86:

⁵¹⁵ Տե՛ս Ազիզբեկյան Ռ., նշվ. աշխ., էջ 51:

⁵¹⁶ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 1, ց. 87, գ. 21, թ. 58:

ություններ և արտադրամասեր⁵¹⁷: Դրանց մեջ զգալի թիվ էին կազմում նաև ռազմապաշտպանական ոլորտի ձեռնարկությունները. Լենինականի էլեկտրատեխնիկական և միկրոէլեկտրաշարժիչների, Երևանի «Արդկապ» գործարանի Ստեփանավանի մասնաճյուղը, Կիրովականի, Սպիտակի, այլ բնակավայրերի ձեռնարկությունները⁵¹⁸:

1985–1991 թթ. ԽՍՀՄ–ում իրագործվող «վերակառուցման» քաղաքականությունը, որը սպասված արդյունքները չտվեց, միջազգային հարաբերություններում լարվածության «լիցքաթափումը», բերեց խորհրդային ՌԱՀ–ի ամբողջական վերափոխմանը, սկսվեց ռազմական արդյունաբերական ոլորտի ձեռնարկությունների փոխարկումը քաղաքացիական արտադրության (կոնվերսիա): Վերակառուցման տարիներին մշակված կոնվերսիայի ծրագրերում բացահայտ առաջնությունը տրվեց սպառողական ապրանքների և կենցաղային տեխնիկայի թողարկմանը: Ինչպես նկատում է հետազոտող Ա. Ֆիլիտովը, «Սառը պատերազմի տարիներին ևս ՌԱՀ–ը թողարկում էր խաղաղ արտադրանք (հակառակ դեպքում ԽՍՀՄ քաղաքացիներն ուղղակի չէին կարող գոյատևել), սակայն դա, որպես կանոն, ցածր որակի և սահմանափակ անվանացանկի արտադրանք էր, ըստ էության՝ հիմնական արտադրության թափոններ: Խորհրդային ՌԱՀ–ը, միանգամայն մրցունակ լինելով ռազմական արտադրանքի ոլորտում, բոլորովին մրցունակ չէր բնակչության համար լայն օգտագործման ապրանքների արտադրման ոլորտում»⁵¹⁹:

Հայաստանի ռազմապաշտպանական ձեռնարկություններում կոնվերսիայից բխող միջոցառումներ կազմակերպելու և իրականացնելու նպատակով ՀԽՍՀ Նախարարների խորհրդի կողմից ստեղծվում է հատուկ հանձնաժողով՝ Մ. Մինասբեկյանի նախագահությամբ: Վերջինս 1989 թ. դեկտեմբերի 1–ին Նախարարների խորհուրդ ներկայացրեց արդյունաբերության պաշտպանական ճյուղի մի շարք ձեռնարկությունների հաջորդական

⁵¹⁷ Տե՛ս Хачатрян К., Великий друг армянского народа – Н.И. Рыжков, Е., 2004, էջ 114:

⁵¹⁸ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 103–104:

⁵¹⁹ Տե՛ս Филитов А., նշվ.աշխ., էջ 247–248:

կոնվերսիայի մասին ուսումնասիրություն և առաջարկությունների փաթեթ: Հանձնաժողովը նշում է, որ ներկայումս հանրապետության պաշտպանական արդյունաբերության 9 ճյուղերում գործում են միութենական ենթակայությամբ 22 արտադրական միավորումներ և ձեռնարկություններ, որտեղ արտադրվող ապրանքների ընդհանուր ծավալը կազմում է հանրապետության ամբողջ մեքենաշինության արտադրանքի շուրջ կեսը: Հանձնաժողովի նախնական տվյալներով՝ այդ միավորումներից և ձեռնարկություններից 1990 թ. միայն 5-ը կարող էին իրականացնել ժողովրդական լայն սպառման ապրանքների թողարկում: Դրանք են՝ «Ավիահամալիր», «Սևան», «Արարատ» ԳԱՄ-երը, «Բազալտ» և «Արաքս» գործարանները: Մասնավորապես՝ «Բազալտ» գործարանում միջոցառումներ են մշակվել արտադրական կարողությունների մի մասը լայն սպառման ապրանքների («Ծովային մարտ» էլեկտրոնային խաղեր, կենցաղային անհատական «Սպեկտոր» համակարգիչներ, սառնախցիկներ և այլն) արտադրության փոխադրելու ուղղությամբ: Նմանօրինակ աշխատանքներ են իրականացվում «Սևան» ԳԱՄ-ում և «Արարատ» ԳԱՄ-ի Գորիսի մասնաճյուղում: Այստեղ 1990 թ. նշմարվում է բժշկական սարքավորումների և ժողովրդական սպառման մի շարք ապրանքների (մագնիտոֆոններ, հեռախոսներ, կենցաղային հաշվիչ մեքենաներ և այլն) արտադրության կազմակերպում: Համատեղ արտադրություն կազմակերպելու նպատակով ձեռնարկությունները բանակցություններ են վարում օտարերկրյա մի շարք գործընկերների հետ⁵²⁰:

Դրական գնահատելով փոխակերպման գործընթացը, հանձնաժողովը նշում է, որ հանրապետությունում կոնվերսիայի ուղղությամբ իրականացվող աշխատանքները սկզբնական բնույթ են կրում, իսկ դրա կազմակերպման ու իրագործման մեջ առկա են լուրջ թերություններ և բացթողումներ: Հանրապետության պաշտպանական արդյունաբերության ճյուղերի ձեռնարկությունները պատրաստ չեն անցմանը կոնվերսիային, չունեն ժողովրդական սպառման ապրանքների անհրաժեշտ պատվերներ: Արդյունքում՝ թվարկած

⁵²⁰ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 113, ց. 181, գ. 620, ք. 14-16:

ծեռնարկություններն աշխատում են վնասով, նկատվում է ընդհանուր արտադրության անկում:

Հանձնաժողովի կարծիքով, պետք չէր նախատեսել կոնվերսիայի անցկացում ԽՍՀՄ էլեկտրոնային, պաշտպանական արդյունաբերության, կապի նախարարությունների, հաշվիչ տեխնիկայի և ինֆորմատիկայի պետկոմի ձեռնարկություններում, որոնք արտադրատեխնիկական մեծ հնարավորություններ ունեն ռազմապաշտպանական պահանջարկ ունեցող բարձրորակ ապրանքներ թողարկելու համար:

Ելնելով ուսումնասիրությունների արդյունքներից՝ ՀԽՍՀ Նախարարների խորհրդի կոնվերսիայի հարցերով հանձնաժողովն առաջարկում է՝

1. Հանրապետության տարածքում տեղակայված պաշտպանական ճյուղերի ձեռնարկությունների կոնվերսիա անցկացնելու նպատակով 1990 թ. փետրվար–մարտ ամիսներին հրավիրել հանրապետական խորհրդակցություն պաշտպանական ճյուղերի ձեռնարկությունների ղեկավարների, գիտական, նախագծակոնստրուկտորային կազմակերպությունների, տնտեսագիտական ուղղվածության ինստիտուտների, արտաքին տնտեսական գերատեսչությունների, ՀԽՍՀ առևտրի նախարարության ներկայացուցիչների մասնակցությամբ:

2. Պաշտպանական ճյուղերի ձեռնարկությունների ղեկավարներին հանձնարարել մինչև 1990 թ. հունվարի 10–ը ՀԽՍՀ Նախարարների խորհրդի կոնվերսիայի հարցերով հանձնաժողովին առաջարկություններ ներկայացնել 1990–1995 թթ. ժողովրդական լայն սպառման ապրանքների թողարկմանն անցնելու հնարավորությունների մասին:

3. ՀԽՍՀ Նախարարների խորհրդի կոնվերսիայի հարցերով հանձնաժողովին հանձնարարել մինչև 1990 թ. փետրվարի 1–ն ընդհանրացնել ներկայացված նյութերը և առաջարկությունների փաթեթ նախապատրաստել ՀԽՍՀ Նախարարների խորհրդի համար:

4. ՀԽՍՀ Պետպլանին հանձնարարել 1989 թ. դեկտեմբերին մասնագետներ գործուղել Բելառուսական, Լիտվայի և Էստոնական ԽՍՀ-ներ՝ անցկացված կոնվերսիայի փորձն ուսումնասիրելու համար⁵²¹:

Կոնվերսիայի շրջանակներում ՀԽՍՀ իշխանությունները փորձում էին հանրապետությունում կազմակերպել լայն սպառման նոր ապրանքների արտադրություն: Այսպես՝ 1990 թ. մայիսին ԽՍՀՄ Նախարարների խորհրդի նախագահ Ն. Ռիժկովին ուղղված նամակում ՀԽՍՀ Նախարարների խորհրդի նախագահ Վ. Մարգարյանցը նշում է, որ ԽՍՀՄ Նախարարների խորհրդի 1990 թ. ապրիլի 28-ի թիվ 23 արձանագրության 5-րդ կետի համաձայն՝ նախատեսվում է ընդլայնել համագործակցությունը «Այ-Բի-Էմ» ֆիրմայի հետ և ԽՍՀՄ-ում կառուցել անհատական օգտագործման համակարգիչների արտադրության գործարան: ՀԽՍՀ Նախարարների խորհուրդը խնդրում է քննարկել համակարգիչների արտադրությունը ԽՍՀՄ կապի նախարարության «Արաքս» կոմուտացիոն տեխնիկայի գործարանում (որի շինարարությունը կավարտվի 1992 թ.) կազմակերպելու հնարավորությունը: Վ. Մարգարյանցը նշում է, որ գործարանը կառուցվել է արբանյակային կապի միջոցներ արտադրելու համար, սակայն կոնվերսիայի հետևանքով ապրանքների թողարկումը հանվել է արտադրությունից, ուստի ոչ մեծ կապիտալ ներդրումներով կարելի է ավարտել շինարարությունը և գործարանը վերակառուցել անհատական համակարգիչների արտադրության՝ կրթական հաստատություններին համակարգիչներով ապահովելու նպատակով⁵²²:

1991 թ. մայիսի 17-ին ԽՍՀՄ ռադիոարդյունաբերության նախարար Վ. Շինկոյին ուղղված նամակում ՀԽՍՀ Նախարարների խորհրդի նախագահի տեղակալ Վ. Ամիրբեկյանը նշում է, որ ՀՀ կառավարությունն ամուր կանգնած է այն տեսակետին, որ ամրացվի և զարգացվի գիտատեխնիկական և արտադրական կապերը միութենական նախարարությունների և գերատեսչությունների միջև պարտավորությունները կատարելու համար: 1991–1995 թթ. սպառազինության թողարկման հաստատված ծրագրերին համապա-

⁵²¹ Տե՛ս նույն տեղում, թ. 16–19:

⁵²² Տե՛ս նույն տեղում, թ. 7–8:

տասխան՝ ԽՍՀՄ պաշտպանության նախարարության պատվերներով «Հրազդան-մեքենա» արտադրական միավորումում պետք է իրականացվի ՀՕՊ-ի ԿԱՀ-երի համար «Օսնովա-1» և «Պոլե» ապրանքների թողարկում, որը կազմում է ընդհանուր արտադրանքի 70 %-ը: Սակայն, – շարունակում է Ամիրբեկյանը, – երկրում իրականացվող կոնվերսիայի պայմաններում վերը նշված ապրանքների արտադրման հեռանկարը պարզ չէ, ուստի խնդրում են պարզաբանել և վերջնական պատասխան տալ «Հրազդանմեքենա» գործարանում հատուկ նշանակության ապրանքներ թողարկելու հեռանկարի մասին⁵²³:

ԽՍՀՄ մայրամուտին, Հայաստանի անկախության առաջին օրերին կառավարության կարգադրությամբ անցկացվեց հանրապետության պաշտպանական արդյունաբերության ձեռնարկություններում և գիտաարտադրական կազմակերպություններում խորհրդային տարիներին արտադրված (նաև ներկայում արտադրվող) ռազմապաշտպանական ապրանքների մասին հարցում: ՀՀ Նախարարների խորհրդի նախագահի տեղակալ Գ. Վարդանյանի ստորագրությամբ բոլոր այդ ձեռնարկություններ ուղարկված 1991 թ. հոկտեմբերի 14-ի թիվ 0784 գրությամբ խնդրվում է ՀՀ Նախարարների խորհրդին հայտնել ապրանքի անունը, նրա նշանակությունը, քանակը և տոկոսն ընդհանուր արտադրանքի մեջ, նաև՝ ինչպե՞ս են կատարվում պատվերները, և եթե չեն կատարվում՝ ինչո՞ւ⁵²⁴:

ՀՀ պետնախարար Վ. Չիտեչյանի ստորագրությամբ 1992 թ. հունվարի 29-ի թիվ 024 լրացուցիչ գրությամբ խնդրվում է ՀՀ կառավարությանը տվյալներ ներկայացնել նաև թողարկված և թողարկվող արտադրանքի արտաքին առաքումների մասին⁵²⁵:

Հանրապետության ձեռնարկությունների և կազմակերպությունների ղեկավարների պատասխան գրությունների բովանդակությունից ակնառու երևում է, թե որքան ծանրակշիռ ներգրավվածություն է ունեցել Հայաստանը խորհրդային ՌԱՀ-ում: Մյուս կողմից՝ ԽՍՀՄ փլուզման շրջանում համամիութենական

⁵²³ Տե՛ս նույն տեղում, թ. 22–23:

⁵²⁴ Տե՛ս նույն տեղում, թ. 82:

⁵²⁵ Տե՛ս նույն տեղում, գ. 641, թ. 66:

պաշտպանական պատվերների, ֆինանսների փաստացի բացակայության, ռազմական նշանակության բազմաթիվ ապրանքների արտադրությունից հանելու և այլ պատճառներով խորհրդային ՌԱՀ–ի հայաստանյան ձեռնարկությունների և կազմակերպությունների գերակշիռ մասը 1991 թ. վերջին կամ պարապուրդի մեջ էր, կամ նրանց ծանրաբեռնվածությունը գտնվում էր ծայրահեղ ցածր մակարդակի վրա⁵²⁶:

Այսպիսով, Խորհրդային Հայաստանում ռազմապաշտպանական միջոցառումների անցկացումը նպաստեց հանրապետության պաշտպանունակության և անվտանգության ամրապնդմանը, իսկ ռազմաարդյունաբերության զարգացումը լուրջ խթան հանդիսացավ երկրի տնտեսության և արդյունաբերության զարգացման, սոցիալ–տնտեսական խնդիրների լուծման, բնակչության աճի և զբաղվածության ապահովման, կենսամակարդակի բարձրացման, գիտատեխնիկական աննախադեպ առաջընթացի համար: Հայաստանի ամբողջ տարածքում ձևավորեցին ոչ միայն արտադրական մեծ հզորություններ, այլև տասնյակ արդյունաբերական կենտրոններ: Հանրապետության արտադրական բոլոր հզորությունների շուրջ 40 %-ն այս կամ այն չափով սպասարկում էր խորհրդային ռազմական արդյունաբերությանը: ՀԽՍՀ–ն ապահովում էր համամիութենական ՌԱՀ–ի բարձրտեխնոլոգիական, ինտելեկտուալ հատվածը: Հանրապետությունը ԽՍՀՄ–ում առաջատար դիրքեր էր զբաղեցնում համակարգչային, միկրոէլեկտրոնային, ռադիոէլեկտրոնային, օպտիկաֆիզիկական, ՀՕՊ–ի և ավիացիոն–տիեզերական համակարգերի համալրման բաղադրիչների մշակման և արտադրության ոլորտում: Դրանում ընդգրկված տասնյակ ձեռնարկություններում, գիտահետազոտական և գիտաարտադրական կազմակերպություններում մշակվել և թողարկվել է համամիութենական ռազմական և տիեզերական ռադիոէլեկտրոնիկայի ընդհանուր ծավալի 30–40 %-ը:

Ռազմապաշտպանական ոլորտի զարգացվածության ընդհանուր մակարդակով Հայաստանը՝ Խորհրդային Ռուսաստանից, Ուկրաինայից և Բելառուսից հետո ԽՍՀՄ–ում զբաղեցնում էր 4–րդ պատվավոր տեղը:

⁵²⁶ Տե՛ս նույն տեղում, գ. 620, գ. 641, գ. 660 և այլն:

Էլեկտրատեխնիկանան մեքենաշինության արտադրության ծավալով Հայաստանը 2-րդն էր, իսկ սարքաշինությամբ՝ 5-րդը: ԽՍՀՄ ՌԱՀ-ի համակարգում ներգրավված Խորհրդային Հայաստանի աշխատողների ընդհանուր թվական աստիճանը, համեմատած հանրապետության բնակչության թվի հետ, հասնում էր գրեթե 1 %-ի, և այդ ցուցանիշով Խորհրդային Հայաստանը զիջում էր միայն նույն Ռուսաստանին, Ուկրաինային և Բելառուսին:

Իրավամբ, հետպատերազմյան տարիներին Հայաստանի տնտեսության և արդյունաբերության, գիտության աննախադեպ զարգացումը մեծ չափով պայմանավորված էր հանրապետության ռազմապաշտպանական ոլորտի ձեռնարկությունների գործունեությամբ:

ԵԶՐԱԿԱՑՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Թեմայի համալիր ուսումնասիրության, առաջադրված հիմնախնդիրների ամփոփման արդյունքում հանգել ենք ներքոնշյալ հիմնական եզրահանգումների:

- ԽՍՀՄ ռազմաարդյունաբերական համալիրը արտադրական ձեռնարկությունների, գիտահետազոտական և նախագծակոնստրուկտորային մասնագիտացված կազմակերպությունների մի համակարգ էր, որն իրականացնում էր ռազմական տեխնիկայի, սպառազինության և ռազմամթերքի, ռազմատեխնիկական միջոցների մշակման, արտադրության ու նորոգման պետական պատվերներ: Խորհրդային ՌԱՀ–ի նյութատեխնիկական և տնտեսական գլխավոր բաղադրիչն էր ռազմապաշտպանական արտադրությունը, ուստի «ՌԱՀ» հասկացությունը ԽՍՀՄ–ում համարժեք էր «ռազմապաշտպանական արդյունաբերություն», «պաշտպանական արդյունաբերություն», «պաշտպանական արդյունաբերական համալիր» հասկացություններին: Վերջինս իր մեջ ներառել և միավորել է խորհրդային արդյունաբերության ռազմապաշտպանական ճյուղերի գործարաններն ու ձեռնարկությունները, գիտաարտադրական միավորումները, գիտահետազոտական և նախագծակոնստրուկտորային հաստատություններն ու կազմակերպությունները, դրանց կառավարման մարմինները:

- 1920–1930–ական թթ. համեմատաբար խաղաղ միջազգային պայմաններում ԽՍՀՄ–ում վճռական քայլեր ձեռնարկվեցին խորհրդային ռազմապաշտպանական արդյունաբերության ստեղծման և զարգացման, նրա կառավարման համակարգի կատարելագործման ուղղությամբ: Գործընթացի արդյունքում` խորհրդային իշխանության ընդամենը երկու տասնամյակներում ռազմապաշտպանական արդյունաբերությունը վերածվեց ԽՍՀՄ տնտեսության արդյունաբերական խոշոր ճյուղի, սպառազինություն ներմուծող երկրից ԽՍՀՄ–ը դարձավ սպառազինության մատակարար Եվրոպայի և Ասիայի մի շարք երկրների համար: Արդեն երկրորդ աշխարհամարտի սկզբին և Հայրենական պատերազմի նախաշեմին ԽՍՀՄ–ը հիմնականում լուծել էր երկրի ռազմապաշտպանական արդյունաբերության ստեղծման կարևոր հիմնախնդիրը:

- 1920–1930–ական թթ. ձևավորվեց խորհրդային ռազմական արդյունաբերության կենտրոնացված կառավարման համակարգը: 1922–1932 թթ. այն ամփոփված էր

ԽՍՀՄ ժողովնուտեսության բարձրագույն խորհրդի (ԺՏԲԽ) շրջանակներում, 1932–1936 թթ.՝ ԽՍՀՄ ծանր արդյունաբերության, իսկ 1936–1939 թթ.՝ Պաշտպանական արդյունաբերության ժողովնուտեսության շրջանակներում: Վերջինիս 1939 թ. կազմալուծման արդյունքում ստեղծվեցին պաշտպանական արդյունաբերության ճյուղային առանձին ժողովնուտեսներ՝ Ավիացիոն արդյունաբերության, Նավաշինության արդյունաբերության, Ռազմամթերքների և Սպառազինության:

- Հայաստանի առաջին հանրապետությունից Խորհրդային Հայաստանը ժառանգեց ամբողջությամբ քայքայված և հետամնաց տնտեսություն, խորհրդայնացման պահին երկիրը գրեթե չունեց արդյունաբերական հզորություններ, խոշոր գործարաններ ու ձեռնարկություններ, իսկ գոյություն ունեցող մի քանի փոքր արտադրամասերն ու մեխանիկական արհեստանոցները հույսով ու ֆինանսական ներդրումների իսպառ բացակայության պայմաններում փլուզման եզրին էին: Ինչ վերաբերում է ռազմական արտադրանքի և ռազմական տեխնիկայի վերանորոգման ոլորտին, ապա Առաջին հանրապետության տարիներին այն կրել է սիմվոլիկ բնույթ:

- 1920–1930–ական թթ. դարձան Խորհրդային Հայաստանի արդյունաբերության աննախադեպ զարգացման տարիներ, կառուցվեցին ու շահագործման հանձնվեցին նորագույն սարքավորումներով համալրված արդյունաբերական տասնյակ գործարաններ և ձեռնարկություններ: Արդեն 1930–ական թվականների վերջին Հայաստանում առկա էր բազմաճյուղ արդյունաբերություն, ինչը հնարավորություն տվեց կենտրոնական իշխանություններին Հայրենական պատերազմի նախօրյակին Հայաստանն ընդգրկելու ԽՍՀՄ–ում ձևավորվող ռազմաարդյունաբերական համալիրում:

- Մինչև 1930–ական թթ. սկիզբը Խորհրդային Հայաստանը գրեթե ընդգրկված չէր ԽՍՀՄ ռազմապաշտպանական արդյունաբերության համակարգում և չէր կատարում ռազմական արտադրանքի պատվերներ: Միայն 1930–ական թթ. սկզբներից հանրապետությունը սկսեց որոշակի ներգրավվածություն ունենալ ինչպես Անդրկովկասյան ռազմական օկրուգի ռազմապաշտպանական միջոցառումներում, այնպես էլ ԽՍՀՄ ռազմապաշտպանական արտադրության մեջ՝ տեքստիլ և կաշվի արդյունաբերության արտադրանքի միջոցով:

- Ինչպես ամբողջ ԽՍՀՄ–ում, այնպես էլ Խորհրդային Հայաստանում նախապատերազմյան տարիներին կարևորվում էր ժողովուրդներին ռազմապաշտպանական միջոցառումների իրականացման ռազմավարությունը: ՀՍԽՀ ռազմապաշտպանական միջոցառումների ծրագիրը չէր առանձնացվում հանրապետության տնտեսության զարգացման ամբողջական ծրագրից, իսկ դրա իրականացումը լուրջ խթան հանդիսացավ Խորհրդային Հայաստանի հետագա զարգացման և պաշտպանունակության ամրապնդման համար:

- Երկրորդ համաշխարհային և Հայրենական պատերազմների տարիներին հանդիսանալով ԽՍՀՄ–ի սահմանամերձ տարածք և ռազմական գործողությունների հավանական թատերաբեմ՝ Խորհրդային Հայաստանը կարևոր տեղ էր զբաղեցնում ԽՍՀՄ–ի ռազմապաշտպանական միջոցառումներում: Հայաստանը, նրա պաշտպանունակության, ռազմական պատրաստվածության, պաշտպանական արդյունաբերության ներուժի հզորացման խնդիրները կարևորվում էին Խորհրդային ղեկավարության կողմից: Հանրապետությունում տեղակայվեցին ռազմական զգալի ուժեր և միջոցներ, ներմուծվեցին մեծ քանակությամբ սարքավորումներ և ռազմավարական հունք: Վերջինս հրատապ դարձրեց վերակառուցելու Խորհրդային Հայաստանի արդյունաբերական որոշ գործարանները և ձեռնարկությունները՝ ռազմարդյունաբերական պատվերներ կատարելու և վնասված ռազմական տեխնիկան վերանորոգելու համար: Հանրապետությունում մեծ ուշադրություն դարձվեց բնակչությանը հակաօդային և հակաքիմիական պաշտպանության նախապատրաստելու խնդրին, նաև հակառակորդի հնարավոր ներխուժման սահմանամերձ վայրերում պաշտպանական ամրությունների շինարարությանը, ուժեղացվեց արդյունաբերական կառույցների պաշտպանությունը:

- Հայրենական պատերազմի նախօրյակին Երևանում հիմնված թիվ 447 ինքնաթիռաշինական գործարանում իրականացվեցին վնասված ռազմական ինքնաթիռների վերանորոգման աշխատանքներ, Թբիլիսիում գտնվող թիվ 31 ինքնաթիռաշինական գործարանի հետ կոոպերացիայի միջոցով արտադրվեցին «Յակ–3» կործանիչների պահեստամասեր, թևեր ու շասիներ: Գործարանում կազմակերպվեց «ՈՒՏ–2Մ» ուսումնամարզական թեթև ինքնաթիռների շարային արտադրություն: Պատերազմից

հետո թիվ 447 գործարանը վերափոխվեց էլեկտրամեքենաշինական գործարանի, ներդրումներ կատարվեցին շինարարությունն ավարտին հասցնելու համար:

- Հայրենական պատերազմի առաջին իսկ օրերից Խորհրդային Հայաստանն ամենայն պատասխանատվությամբ մասնակից դարձավ ԽՍՀՄ ռազմապաշտպանական արդյունաբերության առջև ԽՍՀՄ Պաշտպանության պետական կոմիտեի կողմից դրված մեծածավալ խնդիրների լուծմանը: Հանրապետության տնտեսությունը պատերազմի պահանջներին համապատասխան վերակառուցելու և ռազմականացնելու գործում մեծ դեր ունեցան ՀԽՍՀ կառավարությունը, կուսակցական, Խորհրդային և իշխանության այլ մարմինները: Գործադիր իշխանության կարևոր գործառույթներ էր իրականացնում ՀԽՍՀ Ժողկոմխորհին կից գործող պետական կարգադրիչ մարմինը՝ «Համատեղ նիստը»: Վերջինս ղեկավարում և համակարգում էր հանրապետության ռազմական տնտեսությունը, ռազմապաշտպանական արդյունաբերության աշխատանքները, ռազմական պատվերների կատարումը: Ռազմապաշտպանական նշանակության արտադրանքի, զենքի ու ռազմամթերքի թողարկմանը մասնակցեցին հանրապետության արդյունաբերության գրեթե բոլոր ճյուղերը, շուրջ հինգ տասնյակ գործարաններ ու ֆաբրիկաներ, մեխանիկական արհեստանոցներ, այլ ձեռնարկություններ:

- Հանրապետության արդյունաբերության ռազմականացման գործընթացն ամբողջությամբ ավարտվեց 1942 թ. կեսերին: Այդ շրջանից է, որ արձանագրվեց զենքի և զինամթերքի, դրանց մասերի, հրետանային գույքի և բանակային կապի միջոցների մասերի, ռազմահանդերձանքի, ռազմավարական հուճքի, ռազմական այլ արտադրանքի պատվերների կտրուկ աճ: Ռազմապաշտպանական պատվերների մեծ ծավալներ էր իրականացնում հանրապետության քիմիական արդյունաբերությունը՝ 1942 թ. ողջ ընթացքում թողարկելով ռազմավարական կարևոր նշանակություն ունեցող հուճք՝ սինթետիկ կաուչուկ, հակատանկային հեղուկ վառելիք, կաուստիկ սոդա, կալցիումի ցիանամիդ, կալցիումի կարբիդ, կարբինոլ, մոնոքրոմատ, քլորոֆորմ, ռազմական արդյունաբերության տարբեր ոլորտների համար անհրաժեշտ այլ նյութեր: Նշված արտադրանքը կարևոր էր հատկապես ռազմական ինքնաթիռների ու տանկերի արտադրության, ռազմական նավաշինության և սուզանավաշինության, բարձրորակ ավիացիոն բենզին և տանկային վառելիք ստանալու համար: Հայաստանում

արտադրվող կաուստիկ սողան մեծ չափերով օգտագործվում էր հատկապես Բաքվի նավթային արդյունաբերությունում: Խորհրդային Հայաստանից Ադրբեջան առաքվում էր քիմիական այլ արտադրանք ևս, մասնավորապես քլորակիր՝ Բաքվի և նրա շրջանների հակաօդային պաշտպանությունն ապահովելու համար: Իր հերթին Խորհրդային Ադրբեջանը Հայաստան էր առաքում վառելանյութ և այլ նավթամթերք:

- Ստալինգրադի ճակատամարտում Խորհրդային զորքերի հաղթանակից հետո, երբ վերացավ գերմանաֆաշիստական ուժերի և Թուրքիայի կողմից Կովկասին ու Անդրկովկասին սպառնացող վտանգը, Հայաստանի ձեռնարկություններին տրվող ռազմական պատվերները հետզհետե նվազեցին: 1943 թվականից մինչև պատերազմի ավարտը հանրապետությունում ամբողջությամբ դադարեցվեց վաշտային ականանետների, զենքի մասերի, ռազմամթերքի որոշ տեսակների, հրետանային և ինժեներական գույքի արտադրությունը: Պատերազմի ավարտական փուլում՝ 1945 թ. առաջին ամիսներին, հանրապետությունում ռազմաճակատի համար զենք և ռազմամթերք չի արտադրվել:

- Հանրագումարի բերելով պատերազմի տարիներին ՀԽՍՀ արդյունաբերության զարգացման, նրանում պաշտպանական ոլորտի ձեռնարկությունների ձևավորման, հանրապետությունում ռազմապաշտպանական արտադրանքի թողարկման հիմնական արդյունքները՝ նշենք. Խորհրդային Հայաստանում կառուցվեցին և գործադրվեցին 30 նոր ձեռնարկություններ և 110 արտադրամասեր, այդ թվում՝ ինքնաթիռաշինական, շարժիչների վերանորոգման, կոմպրեսորային, ավտոդողերի, պարկային գործվածքների, քիմիադեղագործական գործարաններ և այլն: Պատերազմի տարիներին ՀԽՍՀ արդյունաբերությունն իրացրեց արտադրանքի շուրջ 300 նոր տեսակի թողարկում, որոնց զգալի մասն ուներ ռազմապաշտպանական նշանակության: Արդյունաբերությունը թողարկեց 10 անուն զինամթերք, 1՝ զենք (վաշտային ականանետներ), 6՝ կապի միջոցներ, 47՝ գումակատնտեսական և իրային գույք, 3՝ ինժեներական ծառայության և 6՝ հրետանային գույք, 20՝ քիմիական նյութ, զինվորական հագուստի տասնյակ տեսակներ և այլն: Ռազմապաշտպանական հիմնական արտադրության մեջ զբաղված անձանց թվաքանակը, համաձայն պաշտոնական տվյալների, հասնում էր 3600–ի:

- Պատերազմի տարիներին ռազմապաշտպանական ոլորտի ձեռնարկ- ությունների զարգացման շնորհիվ հանրապետության արդյունաբերությունում տեղի ունեցան կառուցվածքային կարևոր և արմատական փոփոխություններ, ստեղծվեցին արդյունաբերական նոր հզորություններ: Մեքենաշինական և մետաղամշակման ոլորտում սկզբնավորվեցին նոր ճյուղեր՝ հաստոցաշինությունը, ինքնաթիռաշինու- թյունը, էլեկտրամեքենաշինությունը և այլն: Հիմնադրվեցին քիմիական արդյունաբեր- ության և գունավոր մետաղագործության նոր ենթաճյուղեր՝ կարբիդի, ալյումինի, մոլիբդենի արտադրություններ:

- Նախապատերազմյան և պատերազմի տարիներին հանրապետության ռազմապաշտպանական ոլորտի աշխատանքներում ծանրակշիռ մասնակցություն ունեցավ Խորհրդային Հայաստանի գիտությունը: ԽՍՀՄ ԳԱ հայկական մասնաճյուղի (Արմֆան) հիմքի վրա 1943 թ. նոյեմբերին Հայկական ԽՍՀ Գիտությունների ակադեմիայի հիմնադրումով հայ գիտնականներն առավել հիմնարար աշխատանքներ ծավալեցին երկրի բնական պաշարների հայտնաբերման և արտադրության մեջ ներդնելու, ռազմապաշտպանական արդյունաբերության ձեռնարկությունների առջև ծառայած արտադրական գործընթացների կատարելագործման և այլ խնդիրների լուծման ուղղությամբ: Նորարական հայտնագործություններ և գյուտեր կատարվում էին ոչ միայն ակադեմիական և բուհական միջավայրում, այլև հանրապետության արտադրական տարբեր ձեռնարկությունների լաբորատորիաներում: Գիտության տարբեր ոլորտների մասնագետների, հատկապես երկրաբանների, քիմիկոսների, ֆիզիկոսների, կենսաբանների ու դեղագործների հաջողությունները տեսանելի են ռազմապաշտպանական նշանակություն ունեցող տարբեր բնագավառներում: Նրանց գիտական հետազոտությունների արդյունքները նպաստեցին երկրի պաշտ- պանունակության ամրապնդմանը, Խորհրդային ռազմական տեխնիկայի և միջոցների կատարելագործմանը, բանակի մարտունակության բարձրացմանը:

- Երկրորդ աշխարհամարտի տարիներին Խորհրդաթուրքական, իսկ պատերազմի ավարտական փուլում՝ նաև ԽՍՀՄ–Արևմուտք դիվանագիտական դիմա- կայության ոլորտում էր հայտնվել 1921 թ. մարտի 16–ի մոսկովյան պայմանագրով Թուրքիային անցած հայկական տարածքների (Կարս, Սուրմալու, Արդահան) ԽՍՀՄ–ին

վերադարձնելու հարցը: Սակայն պատերազմում ԽՍՀՄ–ի երբեմնի դաշնակիցները՝ Մեծ Բրիտանիան և ԱՄՆ–ը, վճռականապես հանդես եկան Թուրքիային պաշտպանելու դիրքերից: Պատմական տվյալ ժամանակաշրջանում խնդիրը ներքաշվեց ԽՍՀՄ–ի և Արևմուտքի առճակատման, սկսվող սառը պատերազմի գաղափարական, ռազմավարական և քաղաքական հակամարտության ոլորտը, ինչն էլ կանխորոշեց խորհրդային կողմի համար նրա բացասական ելքը. հայկական տարածքները մնացին Թուրքիայի հանրապետության կազմում:

- Երկրորդ աշխարհամարտի և Հայրենական պատերազմի ռազմաճակատներում հերոսական մասնակցության, ԽՍՀՄ հաղթանակի համար հարյուրհազարավոր զոհեր տալու դիմաց խորհրդային Հայաստանը ստացավ «գերմանական ռազմավարի» իր չափաբաժինը: Հետպատերազմյան առաջին տարիներին գերմանական տարբեր գործարաններից և ձեռնարկություններից ստացված հարյուրավոր հաստոցների ու սարքավորումների, մետաղական կոնստրուկցիաների, այլ հզորությունների շնորհիվ հանրապետության արդյունաբերության ձեռնարկությունները վերազինվեցին և համալրվեցին թանկարժեք ու արդիական նոր սարքավորումներով: Դա հնարավորություն տվեց հանրապետությունում զարգացնել արդյունաբերական նոր ճյուղերը՝ էլեկտրամեքենաշինությունը, էլեկտրատեխնիկական սարքաշինությունը և այլն, ամրապնդվեց երկրի ներգրավվածությունը խորհրդային ռազմաարդյունաբերական համալիրում:

- Երկրորդ համաշխարհային պատերազմի ավարտից հետո միջազգային իրադրությունն աշխարհում շարունակում էր լարված մնալ: Վերջինս նպաստեց հետպատերազմյան առաջին տասնամյակներին խորհրդային ռազմապաշտպանական արդյունաբերության աննախադեպ զարգացմանը: Սառը պատերազմի առաջին տարիներից խորհրդային արդյունաբերության ռազմապաշտպանական ոլորտը սկսեց մեկուսանալ, առանձնանալ արդյունաբերության քաղաքացիական արտադրանքի ոլորտից: Ընդհանուր առմամբ՝ Երկրորդ համաշխարհային պատերազմին հաջորդող առաջին երկու տասնամյակները հանդիսացան ԽՍՀՄ–ում ռազմաարդյունաբերական համալիրի ձևավորման ավարտի շրջանը: Այդ տարիներին մշակվեցին ռազմական նոր դոկտրինի և ռազմավարության հիմքերը, ստեղծվեց գիտական և արտադրական հզոր

հենարան սպառազինության բոլոր տեսակների և համակարգերի հետագա զարգացման համար:

- Հետպատերազմյան տարիներին կատարելագործվեց խորհրդային ՌԱՀ–ի կառավարման համակարգը, ձևավորվեց ռազմապաշտպանական արդյունաբերության նախարարությունների այսպես կոչված «իննյակը», որոնցում հիմնականում կենտրոնացված էին ԽՍՀՄ–ում ռազմական արտադրանք թողարկող պաշտպանական արդյունաբերության ձեռնարկությունները: Դրանք էին՝ ԽՍՀՄ ավիացիոն արդյունաբերության, Պաշտպանական արդյունաբերության, Նավաշինական արդյունաբերության, Քիմիական արդյունաբերության, Էլեկտրոնային արդյունաբերության, Էլեկտրատեխնիկական արդյունաբերության, Ընդհանուր մեքենաշինության, Ռադիոարդյունաբերության, Միջին մեքենաշինության նախարարությունները: Ոլորտի քաղաքական և տնտեսական ղեկավարումը ապահովում էին ԽՍԿԿ Կենտկոմի հատուկ բաժինները, իսկ անվտանգության խնդիրները՝ ՆԳՆ–ն և ՊԱԿ–ը: Խորհրդային ՌԱՀ–ի կառավարման նշված համակարգը գրեթե անփոփոխ տեսքով գոյություն ունեցավ մինչև ԽՍՀՄ–ի կազմալուծումը:

- Հետպատերազմյան տարիներին խորհրդային ռազմապաշտպանական ոլորտում շարունակեց ծանրակշիռ ներդրում ունենալ Հայաստանի քիմիական արդյունաբերությունը: Կիրովականի ազոտային հանքանյութերի գործարանին կից 1946 թ. կառուցված Էլեկտրոլիզի գործարանում 1950–ական թթ. սկսվեց սինթետիկ կորունդի, մեկամինի, երկրի ռազմապաշտպանական կարիքների, խորհրդային բանակի և ռազմական տեխնիկայի համար նախատեսված քիմիական այլ նյութերի արտադրությունը: Այստեղ էր արտադրվում ատոմային և ջրածնային ռումբերի պատրաստման համար անհրաժեշտ բաղադրամաս հանդիսացող, այսպես կոչված, «ծանր ջուրը», առանց որի հնարավոր չէր արձակել նշված ռումբերը:

- Հետպատերազմյան առաջին տասնամյակներին Խորհրդային Հայաստանում արագացված տեմպերով իրագործվում է ռազմական սպառման ապրանքների նոր տեսակների արտադրությունը, առաջին հերթին զարկ է տրվում էլեկտրամեքենաշինության և սարքաշինության, էլեկտրատեխնիկական և ռադիոտեխնիկական արդյունաբերության զարգացմանը: Արդեն հետպատերազմյան 13 տարիների ընթացքում

հանրապետությունում կառուցված և շահագործման հանձնված 200 նոր արդյունաբերական ձեռնարկությունների զգալի մասը սպասարկում էր երկրի ռազմաարդյունաբերական ոլորտը: Հայաստանում արտադրվում էր բարձր որակի կաուչուկ, պղինձ, մոլիբդեն, ալյումին, քիմիական տարբեր նյութեր, պլաստմասաներ, էլեկտրագներատորներ, տրանսֆորմատորներ, շարժական էլեկտրակայաններ, կոմպրեսորներ, հիդրոտուրբիններ, կաբելներ, ճշգրիտ էլեկտրասարքավորումներ, հրակայուն նյութեր և այլն: Այդ արտադրանքի գերակշիռ մասն ուներ ռազմապաշտպանական նշանակություն:

- 1960 թ. սկսած Խորհրդային Հայաստանի մասնակցությունը ԽՍՀՄ ՌԱՀ–ում ձեռք է բերում որակական նոր, առավել կանոնակարգված և հաստատագրված բնույթ: Այսուհետ ՀԽՍՀ–ի յուրաքանչյուր հաշվետու տարվա ռազմական արտադրանքի վերաբերյալ ստուգիչ–հսկիչ առաջադրանքներն ընդունվում են ՀԿԿ Կենտկոմի բյուրոյի և ՀԽՍՀ Նախարարների Խորհրդի փակ նիստերում: ՀԽՍՀ–ում ռազմական տեխնիկայի և սպառազինության, գույքի և միջոցների արտադրության պլաները յուրաքանչյուր առանձին տարվա համար պարբերաբար ճշգրտվում և որոշ փոփոխություններով ու լրացումներով հաստատվում էին ՀԿԿ Կենտկոմի բյուրոյի և ՀԽՍՀ Նախարարների Խորհրդի որոշումներով:

- 1960–ական թթ. հանրապետությունն ամբողջությամբ ներգրավվեց Խորհրդային ՌԱՀ–ում, այստեղ ձևավորվեցին ոլորտի մի շարք ձեռնարկություններ և արտադրամասեր, որտեղ թողարկվում էին ռազմական նորագույն բարդ տեխնիկայի և սպառազինության համար համալրող մասեր և սարքավորումներ, երկրի պաշտպանունակության ամրապնդման և Խորհրդային բանակի համար ռազմամթերքների մասեր. հակատանկային և ինժեներական ականների պատյաններ, պայթուցիչներ, ռազմական գույքի այլ տեսակներ ու միջոցներ: Հայաստանի ռազմապաշտպանական ոլորտի առաջատար Հայէլեկտրագործարանում արտադրվեցին վրագետնյա հատուկ էլեկտրաուժային սարքավորումներ, շարժական տրանսֆորմատորային ենթակայաններ և գազատուրբինային ագրեգատներ՝ Խորհրդային զենիթահրթիռային նորագույն համակարգերը՝ «Կրուգ», «Կուբ», «Դալ», «Ս–75Ս» («Վոլխով»), «Ս–120», «Ս–125» («Նևա»), «Ս–200», լրակազմելու համար:

- 1970–1980–ական թթ. ռազմապաշտպանական արտադրության մեծ ծավալի աշխատանքներ են իրականացվել Երևանի «Էլեկտրոն» հայկական արտադրական միավորումում, որը տարիների ընթացքում դարձավ ԽՍՀՄ ռադիոտեխնիկական խոշոր ձեռնարկություններից մեկը: Վերջինիս արտադրական մասնաճյուղերը գործում էին Հայաստանի տարբեր շրջաններում՝ Կիրովականում, Էջմիածնում, Աբովյանում, Կապանում, Գորիսում, Լենինականում, Բերդում: ԽՍՀՄ պաշտպանության նախարարության պատվերներով «Էլեկտրոն» միավորման ձեռնարկությունները խորհրդային տարիներին թողարկել են մենաշնորհային արտադրանք՝ ԽՍՀՄ ռազմաօդային ուժերի ինքնաթիռների թռիչքները և դրանց անվտանգությունն ապահովող, երկրի ցամաքային և օդային սահմաններն ու ուղիները վերահսկող ռադիոտեղորոշումային կայանների ԿԱՀ–երը համալրող ռադիոէլեկտրոնային սարքավորումներ և մասեր:

- ԽՍՀՄ սարքաշինության, ավտոմատացման միջոցների և կառավարման համակարգերի նախարարության գծով օդային բարձիկներով և ստորջրյա թևերով նավերի ստեղծման և կառուցման միութենական ծրագրում էր ներգրավված Երևանի «Էլեկտրասարք» արտադրական միավորումը: Թռչող ապարատների համար ԿԱՀ–երի արտադրություն կազմակերպվեց Երևանի «Հրազդան» գործարանում: Արդիական ռազմական արտադրություն կազմակերպելու նպատակով գործարանի հիմքի վրա ստեղծվեց Հայաստանի «Ավիահամալիր» արտադրական միավորումը:

- ԽՍՀՄ հակաօդային պաշտպանության համակարգի ստեղծմանն է մասնակցել «Հրազդանմեքենա» միավորումը: Այստեղ թողարկվել են ռադիոէլեկտրոնային սարքավորումներ հակաօդային պաշտպանության «ՕՍԱ», «ԿՈՒԲ», «Ս–75» զենիթահրթիռային համակարգերի ռադիոտեղորոշումային կայանների համար, շարժական և ստացիոնար կապի միջոցներ խորհրդային զինված ուժերի տեխնիկական միջոցների ապահովման համար:

- Խորհրդային Հայաստանում արտադրված ռազմատեխնիկական գույքի, հատուկ միջոցների առանձին հանգույցների և լրակազմ ապրանքների որոշ տեսակներ ԽՍՀՄ ՌԱՀ–ի գործարաններից և ձեռնարկություններից բացի՝

արտահանվել են սոցիալիստական և տնտեսական առումով թույլ զարգացած երկրներ՝ Բուլղարիա, Հունգարիա, Լեհաստան, Ռումինիա, Գերմանիայի Դեմոկրատական Հանրապետություն, Չեխոսլովակիա, Հարավսլավիա, Իրաք, Իրան, Եգիպտոս, Վիետնամ, Հյուսիսային Կորեա, Մոնղոլիա, Հնդկաստան, Ցեյլոն, Եմեն, Գվինեա, Կուբա, Գանա և այլն:

- Հայաստանի իշխանությունները կարևորում և խթանում էին ռազմապաշտպանական ոլորտի արդյունաբերական խոշոր ձեռնարկությունների մասնաճյուղերի և առանձին արտադրամասերի ստեղծումը հանրապետության տարբեր շրջաններում: Ժամանակակից արդյունաբերական նոր ձեռնարկությունների կառուցումը նպաստում էր հանրապետության շրջանների, քաղաքների և գյուղական բնակավայրերի աննախադեպ առաջընթացին և զարգացմանը, տեղերում սոցիալ-տնտեսական, կոմունալ-կենցաղային պայմանների բարելավմանը, գործազրկության վերացմանը, բնակչության աճին: Կենտրոնական իշխանությունների հետ համատեղ ձեռնարկած համալիր միջոցառումների արդյունքում խորհրդային ՌԱՀ-ը սպասարկող ձեռնարկություններ հիմնվեցին Լենինականում, Արթիկում, Մարալիկում, Ստեփանավանում, Կիրովականում, Դիլիջանում, Իջևանում, Բերդում, Ապարանում, Հրազդանում, Չարենցավանում, Աբովյանում, Նոր Հաճնում, Արզնիում, Ղուկասյանում, Էջմիածնում, Աշտարակում, Օշականում, Վեդիում, Սևանում, Կամոյում, Վարդենիսում, Մարտունիում, Կապանում, Մեղրիում, Գորիսում, Տաթևում, Տեղում, Կորնիձորում, Սիսիանում, Գոռհայքում, Դաստակերտում և այլն:

- Հետպատերազմյան տասնամյակներին խորհրդային ՌԱՀ-ի համակարգում ՀԽՍՀ արդյունաբերական ձեռնարկությունների հետ մեկտեղ ծանրակշիռ ներգրավվածություն ունեցան հանրապետության գիտահետազոտական, նախագծակոնստրուկտորային հաստատությունները, գիտության ֆիզիկայի, ռադիոֆիզիկայի, մաթեմատիկայի, մեխանիկայի, ռադիոէլեկտրոնիկայի, էլեկտրամեխանիկայի, աստղաֆիզիկայի, քիմիայի, միկրոկենսաբանության, դեղագիտության և այլ ճյուղերը:

1960–ական թթ. սկզբից հանրապետության գիտությունը մասնակից էր դառնում խորհրդային տիեզերական ծրագրին, որտեղ առանցքային տեղ էր գրավում ռազմական բաղադրիչը: ՀԽՍՀ ԳԱ–ում իրականացվեցին արտամթնոլորտային աստղաֆիզիկական հետազոտություններ բարձրաթիչք հրթիռների և երկրի արհեստական արբանյակների օգտագործմամբ: Տիեզերական տարածքի հսկողության ասպարեզում գիտական հետազոտությունների, գերհեռու տիեզերական կապերի և ռադիոտեխնիկական հատուկ նշանակության համակարգերի, անտենաօպտիկական կայանքների և ռադիոընդունիչների համասարքերի ստեղծման խոշոր կենտրոններից էր Հայաստանում կազմակերպված Համամիութենական գիտահետազոտական ինստիտուտի Ռադիոֆիզիկական չափումների գիտահետազոտական բաժանմունքը, որը հետագայում վերակազմավորվեց ինստիտուտի: Տիեզերագիտական հետազոտությունների բնագավառի առաջատար կազմակերպություններից էին «Աստրո» ԳԱՄ–ը, Օպտիկաֆիզիկական չափումների համամիութենական գիտահետազոտական ինստիտուտի Երևանի մասնաճյուղը, «Գրանիտ» հատուկ կոնստրուկտորական բյուրոն և այլն:

- Խորհրդային Հայաստանում առավել բարձր ցուցանիշներ արձանագրվեցին հատկապես ռադիոէլեկտրոնիկայի բնագավառում, որի առաջատար կենտրոն դարձավ Երևանի մաթեմատիկական մեքենաների գիտահետազոտական ինստիտուտը (ԵրՄՄԳՀԻ): Ընդհուպ մինչև ԽՍՀՄ–ի փլուզումը ԵրՄՄԳՀԻ–ում ռազմապաշտպանական նշանակություն ունեցող կարևոր աշխատանքներ իրականացվեցին ԽՍՀՄ ռազմաօդային ուժերի, խորհրդային նորագույն ռազմական տեխնիկայի համար ԷՀՄ–ների և ԿԱՀ–երի նոր տեսակների ստեղծման ուղղությամբ: Խորհրդային շուրջ 35 տարիների ընթացքում ինստիտուտի գործունեությունը ոչ միայն ապահովեց երկրի ռազմաարդյունաբերության կարիքները, այլև նպաստեց հանրապետությունում արդյունաբերական նվազ մետաղատար և էներգատար նոր ճյուղերի ստեղծմանն ու զարգացմանը:

- Խորհրդային տարիներին «Կոմետա» ԿԳՅԻ հայաստանյան մասնաճյուղում մշակվեցին և պատրաստվեցին ռազմապաշտպանական կարևոր կիրառություն ունեցող ռադիոսարքեր՝ սուզանավեր հայտնաբերելու համար բարձր զգայնությամբ բազմաճառագայթային համակարգեր: Դրանք հետագայում կիրառվեցին նաև ռազմական ինքնաթիռներում և տիեզերական համակարգերի լրակազմերում: 1970–1980–ական թթ. մեծ ծավալների աշխատանքներ են իրականացվել ՀԽՍՀ ԳԱ ռադիոֆիզիկայի և էլեկտրոնիկայի ինստիտուտում, Երևանի «Ագաթ», «Ալֆա», «Գամմա», «Սևան», «Վոլնա» գիտահետազոտական և գիտաարտադրական կազմակերպություններում, «Սիգնալ» կոնստրուկտորական բյուրոյում, Լենինականի «Մագնոն» հատուկ կոնստրուկտորական տեխնոլոգիական բյուրոյում և այլն:

- Ռազմապաշտպանական նպատակներով, խորհրդային ռեակտիվ և հրթիռային նորագույն տեխնիկան համալրելու համար ԷՅՄ–ների, ՄԷՅՄ–ների, ԿԱՅ–երի, ղեկավարման վահանակների, էլեկտրատեխնիկական սարքավորումների, ռադիոէլեկտրոնային հատուկ այլ սարքերի, միջոցների և հանգույցների, քիմիական, դեղագործական, կենսաբանական միջոցների մշակման և ստեղծման ոլորտում Խորհրդային Հայաստանի, հայ գիտնականների և մասնագետների նվաճումները բացառիկ են: Իրավամբ հանրապետությունը ԽՍՀՄ–ում վաստակել էր խորհրդային «Սիլիկոնային հովտի» ամուր համբավը:

- Հայաստանի տարածքում գտնվող ոչ մի արտադրական ձեռնարկություն չէր թողարկում զենքի ու զինամթերքի, ռազմական տեխնիկայի և սպառազինության վերջնական արտադրանք: Դա խորհրդային ՌԱՀ–ի ընդգծված առանձնահատկություններից էր՝ ռազմական համակարգերի վերջնական ու ամբողջական արտադրանքի բացառումը ոչ միայն մեկ գործարանային համալիրի շրջանակներում, այլև միութենական մեկ հանրապետությունում, բացառությամբ Խորհրդային Ռուսաստանի: Կենտրոնական իշխանությունների նպատակը հստակ էր՝ որպեսզի ամբողջ երկիրը գտնվի տնտեսական սերտ ու փոխադարձ կոոպերատիվ կապերի մեջ, իսկ հանրապետությունները զերծ մնան ինքնաբավ միավորներ դառնալու հնարավորությունից:

- Խորհրդային Չայաստանում կազմակերպված ռազմապաշտպանական արտադրության բարդ և պատասխանատու գործընթացը թեև արձանագրեց նշանակալի հաջողություններ, սակայն ամբողջությամբ հարթ չէր: Ոլորտում ընդգրկված որոշ գործարաններ և արտադրամասեր երբեմն թերակատարում էին հաստատված պլանները, թողարկում խոտան և անորակ արտադրանք, ձգձգում մատակարարումները խորհրդային ՌԱՀ–ի ձեռնարկություններին: Խորհրդային տնտեսությանը բնորոշ բացասական այդ երևույթներն առավել խորացան 1980–ական թթ. սկզբներից, երբ խորհրդային տնտեսությունը, այդ թվում ՌԱՀ–ը, ծանր ժամանակներ էին ապրում: Առկա բացասական երևույթները վերացնելուն ուղղված խորհրդային իշխանությունների կողմից ձեռնարկված քայլերը, սակայն, հիմնականում արդյունավետ չէին և դրական տեղաշարժերի չհանգեցրին: Էլ ավելի խորանալով՝ դրանք շարունակվեցին մինչև ԽՍՀՄ–ի փլուզումը:

- 1985–1991 թթ. «վերակառուցման» քաղաքականությունը, միջազգային հարաբերություններում լարվածության «լիցքաթափումը», բերեց ԽՍՀՄ ՌԱՀ–ի ամբողջական վերափոխմանը, սկսվեց ռազմական արդյունաբերության ոլորտի ձեռնարկությունների փոխարկումը քաղաքացիական արտադրության (կոնվերսիա): Կոնվերսիայի ծրագրերում բացահայտ առաջնությունը տրվեց սպառողական ապրանքների և կենցաղային տեխնիկայի թողարկմանը: Սակայն միանգամայն մրցունակ լինելով ռազմապաշտպանական արտադրանքի ոլորտում, խորհրդային ՌԱՀ–ը բոլորովին անմրցունակ գտնվեց բնակչության համար լայն օգտագործման ապրանքների արտադրման ոլորտում:

- Խորհրդային Չայաստանում իրականացվեցին ռազմապաշտպանական, քաղաքացիական պաշտպանության, մոբիլիզացիոն պաշարների ստեղծման և կուտակման մի շարք միջոցառումներ, կառուցվեցին թաքստոցներ, ապաստարաններ և այլն: Հատուկ ժամանակներում ՀԽՍՀ տարածքում ռազմավարական նշանակության ավտոճանապարհների օգտագործման պատրաստվածությունը բարձրացնելու, նրանցով հրթիռային և ռազմական այլ տեխնիկայի թողունակությունն ապահովելու նպատակով ՀԽՍՀ կառավարության որոշումներով և հանձնարարականներով վերանորոգվեցին հանրապետության

գլխավոր մայրուղիներն ու ճանապարհները, կամուրջները: ՀԽՍՀ հակաօդային պաշտպանությունն ապահովելու նպատակով հանրապետության տարածքում տեղակայված էր հակաօդային պաշտպանության N զորամասի զենիթահրթիռային N բրիգադը: Վերջինիս կազմի մեջ մտնում էր զենիթահրթիռային 9 դիվիզիոն, որոնցից 3-ը զինված էին հրթիռներով և իրականացնում էին մարտական հերթապահություն: Ձենիթահրթիռային բրիգադը համալրված էր № 75 և № 125 համակարգերով, որոնք համապատասխանաբար ներառում էին մինչև 70 և 50 կմ թռիչքի հեռավորությամբ մարտական հրթիռներ և ռադիոտեղորոշումային կայաններ: Մինչև 1988 թ. № 75 համակարգի հրթիռները զինված էին միջուկային մարտագլխիկներով:

Այսպիսով, Խորհրդային Հայաստանում ռազմապաշտպանական միջոցառումների անցկացումը նպաստեց հանրապետության պաշտպանունակության և անվտանգության ամրապնդմանը, իսկ ռազմաարդյունաբերության զարգացումը լուրջ խթան հանդիսացավ երկրի տնտեսության և արդյունաբերության զարգացման, սոցիալ-տնտեսական խնդիրների լուծման, բնակչության աճի և զբաղվածության ապահովման, կենսամակարդակի բարձրացման համար:

Հայաստանի ամբողջ տարածքում ձևավորեցին ոչ միայն արտադրական մեծ հզորություններ, այլև տասնյակ արդյունաբերական կենտրոններ: Հանրապետության արտադրական բոլոր հզորությունների շուրջ 40 %-ն այս կամ այն չափով սպասարկում էր Խորհրդային ռազմական արդյունաբերությանը: ՀԽՍՀ-ն ապահովում էր համամիութենական ՌԱՀ-ի բարձրտեխնոլոգիական, ինտելեկտուալ հատվածը: Հանրապետությունը ԽՍՀՄ-ում առաջատար դիրքեր էր զբաղեցնում համակարգչային, միկրոէլեկտրոնային, ռադիոէլեկտրոնային, օպտիկաֆիզիկական, ՀՕՊ-ի և ավիացիոն-տիեզերական համակարգերի համալրման բաղադրիչների մշակման և արտադրության ոլորտում: Դրանում ընդգրկված տասնյակ ձեռնարկություններում, գիտահետազոտական և գիտաարտադրական կազմակերպություններում մշակվել և թողարկվել է համամիութենական ռազմական և տիեզերական ռադիոէլեկտրոնիկայի ընդհանուր ծավալի 30-40 %-ը: Ռազմապաշտպանական ոլորտի զարգաց-

վածության ընդհանուր մակարդակով Հայաստանը՝ Խորհրդային Ռուսաստանից, Ուկրաինայից և Բելառուսից հետո ԽՍՀՄ-ում զբաղեցնում էր 4-րդ պատվավոր տեղը: Էլեկտրատեխնիկանան մեքենաշինության արտադրության ծավալով Հայաստանը 2-րդն էր, իսկ սարքաշինությամբ՝ 5-րդը: ԽՍՀՄ ՌԱՀ-ի համակարգում ներգրավված Խորհրդային Հայաստանի աշխատողների ընդհանուր թվական աստիճանը, համեմատած հանրապետության բնակչության թվի հետ, հասնում էր գրեթե 1 %-ի, և այդ ցուցանիշով Խորհրդային Հայաստանը զիջում էր միայն նույն Ռուսաստանին, Ուկրաինային և Բելառուսին:

Իրավամբ, Խորհրդային տարիներին Հայաստանի տնտեսության և արդյունաբերության, գիտության աննախադեպ զարգացումը մեծ չափով պայմանավորված էր հանրապետության ռազմապաշտպանական ոլորտի ձեռնարկությունների և կազմակերպությունների գործունեությամբ:

ՕԳՏԱԳՈՐԾՎԱԾ ԱՂԲՅՈՒՐՆԵՐԻ ԵՎ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՑԱՆԿ

1. Սկզբնաղբյուրներ

I. Հայաստանի ազգային արխիվ (ՀԱԱ)

1.1. ֆ. 1 (ՀԿԿ Կենտրոն («Հատուկ թղթապանակներ»)), ց. 21, գ. 65, 91, ց. 23, գ. 57, ց. 26, գ. 45, 115, 215, ց. 34, գ. 66, ց. 37, գ. 39, ց. 38, գ. 49, ց. 39, գ. 59, ց. 41, գ. 85, 89, ց. 43, գ. 48, ց. 48, գ. 49, ց. 49, գ. 48, ց. 50, գ. 57, ց. 51, գ. 70, ց. 52, գ. 14, ց. 53, գ. 73, ց. 87, գ. 6, 21, ց. 126, գ. 2–8, 14, 17, 22–29:

1.2. ֆ. 113 (ՀԽՍՀ կառավարություն), ց. 3, գ. 75, 1408, 1439, 1748, ց. 8, գ. 7, մաս «cc», ց. 24, գ. 129, 130, 136, ց. 26, գ. 473, 486, 531, 543, 592, ց. 33, գ. 18, 35, 74, 75, ց. 41, գ. 13, ց. 77, գ. 47, 156, 335, 353, 356, 483, 655, 738, ց. 89, գ. 235, 273, ց. 103, գ. 11, 108, ց. 181, գ. 7, 22, 56, 73, 76, 85, 137, 156, 186, 200, 226, 228, 233, 235, 292, 302, 324, 367, 397, 411, 443, 473, 482, 620, 641, 660, 675, 686, ց. 185, գ. 281, 299, 476, ց. 188, գ. 506:

1.3. ֆ. 172 (Ֆ. Ձերթինսկու անվան Երևանի հաստոցաշինական գործարան), ց. 2, գ. 17–23:

1.4. ֆ. 199 (Հայաստանի առաջին հանրապետության նախարարների խորհուրդ), ց. 1, գ. 142:

1.5. ֆ. 253 (ՀԽՍՀ տեղական արդյունաբերության նախարարություն), ց. 2, գ. 28, 118:

1.6. ֆ. 275 (Վրաստանում Հայաստանի Հանրապետության դիվանագիտական ներկայացուցչություն), ց. 5, գ. 79:

1.7. ֆ. 313 (Թիվ 447 գործարանում Ռազմաօդային ուժերի զինվորական ներկայացուցիչ), ց. 1, գ. 8:

II. Վրաստանի ազգային արխիվ (ՎԱԱ)

1.8. ֆ. 617 (Անդրկովկասյան Դաշնության ժողկոմխորհ), ց. 1 (հատոր 5, 1931–1933), գ. 6576:

2. Տպագիր սկզբնաղբյուրների և փաստաթղթերի ժողովածուներ

ա) հայերեն

- 2.1. Հայաստանի Կ(բ)Պ Կենտկոմի հաշվետվությունը XV-րդ համագումարին, «Հայպետհրատ», Երևան, 1951, 31 էջ:
- 2.2. ՍՍԿԿ-ն համագումարների, կոնֆերանսների և Կենտկոմի պլենումների քանաձևերում և որոշումներում, «Հայաստան», Երևան, 1987, հ. 3 (1922–1925), 656 էջ:

բ) ռուսերեն

- 2.3. Армения и советско–турецкие отношения в дипломатических документах 1945–1946 гг. Под редакцией А. Киракосяна, “Тигран Мец”, Ереван, 2010, 332 стр.
- 2.4. Документы внешней политики СССР, “Международные отношения”, Москва, 1995, т. 23, книга 1, 752 стр.
- 2.5. Документы МИД Германии. Вып. 2. Германская политика в Турции (1941–1943), “Госполитиздат”, Москва, 1946, 143 стр.
- 2.6. Политбюро ЦК РКП(б) – ВКП(б). Повестки дня заседаний, 1919–1952. Каталог в трех томах, “РОСППЭН”, Москва, 2000, т. 1 (1919–1929), 832 стр.
- 2.7. Советская Армения в годы Великой Отечественной войны (1941–1945). Сборник документов и материалов, АН Арм. ССР, Ереван, 1975, 836 стр.
- 2.8. Советский Союз на международных конференциях периода Великой Отечественной войны 1941–1945 гг. Том 4. Крымская конференция руководителей трех союзных держав – СССР, США и Великобритании (4–11 февраля 1945 г.). Сборник документов, МИД СССР, Москва, 1979, 326 стр.
- 2.9. Советский Союз на международных конференциях периода Великой Отечественной войны 1941–1945 гг. Том 6. Берлинская (Потсдамская) конференция руководителей трех союзных держав – СССР, США и Великобритании (17 июля – 2 августа 1945 г.). Сборник документов, МИД СССР, Москва, 1984, 511 стр.
- 2.10. Социалистическое строительство Арм. ССР (1920–1940), Управление нархозучета Арм. ССР, Ереван, 1940, 136 стр.

3. Մենագրություններ և աշխատություններ

ա) *հայերեն*

- 3.1. Ազիզբեկյան Ռ., Հայաստանը վերակառուցումից մինչև անկախություն: Համառոտ ակնարկ, ՀԳԱ, Երևան, 1992, 108 էջ:
- 3.2. Ազիզբեկյան Ռ., Գեղամյան Գ., Հայաստանը 1945–1990–ական թվականներին, «Լույս», Երևան, 1994, 149 էջ:
- 3.3. Անանյան Լ., Հայկական ՍՍՀ արդյունաբերությունը զարգացած սոցիալիզմի ժամանակաշրջանում, ՀՍՍՀ ԳԱ, Երևան, 1982, 277 էջ:
- 3.4. Անանյան Լ., Սովետական Հայաստանի ինդուստրիալ զարգացումը (նախապատերազմյան շրջան), ՀՍՍՀ ԳԱ, Երևան, 1979, 267 էջ:
- 3.5. Անանյան Լ., Հայաստանի տնտեսական պատմության ուրվագծեր (ուսումնական ձեռնարկ), «ԱԱԱԱ», Երևան, 2003, 226 էջ:
- 3.6. Ասծատրյան Ե., 20–րդ դար. Հայաստանի կառուցման ճանապարհին (Հուշեր): Գիրք առաջին, «Էդիթ Պրինտ», Երևան, 2004, 236 էջ:
- 3.7. Ավագյան Վ., Սովետական Հայաստանի քիմիական արդյունաբերության զարգացման պատմությունից (1927–1980 թթ.), «Հայաստան», Երևան, 1983, 204 էջ:
- 3.8. Ավետիսյան Հ., Վիրաբյան Ա., Հարությունյան Կ., Գրիգոր Հարությունյան. կյանքը և գործունեությունը, ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն», Երևան, 2000, 350 էջ:
- 3.9. Գևորգյան Ռ., Մեծ քիմիայի «առեղծվածը», «Էդիթ Պրինտ», Երևան, 2010, 552 էջ:
- 3.10. Խաչատրյան Գ., Հայաստանի արդյունաբերությունը Հայրենական մեծ պատերազմի տարիներին (1941–1945), ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն», Երևան, 2005, 118 էջ:
- 3.11. Խաչատրյան Կ., Հայ–ռուսական հարաբերությունները 1920–1922 թթ., ՀՀ ԳԱԱ պատմ. ինստ., Երևան, 2007, 260 էջ:
- 3.12. Կարապետյան Մ., Հայաստանի Հանրապետության բանակը (1918–1920), ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն», Երևան, 1996, 139 էջ:
- 3.13. Կոզմոյան Կ., Երևանի Ֆ. Է. Չերժինսկու անվան հաստոցաշինական գործարանի 50 տարին, ՀՍՍՌ ԳԱ, Երևան, 1956, 111 էջ:
- 3.14. Կոզմոյան Կ., Լենինական, ՀՍՍՌ ԳԱ, Երևան, 1957, 176 էջ:

- 3.15. Կոզմոյան Կ., Կիրովական, ՅՍՍՌ ԳԱ, Երևան, 1960, 293 էջ:
- 3.16. Կոզմոյան Կ., Ալավերդի, ՅՍՍՌ ԳԱ, Երևան, 1966, 225 էջ:
- 3.17. Կոզմոյան Կ., Ջրազդան, ՅՍՍՅ ԳԱ, Երևան, 1986, 140 էջ:
- 3.18. «Հայաստան» հանրագիտարան, «Հայկական հանրագիտարան», Երևան, 2012, 1164 էջ:
- 3.19. Հայաստանի ժողովուրդի վերջին նախագահը: Գուրգեն Զոլախյան (կազմող՝ Է. Զոլախյան–Գասպարյան), «Չեղինակային հրատարակություն», Երևան, 2012, 386 էջ:
- 3.20. Հայաստանի Հանրապետության գիտությունների ազգային ակադեմիան 50 տարում, ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն», Երևան, 1994, 558 էջ:
- 3.21. Հայոց պատմություն, հատոր IV, գիրք առաջին (Նորագույն ժամանակաշրջան. 1918–1945 թթ.), «Զանգակ–97», Երևան, 2010, 800 էջ:
- 3.22. «Հայուհիներ» հանրագիտարան (2 հատորով), «Ամարաս», Երևան, 2011, հ. 2, 644 էջ:
- 3.23. Հարությունյան Կ., Հայկական ազգային զորամիավորումները 1918–1945 թթ., «Զանգակ–97», Երևան, 2002, 272 էջ:
- 3.24. Հարությունյան Կ., Մանուկյան Հ., Հայ ժողովրդի ավանդը Հայրենական Մեծ պատերազմում տարած հաղթանակում, 1941–1945 թթ., ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն», Երևան, 2001, 128 էջ:
- 3.25. Հարությունյան Կ., Սահակյան Մ., Նրանք մարտնչել են հանուն հայրենիքի, ՅՍՍՅ ԳԱ, Երևան, 1988, 398 էջ:
- 3.26. Հարությունյան Հ., Սովետական Հայաստանի բանվոր դասակարգը (1938–1960 թթ.), ՅՍՍՅ ԳԱ, Երևան, 1987, 245 էջ:
- 3.27. Ղազախեցյան Վ., Հայաստանը 1920–1940 թթ., ՀՀ ԳԱԱ պատմ. ինստ., Երևան, 2006, 564 էջ:
- 3.28. Մանուկյան Հ., Խորհրդային Հայաստանի աշխատավորության ավանդը Հայրենական Մեծ պատերազմի հաղթանակում (1941–1945 թթ.), «Ասողիկ», Երևան, 2000, 183 էջ:
- 3.29. Մինասյան Է., Հայաստանի Երրորդ Հանրապետության պատմություն, ԵՊՀ հրատ., Երևան, 2013, 624 էջ:

- 3.30. Պետրոսյան Վ.**, Գրիգոր Հարությունյանի ժամանակը: Գիրք առաջին, «Հեղինակային հրատարակություն», Երևան, 2008, 478 էջ: Գիրք երկրորդ, «Հեղինակային հրատարակություն», Երևան, 2008, 516 էջ: Գիրք երրորդ, «Հեղինակային հրատարակություն», Երևան, 2008, 528 էջ:
- 3.31. Պետրոսյան Վ.**, Անտոն Քոչինյանի ժամանակը, «Էդիթ Պրինտ», Երևան, 2013, 648 էջ:
- 3.32. Պողոսյան Վ.**, Հայաստանի կոմունիստական կուսակցության գործունեությունը Մեծ Հայրենականում հանրապետության նյութական և հոգևոր ուժերի մոբիլիզացման ուղղությամբ, «Լույս», Երևան, 1982, 166 էջ:
- 3.33. Սարգսյան Ֆ.**, Կյանքի դասերը (Հուշեր), ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն», Երևան, 2001, 289 էջ:
- 3.34. Վարդապետյան Ա.**, Սովետական Ռուսաստանի օգնությունը Հայաստանին 1920–1925 թթ., «Հայպետհրատ», Երևան, 1959, 132 էջ:
- 3.35. Վիրաբյան Ա.**, Հայաստանը Ստալինից մինչև Խրուշչով: Հասարակական–քաղաքական կյանքը (1945–1957 թթ.), ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն», Երևան, 2001, 238 էջ:
- 3.36. Քոչինյան Ա.**, Անավարտ հուշեր, «Հեղինակային հրատարակություն», Երևան, 2008, 552 էջ:

բ) ռուսերեն

- 3.37. Арзуманян А.**, Иван Тевосян, “Политиздат”, Москва, 1983, 80 стр.
- 3.38. Арутюнян К.**, Участие армянского народа в Великой Отечественной войне Советского Союза (1941–1945), “Гитутюн” НАН РА, Ереван, 2004, 866 стр.
- 3.39. Арутюнян К., Саакян М.**, Участие сотрудников Национальной Академии наук Республики Армения в Великой Отечественной войне (1941–1945), “Гитутюн” НАН РА, Ереван, 2001, 259 стр.
- 3.40. Быстрова И.**, Советский военно–промышленный комплекс: проблемы становления и развития (1930–1980–е годы), ИРИ РАН, Москва, 2006, 704 стр.
- 3.41. Васильев И.**, О турецком “нейтралитете” во Второй мировой войне, “Госполитиздат”, Москва, 1951, 120 стр.

- 3.42. Гарибджанян С.,** Наука в Армении в годы Великой Отечественной войны (1941–1945), "Гитутюн" НАН РА, Ереван, 2007, 96 стр.
- 3.43. Гасанлы Дж.,** СССР–Турция: от нейтралитета к холодной войне (1939–1953), "Центр Пропаганды", Москва, 2008, 664 стр.
- 3.44. Горьков Ю.,** Государственный комитет обороны постановляет (1941–1945). Цифры, документы, "Олма–Пресс", Москва, 2002, 576 стр.
- 3.45. Григорьянц А.,** Формирование и развитие технической интеллигенции Армении (1920–1965), АН Арм. ССР, Ереван, 1966, 360 стр.
- 3.46. Димитров Г.,** Дневник (9.Ш.1933 – 6.Ш.1949), София, 1997, 794 стр.
- 3.47. Дни сквозь строчки.** Из рабочих дневников Карена Демирчяна, "Музей Карена Демирчяна", Ереван, 2010, 376 стр.
- 3.48. Заробян Н.,** Яков Заробян и его эпоха, "Издательство РАУ", Ереван, 2008, 246 стр.
- 3.49. История ереванского станкостроительного завода имени Ф. Э. Дзержинского,** "Айастан", Ереван, 1967, 120 стр.
- 3.50. История социалистической экономики СССР (в семи томах), т. 5. Советская экономика** накануне и в период Великой Отечественной войны. 1938–1945 гг., "Наука", Москва, 1978, 565 стр.
- 3.51. Кнышевский Б.,** Добыча. Тайны германских репараций, "Соратник", Москва, 1994, 144 стр.
- 3.52. Коваленко Д.,** Оборонная промышленность Советской России в 1918–1920 гг., "Наука", Москва, 1970, 416 стр.
- 3.53. Кравченко Г.,** Экономика СССР в годы Великой Отечественной войны (1941–1945), "Экономика", Москва, 1970, 391 стр.
- 3.54. Мельтюхов М.,** Упущенный шанс Сталина, Советский Союз и борьба за Европу: 1939–1941. Документы, факты, суждения, изд. 2–е, "Вече", Москва, 2002, 412 стр.
- 3.55. Отечественный военно–промышленный комплекс и его историческое развитие.** Под редакцией О. Бакланова и О. Рогозина. Под общей редакцией О. Рогозина. изд. 2–е, "ОСЛН", Москва, 2013, 760 стр.

- 3.56. Ржешевский О.,** Сталин и Черчилль. Встречи. Беседы. Дискуссии. Документы, комментарии. 1941–1945, “Наука”, Москва, 2004, 564 стр.
- 3.57. Розенфельд С., Клименко К.,** История машиностроения СССР (с первой половины 19–го в. до наших дней), АН СССР, Институт экономики, Москва, 1961, 502 стр.
- 3.58. Самуэльсон Л.,** Красный колосс. Становление военно–промышленного комплекса СССР. 1921–1941, “АИРО–ХХ”, Москва, 2001, 296 стр.
- 3.59. Саркисян А.,** Армяне – военные ученые, конструкторы, испытатели и производственники 20–го века, т. 1, “Гитутюн” НАН РА, Ереван, 1998, 326 стр, т. 2, “Амарас”, Ереван, 2005, 443 стр, т. 3, “Амарас”, Ереван, 2005, 387 стр.
- 3.60. Семиряга М.,** Как мы управляли Германией, “РОССПЭН”, Москва, 1995, 400 стр.
- 3.61. Симонов Н.,** Военно–промышленный комплекс СССР в 1920–1950–е годы: темпы экономического роста, структура, организация производства и управление, “РОССПЭН”, Москва, 1996, 336 стр.
- 3.62. Тюленев И.,** Через три войны, “Воениздат” МО СССР, Москва, 1960, 256 стр.
- 3.63. Хачатрян К.,** Великий друг армянского народа – Н.И. Рыжков, “Зангак–97”, Ереван, 2004, 184 стр.
- 3.64. Чадаев Я.,** Экономика СССР в период Великой Отечественной войны (1941–1945), “Мысль”, Москва, 1965, 390 стр.
- 3.65. Шахурин А.,** Крылья победы, “Политиздат”, Москва, 1990, 302 стр.
- 3.66. Шумихин В.,** Советская военная авиация, 1917–1941, “Наука”, Москва, 1986, 288 стр.

գ) անգլերեն

- 3.67. Davies R.,** Crisis and Progress in the Soviet Economy, 1931–1933 (The industrialisation of Soviet Russia), London, 1996, 612 pp.
- 3.68. Holloway D.,** War, Militarism, and the Soviet State, Harmondsworth, 1980, 158 pp.

4. Հոդվածներ

ա) հայերեն

4.1. Բաղայան Գ., ՀՀ արդյունաբերության զարգացման համատեքստում ռազմաարդյունաբերական համակարգի զարգացման հեռանկարի մասին, «Հայկական բանակ», Երևան, 2011, № 3, էջ 35–42:

4.2. Գեղամյան Գ., Հայաստանի ժողովրդական տնտեսությունը Հայրենական մեծ պատերազմի տարիներին, «Լրաբեր հասարակական գիտությունների», Երևան, 1995, № 1, էջ 62–73:

4.3. Եսայան Ա., Ոսկանյան Բ., ՀՀ ռազմական արդյունաբերության համալիրի դերը հրթիռային զորքերի և հրետանու տեխնիկական զարգացման գործում, «Հայկական բանակ», Երևան, 2012, № 4, էջ 34–40:

4.4. Իսախանյան Մ., Պետրոսյան Ա., ՀՀ ռազմական արդյունաբերության համակարգի զարգացմանն ուղղված հիմնական միջոցառումները պաշտպանական բարեփոխումների շրջանակներում, «Հայկական բանակ», Երևան, 2011, № 3, էջ 18–24:

4.5. Խաչատրյան Կ., Խորհրդային Հայաստանը Երկրորդ համաշխարհային պատերազմի տարիներին ԽՍՀՄ ռազմական նախապատրաստությունների ոլորտում, «Հայոց պատմության հարցեր» (Գիտական հոդվածների ժողովածու), ՀՀ ԳԱԱ պատմ. ինստ., Երևան, 2011, հ. 12, էջ 255–269:

4.6. Խաչատրյան Կ., Խորհրդային պաշտպանական արդյունաբերության և դրա կառավարման համակարգի զարգացման հիմնափուլերը (1920–1930–ական թթ.), «Լրաբեր հասարակական գիտությունների», Երևան, 2012, № 2–3, էջ 32–41:

4.7. Խաչատրյան Կ., Ռազմապաշտպանական արդյունաբերության ձևավորման նախադրյալները Խորհրդային Հայաստանում (1920–1930–ական թթ.), «Պատմաբանասիրական հանդես», Երևան, 2012, № 3, էջ 53–65:

4.8. Խաչատրյան Կ., Արդյունաբերության ռազմականացումը և ռազմական արտադրության կազմակերպումը Խորհրդային Հայաստանում Հայրենական Մեծ պատերազմի առաջին ամիսներին, «Պատմություն և մշակույթ», Հայագիտական հանդես (Գիտական հոդվածների ժողովածու), ԵՊՀ, Երևան, 2012, հ. 9, էջ 95–102:

4.9. Խաչատրյան Կ., Ռազմապաշտպանական արտադրությունը Հայաստանում Հայրենական Մեծ պատերազմի տարիներին, «Լրաբեր հասարակական գիտությունների», Երևան, 2012, № 4, էջ 12–32:

4.10. Խաչատրյան Կ., Խորհրդային Հայաստանի պաշտպանական արդյունաբերության առաջնեկի՝ թիվ 447 գործարանի հիմնադրման և շահագործման պատմությունից, «Հայոց պատմության հարցեր» (Գիտական հոդվածների ժողովածու), ՀՀ ԳԱԱ պատմ. ինստ., Երևան, 2012, հ. 13, էջ 262–279:

4.11. Խաչատրյան Կ., Հայաստանի ռազմավարը Երկրորդ համաշխարհային պատերազմում, «Վէմ» համահայկական հանդես, Երևան, 2013, № 4, էջ 107–117:

4.12. Խաչատրյան Կ., Խորհրդային ռազմարդյունաբերական համալիրի զարգացման առաջնահերթությունները և կառավարման համակարգը հետպատերազմյան առաջին տասնամյակներին (1945–1960–ական թթ.), «Հայոց պատմության հարցեր» (Գիտական հոդվածների ժողովածու), ՀՀ ԳԱԱ պատմ. ինստ., Երևան, 2014, հ. 15, էջ 240–267:

4.13. Խաչատրյան Կ., Հայաստանի երկրորդ (խորհրդային) հանրապետության պատմության հիմնահարցերի ուսումնասիրության արդի վիճակը, «Հայագիտությունը և արդի ժամանակաշրջանի մարտահրավերները», Հայագիտական միջազգային երկրորդ համաժողովի (17–19 հոկտեմբերի, 2013) զեկուցումների ժողովածու, ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն», Երևան, 2014, էջ 101–105:

4.14. Խաչատրյան Կ., Հայ գիտության ներդրումը ԽՍՀՄ ռազմապաշտպանական ոլորտում հետպատերազմյան առաջին տասնամյակներին (1950–1960–ական թթ.), «Լրաբեր հասարակական գիտությունների», Երևան, 2015, № 2, էջ 77–86:

4.15. Խաչատրյան Կ., Հայաստանի գիտության ներդրումը ԽՍՀՄ ռազմապաշտպանական և տիեզերական արդյունաբերության ոլորտում (1970–1980–ական թթ.), «Լրաբեր հասարակական գիտությունների», Երևան, 2015, № 3, էջ 10–27:

4.16. Խաչատրյան Կ., Ռազմապաշտպանական արտադրությունը Խորհրդային Հայաստանում հետպատերազմյան առաջին տասնամյակներին (1946–1970 թթ.), «Բանբեր Հայաստանի արխիվների», Երևան, 2015, № 123, էջ 372–389:

4.17. Խաչատրյան Կ., Խորհրդային Հայաստանի ռազմապաշտպանական արդյունաբերությունը 1970–1991 թվականներին, «Հայոց պատմության հարցեր»

(Գիտական հոդվածների ժողովածու), ՀՀ ԳԱԱ պատմ. ինստ., Երևան, 2015, հ. 16, էջ 267–303:

4.18. Խաչատուրով Յու., Շադյան Պ., Ղադայան Կ., Ռազմական արդյունաբերությունը և նրա վերակազմավորման խնդիրները, «Հայկական բանակ», Երևան, 2008, № 1, էջ 11–35:

4.19. Հովհաննիսյան Գ., Երևանի մաթեմատիկական մեքենաների գիտահետազոտական ինստիտուտի աշխատանքների հիմնական ուղղությունները և զարգացման հեռանկարները, «Հայկական բանակ», Երևան, 2008, № 1, էջ 58–65:

4.20. Մաթևոսյան Հ., Ռազմաարդյունաբերական համալիրը և հիմնարար գիտությունը, «Հայկական բանակ», Երևան, 2011, № 3, էջ 43–53:

4.21. Պետրոսյան Ա., Թովմասյան Ա., Ռազմական արդյունաբերության համակարգի զարգացման տնտեսական նախադրյալները, «Հայկական բանակ», Երևան, 2011, № 3, էջ 25–34:

4.22. Օհանյան Ս., ՀՀ ռազմական արդյունաբերության համակարգի զարգացումը որպես պաշտպանական բարեփոխումների առաջնային խնդիր, «Հայկական բանակ», Երևան, 2011, № 3, էջ 9–17:

բ) ռուսերեն

4.23. Аллахвердян Г., К характеристике промышленности Армянской ССР в период Отечественной войны, “Известия АН Арм. ССР (Общественные науки)”, Ереван, 1954, № 2, с. 3–11.

4.24. Безбородов А., Власть и ВПК в СССР (середины 40–х – середины 70–х годов), “Сталин и холодная война”, ИВИ РАН, Москва, 1997, с. 94–126.

4.25. Безугольный А., Ни войны, ни мира. Положение на советско–турецкой границе, меры советского руководства по предотвращению турецкой угрозы в первый период Великой Отечественной войны, “Военно–исторический архив”, Москва, 2003, № 5, с. 53–76.

4.26. Быстрова И., Военно–экономическая политика СССР: от “демилитаризации” к гонке вооружений, “Сталинское десятилетие холодной войны: факты и гипотезы”, “Наука”, Москва, 1999, с. 171–187.

- 4.27. Быстрова И.,** Военно–промышленный комплекс СССР на международной арене, “Отечественная история”, “Наука”, Москва, 2006, № 2, с. 56–73.
- 4.28. Гарибджанян С.,** Документы об организации академической науки в Армении в годы Великой Отечественной войны (1942–1944), “Вестник общественных наук”, Ереван, 1995, № 1, с. 239–249:
- 4.29. Мухин М.,** Эволюция системы управления советской оборонной промышленностью в 1921–1941 годах и смена приоритетов “оборонки”, “Отечественная история”, “Наука”, Москва, 2000, № 3, с. 3–15.
- 4.30. Степанов А.,** Военные планы и оборонная промышленность СССР накануне и в начале Второй мировой войны: британский фактор, “Отечественная история”, “Наука”, Москва, 2006, № 3, с. 33–40.
- 4.31. Филитов А.,** Конец холодной войны и распад СССР: проблема закономерности и альтернативности, “Историческое пространство (Проблемы истории стран СНГ)”, Издание Международной Ассоциации институтов истории стран СНГ, Москва, 2011, с. 245–254.
- 4.32. Хачатрян К.,** Советско–турецкие отношения на начальном этапе холодной войны и Армянский вопрос (1945–1949 гг.), “Вестник РАУ”, Ереван, 2003, № 1, с. 50–57.
- 4.33. Хачатрян К.,** Армянский вопрос в сфере советско–турецкого противостояния в годы Второй мировой войны и на начальном этапе холодной войны. //Актуальные проблемы Второй мировой и Великой Отечественной войн /к 65–летию Великой Победы//, “Беларусская наука”, Минск, 2010, с. 326–337.
- 4.34. Хачатрян К.,** Советская Армения и Армянский вопрос в сфере военных приготовлений СССР и советско–турецкого противостояния в годы Второй мировой войны //Электронный научно–образовательный журнал “История”, 2011, т. 2. Выпуск 7 [Электронный ресурс]. URL: <http://history.jes.su/s207987840000174-0-1>
- 4.35. Хачатрян К.,** Военно–оборонное производство в Советской Армении в годы Великой Отечественной войны, “Историческое пространство (Проблемы истории стран СНГ)”, Издание Международной Ассоциации институтов истории стран СНГ, Москва, 2013, с. 240–258.

4.36. Якушевский А., Агрессивные планы и действия западных держав против СССР в 1939–1941 гг., “Военно–исторический журнал”, “Красная звезда”, Москва, 1981, № 8, с. 47–57.

զ) անգլերեն

4.37. Aspaturian V., The Soviet Military–Industrial Complex: Does It Exist? //Testing the Teory of the Military–Industrial Complex, Journal of international Affairs , 26, № 1, 1972, pp. 1–28.

4.38. Agursky M., The Soviet Military–Industrial Complex. Jerusalem Papers on Peace Problems, 31, 1980, pp. 1–32.

5. Պարբերական մամուլ

ա) հայերեն

5.1. «Սովետական Հայաստան», 17 սեպտեմբերի 1988, № 225–226:

5.2. «Լրաբեր հասարակական գիտությունների», Երևան, 1995, № 1, 2012, № 2–4:

5.3. «Հայկական բանակ», Երևան, 2008, № 1, 2011, № 3, 2012, № 4:

բ) ռուսերեն

5.4. “Военно–исторический архив”, Москва, 2003, № 5.

5.5. “Военно–исторический журнал”, Москва, 1981, № 8.

5.6. “Известия АН Арм. ССР (Общественные науки)”, Ереван, 1954, № 2.

5.7. “Отечественная история”, Москва, 2000, № 3, 2006, № 2–3.

գ) անգլերեն

5.8. Testing the Teory of the Military–Industrial Complex, Journal of international Affairs, 26, 1972, № 1.

5.9. Jerusalem Papers on Peace Problems, 1980, № 31.